

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

Чванкін Сергій Анатолійович

УДК 347.942/943:(007:004.73)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ У ДОКАЗУВАННІ В ЦИВІЛЬНОМУ
ПРОЦЕСІ: ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ**

Спеціальність 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес;
сімейне право; міжнародне приватне право

Подається на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів та текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
_____ С.А. Чванкін

Науковий консультант
Харитонов Євген Олегович
доктор юридичних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України,
член-кореспондент НАПрН України

Одеса – 2021

АНОТАЦІЯ

Чванкін С.А. Інформаційні технології у доказуванні в цивільному процесі: теоретичні та практичні аспекти. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.03 – цивільне право і процес; сімейне право; міжнародне приватне право. – Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, 2021.

Дисертація є першим у вітчизняній науці цивільного процесуального права спеціальним комплексним дослідженням теоретичних та практичних проблем впровадження інформаційних технологій у доказування у цивільному процесі України в умовах оновленого цивільного процесуального законодавства та глобалізаційних процесів у світі.

У дисертації обґрунтовано концептуальне положення, відповідно до якого впровадження інформаційних технологій в процес судового доказування принципово не змінює основних концепцій теорії судових доказів (вони потребують лише деяких уточнень та адаптації до нових умов), а запровадження електронних доказів цілком укладається у наявну систему знань про докази та доказування у цивільному судочинстві.

Доведено, що головним питанням впровадження інформаційних технологій в судочинство є питання впливу технологій на реалізацію принципів цивільного судочинства, а саме: 1) реальної здійсненності впровадження технологій; 2) необхідності впровадження ІТ для реалізації завдань та принципів судового процесу; 3) меж впровадження технологій.

Зроблено висновок, що передумовами впровадження інформаційно-телекомунікаційних технологій у судочинстві є: 1) розвиток суспільства у напрямку повсюдної цифровізації та впровадження інформаційно-телекомунікаційних технологій у судову діяльність поряд із такими процесами у інших сферах діяльності державних органів; 2) зміна способів здійснення і фіксації самої діяльності учасників суспільних відносин, які в судовій

діяльності мають бути оцінені для вирішення спору; 3) оптимізація процесуальних форм вирішення справ.

Зроблено висновок, що цифровізація судочинства дозволяє досягти цілей судочинства не за рахунок спрощення судового процесу, а шляхом спрощення здійснення самих процесуальних дій, зміни їх форми, не змінюючи їх змісту, задля досягнення головної мети судочинства – забезпечення права на справедливий розгляд справи в розумні строки.

Визначені найважливіші небезпеки впровадження інформаційних технологій у судочинство: 1) не забезпечення належної інформаційної безпеки; 2) збільшення судових справ, кляузництва, оскільки із впровадженням інформаційних технологій збільшується кількість можливостей зловживання цивільними процесуальними правами з огляду на спрощення доступу до правосуддя; 3) часткова втрата урочистої форми судочинства; 4) деформація самої судової діяльності (втрата уважності у дистанційному судовому засіданні, «підміна суддів», «флеш правосуддя» тощо).

Зроблено висновок, щодо змісту принципу гласності цивільного судочинства, який напряду пов'язаний з впровадженням інформаційних технологій, та реалізація якого із застосуванням електронних технологій привели до виникнення нових процесуальних правил щодо трансляції судового засідання, фіксування його перебігу, оприлюднення інформації про судову справу на офіційному веб-порталі судової влади України тощо.

Обґрунтовано поділ сфер використання інформаційних технологій у судочинстві на ті, що пов'язані із розвитком ініціативного, вольового начала в процесі (право подавати клопотання про участь у процесі за допомогою відеоконференцзв'язку, право подавати клопотання про проведення відеозапису, інтернет-трансляції процесу, право представляти в суд документи в електронному вигляді, заповнювати форми документів в кабінеті користувача «Електронного суду», і деякі інші), та сфер, що повинні впроваджуватися незалежно від волі учасників судового процесу (електронний документообіг, фіксація судового засідання, розміщення судових рішень у відкритому реєстрі).

Зроблено висновок, що створення можливості учасникам справи надавати документи у електронній формі, має безперечні плюси, особливо щодо реалізації принципу доступності правосуддя: зниження часових і грошових витрат сторін з доставки документів в суд; підвищення зручності і швидкості обробки позовних заяв, реєстрації їх у канцелярії суду; вирішення багатьох питань судової статистики та ін. В той же час необхідно дотримуватися принципу надання рівних можливостей використання інформаційних технологій з урахуванням різного доступу до технологій та відповідних навичок, саме тому, підтримується позиція законодавця щодо необов'язкової участі у судових процесах засобами електронного суду, оскільки електронне судочинство не повинно створювати перешкоди для доступу до правосуддя.

Встановлено, що відеотрансляція судових засідань, підвищуючи реалізацію принципу гласності, може порушувати права учасників процесу на захист персональних даних та таємниці особистого життя, ускладнювати оцінку показань свідків та нести ризики марного витрачання коштів держави на трансляцію та зберігання невиправданої кількості відеофайлів у відеоархівах.

Здійснено поділ електронних доказів за такими підставами: 1) за джерелом отримання: електронні докази, що містять дані, отримані безпосередньо з технічного пристрою, на якому вони зберігаються (стаціонарного або портативного); електронні докази, що містять дані, отримані з електронної мережі, зокрема, мережі Інтернет; 2) за формою вираження (відтворення) доказової інформації, яка може бути сприйнята людиною: електронні докази, які відтворюються у візуальну форму сприйняття доказової інформації; електронні докази, які відтворюються у звукову форму сприйняття доказової інформації; електронні докази, які відтворюються у комбіновану форму сприйняття доказової інформації; 3) за характером змісту: офіційні; приватні.

Запропоновано документи, що використовуються як докази в цивільному судочинстві, за формою існування поділяти на три види: матеріальні; електронні та комбіновані. У матеріальних документах (серед яких

переважають паперові) інформація жорстко пов'язана з матеріальним носієм, невіддільна від нього; в електронних документах інформація зафіксована у вигляді електронних даних та не має жорсткої прив'язки до матеріального носія (матеріальний носій може бути легко змінений); комбіновані документи містять окремі ознаки як матеріальних, так і електронних документів.

Доведено, що для електронних доказів на їх допустимість впливає не тільки законність доступу до відповідного доказу, а й відповідність процедури збору доказів, тобто методів поводження із електронними доказами, які виключають будь-які помилки, зміну інформації метаданих.

Доведено презумпцію достовірності електронного доказу, відповідно до якої електронні докази мають бути контролепридатними та доступними для розуміння. Такі риси притаманні й іншим видам доказів, оскільки будь-який доказ має бути доведений до такого відображення, щоб учасники судового процесу та суд змогли сприйняти його зміст та зробити відповідні висновки, саме лише застосування додаткових технічних пристроїв не створює самостійної вимоги достовірності електронного доказу.

Доведено, що метадані повинні розглядатись не як окремий електронний доказ, а як невід'ємна складова іншого електронного доказу, який вони описують. Метадані доповнюють інформацію про обставини справи, що містить електронний доказ та дають можливість встановити автентичність та юридичну силу електронного доказу. Належність метаданих має похідний характер від належності самого електронного доказу, який вони описують.

Стверджується, що веб-сторінка може бути використана як доказ у суді у випадках, коли для правильного вирішення цивільної справи по суті для суду важливо встановити, окрім іншого, факт поширення відповідної інформації в мережі Інтернет. В іншому разі відповідні електронні дані не матимуть для суду доказової цінності, крім випадків, коли до суду надається інформація з офіційних веб-сайтів, яка розміщується на них саме з метою доведення цієї інформації до відома широкого кола осіб.

Доведено, що в порядку наказного провадження можуть бути розглянуті вимоги про стягнення заборгованості за електронним договором, укладеним лише як єдиний електронний документ, що містить умови договору та електронні підписи сторін, або шляхом обміну електронними повідомленнями. У випадку укладення електронного договору іншим способом, передбаченим ч. 6 ст. 11 Закону України «Про електронну комерцію», такі вимоги можуть розглядатися лише у позовному провадженні.

Обґрунтовано визначення судової комп'ютерно-технічної експертизи (експертизи комп'ютерної техніки і програмних продуктів) як здійснене на основі спеціальних знань дослідження технічних властивостей цифрового обладнання та/або програмного забезпечення з метою встановлення фактичних даних, що належать до обставин предмета доказування у судовій справі.

Доведено презумпцію автентичності електронного доказу, відповідно до якої електронні дані, що містить оригінал електронного доказу, вважаються автентичними (не підробленими), поки не буде доведено наявності втручання у їх цілісність.

Зроблено висновок про необхідність надати судам доступ до інформації, що міститься у електронних державних реєстрах та наділити їх правом за власною ініціативою отримувати необхідну інформацію з цих реєстрів з метою перевірки інформації, зазначеної сторонами у заявах по суті справи.

Обґрунтовано, що на відміну від електронних документів, для електронних повідомлень нормами чинного законодавства не передбачено такого обов'язкового реквізиту як електронний підпис.

Доведено, що відсутність електронного підпису та електронної позначки часу на оригіналі поданих до суду аудіозаписів, відеозаписів чи електронних фотографічних знімків необхідно розглядати не як підставу визнання таких електронних доказів недопустимими, а як підґрунтя для сумнівів у їх достовірності та повноті доказової інформації, що вони містять.

Запропонована концепція спрощення доступу особи до правосуддя не тільки крізь призму діджиталізації судових процедур та застосування

інформаційно-телекомунікаційних технологій, а й шляхом запровадження дистанційних альтернатив судовому розгляду, зокрема онлайн-медіації, систем онлайн-вирішення спорів, які включають в себе різні способи, пов'язані з інформуванням про можливості альтернативного вирішення спорів, з автоматизованим зверненням (заповненням формуляра), електронними консультаціями, можливістю винесення рішення залученим експертом онлайн, можливістю онлайн-обговорення конфліктної ситуації тощо.

Відзначено, що широкому впровадженню інформаційно-телекомунікаційних технологій перешкоджають проблеми кадрового забезпечення, яка стосується не тільки працівників судів, що виражається у потребі у спеціалістах з технічних та комп'ютерних наук; відсутність цифрових навичок та популяризації серед громадян вже запущених опцій електронного судочинства.

Розроблено науково обґрунтовані пропозиції щодо вдосконалення правового регулювання впровадження інформаційних телекомунікаційних технологій у цивільний процес, зокрема, судове доказування.

Ключові слова: суд, правосуддя, інформаційні технології, електронні докази, електронне судочинство, діджиталізація.

SUMMARY

Chvankin S.A. Information technologies in proving in civil proceedings: theoretical and practical aspects. – Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

Dissertation for obtaining the degree of Doctor of Law in specialty 12.00.03 – civil law and civil process; family law; international private law. – National University «Odesa Law Academy», Odesa, 2021.

The dissertation is the first in the national science of civil procedural law special complex research of theoretical and practical problems of introduction of information technologies in proving in civil process of Ukraine in the conditions of the updated civil procedural legislation and globalization processes.

The dissertation substantiates the conceptual position according to which the introduction of information technology in the process of forensic evidence does not fundamentally change the basic concepts of the theory of forensic evidence (they need only some clarification and adaptation to new conditions), and the introduction of electronic evidence fits into the existing system of evidence and evidence in civil proceedings.

It is proved, that the main issue of introduction of information technologies in the judiciary is the question of the impact of technologies on the implementation of the principles of civil proceedings, namely: 1) real realization of the ability to implement technologies; 2) their necessity to implement the tasks and principles of litigation; 3) the limits of technology implementation.

It is concluded that the prerequisites for the introduction of information and telecommunications technologies in the judiciary are: 1) the development of society in the direction of widespread digitalization and the introduction of information and telecommunications technologies in the judiciary along with such processes in other areas of government; 2) change of ways of realization and fixing of the activity of participants of public relations that in judicial activity should be estimated for the decision of dispute; 3) optimization of procedural forms of resolving cases.

It is concluded that the digitalization of justice allows to achieve the goals of justice not by simplifying the trial, but by simplifying the implementation of the procedural actions, changing their form without changing their content, to achieve the main goal of justice - ensuring the right to a fair and public hearing within a reasonable time.

The most important dangers of the introduction of information technologies in the judiciary have been identified: 1) failure to ensure proper information security; 2) increase in court cases, slander, as the introduction of information technology increases the number of opportunities for abuse of civil procedural rights in view of the simplification of access to justice; 3) partial loss of the solemn form of legal proceedings; 4) deformation of the judicial activity itself (loss of attention in a remote court session, «replacement of judges», «flash justice», etc.).

It is concluded, regarding the content of the principle of publicity of civil proceedings, which is directly related to the introduction of information technology, and the realization of which with the use of electronic technology have led to new procedural rules for broadcasting the hearing, recording its course, publishing information about the case on the official website – portals of the judiciary of Ukraine, etc.

Justified the division of spheres of use of information technologies in judicial proceedings on those connected with development of the initiative, volitional beginning in process (the right to submit the petition for participation in process by means of videoconferencing, the right to submit petitions for carrying out video recording, internet broadcasting of process submit documents to the court in electronic form, fill in forms of documents in the office of the user of the «Electronic Court», and some others), and areas that should be implemented regardless of the will of the participants in the trial (electronic document management, recording of court hearings, placement of court decisions in the open register).

It is concluded that creating opportunities for participants in the case to provide documents in electronic form, has indisputable advantages, especially in the implementation of the principle of access to justice: reduction of time and money costs of the parties to deliver documents to court; increasing the convenience and speed of processing claims, registering them in the court office; solving many issues of judicial statistics, etc. At the same time, it is necessary to adhere to the principle of equal opportunities for the use of information technology, taking into account different access to technology and relevant skills, therefore the position of the legislator on the optional participation in court proceedings by means of e-court is supported, as e-justice should not create obstacles to access to justice.

It has been established that video broadcasting of court hearings, increasing the implementation of the principle of publicity, can violate the rights of participants in the process to protect personal data and privacy, complicate the assessment of witness testimony and carry the risk of wasting state funds on broadcasting and storing unjustified video files in video archives.

The division of electronic evidence was done on the following grounds: 1) by source of receipt: electronic evidence containing data obtained directly from the technical device on which they are stored (stationary or portable); electronic evidence containing data obtained from an electronic network, in particular the internet; 2) the form of expression (reproduction) of evidentiary information that can be perceived by a person: electronic evidence, which is reproduced in the visual form of perception of evidentiary information; electronic evidence, which is reproduced in the sound form of perception of evidentiary information; electronic evidence, which is reproduced in a combined form of perception of evidentiary information; 3) by the nature of the content: official; private.

It is proposed to divide the documents used as evidence in civil proceedings into three types according to the form of existence: material; electronic and combined. In material documents (among which paper ones predominate) the information is rigidly connected with the material carrier, inseparable from it; in electronic documents, the information is recorded in the form of electronic data and is not rigidly tied to the physical medium (the material medium can be easily changed); combined documents contain certain features of both material and electronic documents.

It has been proved that for electronic evidence their admissibility is affected not only by the legality of access to the relevant evidence, but also by the compliance of the evidence collection procedure, that is methods of handling electronic evidence that exclude any errors, changes in metadata information.

The presumption of authenticity of electronic evidence has been proved, according to which electronic evidence must be controllable and accessible for understanding. Such features are inherent in other types of evidence, as any evidence must be presented in such a way that the participants in the trial and the court can perceive its content and draw appropriate conclusions, it is only the use of additional technical devices that does not create an independent requirement for the reliability of electronic evidence.

It has been proven that metadata should not be considered as a separate electronic proof, but as an integral part of another electronic proof that they describe.

Metadata complements the information about the circumstances of the case, which contains electronic evidence and makes it possible to establish the authenticity and legal force of electronic evidence. The affiliation of metadata is derived from the affiliation of the electronic evidence itself, which they describe.

It is argued that the website can be used as evidence in court in cases where, in order to properly resolve a civil case, it is essential for the court to establish, *inter alia*, the dissemination of relevant information on the Internet. Otherwise, the relevant electronic data will not have probative value for the court, except in cases where the court is provided with information from official websites, which is placed on them precisely to bring this information to the attention of a wide range of persons.

It is proved that in the order of mandatory proceedings can be considered claims for debt collection under an electronic contract concluded only as a single electronic document containing the terms of the contract and electronic signatures of the parties, or by exchanging electronic messages. In the case of concluding an electronic contract in another way under Part 6 of Art. 11 of the Law of Ukraine «On e-commerce» such requirements can be considered only in claim proceeding.

The definition is substantiated court computer technical expertise (expertise of computer equipment and software products) as carried out on the basis of special knowledge research of technical properties of digital equipment and / or software to establish factual data relating to the circumstances of the subject matter of the evidence in the court case.

The presumption of authenticity of electronic evidence is proved, according to which electronic data containing the original electronic evidence are considered authentic (not forged) until the existence of interference with their integrity is proved.

It was concluded that courts should provide access to information contained in electronic state registers and give them the right to obtain the necessary information from these registers on their own initiative in order to verify the information provided by the parties in the statements on the merits.

It is substantiated that, unlike electronic documents, for electronic messages the norms of the current legislation do not provide such obligatory requisites as an

electronic signature. Therefore, even if the original electronic message is not signed by electronic signature, it can be used as electronic evidence in court.

It is proved that the absence of an electronic signature and electronic time stamp on the original audio, video or electronic photographs submitted to the court should be considered not as a ground for declaring such electronic evidence inadmissible, but as a basis for doubting its authenticity and completeness of evidentiary information.

The concept of simplification of access of the person to justice is offered not only through a prism of digitalization of judicial procedures and application of information and telecommunication technologies, but also by introduction of remote alternatives to trial, in particular online mediation, online dispute resolution systems, which include various methods related to informing about the possibilities of alternative dispute resolution, with automated application (filling the form), electronic consultations, the possibility of making a decision by an online expert, the possibility of online discussion of the conflict situation, etc.

It is noted, that the widespread introduction of information and telecommunications technologies is hampered by staffing problems, which affect not only court staff, which is expressed in the need for specialists in technical and computer sciences; lack of digital skills and promotion of already launched e-litigation options among citizens.

Scientifically substantiated proposals have been developed to improve the legal regulation of the introduction of information and telecommunications technologies in civil proceedings, in particular, court evidence.

Key words: court, justice, information technology, electronic evidence, electronic proceedings, digitalization

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

Монографії:

1. Чванкін С.А. Доказування у цивільному процесі в епоху інформаційних технологій: монографія. Одеса Фенікс, 2021. 348 с.

2. Чванкін С.А. Відправлення правосуддя в умовах запровадження карантину. *Права приватної особи в умовах пандемії COVID-19: проблеми здійснення і захисту*: монографія /Є.О. Харитонов, О.І. Харитонova, К.І. Бесяков; за ред. д.ю.н., проф. Є.О. Харитонova, д.ю.н., проф. О.І. Харитонovої, к.ю.н, доц. К.Г. Некіт. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2020. 404 с. (с. 364–372).

Наукові статті у фахових виданнях України:

3. Чванкін С.А. Особливості фіксування цивільного процесу. *Актуальні проблеми держави і права*: зб. наук. праць. 2008. Вип. 38. С. 312–316.

4. Чванкін С.А. Основні правові наслідки порушення зобов'язання. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право: Науково-фаховий журнал. 2008. Вип. 9. С. 316–318.

5. Чванкін С.А. Одностороння відмова від зобов'язання як правовий наслідок порушення зобов'язання. *Актуальні проблеми держави і права*: Зб. наук. праць. Одеса: Юридична література, 2008. Вип. 42. С. 115–119.

6. Чванкін С.А. Правові наслідки порушення договору. *Актуальні проблеми держави і права*: Зб. наук. праць. Одеса: Юридична література, 2008. Вип. 43. С. 134–139.

7. Чванкін С.А. Особливості представництва юридичних осіб у цивільному процесі. *Актуальні проблеми держави і права*: Зб. наук. праць. Одеса: Юридична література, 2009. Вип. 51. С. 114–121.

8. Чванкін С.А. Деякі новели Цивільно-процесуального кодексу України щодо наказного провадження. *Актуальні проблеми держави і права*: Зб. наук. праць. Одеса: Юридична література, 2011. Вип. 58. С. 330–376.

9. Чванкін С.А. Деякі новели Цивільно-процесуального кодексу України щодо наказного провадження (продовження): Зб. наук. праць. *Актуальні*

проблеми держави і права: збірник наукових праць. Одеса: Юридична література, 2012. Вип. 66. С. 375–382.

10. Чванкін С.А. Особливості розгляду судом справ про усиновлення. *Юридичний вісник*. 2017. № 2. С. 79–84.

11. Чванкін С.А. Впровадження «електронного суду» в діяльність суду першої інстанції. *Молодий вчений*. 2017. №6. С. 124–128. URL: <http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2017/6/27.pdf>

12. Чванкін С.А. Використання електронних документів як доказів у цивільному судочинстві. *Juris Europensis Scientia: Збірник наукових праць*. Випуск 4/2020. Том 1. С. 53–59.

13. Чванкін С.А. Аудіо- та відеозаписи як різновид електронних доказів у цивільному процесі. *Теорія і практика правознавства*. Електрон. наук. фах. вид. /Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків: [б. в.], 2020. № 18. Том 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJfRN/tipp_2020_2_7.

14. Чванкін С.А. Електронний доказ як засіб доказування в цивільному судочинстві. *Науково-практичний журнал «Прикарпатський юридичний вісник»*. 2019. Випуск 1(26). Том 2. С. 22–27.

15. Чванкін С.А. Веб-сторінка як електронний доказ у цивільному судочинстві України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія «Право». 2020. Випуск 62. С. 172–177.

16. Чванкін С.А. Електронні докази у справах наказного провадження. *Juris Europensis Scientia: зб. наук. пр.* 2021. Вип. 2. С. 53–59.

17. Чванкін С.А. Доказове значення даних з електронних повідомлень у цивільному судочинстві. *Часопис цивілістики*. 2021. Вип. 40. С. 50–55.

18. Чванкін С.А. Комп'ютерно-технічна експертиза у цивільному судочинстві. *Право та державне управління: Збірник наукових праць*. 2021. №1. С. 45–51.

19. Чванкін С.А. Використання електронних доказів у цивільних справах, що впливають з кредитних договорів, укладених в електронній формі.

Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». 2021. Вип. 63. С. 165–171.

Наукові статті у зарубіжних періодичних виданнях з юридичного напрямку:

20. Чванкін С. Види електронних доказів у цивільному процесі. *KELM*. 2020. No 3 (31). С. 259–265.

21. Чванкін С.А. Metadata as a source of evidentiary information in the civil proceedings. *KELM*. 2020. No 8 (36). Vol. 2/2020. С. 230–234. URL: <http://kelmczasopisma.com/ru/viewpdf/3750>

22. Чванкін С.А. Судове доказування у цивільному процесі в епоху інформаційних технологій. *Evropsky politicky a pravni diskurz*. Svazek 8. 3 vydani. 2021. С.160–168. URL: <https://eppd13.cz/wp-content/uploads/2021/2021-8-3/23.pdf>.

23. Chvankin S. Introduction of the electronic legal proceedings: main risks and ways to overcome them. *Evropský politický a právní diskurz*. 2021. Vol. 8. Iss. 4. P. 113–121.

Тези доповідей і наукових повідомлень:

24. Чванкін С.А. Новели ЦПК України щодо розгляду заяв про скасування судового наказу. *Римське право і сучасність (Шерешевські читання): У 2 ч.: Матер. міжнар. наук. конф. (4 грудня 2010 р., м. Одеса). [Ч. 1]* Одеса: Фенікс, 2010. С. 127–130.

25. Чванкін С.А. Деякі новели Цивільно-процесуального кодексу України щодо наказного провадження: Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої пам'яті Ю.С. Червоного (17 грудня 2010р., м. Одеса). Одеса: Фенікс, 2010. С. 186–188.

26. Чванкін С.А. Поняття та система принципів процесуального права: Матеріали міжнародної наукової конференції «Римське право і сучасність» (м. Одеса, 11 травня 2012 р.). Одеса, 2012. С. 91–92.

27. Чванкін С.А. Особливості реалізації прав та обов'язків осіб, які беруть участь у справі позовного провадження. *Правове життя сучасної України*: Матер. міжнар. наук. конф. проф.-викл. складу (м. Одеса, 16–17 квітня 2013 р.). Т. 2. Одеса: Фенікс, 2013. С. 687–689.

28. Чванкін С.А. Письмові докази у цивільному процесі. *Правове життя сучасної України*: Матер. міжнар. наук. конф. проф.-викл. складу (м. Одеса, 16–17 травня 2014 р.). Т. 1. Одеса: Фенікс, 2014. С. 366–369.

29. Чванкін С.А. Проблемні питання розгляду заяви про надання особі психіатричної допомоги у примусовому порядку у цивільному судочинстві. *Актуальні проблеми цивілістики*: матеріали щорічної міжнародної науково-практичної конференції (Одеса, 21 листопада 2014 року). Одеса: Фенікс, 2014. С. 47–52.

30. Чванкін С.А. Гласність і відкритість цивільного процесу (новели 2015 року). *Цивільне судочинство у світлі судової реформи в Україні*: матер. круглого столу (м. Одеса, 16 травня 2015 року). Одеса: Фенікс, 2015. С. 49–53.

31. Чванкін С.А. Процесуальні засоби головуючого в судовому засіданні щодо протидії зловживанню процесуальними правами. *Зловживання цивільними процесуальними правами: шляхи протидії*: матеріали круглого столу (м. Одеса, 27 листопада 2015 р.). Одеса: Фенікс, 2015. С. 13–15.

32. Чванкін С.А. Щодо тимчасового обмеження у праві виїзду за межі України. *Цивільне судочинство у світлі судової реформи в Україні*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції ім. Ю.С. Червоного (м. Одеса, 18 грудня 2015). Одеса: Юридична література, 2015. С. 23–26.

33. Чванкін С.А. Особливості застосування у цивільному судочинстві Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. *Практика ЄСПЛ з питань цивільно-процесуального права*: матеріали круглого столу (м. Одеса, 5 квітня 2016р.). Одеса: Юридична література, 2016. С. 13–19.

34. Чванкін С.А. Розгляд судом справ про усиновлення: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції до 150-річчя від дня народження

Є. В. Васьковського (м. Одеса, 8 квітня 2016 р.). Одеса: Юридична література, 2016. С. 20–25.

35. Чванкін С.А. Представництво у цивільному праві та цивільному процесі: критерії розмежування. *Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку держави та права в умовах євроінтеграції*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 20 травня 2016 р.). Одеса: Юридична література, 2016. С. 466–469.

36. Чванкін С.А. Особливості застосування у судовій практиці Конвенції про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей. *Особливості розгляду сімейних спорів*: матеріали круглого столу (м. Одеса, 17 жовтня 2016 р.). Одеса: Юридична література, 2016. С. 53–57.

37. Чванкін С.А. Успіхи та проблеми впровадження проекту «Електронний суд» в Київському районному суді м. Одеси. *Судова реформа в Україні: реалії та перспективи*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 18 листопада 2016 року). К.: Інститут законодавства Верховної Ради України, 2016. С. 397–403.

38. Чванкін С.А. Новели сімейного та цивільно-процесуального законодавства щодо вдосконалення порядку стягнення аліментів. *Цивільне судочинство у світлі судової реформи в Україні*: матер. всеукр. наук.-практич. конф. до 90-річчя від дня народж. Ю.С. Червоного (м. Одеса, 6 листоп. 2017 року) /за заг. ред. Н. Ю. Голубевої. Одеса: Фенікс, 2017. С. 79–82.

39. Чванкін С.А. Наказне провадження за проектом ЦПК України. *Інформаційні технології у судочинстві*: матер. всеукр. наук.-практ. конф., яка проводиться в рамках тижня цивільного процесу (м. Одеса, 18 квітня 2017 р.) /за заг. ред. д. ю.н., проф. Голубевої Н. Ю. Одеса: Фенікс, 2017. С. 78–81.

40. Чванкін С.А. Захист жертв домашнього насильства в цивільному судочинстві. *Реформування цивільного процесуального права в умовах інтеграційних процесів в Україні*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції ім. Ю.С. Червоного /за загальною редакцією д. ю. н., професора Н.

Ю. Голубєвої (м. Одеса, 16 листопада 2018 р.) [Електронний ресурс]. Одеса: Фенікс, 2018. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/10934>

41. Чванкін С.А. Чи потрібна Україні обов'язкова досудова медіація за визначеними категоріями справ? *Новели Цивільного процесуального кодексу України*: [Електронне видання] матер. кругл. столу (м. Одеса, 26 березня 2018р.) /за заг. редакцією д. ю. н., проф. Н.Ю. Голубєвої; Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». Одеса: Фенікс, 2018. С. 62–66.

42. Чванкін С.А. Документи, що підтверджують повноваження представників за оновленим ЦПК. *Новели цивільного процесуального законодавства: представництво*: матер. Міжнар. наук.-практ. конфер.; до 150-ї річниці з дня відкриття першої судової палати у м. Одеса (м. Одеса, 16 травня 2019 року) /за заг. ред. д. ю.н., проф. Н. Ю. Голубєвої. Одеса: Фенікс, 2019. С. 141–147.

43. Чванкі С.А. Онлайн-медіація – перспективи розвитку в сучасних умовах. *Реформування цивільного процесуального права в умовах інтеграційних процесів в Україні*: матер. Всеукр. наук.-практ. інтернет-конференції ім. Ю. С. Червоного (м. Одеса, 18 грудня 2020 р.) [Електронне видання] /за заг. ред. д. ю.н., професора Н. Ю. Голубєвої. Одеса: Фенікс, 2020. С. 61–64.

44. Чванкін С.А. Способи захисту, які застосовуються судом. *Рекодифікація (оновлення) цивільного законодавства України: концепція, напрями, перспективи*. Збірник статей і тез. X Міжнародний цивілістичний форум. Київ, 2020. С. 107–111.

45. Чванкін С.А. Онлайн-медіація. *Альтернативні способи вирішення цивільних спорів*: матеріали круглого столу (Одеса, 29 березня 2021р.) [Електронне видання] /за заг. ред. д. ю.н., професора Н.Ю. Голубєвої; НУ «Одеська юридична академія». Одеса: Фенікс, 2021. С. 79–82. URL: <https://hdl.handle.net/11300/14491>

46. Чванкін С.А. Електронне повідомлення як доказ: чи потрібно скріплювати електронним підписом? *Наука та суспільне життя України в епоху глобальних викликів людства у цифрову еру (з нагоди 30-річчя*

проголошення незалежності України та 25-річчя прийняття Конституції України): у 2 т.: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 21 травня 2021р.) /за загальною редакцією С.В. Ківалова. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2021. Т. 2. С. 553–555.

Інші публікації, що додатково висвітлюють основний зміст дисертації:

47. Чванкін С.А. Процесуальні особливості розгляду справ про усиновлення. *Розгляд окремих категорій цивільних справ в судах*: навч. посіб. /за ред. Н.Ю. Голубєвої. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2017. С. 147–155.

48. Чванкін С.А. Основні положення досудового врегулювання спору. Представники. Фіксування цивільного процесу. *Науково-практичний коментар. Цивільний процесуальний кодекс України* /за заг. ред. Н. Ю. Голубєвої. Київ: Юрінком Інтер, 2021. С. 17–20, 50–51, 97–168, 175–179, 439–444.

49. Чванкін С.А. Онлайн-медіація. *Альтернативне вирішення цивільно-правових спорів*: підручник /за ред. Н.Ю. Голубєвої. Одеса: Фенікс, 2021. С. 333–335.

50. Чванкін С.А. Скаржся досхочу! Процедура повторного перегляду ухвал не може призвести до будь-яких наслідків, крім одного – затягнути розгляд справи. *Закон і бізнес*. 2015. No 19–20. С. 7.

51. Чванкін С.А. Доба на роздуми. *Закон і Бізнес*. 2015. No 24 (1218). С. 3.

52. Чванкін С.А. Гласність і відкритість цивільного процесу (представники ЗМІ в залі суду). *Вісник асоціації слідчих суддів України*. 2016. No 1. С. 54–57.

53. Чванкин С.А. Внедрение проекта “Электронный суд” в Киевском районном суде г. Одессы. URL: <http://yaizakon.com.ua/uspehi-i-problemy-vnedreniya-proekta-elektronnyj-sud-v-kievskom-rajonnom-sude-g-odessy/>

54. Чванкін С.А. Стан впровадження проекту «Електронний суд» в Київському районному суді м. Одеси. *Вісник асоціації слідчих суддів України*. 2017. No 1 (2). URL: <https://kievskisud.od.ua/press-department/all-news/4991->

stan-vprovadzhennya-proektu-elektronnij-sud-v-kijivskomu-rajonnomu-sudi-m-odesi-videozvit-ta-prezentatsiya

55. Чванкин С.А. Приказное производство в проекте ГПК Украины. URL: <http://yaizakon.com.ua/predsdatel-odnogo-iz-odesskih-sudov-razyasnil-prikaznoe-proizvodstvo-po-proektu-gpk/>

56. Чванкин С.А. Новое процессуальное законодательство в действии: что изменилось для истцов? URL: <https://yaizakon.com.ua/novoe-protsessualnoe-zakonodatelstvo-v-dejstvii-chto-izmenilos-dlya-isttsov/>

57. Чванкин С.А. Как участников процесса вызывают в суд: одесский судья разъяснил порядок. URL: <https://yaizakon.com.ua/kak-uchastnikov-protsessa-vyzyvayut-v-sud-odesskij-sudya-razyasnil-poryadok/>

58. Чванкин С.А. Роль суда во внедрении внесудебных процедур урегулирования споров. URL: <https://yaizakon.com.ua/rol-suda-vo-vnedrenii-vnesudebnyh-protsedur-uregulirovaniya-sporov/>

59. Чванкин С.А. Письменный опрос сторон как новелла гражданского процессуального законодательства. URL: <https://yaizakon.com.ua/pismennyj-opros-storon-kak-novella-grazhdanskogo-protsessualnogo-zakonodatelstva/>

60. Чванкин С.А. Одесса станет инновационным центром правовой помощи. «Диалог.UA». URL: https://www.dialog.ua/press-release/159109_1535635352

61. Чванкин С.А. Разрешение споров онлайн-судом: дан старт реализации проекта. URL: <https://yaizakon.com.ua/razreshenie-sporov-onlajn-sudom-dan-start-realizatsii-proekta/>

62. Чванкин С.А. Вступление судебного приказа в законную силу. URL: <https://yaizakon.com.ua/vstuplenie-sudebnogo-prikaza-v-zakonnuyu-silu-esli-dolzhen-uklonyaetsya-ot-polucheniya/>

63. Чванкин С.А. Обязан ли судья обосновывать своё несогласие с судебным решением? URL: <https://yaizakon.com.ua/obyazan-li-sudya-obosnovyvat-svoyo-nesoglasie-s-sudebnym-resheniem/>

64. Чванкин С.А. Общественный центр правосудия поддержал создание онлайн-суда. URL: <https://yaizakon.com.ua/obshhestvennyj-tsentr-pravosudiya-podderzhal-sozdanie-onlajn-suda/>

65. Чванкин С.А. Общественный центр правосудия вовлечён в создание первого в Европе онлайн-суда. URL: <https://yaizakon.com.ua/obshhestvennyj-tsentr-pravosudiya-vovlechyon-v-sozdanie-pervogo-v-evrope-onlajn-suda/>

66. Чванкин С.А. Одесский суд переводит документооборот с экспертами в электронный формат. URL: <https://yaizakon.com.ua/odesskij-sud-perevodit-dokumentoorot-s-ekspertami-v-elektronnyj-format/>

67. Чванкин С.А. Одесский суд станет первым в Украине по разрешению споров онлайн. URL: <https://yaizakon.com.ua/odesskij-sud-stanet-pervym-v-ukraine-po-razresheniyu-sporov-onlajn/>

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ:	4
ВСТУП.....	5
 РОЗДІЛ 1. МЕТОДОЛОГІЯ ТА ВИБІР НАПРЯМІВ ДОСЛІДЖЕННЯ	22
1.1. Огляд розвитку наукової думки про інформаційні технології у доказуванні та вибір напрямів дослідження	22
1.2. Методологічні засади дослідження впливу розвитку інформаційних технологій на процес судового доказування.....	43
1.3. Джерела правового регулювання застосування інформаційних технологій у доказуванні в цивільному процесі	59
 РОЗДІЛ 2. РОЗВИТОК ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА В ЦИФРОВУ ЕПОХУ.....	101
2.1. Застосування інформаційно-телекомунікаційних технологій в українському судочинстві	101
2.2. Інформаційні технології у світлі принципів цивільного процесу	154
2.3. Ризики запровадження електронного судочинства.....	205
 РОЗДІЛ 3. ВПЛИВ РОЗВИТКУ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ НА СУДОВЕ ДОКАЗУВАННЯ.....	220
3.1. Діджиталізація судового доказування	220
3.2. Поняття та види електронних доказів у цивільному судочинстві	242
3.3. Електронні документи як основний вид електронних доказів	270
3.4. Аудіо- та відеозаписи	283
3.5. Метадані та їх значення для встановлення обставин цивільної справи	294

3.6. Проблеми та перспективи використання штучного інтелекту, блокчейну та обробки великих даних у доказуванні.....	304

РОЗДІЛ 4. ОСОБЛИВОСТІ ЗБИРАННЯ, ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ОЦІНКИ ЕЛЕКТРОННИХ ДОКАЗІВ.....	330

4.1. Особливості використання в процесі судового доказування інформації з мережі Інтернет.....	330

4.2. Особливості використання в процесі судового доказування інформації з смс-повідомлень, месенджерів, електронної пошти та соціальних мереж	346

4.3. Перевірка електронних доказів за допомогою висновків експертів .	356

РОЗДІЛ 5. ВПЛИВ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ НА СУДОВЕ ДОКАЗУВАННЯ В ОКРЕМИХ КАТЕГОРІЯХ ЦИВІЛЬНИХ СПРАВ.....	370

5.1. Використання інформаційних технологій в судовому доказуванні у справах позовного провадження	370

5.2. Використання інформаційних технологій в судовому доказуванні у справах наказного провадження	380

ВИСНОВКИ	388

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	409

ДОДАТКИ.....	489

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ:

АСВП	–	Автоматизована система виконавчого провадження
ГПК	–	Господарський процесуальний кодекс України
ДСА	–	Державна судова адміністрація України
ВРУ	–	Верховна Рада України
ВСУ	–	Верховний Суд України
ВС	–	Верховний Суд
ЕЦП	–	Електронний цифровий підпис
ЄС	–	Європейський Союз
ЄСІТС	–	Єдина судова інформаційно-телекомунікаційна система
ЄСПЛ	–	Європейський Суд з прав людини
ЗМІ	–	Засоби масової інформації
ІТ	–	Інформаційні технології, інформаційно-телекомунікаційні технології, інформаційно-комунікаційні технології
КАС	–	Кодекс адміністративного судочинства України
КЕП	–	Кваліфікований електронний підпис
КМУ	–	Кабінет Міністрів України
КПК	–	Кримінальний процесуальний кодекс
КСУ	–	Конституційний Суд України
Мінцифра	–	Міністерство цифрової трансформації України
МЮУ	–	Міністерство юстиції України
Конституція	–	Конституція України
ООН	–	Організація Об'єднаних Націй
ЦК	–	Цивільний кодекс України
ЦПК УРСР	–	Цивільний процесуальний кодекс Української РСР
ЦПК	–	Цивільний процесуальний кодекс України
AI	–	Штучний інтелект
ADR	–	Alternative Dispute Resolution
ODR	–	Online Dispute Resolution

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Концепція прав людини та ефективні інструменти їх захисту – це справжня революція XX століття, значуще надбання людства. Право на судовий захист як базове право людини активно впроваджується у правове життя ЄСПЛ, міжнародними організаціями, національними судами, в тому числі України. Новітні уявлення про справедливе правосуддя призвели до переосмислення багатьох усталених процесуальних інститутів. Історично усталені норми, що утворюють систему цивільного процесуального права, потребують приведення у відповідність до світових стандартів цивільного процесу. Реформування правової сфери України, прийняття та зміни процесуального законодавства підтверджують стан постійного розвитку процесуальної матерії.

Водночас актуальність цього дослідження зумовлена не тільки вищезазначеними тенденціями, а насамперед тією масштабною еволюцією інформаційно-комунікаційних технологій, яка відбувається у світі, адже Інтернет став провідною силою для інновацій та розвитку протягом останніх десятиліть. Електронні уряди та електронні суди – запит часу. Соціально-економічний розвиток в епоху цифрових технологій вимагає від держави їх активного використання з метою задоволення швидко мінливих вимог суспільства.

Тенденція інформатизації навколишнього середовища є глобальною. Стрімкий розвиток інформаційно-комунікаційних технологій позначився на всіх сферах життя суспільства, навіть на такій консервативній його сфері як судовий процес. Безумовно, постає питання не просто про запровадження різних інформаційно-комунікаційних технологій у цивільний процес, а про їх ефективне використання. Впровадження досягнень інформаційного розвитку суспільства у судовий процес вимагає комплексної оцінки змін процесуального законодавства, що вже відбулись, та критичної оцінки тих новацій, яких потребує практика. Слід системно оцінювати вплив інформаційно-

комунікаційних технологій у судочинстві через призму їх впливу на вчинення процесуальних дій, на процесуальну форму в цілому та специфіку доказування зокрема.

Застосування інформаційно-комунікаційних технологій у доказуванні – це окрема досить специфічна сфера регламентації соціальних відносин у сучасному інформаційному суспільстві. Процес розвитку інформаційного суспільства є невідпинним, що підіймає питання про формування нової інформаційної культури, в тому числі у судочинстві.

Впровадження моделей інтеграції Інтернету та технологій у судові процедури відбувається у всіх країнах поетапно з розвитком самих технологій, запиту споживачів судових послуг та технічних й економічних можливостей конкретної країни. Застосування інформаційно-комунікаційних технологій у судових системах поступово розширюється від окремих технічних інновацій та процедурних удосконалень до концептуального реформування основних процесуальних норм.

Незважаючи на те, що багато інновацій вже інтегровано у судовий процес у різних країнах, але велика їх кількість все ще чекає на більш глибоке впровадження: великі дані, блокчейн, штучний інтелект тощо.

Значним поштовхом у швидке впровадження у судовий процес інформаційно-комунікаційних технологій стали події 2020–2021 років щодо безпрецедентних карантинних заходів у зв'язку з поширенням COVID-19. В період напруженої епідеміологічної ситуації, що торкнулася усього світового співтовариства, судочинство, як і інші сфери життя, зазнало серйозних змін: це стало перевіркою на гнучкість та адаптивність процесуального законодавства, спроможності суддів та судових органів, у тому числі і тих, що відповідальні за забезпечення роботи судів, швидко реагувати на кризові ситуації. Багато інновацій, які безліч разів обговорювалися на різних засіданнях робочих груп, конференціях і знову ж таки відкладались, зараз актуалізувались та запроваджуються у невідкладному порядку.

Напевно найбільшого впливу від діджиталізації суспільних відносин зазнав процес судового доказування. Інформаційні технології, насамперед, значно підвищують можливості людей у збиранні, обробці, обміні та зберіганні інформації. Широке коло науковців досліджували ті або інші аспекти вчення про докази. Поява в оновленому ЦПК України нового засобу доказування (електронних доказів), запровадження Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи (далі – ЄСІТС, з 1.01.2022 року – ЄСІКС) та застосування інформаційно-комунікаційних технологій у доказуванні в цілому – важливий етап у розвитку доказового права. Тому проблема розробки теоретичних основ доказового права не втрачає актуальності у нових реаліях.

Характер впливу розвитку інформаційно-комунікаційних технологій на процес судового доказування та оцінки ступеня трансформації вчення про судові доказування та докази в юридичній науці під впливом наукового прогресу не достатньо досліджені у сучасній науці процесуального права.

В умовах стрімкого розвитку інформаційно-комунікаційних технологій є всі підстави вважати, що незабаром електронні докази стануть основним видом доказів у цивільному, господарському та адміністративному судочинстві. Навіть у кримінальному процесі питома вага цих доказів буде постійно збільшуватись. Тому питання полягає лише в належному процесуальному оформленні такого використання, а точніше – обранні найбільш оптимального способу юридичної регламентації порядку використання електронних доказів у судовому, зокрема цивільному, процесі.

Усю глобальність поступової модифікації процедури збирання, дослідження та оцінки судових доказів під впливом науково-технічного прогресу ще належить з'ясувати та усвідомити, а тому актуальність наукових досліджень у цьому напрямку не можна заперечити.

Теоретичною основою дослідження стали праці вітчизняних та зарубіжних учених-процесуалістів. У сучасному українському процесуальному праві питання доказів та доказування на рівні дисертацій та монографій досліджували: В.В. Бабенко, С.В. Васильєв, О.О. Грабовська, О. Ф. Дорошенко,

К. Б. Дрогозюк, А. С. Зеленьяк, О. М. Лазько, Т. В. Степанова, Л.М. Ніколенко, К.М. Пільков, Т.В. Руда, Т.В. Цюра, Р.В. Тертишніков, С.Я. Фурса, В.П. Феннич, А.С. Штефан. Також питання доказування підіймаються вченими-процесуалістами в рамках розгляду інших процесуальних інститутів: В.В. Комаровим, К. В. Гусаровим, В. А. Кройтором, І.О. Ізаровою, Ю.Д. Притикою, Н.Ю. Сакарою, С.Я. Фурсою, Г.А. Цірат та ін. У сучасному українському процесуальному праві питання впливу інформаційних технологій на судове доказування та електронні докази досліджуються О. Ю. Гусєвим, М.О. Гетманцевим, В. С. Петренком, Д.М. Цеханом, І.В. Булгаковою, В.В. Марковим, Т. Лежух, О.О. Козловим, О. М. Лазько, Є. І. Білозерською, Н.К. Шапталюю, С. О. Теньковим, Н.О. Пронь, О.А. Барановим тощо. На рівні дисертаційного дослідження проблему електронних доказів підіймали А.Ю. Каламайко «Електронні засоби доказування в цивільному процесі» (2016р.), Ю.С. Павлова «Електронний документ як джерело доказів у цивільному процесі» (2019 р.).

Утім, незважаючи на істотний внесок названих науковців у розробку проблематики впливу інформаційних технологій на право, судовий процес та судове доказування, цілісного системного вчення про вплив інформаційних телекомунікаційних технологій на цивільний процес, зокрема судове доказування, досі не було розроблено. У науці цивільного процесуального права відсутній єдиний підхід до розуміння сутності електронних доказів, особливостей їх збирання, дослідження та оцінки.

Отже, на сьогодні в Україні відсутнє окреме ґрунтовне наукове дослідження, яке було б присвячено концептуальним засадам впливу інформаційних технологій у доказуванні в цивільному процесі на рівні докторської дисертації. Існує потреба в повному, цілісному та всебічному розгляді цього питання, розробленні та дослідженні відповідної концепції шляхом поєднання теоретичної і практичної складових. Також важливим є аналіз судової практики ЄСПЛ, зарубіжного законодавчого досвіду.

Таким чином, актуальність теми дисертаційного дослідження зумовлюється необхідністю розвитку науки цивільного процесуального права в частині впливу інформаційних комунікаційних технологій на судове доказування, удосконалення чинного цивільного процесуального законодавства в цій сфері та практики його застосування.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в межах плану науково-дослідної роботи кафедри цивільного права Національного університету «Одеська юридична академія» «Цивілістичний вимір інтеграційного розвитку України» на 2016–2020 рр. як складової плану науково-дослідної роботи Національного університету «Одеська юридична академія» «Стратегія інтеграційного розвитку України: правовий та культурний вимір» (державний реєстраційний номер 0116U01842) на 2016–2020 рр., а також плану науково-дослідної роботи кафедри цивільного права Національного університету «Одеська юридична академія» «Проблеми реалізації і захисту цивільних прав та інтересів з погляду антропологічного підходу у цифрову еру» на 2021–2025 рр. як складової плану науково-дослідної роботи Національного університету «Одеська юридична академія» «Правове та соціальне життя людини у людиноцентристському вимірі у цифрову еру» на 2021–2025 рр.

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційної роботи є встановлення характеру впливу розвитку інформаційних технологій на процес судового доказування та оцінка ступеня трансформації вчення про судове доказування та докази в юридичній науці під впливом інформаційно-технічного прогресу.

Для досягнення вказаної мети в дисертації вирішувалися такі завдання:

визначити шляхи адаптації цивільного судочинства до використання надбань сучасних інформаційних технологій;

систематизувати існуючі методологічні підходи до наукового дослідження проблематики впливу інформаційно-комунікаційних технологій на доказування у цивільному процесі;

охарактеризувати джерела правового регулювання застосування інформаційних технологій у цивільному судочинстві, зокрема, у доказуванні; з'ясувати стан та проблеми впровадження інформаційно- комунікаційних технологій в українському судочинстві та запропонувати шляхи їх вирішення;

виявити специфіку впливу впровадження інформаційних технологій на реалізацію принципів цивільного процесу, дотримання яких є головним критерієм для впровадження технологій;

розкрити сутність електронних доказів у цивільному судочинстві; систематизувати види електронних доказів у цивільному судочинстві; охарактеризувати особливості окремих видів електронних доказів,

у тому числі лог-файлів сервера і метаданих як доказів, які можуть бути використані в суді з метою підтвердження інших доказів;

розкрити проблеми встановлення достовірності електронних доказів;

встановити особливості використання в процесі судового доказування інформації з мережі Інтернет, смс-повідомлень, месенджерів, електронної пошти та соціальних мереж;

охарактеризувати особливості перевірки електронних доказів за допомогою висновків експертів;

розкрити вплив інформаційних технологій на судове доказування в окремих категоріях цивільних справ;

сформулювати практичні рекомендації щодо збирання, дослідження та оцінки електронних доказів;

розробити науково обґрунтовані пропозиції щодо вдосконалення правового регулювання впровадження інформаційних комунікаційних технологій у цивільний процес, зокрема, судове доказування.

Об'єктом дослідження є цивільні процесуальні правовідносини, що виникають у зв'язку із впровадженням інформаційних комунікаційних технологій у доказування в цивільному процесі.

Предметом дослідження є інформаційні технології у доказуванні в цивільному процесі.

Методи дослідження. Наукове дослідження впливу інформаційних технологій на доказування у цивільному процесі проведено на основі комплексного використання загальнонаукових та спеціальних методів наукового пізнання в їх взаємному зв'язку та доповненні один одного відповідно до мети і завдань дослідження, з урахуванням його об'єкта та предмета. Застосування діалектичного методу надало можливість пізнання необхідності та меж впровадження інформаційних технологій у цивільне судочинство, встановити зв'язки між електронними доказами та іншими правовими явищами, співвідношення між формою та змістом електронних доказів (розділи 1, 2, 3, 4, 5). Метод логічного аналізу використовувався для встановлення змісту та спрямованості норм цивільного процесуального законодавства, які регулюють відносини, що є предметом дисертаційного дослідження (розділи 1, 2, 3, 4, 5); догматичний – для аналізу норм цивільного процесуального законодавства України щодо впровадження інформаційних технологій в судове доказування та електронних доказів (розділи 3, 4, 5); порівняльний метод – для аналізу положень, що стосуються відносин, які є предметом дисертаційного дослідження у ЦПК України та раніше чинному цивільному процесуальному законодавстві, а також порівняння вирішення цих питань у ЦПК України та актах цивільного законодавства країн європейської спільноти (розділи 1, 2, 3, 4); метод конкретних соціологічних досліджень – при дослідженні судової практики, її впливу на правосвідомість та юридичну культуру особи як частини правозастосовчої спільноти, з метою виявлення проблем, недоліків, протиріч у цій сфері, причин появи та формування правового нігілізму та визначення шляхів їх вирішення, з урахуванням та у взаємозв'язку з напрацюваннями міжнародних, європейських дослідницьких, наукових організацій та висновків ЄСПЛ (розділи 1, 2, 3, 4, 5); логіко- юридичний метод та методу прогнозування – для формулювання висновків про вплив інформаційних технологій на судове доказування та електронні докази (розділи 2, 3). Використання методу системного аналізу дозволило розглянути місце електронних доказів у системі доказів у цивільному процесі (підрозділи 3.1, 3.2). Тлумачення текстів

законодавчих актів та матеріалів судової практики здійснювалося за допомогою герменевтичного методу (підрозділи 1.3, розділи 3, 4, 5). Метод теоретико-правового моделювання дозволив обґрунтувати пропозиції, спрямовані на вдосконалення норм ЦПК України, що регулюють електронні шляхи комунікації між судом та учасниками процесу, а також норми про доказування (розділи 3, 4, 5).

Нормативно-правову основу дисертаційного дослідження становлять Конституція України, міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, акти цивільного процесуального законодавства України та окремих зарубіжних держав.

Теоретичну основу дисертаційного дослідження становлять наукові праці вітчизняних та зарубіжних учених-процесуалістів, а також дослідження науковців у сфері загальнотеоретичної юриспруденції, конституційного, цивільного права, кримінального процесу та інших галузей системи права України.

Емпіричну базу дисертаційного дослідження становлять рішення Європейського суду з прав людини, рішення Верховного Суду, а також рішення місцевих судів загальної юрисдикції (за 2010–2021 роки).

Наукова новизна отриманих результатів. Дисертація є першим у вітчизняній науці цивільного процесуального права спеціальним комплексним дослідженням теоретичних та практичних проблем впровадження інформаційних технологій у доказування в цивільному процесі України в умовах оновленого цивільного процесуального законодавства та глобалізаційних процесів.

За результатами здійсненого дослідження одержано такі результати, що мають наукову новизну:

вперше:

визначено, що головним критерієм впровадження інформаційних технологій в судочинство є їх вплив на реалізацію принципів цивільного судочинства, що втілюється у вирішенні наступних питань: 1) реальної

здійсненності впровадження технологій; 2) їх необхідності для реалізації завдань та принципів судового процесу; 3) меж впровадження технологій;

обґрунтовано концептуальне положення, відповідно до якого діджиталізація цивільного судочинства призводить до збільшення використання електронних інструментів під час відправлення правосуддя та збільшення частки проведення судових засідань дистанційно, водночас, залучення інформаційних технологій у процес судового доказування принципово не змінює основних концепцій теорії судових доказів (вони потребують лише деяких уточнень та адаптації до нових умов), а запровадження електронних доказів цілком укладається у наявну систему знань про докази та доказування у цивільному судочинстві;

визначено передумови впровадження інформаційно-телекомунікаційних технологій у судочинстві: 1) розвиток суспільства у напрямку повсюдної цифровізації та впровадження інформаційно-телекомунікаційних технологій у судову діяльність разом з аналогічними процесами у інших сферах діяльності державних органів; 2) зміна способів здійснення і фіксації самої діяльності учасників суспільних відносин, що в судовій діяльності має бути оцінено для вирішення спору; 3) оптимізація процесуальних форм вирішення справ;

обґрунтовано, що цифровізація судочинства дозволяє досягти цілей судочинства не за рахунок спрощення судового процесу, а шляхом спрощення здійснення самих процесуальних дій, зміни їх форми, не змінюючи їх змісту, задля досягнення головного завдання судочинства – забезпечення права на справедливий і публічний розгляд справи в розумні строки;

визначені найважливіші небезпеки впровадження інформаційних технологій у судочинство: 1) незабезпечення належної інформаційної безпеки; 2) збільшення судових справ, кляузництва, оскільки із впровадженням інформаційних технологій збільшується кількість можливостей зловживання цивільними процесуальними правами з огляду на спрощення доступу до правосуддя; 3) часткова втрата урочистої форми судочинства; 4) деформація

самої судової діяльності (втрата уважності у дистанційному судовому засіданні, «підміна суддів», «флеш правосуддя» тощо);

обґрунтовано наявність переваги у доказовій силі електронних над паперовими копіями електронних доказів, у зв'язку з тим, що паперова копія не здатна відобразити всю повноту інформації з оригіналу, зокрема, вона не відображає таких важливих реквізитів електронного документу, як електронний підпис, електронна позначка часу, електронна печатка. Електронна копія може містити певні елементи, які будуть недоступні для дослідження у паперовому вигляді (наприклад, зміна вигляду курсора при наведенні на гіперпосилання на веб-сторінці, спливаючі меню та підказки, анімація елементів тощо). Паперова копія абсолютно непридатна як спосіб фіксації динамічних елементів веб-сторінки (відео- чи аудіозаписів);

запропоновано документи, що використовуються як докази в цивільному судочинстві, за формою існування поділяти на три види: 1) матеріальні, серед яких переважають паперові (інформація жорстко пов'язана з матеріальним носієм, невіддільна від нього); 2) електронні (інформація зафіксована у вигляді електронних даних та не має жорсткої прив'язки до матеріального носія, який може бути легко змінений); 3) комбіновані (містять окремі ознаки як матеріальних, так і електронних документів);

наголошено на тому, що метадані повинні розглядатись не як окремий електронний доказ, а як невід'ємна складова іншого електронного доказу, який вони описують. Метадані доповнюють інформацію про обставини справи, що містить електронний доказ, та дають можливість встановити автентичність і юридичну силу електронного доказу; належність метаданих має похідний характер від належності самого електронного доказу, який вони описують;

доведено, що веб-сторінка може бути використана як доказ у суді у випадках, коли для правильного вирішення цивільної справи по суті для суду важливо встановити, окрім іншого, факт поширення відповідної інформації в мережі Інтернет. В іншому разі відповідні електронні дані не матимуть для суду доказової цінності, крім випадків, коли до суду надається інформація з

офіційних веб-сайтів, яка розміщується на них саме з метою доведення цієї інформації до відома широкого кола осіб;

обґрунтовано, що тягар доказування в суді авторства електронного повідомлення покладається на особу, яка посилається на факт направлення повідомлення як на підставу своїх вимог чи заперечень;

доведено, що в порядку наказного провадження можуть бути розглянуті вимоги про стягнення заборгованості за електронним договором, укладеним лише як єдиний електронний документ, що містить умови договору та електронні підписи сторін, або шляхом обміну електронними повідомленнями. У випадку укладення електронного договору іншим способом, передбаченим ч. 6 ст. 11 Закону України «Про електронну комерцію», такі вимоги можуть розглядатися лише у позовному провадженні;

вдосконалено:

визначення поняття «електронні докази». На відміну від наявних наукових положень, електронні докази пропонується розглядати як субінститут цивільного процесуального права та як один із видів засобів доказування у цивільному процесі. Субінститут електронних доказів сформований в межах інституту судового доказування галузі цивільного процесуального права та являє собою сукупність норм цивільного процесуального права, що регулюють порядок збирання, забезпечення, дослідження та оцінки електронних доказів. Електронні докази як засіб доказування в цивільному процесі – це будь-які дані про обставини предмета доказування у цивільній справі, які існують в електронній (зокрема цифровій) формі, створюються, зберігаються і передаються з використанням технічних пристроїв та програмного забезпечення;

класифікацію електронних доказів стосовно як формулювання самих підстав класифікації, так і переліку видів електронних доказів за кожною з наведених підстав. Пропонується класифікувати електронні докази за такими підставами: 1) за джерелом отримання: електронні докази, що містять дані, отримані безпосередньо з технічного пристрою, на якому вони зберігаються

(стаціонарного або портативного); електронні докази, що містять дані, отримані з електронної мережі, зокрема, мережі Інтернет; 2) за формою вираження (відтворення) доказової інформації, яка може бути сприйнята людиною: електронні докази, які відтворюються у візуальну форму сприйняття доказової інформації; електронні докази, які відтворюються у звукову форму сприйняття доказової інформації; електронні докази, які відтворюються у комбіновану форму сприйняття доказової інформації; 3) за характером змісту: офіційні; приватні;

визначення судової комп'ютерно-технічної експертизи (експертизи комп'ютерної техніки і програмних продуктів), під якою слід розуміти здійснене на основі спеціальних знань дослідження технічних властивостей цифрового обладнання та/або програмного забезпечення з метою встановлення фактичних даних, що належать до обставин предмета доказування у судовій справі;

дістали подальшого розвитку:

наукові положення про зміст принципу гласності цивільного судочинства, який напряду пов'язаний з впровадженням інформаційних технологій, та реалізація якого із застосуванням електронних технологій привели до виникнення нових процесуальних правил щодо трансляції судового засідання; фіксування його перебігу, оприлюднення інформації про судову справу на офіційному веб-порталі судової влади України тощо;

наукове положення про поділ сфер використання інформаційних технологій у судочинстві на ті, що пов'язані з розвитком ініціативних, вольових засад у процесі (право подавати клопотання про участь у процесі за допомогою відеоконференцзв'язку, право подавати клопотання про проведення відеозапису, інтернет-трансляції процесу, право представляти в суд документи в електронному вигляді, заповнювати форми документів у кабінеті користувача «Електронного суду» і деякі інші), та ті сфери, що мають впроваджуватися незалежно від волі учасників судового процесу (електронний документообіг, фіксація судового засідання, розміщення судових рішень у відкритому реєстрі);

теза про те, що створення можливості учасникам справи надавати документи в електронній формі має безперечні плюси, особливо щодо реалізації принципу доступності правосуддя: зниження часових і грошових витрат сторін з доставки документів до суду; підвищення зручності і швидкості обробки позовних заяв, реєстрації їх у канцелярії суду; вирішення багатьох питань судової статистики та ін. Водночас необхідно дотримуватися принципу надання рівних можливостей використання інформаційних технологій з урахуванням різного доступу до технологій та відповідних навичок, саме тому підтримується позиція законодавця щодо необов'язкової участі у судових процесах з використанням засобів електронного судочинства, оскільки електронне судочинство не повинно створювати перешкоди для доступу до правосуддя;

теза про те, що для електронних доказів на їх допустимість впливає не тільки законність доступу до відповідного доказу, а й відповідність процедури збору доказів, тобто методів поводження з електронними доказами, які виключають будь-які помилки, зміну метаданих;

теза про те, що відеотрансляція судових засідань, підвищуючи реалізацію принципу гласності, може порушувати права учасників судового процесу на захист персональних даних та таємницю особистого життя, ускладнювати оцінку показань свідків та нести ризики марного витрачання коштів держави на трансляцію та зберігання невиправданої кількості відеофайлів у відеоархівах;

презумпція автентичності електронного доказу, відповідно до якої електронні дані, що містить оригінал електронного доказу, вважаються автентичними (не підробленими), поки не буде доведено наявності втручання у їх цілісність;

презумпція достовірності електронного доказу, відповідно до якої електронні докази мають бути контролепридатними та доступними для розуміння. Такі риси притаманні й іншим видам доказів, оскільки будь-який доказ має бути доведений до такого відображення, щоб учасники судового процесу та суд змогли сприйняти його зміст та зробити відповідні висновки.

Застосування додаткових технічних пристроїв не створює самостійної вимоги достовірності електронного доказу;

твердження про необхідність надати судам доступ до інформації, що міститься у електронних державних реєстрах, та наділити їх правом за власною ініціативою отримувати необхідну інформацію з цих реєстрів з метою перевірки інформації, зазначеної сторонами у заявах по суті справи;

теза про те, що на відміну від електронних документів, для електронних повідомлень чинним законодавством не передбачено такого обов'язкового реквізиту як електронний підпис. Тому навіть якщо оригінал електронного повідомлення не скріплений електронним підписом, він може бути використаний як електронний доказ у суді;

твердження про те, що відсутність електронного підпису та електронної позначки часу на оригіналі поданих до суду аудіозаписів, відеозаписів чи електронних фотографічних знімків необхідно розглядати не як підставу визнання таких електронних доказів недопустимими, а як підґрунтя для сумнівів у їх достовірності та повноті доказової інформації, що вони містять;

концепція спрощення доступу особи до правосуддя не тільки крізь призму діджиталізації судових процедур та застосування інформаційно-телекомунікаційних технологій, а й шляхом запровадження дистанційних альтернатив судовому розгляду, зокрема онлайн-медіації, систем онлайн-вирішення спорів, які включають різні способи, пов'язані з інформуванням про можливості альтернативного вирішення спорів, з автоматизованим зверненням (заповненням формуляра), електронними консультаціями, можливістю винесення рішення залученим експертом онлайн, можливістю онлайн-обговорення конфліктної ситуації тощо;

твердження про те, що широкому впровадженню інформаційно-телекомунікаційних технологій перешкоджають проблеми кадрового забезпечення, яка стосується не тільки працівників судів, що виражається у потребі у спеціалістах з технічних та комп'ютерних наук; відсутність цифрових

навичок та популяризації серед громадян вже запущених опцій електронного судочинства.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що висновки та пропозиції, сформульовані в дисертаційному дослідженні, можуть бути використані у:

науково-дослідній діяльності – для подальшого дослідження теоретичних та практичних проблем вчення про судове доказування та докази в цивільному процесі, запровадження інформаційних технологій у судочинство (Акт Національного університету «Одеська юридична академія» від 29.06.2021 року);

правотворчій діяльності – для підготовки проектів законів про внесення змін та доповнень до актів чинного цивільного процесуального законодавства України з метою вдосконалення впровадження інформаційних технологій у доказування у цивільному процесі;

правозастосовній діяльності – при розгляді судами цивільних справ, ухваленні та проголошенні рішень та постанов, видачі судових наказів та

постановленні ухвал у цивільному судочинстві (Акт Київського районного суду м. Одеси від 30.06.2021 року);

навчальному процесі – при викладенні курсів «Цивільний процес», «Докази та доказування», підготовці підручників, навчальних посібників, курсів лекцій, практикумів із зазначених дисциплін (Акт Національного університету «Одеська юридична академія» 29.06.2021 року).

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертації обговорювалися на спільному засіданні кафедри цивільного права та кафедри цивільного процесу Національного університету «Одеська юридична академія», на засіданні Південного регіонального наукового центру Національної академії правових наук України. Основні положення дисертації апробовано на 24 міжнародних та всеукраїнських наукових і науково-практичних конференціях, міжнародному цивілістичному форумі, засіданнях круглих столів: Міжнародній науковій конференції «Римське право і сучасність (Шерешевські читання)»

(4 грудня 2010 р., м. Одеса); Міжнародній науковій конференції, присвяченій пам'яті Ю. С. Червоного (17 грудня 2010 р., м. Одеса); Міжнародній науковій конференції «Римське право і сучасність» (11 травня 2012 р., м. Одеса); Міжнародній науково-практичній конференції «Правове життя сучасної України» (16–17 травня 2013 р., м. Одеса); Міжнародній науково-практичній конференції «Правове життя сучасної України» (16–17 травня 2014 р., м. Одеса); Щорічній міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми цивілістики» (21 листопада 2014 р., м. Одеса); круглому столі «Цивільне судочинство у світлі судової реформи в Україні» (16 травня 2015 року, м. Одеса); круглому столі «Зловживання цивільними процесуальними правами: шляхи протидії» (27 листопада 2015 р., м. Одеса); Міжнародній науково-практичній конференції «Цивільне судочинство у світлі судової реформи в Україні» (18 грудня 2015 р., м. Одеса); Міжнародній науково-практичній конференції «Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку держави та права в умовах євроінтеграції» (20 травня 2016р., м. Одеса); круглому столі «Особливості розгляду сімейних спорів» (17 жовтня 2016 р., м. Одеса); круглому столі «Практика ЄСПЛ з питань цивільно-процесуального права: матеріали круглого столу» (Одеса, 5 квітня 2016 р.); Науковій-практичній конференції «Судова реформа в Україні: реалії та перспективи» (м. Київ, 18 листопада 2016 року), Міжнародній інтернет-конференції, присвяченій пам'яті І.В. Шерешевського «Правова адаптації законодавства України до умов внутрішнього ринку ЄС» (2 грудня 2016 р., м. Одеса), Міжнародній науково-практичній конференції до 150-річчя від дня народження Є.В. Васьковського «Методологічні засади вдосконалення цивільного процесуального права» (м. Одеса, 8 квітня 2016 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції до 90-річчя від дня народження Ю.С. Червоного «Цивільне судочинство у світлі судової реформи в Україні» (м. Одеса, 6 листопада 2017 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Інформаційні технології у судочинстві» (Одеса, 18 квітня 2017 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Від римського приватного права

до права Європи» (м. Одеса, 15 травня, 2017 року); круглому столі «Новели цивільного процесуального кодексу України (м. Одеса, 26 березня 2018 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Реформування цивільного процесуального права в умовах інтеграційних процесів в Україні» (м. Одеса, 16 листопада 2018 р.); Міжнародній науково-практичній конференції до 150-ї річниці з дня відкриття першої судової палати у м. Одеса «Новели цивільного процесуального законодавства: представництво» (м. Одеса, 16 травня 2019 року); Всеукраїнській науково-практичній конференції ім. Ю.С. Червоного «Реформування цивільного процесуального права в умовах інтеграційних процесів в Україні» (м. Одеса, 18 грудня 2020 р.); Міжнародному цивілістичному форумі «Рекодифікація (оновлення) цивільного законодавства України: концепція, напрями, перспективи» (м. Київ, 2020), круглому столі «Альтернативні способи вирішення цивільних спорів» (м. Одеса, 29 березня 2021 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Наука та суспільне життя України в епоху глобальних викликів людства у цифрову еру (з нагоди 30-річчя проголошення незалежності України та 25-річчя прийняття Конституції)» (м. Одеса, 21 травня 2021 р.).

Публікації. Основні положення та результати дисертаційного дослідження відображені у 67 публікаціях, у тому числі одноособовій монографії, 1 монографії у співавторстві, 17 наукових статтях, опублікованих у фахових виданнях, перелік яких затверджено МОН України, 4 наукових статтях, опублікованих у зарубіжних періодичних виданнях з юридичного напрямку, тезах 23 доповідей та наукових повідомлень на різних наукових заходах.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, п'яти розділів, що включають п'ятнадцять підрозділів, висновків, списку використаних джерел (645 найменувань) і додатків. Загальний обсяг дисертації становить 498 сторінок, з яких основний текст – 408 сторінок.

РОЗДІЛ 1.

МЕТОДОЛОГІЯ ТА ВИБІР НАПРЯМІВ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Огляд розвитку наукової думки про інформаційні технології у доказуванні та вибір напрямів дослідження

Проблематика доказового права у процесуальних науках завжди досліджувалась активно. Оскільки доказування є однією з ключових цивільних процесуальних категорій, це зумовлює особливу увагу до нього з боку законодавця та вчених.

Поступово в процесуальній науці підіймаються різні аспекти доказування та доказів, що зумовлюється розвитком суспільних відносин, змінами поглядів вчених та практиків, мотивів законодавця, завдань судочинства та тенденцій розвитку права.

У **«дорадянський» період** доказування у цивільному процесі досліджували *А. Х. Гольмстен* (1913р.) [79], *Т. М. Яблочков* (1912р.) [562, 563, 561], *Є. О. Нефедьев* [239], як правило, в рамках загальних підручників та монографій.

Питання доказування у цивільному процесі досліджували у **радянський період** на рівні ґрунтовних монографічних досліджень: *А. Я. Вишинський* (1941р.) [57], *О. П. Клейнман* (1950р.) [168], *К. С. Юдельсон* (1951р.) [560], *С.В. Курильов* (1969р.) [199], *О. В. Іванов* (1973р.) [141], *Ф. Н. Фаткуллін* (1976 р.) [481], *А. Г. Прохоров* (1979р.) [380], *М. К. Треушников* (1981р. та 1982р.) [471, 472], *Ю. К. Орлов* (1987р.) [248], *В. В. Комаров* (1991р.) [179], а також у кримінальному процесі: *Ц. М. Каз* (1960р.) [155], *В. Д. Арсен'єв* (1964р.) [9], *Н. В. Жогин* (1973р.) [460], *Г. Ф. Горський* (1978р.) [83].

Таким чином, майже кожні 10 років, а іноді і частіше, питання доказування як у цивільному процесі, так і у кримінальному процесі досліджувались на високому теоретичному рівні. Можна говорити про формування ґрунтовної наукової теоретичної бази з цієї проблематики (вчення

про теорію доказування у судовому процесі), її невідпинний розвиток, вдосконалення та несумнівну актуальність.

Таку ж динаміку розгляду важливих питань теорії судового доказування підтримують й сучасні українські дослідники процесуальних наук, в тому числі у наукових монографіях та дисертаційних дослідженнях, які характеризуються всебічністю, глибиною і досконалістю наукових розвідок.

У сучасному українському процесуальному праві питання доказування досліджуються в різних аспектах.

На **рівні кандидатських дисертацій** та монографічних досліджень *питання доказів та доказування* підіймалися у наступних наукових роботах: *Т. В. Степанова* «Доказывание и доказательства в хозяйственном процессе Украины» (Донецьк, 2002р.) [445], *Т. В. Цюра* «Суб'єкти доказування та оцінки доказів у цивільному процесі» (Київ, 2004р.) [505], *Л. М. Ніколенко* «Доказування в господарському судочинстві» (Донецьк, 2004р.) [240], *С.В. Васильєв* «Доказування та докази у господарському процесі України» (Харків, 2004р.) [43], *С. Я. Фурса* «Докази і доказування у цивільному процесі» (Київ, 2005р.) [486], *В. В. Бабенко* «Доказування в господарському процесі» (Київ, 2009) [14], *О. Ф. Дорошенко* «Судова експертиза як засіб доказування при розгляді цивільних справ щодо порушення прав на об'єкти інтелектуальної власності» (Київ, 2007р.) [106], *В. П. Феннич* «Доказові презумпції в цивільному судочинстві» (Київ, 2009) [483], *Р. В. Тертишніков* «Доказування і докази в судочинстві України» (2009р.) [462], *Т. В. Руда* «Докази і доказування в цивільному процесі України і США: порівняльно-правовий аналіз» (Київ, 2012р.) [434], *О. М. Лазько* «Засоби доказування у цивільному процесі» (2013 р.) [204], *А. С. Зеленьак* «Використання речових доказів під час розгляду та вирішення цивільних справ» (Ужгород, 2014р.) [139], *К. М. Пільков* «Теорія і практика доказування у міжнародному комерційному арбітражі» (Київ, 2016 р.) [265], *А. С. Штефан* «Вчення про механізм доказування у цивільному судочинстві» (Київ, 2018р.) [554], *О. О. Грабовська* «Доказування у цивільному процесі України: проблеми теорії і практики» (Київ, 2018р.) [84], *К. Б. Дрогозюк*

«Предмет та суб'єкти доказування у цивільному процесі України та Франції» (Одеса, 2018р.) [114].

Також питання доказування підіймається вченими-процесуалістами в рамках розгляду інших процесуальних інститутів *В.В. Комаровим*, *К.В. Гусаровим*, *Н.Ю. Сакарою* [495], *Ю.Д. Притикою* [290], *Г.А. Цірат* [503], *В.А. Кройтором* [194].

На рівні **фахових статей** питання доказів та доказування підіймаються доволі часто, адже ця тема є однією з найактуальніших та найскладніших у цивільному процесі. Кожен день розвитку суспільного життя та права вносить нову проблематику у доказування, адже поступово змінюються і суспільне життя, і правові погляди, що потребує щоденного осмислення. Так, *І.В. Андронов* присвятив свою наукову розвідку нагальній проблемі юридичної сили судових доказів у цивільному процесі (2020 р.) [7]; дослідження доказів як етап процесу доказування в цивільному судочинстві проаналізував *В.Д. Андрійцьо* (2013р.) [5]; *Т.М. Кучер* дослідила теоретичні основи процесу доказування в цивільному процесі України» (2012р.) [201].

Це далеко не всі праці, вірніше, лише дуже невелика їх кількість. Завдяки досить високій активності науковців та практичних діячів, особливо адвокатів, у популярних юридичних виданнях підіймаються питання різних аспектів застосування норм цивільного процесуального законодавства на практиці.

Питання доказів та доказування часто розглядається у контексті інших важливих проблем розвитку процесуального права. Так, варто відзначити працю *І.О. Ізарової* на тему: «Теоретичні і практичні засади гармонізації цивільного процесу Європейського Союзу та України» [144], яка дослідила порядок отримання доказів у справах транскордонного характеру в судах держав-членів ЄС.

У **сучасному процесуальному праві інших країн** питання доказування також багато досліджуються. Так, слід згадати такі фундаментальні сучасні праці, як: *А. Р. Белкін* «Теория доказывания» (1999р.) [22], *О. П. Вершинин* «Электронный документ: правовая форма и доказательство в суде» (2000 р.)

[50], *І. В. Решетнікова* «Курс доказательственного права в российском гражданском судопроизводстве» (2000р.) [392], *І. М. Лук'янова* «Доказательства в арбитражном процессе» (2003р.) [211], *О. В. Баулін* «Бремя доказывания при разбирательстве гражданских дел (2004р.) [20], *О.Г. Коваленко* «Институт доказывания в гражданском и арбитражном судопроизводстве» (2004р.) [170], *І. Г. Медведєв* «Письменные доказательства в частном праве Франции» (2004р.) [218], *І. М. Стрелов* «Обязанности по доказыванию при рассмотрении и разрешении гражданских дел» (2005 р.) [448], *О.А. Мохов* «Доказательства и доказывание в гражданском судопроизводстве (2005) [230], *Р. О. Халіков* «Правовой режим электронного документа» (2006 р.) [487], *Хуан Сян* «Судебные доказательства в гражданском процессе (на примере России и Китая) (2008 р.) [493], *В.В. Молчанов* «Основы теории доказательств в гражданском процессуальном праве» (2012р.) [225].

Для запропонованого до уваги дослідження велике значення мають праці загального характеру, присвячені інформаційним технологіям (далі – ІТ), оскільки наукові розробки в означеній сфері почались досить давно.

«Ще на початку 50-х років ХХ століття в Україні було створено третій у світі комп'ютер (після США та Великобританії), сформовано всесвітньо відому школу кібернетики та обчислювальної техніки під керівництвом академіків *С. А. Лебедева* і *В.М. Глушкова*, започатковано наукові напрями – штучний інтелект, багатопроцесорні електронні обчислювальні машини, теорія самоорганізації, системний аналіз та інші, завдяки яким світова кібернетика піднялася на новий якісний рівень» [358].

Ще у минулому сторіччі праці про право та інформацію заклали підвалини наступного розуміння шляхів регулювання нового джерела інформації – Інтернету. Так, *А. Б. Венгеров* у праці «Право и информация в условиях автоматизации управления...» підняв важливі питання впливу інформації на право та навпаки (1978 р.) [46]; *Д. Лайон* аналізував проблеми та ілюзії інформаційного суспільства (1996 р.) [206], *А. В. Ткачов* дослідив правовий статус комп'ютерних документів (2000р.) [467], *А. Ю. Щеглов*

досліджував питання захисту комп'ютерної інформації від несанкціонованого доступу (2004 р.) [557], *Л. Я. Филиппова* досліджувала комп'ютерну етику та морально-етичні й правові норми для користувачів комп'ютерних мереж (2006 р.) [484], *И. Л. Бачило* досліджено інтернет як явище системи права (2000р.) [21], *Б. А. Кормич* досліджував інформаційне право (2011р.) та інші.

Власне **електронні докази** теж досліджуються в рамках певної проблематики. Звісно, що історія відповідних наукових розвідок починається не з Давнього Риму чи Середньовіччя, радянського періоду тощо, а є явищем суто новим, тому активні дослідження електронних доказів починаються біля 25 років тому.

У сучасному українському процесуальному праві питання впливу ІТ на судове доказування та електронні докази досліджується наступними вченими: *О. Гусев* (класифікація електронних доказів) [88, 89], *М. Гетманцев* (практика застосування новел законодавства) [60], *І. Вернідубов та С. Белікова* (поняття, проблеми дослідження електронних доказів) [48], *В. С. Петренко* (поняття та види електронних доказів) [260], *Н. Мисник* (в контексті проблем доказування та недопущення фальсифікацій електронних доказів) [219], *Д. М. Цехан* (особливості та місце у системі доказування «цифрових доказів» (інша назва електронних доказів) [494], *І. В. Булгакова* (електронні докази у господарському процесі) [33], *В. В. Марков* (належність електронних доказів, отриманих з мобільних пристроїв) [216], *Т.І. Лежух* (застосування електронних доказів у справах про захист честі, гідності та ділової репутації) [207], *О. О. Козлов* (проблеми фіксації, збирання та дослідження електронних доказів) [177], *О.М. Лазько* (перспективи розвитку електронних доказів) [205], *О. Воронюк* (проблема оригінала та копії електронних доказів) [56], *Є. І. Білозерська* (використання електронних доказів у нотаріальному процесі) [25], застосування сучасних ІТ у процесі доказування при розгляді справ Конституційним судом України розглянула *Н.К. Шантала* [548] тощо.

Дослідження здійснюються дуже динамічно, тому важко навести в роботі всі праці з означеної проблематики.

Електронні документи як електронні докази досліджували *С. О. Теньков* (електронні документи як предмет судового розгляду (2010) [459], *Н. О. Пронь* (стосовно міжнародної практики та досвіду України щодо визначення вимог до електронних документів) [378], *О. А. Баранов* (особливості використання електронних документів) [16] тощо.

Спеціальне дослідження електронних документів на рівні дисертації здійснила *Ю. С. Павлова* («Електронний документ як джерело доказів у цивільному процесі»). Дисертаційне дослідження Ю. С. Павлової присвячене сутності електронного документа та його місцю серед інших видів електронних доказів. Автором визначено поняття та особливості електронних документів, розглянуто їх основні види та охарактеризовано структуру електронного документа та його складові компоненти, взаємозв'язки між ними, процесуальне значення електронного підпису та інших реквізитів електронних документів. Докладно розглянуто проблематику збирання та процесуального закріплення електронних документів під час розгляду цивільних справ та охарактеризовано специфіку дослідження та оцінки електронних документів у цивільному судочинстві України [252].

Електронні договори як електронні докази досліджувала *Н. Ю. Голубєва* [66], *А. Писаренко* досліджував питання фіксації змісту веб-сторінки [262]. *Т. І. Лумпова* приділила увагу застосуванням метаданих в інтегрованих статистичних інформаційних системах [212].

Особливості використання веб-сторінок в процесі судового доказування у цивільному судочинстві України досліджено *А. С. Штефан* [555], *Н. Голубєвою* та *К. Дрогозюк* [611], а особливості електронного листування як доказу в цивільному процесі України досліджено *Д. М. Моїсеєнко* [224], *М. А. Островською* [251], *І. С. Анальковою* [8] тощо.

Значним внеском у сучасну процесуальну науку щодо електронних доказів є здійснене представником харківської школи цивільного процесуального права А. Ю. Каламайко дисертаційне дослідження «Електронні засоби доказування в цивільному процесі» (2016р.). Дисертація

А. Ю. Каламайко присвячена комплексному дослідженню теоретичних та практичних проблем використання електронних засобів доказування в цивільному процесі. Автором доведено необхідність «виокремлення електронних засобів доказування у самостійний різновид засобів доказування на підставі структурних, видових та процедурних особливостей їх дослідження та оцінки в цивільному судочинстві, що потребують спеціального правового регулювання. Також автором досліджено особливості окремих електронних засобів доказування, таких як звуко- та відеозаписи, електронні документи, а також запропоновано способи використання при розгляді і вирішенні цивільних справ інформації із специфічного інформаційного середовищ – мережі Інтернет. Окрему увагу приділено доказовому значенню електронного підпису, а також особливостям забезпечення електронних засобів доказування» [156, 157].

Пов'язані питання з тематикою нашого дослідження є питання втілення мрії сучасних вчених-процесуалістів – електронного судочинства за прикладом світових лідерів у цієї сфері – Сінгапуру, Південної Кореї, Китаю тощо, а також пов'язаних з цим питань електронного підпису, електронного протоколу тощо. Відзначимо деякі з цих праць: *В. Бринцев* (електронно-технічне забезпечення діяльності судової влади, 2000 р.) [32], *Н. Блажівська* (електронний підпис у праві Європейського Союзу, 2005р.) [26], *П. Л. Коляденко* (правовий режим електронного інформаційного ресурсу судового засідання в інформаційному суспільстві, 2016р.) [178], *Н. В. Кушакова-Костицька* [202], *Р. Ханік-Посполітак* [488], *Ю. Навроцька*, *О. Угриновська* [232], *Р. Арсірій* [11] (авторами розглядалися питання електронного правосуддя в цілому, 2013-2019 рр.), *А.М. Кондратова* (перспективи впровадження електронного нотаріату, 2017 р.) [184].

На монографічному рівні питання втілення електронного судочинства у різних країнах світу (2017-2020) [71, 69, 65, 64, 63, 76] та Україні (2016-2017 рр.) [75, 70, 68] здійснила *Н. Ю. Голубєва*.

У сучасному **іноземному** процесуальному праві питання впливу ІТ на судові доказування та електронні докази також досліджується.

Так, С. Мейсон (*S. Mason*) присвятив своє дослідження міжнародним електронним доказам [624]; А.Р. Стенфілд (*A. R. Stanfield*) розкриває питання перевірки відповідності (автентифікації) електронних доказів [637]; Дж.С. Кесслер (*G. C. Kessler*) проаналізував питання поінформованості, розуміння та застосування цифрових доказів (на рівні дисертації доктора філософії з обчислювальних технологій в освіті) [618]; *О.В. Гребельський* дослідив електронні докази у міжнародному комерційному арбітражі [86]; *А. С. Глащенко* розглянув питання поняття та класифікації електронних документів [61]; *Ю. В. Шелегов та В. Г. Шелегов* приділили увагу класифікації електронних (цифрових) доказів [550]; автентифікацію доказів з Інтернету досліджували Дж. С. Беллас, А. Р. Ендес (*G. S. Bellas i A. P. Andes*) [575]; *К. Л. Брановицький* прослідив розвиток ІТ у цивільному процесі Німеччини [31]; *С. П. Ворожбіт* розкрив особливості електронних засобів доказування [55]; *М. В. Горелов* приділив увагу дослідженню загальним питанням електронних доказів [82]; *Н. А. Дмитрик* присвятила наукову роботу здійсненню суб'єктивних цивільних прав з використанням мережі Інтернет [103]; *О. Т. Боннер* дослідив традиційні та нетрадиційні засоби доказування у цивільному та арбітражному процесі [29]; *А. А. Вайшнурс* висвітлив проблемні питання правопорушень в Інтернеті, зокрема, застосовне право і докази [41], *М. А. Митрофанова* проаналізувала в роботі вплив електронних доказів на принцип безпосередності [220]; *М. Свиєрински та Р. Джокубаускас* (*M. Swierczynski, R. Jokubauskas*) розкрили вплив Керівних принципів використання електронних доказів в цивільному та адміністративному праві Ради Європи від 30 січня 2019 року на спори щодо інтелектуальної власності [640]; *С. Х. ван Ри, А Узелек* (*C. H. van Rhee, A. Uzelac*) та колектив авторів у ґрунтовній праці «Докази в сучасному цивільному процесі: основні проблеми в порівняльній перспективі» (2015) розглядають питання доказів у 21 столітті, їх трансформації, вплив принципу пропорційності на подання доказів, мовні відмінності та їх вплив на подання доказів, вплив ІТ на докази та вплив електронних процесів на традиційні принципи цивільного процесу тощо [607].

Згаданий вище *S. Mason* – відомий у всьому світі провідний дослідник електронних доказів, який заснував міжнародний журнал з відкритим кодом «*Digital Evidence and Electronic Signature Law Review*», що став міжнародним координатором для суддів, адвокатів та дослідників та *U. Rasmussen* у 2016 році здійснили одне з важливих порівняльних досліджень, в якому проаналізували вплив Інтернету та нових технологій на правила доказування (перш за все в галузі цивільного та адміністративного судочинства) [633]. Варто уточнити, що західні дослідники завжди, коли пишуть «цивільний» процес мають на увазі як цивільний, так і процес в економічних судах, якщо такі є в певній країні.

Застосування електронних документів як доказів у судовому процесі дослідили *Я. О. Карев* (електронні документи в договірних відносинах) [160], *О. П. Вершинин* [50], *О. Макаров* (електронні документи як доказ) [214], *О. Ю. Шишаєва* (електронний документ в підприємстві, 2005) [552], *О.О. Шелепина* (цивільно-правові аспекти електронного документообороту, 2013) [551].

Основні засади застосування метаданих у суді досліджено наступними авторами: *J. Isaza* [615], *М. Р. Когаловський* [171, 172, 173, 174], *З. Розенберг* (*Z. Rosenberg*) [634], *М. Д. Хансен*, *Т. Пратт* (*M. D. Hansen, T. J. Pratt*) [612].

Аудіо- і відеозаписи як доказ у цивільному процесі досліджено такими вченими, як: *А. Мишина* (стосовно аудіозапису) [221], *О. Т. Боннер* (аудіо- і відеозаписи як доказ у цивільному та арбітражному процесах) [28], *С. А. Короткий* (співвідношення аудіо- та відеозаписів із письмовими доказами в цивільному процесі) [189], *А.О. Павлушина*, *А. Н. Федяшова* (стосовно особливості оцінки аудіо- та відеодоказів та інших документів) [255], *А.Г. Просвірин* (ефективність аудіозаписів як доказів у цивільному та арбітражному процесах) [379].

Загальні питання впровадження електронного судочинства розглянуті *С. В. Васильковою* [44], *В. І. Решетняк* та *О. С. Смагіною* [393] тощо.

Варто докладніше зупинитись на роботах англійського вченого *Richard Susskind*, який вже став таким собі «сучасним класиком» у питаннях

електронного суду, онлайн-суду. Його праці останні десять-п'ятнадцять років читають, обговорюють не тільки вчені, а й представники управлінського сектору, які відповідають за розвиток національних судових систем не тільки у Великобританії, а й у інших європейських країнах. Підвищена зацікавленість роботами Richard Susskind відзначається після виходу у 2019 році його книги «Online Courts and the Future of Justice» (Інтернет-суди і майбутнє правосуддя). З огляду на вибухове збільшення потужностей і освоєння технологій, наявності глибоких проблем у сфері надання доступу до юридичних і судових послуг, автор піднімає (і пропонує відповіді) на серйозні питання запровадження онлайн-судів як засобу для розширення доступу до правосуддя, так і в якості засобу забезпечення кращих судових рішень.

Цікавими є роздуми Richard Susskind про те, чи суд слід розглядати як послугу або як місце, що надихає та працює для всіх. Автор доводить, що технології внесуть нові форми вирішення спорів і нові можливості для громадян отримати доступ до правосуддя. Далі професор *Richard Susskind* зазирає у майбутнє, і говорить про те, що перше покоління онлайн-судів, в яких всі важливі рішення приймаються людьми, замінить друге покоління, яке у загальних рисах спирається на методи штучного інтелекту (далі – AI), в яких деякі, якщо не всі з важливих рішень будуть прийматися системами, а не людьми з плоті і крові. При цьому автором розглядаються також етичні питання: якою мірою результати для вирішення спорів відповідно до принципів верховенства закону можуть надавати машини та чи може роль суддів бути або повинна бути підтримана або замінена AI? Обговорюючи різні технології, що з'являються – телеприсутність, доповнену реальність, віртуальну реальність, передові методи вирішення спорів в Інтернеті, машинне прогнозування і AI, автор замислюється про загрозову концепцію «комп'ютерного судді» [639].

Взагалі дослідження AI у судочинстві з'являються останнім часом досить у великій кількості. Наприклад, М. Димітрук (*M. Dymitruk*) розглядає в своїх дослідженнях право на справедливий розгляд справи в автоматизованому цивільному процесі [600], О. О. Певцова аналізує вплив AI на правову

діяльність людини [256], *М. В. Соседова* розкриває можливість застосування AI при розгляді окремих цивільних справ: передбачене правосуддя [441], *І. М. Спицин, І. Н. Тарасов* аналізують використання AI при здійсненні правосуддя [442], *А. Зускерман (A. Zuckerman)* розглядає наслідки застосування AI для юридичної професії, змагальності та верховенства права [645], *О. Корхой* досліджує проблематику доступ до судових рішень з електронних джерел [620] тощо. Подібних праць у сучасній юридичній літературі у різних країнах світу вже багато.

Слід зазначити, що значну увагу IT у судочинстві приділяє кафедра цивільного процесу Національного університету «Одеська юридична академія», з якою автора цього дослідження зв'язує майже 15 років викладацької діяльності. Навесні 2017 року була проведена масштабна та актуальна конференція «Інформаційні технології в судочинстві». Її актуальність не підлягає сумніву, адже питання «електронного судочинства», електронних доказів, аудіо-, відеозаписів як засобів доказування, система відеоконференції – зв'язку для дистанційної участі у процесі, електронний документообіг тощо у цивільному, адміністративному, господарському та кримінальному судочинствах та цивільно-правові проблеми сфери IT є не тільки актуальними, але й складними, оскільки охоплюють розлогу сферу суспільних відносин, зачіпають широке коло питань неюридичного характеру тощо [149]. На конференції підіймалися питання забезпечення доказів шляхом огляду веб-сторінки, електронного документу як доказу, застосування відеоконференцзв'язку у судочинстві, електронного наказного провадження, судового сповіщення за допомогою IT, застосування IT у третейському судочинстві, е-декларування, взаємозв'язку Єдиної інформаційно-аналітичної системи «Діти» та електронного судочинства, проблема персональних даних, електронних підписів тощо.

У запропонованому дослідженні велике значення мають також вже здійснені наукові розвідки у суміжних галузях. Не має сенсу повторне

«відкриття» якихось закономірностей, якщо вони вже досліджені у інших галузях юридичної науки.

Так, за останній час з'явилося багато робіт, в яких досліджуються напрямки та перспективи правового регулювання інформаційного суспільства. Так, *О. О. Григор* здійснив порівняльно-правовий аналіз становлення інформаційного суспільства в Україні та ЄС (2003р.) [87], *Є. Калашник* аналізує принципи та механізми інформаційної політики ЄС (2006 р.) [158], *О.В. Баранов* із колективом авторів присвятив працю електронному урядуванню (2007р.) [15], *І. В. Венедиктова* підіймає питання поняття та правової природи електронних публічних послуг (2009 р.) [47], *Д. В. Дубов, М. А. Ожєван, С.Л. Гнатюк* досліджували інформаційне суспільство в Україні (2010 р.) [117], *Я. С. Матієва* (2011р.) [217] та *І. О. Тищенкова* (2017р.) [466] досліджують впровадження в Україні електронного урядування; особливості реалізації стратегії інформаційного суспільства в ЄС, зокрема, основні принципи, напрями, стратегічні цілі та особливості його формування дослідила *Н. Б. Белоусова* (2013р.) [23], *С. І. Даниленко* аналізує узгодження пріоритетних напрямків міжнародного співробітництва та прийняття нормативно-правових актів у сфері інформаційних відносин в Україні (2013 р.) [92], *В. А. Ромащенко* досліджує правове регулювання інформаційного суспільства в Україні та вплив міжнародного досвіду на його формування (2018 р.) [433] тощо.

У запропонованій роботі, що зумовлено вибраною методологією дослідження, широко використані праці з цивільного права. Перш за все, праці *Є. О. Харитонова*, який започаткував потужну школу ІТ-права на базі Одеської школи цивілістики [153, 489] та просуває її ґрунтовними авторськими дослідженнями та надихаючи учнів на власні дослідження в сфері ІТ. *Р.О. Стефанчук* у дослідженнях підіймає загальні питання стану готовності вітчизняної правової системи до змін соціальних відносин, що відбуваються у результаті бурхливого розвитку ІТ, а також прогностичному визначенні основних сфер суспільного життя, які мають бути максимально підготовлені до напрацювання та впровадження нових правових механізмів [446].

Електронні правочини також досліджені у науці цивільного права *Н. Є. Блажівською* (2014р.) [27], *Н. Ю. Голубєвою* [67, 77], *І. В. Давидовою* [91, 595] тощо. *І. В. Давидова* здійснила ґрунтовне виокремлення та опрацювання «особливостей підстав виникнення правовідносин в інформаційному суспільстві, зокрема, комплексний аналіз категорії правочину як юридичного факту, його недійсності, наслідків такої недійсності» [91], зокрема, за умови використання технологій блокчейн, вчинення ІТ-правочинів, смарт-контрактів тощо. Автором «розкрито поняття та сутність інформаційного суспільства. Охарактеризовано вплив інформаційного суспільства на розуміння правочинів. З'ясовано сутність правочинів та надано їх загальну характеристику в контексті розвитку інформаційного суспільства. Особливу увагу приділено особливостям правочинів в інформаційному суспільстві. З'ясовано особливості застосування категорії правочинів в контексті використання технології блокчейн та аналогічних ІТ, а також співвіднесено правочини із смарт-контрактами» [90]. *І.В. Давидовою* надано ґрунтовну характеристику суб'єктного складу правочинів в інформаційному суспільстві, розглянуто формування та розвиток концепції недійсності правочинів. Окремо дослідниця визначає підстави визнання правочинів недійсними у сучасних умовах та пропонує авторську класифікацію недійсних правочинів. «Охарактеризовано правові наслідки недійсності правочинів за чинним цивільним законодавством України та визначено співвідношення загальних, додаткових та спеціальних наслідків недійсності правочинів в інформаційному суспільстві» [90].

О. В. Кохановська у своєму докторському дослідженні підняла надважливі та не досліджені питання щодо поняття та цивільно-правового регулювання інформаційних відносин. Вчена ґрунтовно дослідила цивільно-правові проблеми реалізації та захисту інформаційних прав, поняття і особливості нового об'єкту цивільних прав – інформації, запропонувавши авторське доктринальне і законодавче визначення поняття інформації; визначила місце інформаційних правовідносин у системі права і законодавства України; а також поняття інформаційних цивільних правовідносин, надала узагальнену

класифікацію інформації та інформаційних відносин. О. В. Кохановська проаналізувала підстави виникнення, об'єктний і суб'єктний склад, зміст інформаційних цивільних правовідносин; особливості реалізації інформаційних прав у сфері особистих немайнових правовідносин, правовідносин інтелектуальної власності та правовідносин власності; основні цивільно-правові способи захисту інформаційних прав; тенденції розвитку системи інформаційної безпеки з урахуванням цивільно-правових способів захисту. За результатами проведеного дослідження авторка дійшла до визначальних для розвитку цивільного права висновків, що часто цитуються у сучасній літературі авторами у різних галузях права та будуть використані також у запропонованій роботі [191].

Докторське дисертаційне дослідження *А. О. Кодинця* присвячене актуальним теоретичним і практичним проблемам цивільно-правового регулювання зобов'язальних інформаційних відносин. Зокрема досліджено теоретичні аспекти поняття «інформація», ознаки інформації як об'єкта цивільного права, методологічні засади розвитку цивілістичної доктрини щодо охорони прав на результати інтелектуальної діяльності, поняття інформаційного зобов'язання, що мають вагому наукову і практичну цінність для представленого дослідження у контексті електронних доказів [175].

Багато аспектів розвитку інформаційного суспільства і інформаційних відносин розкриваються на рівні дослідження відносин інтелектуальної власності як галузі, що відчуває на собі найбільший вплив бурхливого розвитку технологій. Велику працю в цьому напрямку веде колектив кафедри права інтелектуальної власності та патентної юстиції Національного університету «Одеська юридична академія» під керівництвом *О. І. Харитонової*. Індивідуальні праці знаного українського цивіліста вирізняються концептуальністю та новаторством у поставленні та вирішенні питань «віртуального права» [490, 491]. В цьому ж напрямку та на високому теоретичному рівні здійснює дослідження і львівська школа ІТ-права, фундатором і очільником якої є *О. С. Яворська* [152].

Великий інтерес та користь для цивільного процесуального дослідження мають напрацювання з доказового права науки кримінального процесу. Так, *С. И. Гонгало* розглядає класифікацію електронних документів як об'єктів судової техніко-криміналістичної експертизи документів (2013 р.) [81], *О. В. Сіренко* аналізує електронні докази у кримінальному провадженні (2019 р.) [439], а *Д. О. Алексєєва-Процюк, О. М. Брисковська* – у кримінальному судочинстві (2018 р.) [3]. *Т.Э. Кукарникова* досліджує використання електронних документів у кримінальному процесі (2003 р.) [197], *О. О. Пунда* – даних, одержаних в результаті застосування науково-технічних засобів, для доказування в кримінальному процесі (2001 р.) [382]. *С. С. Єсімов* досліджує електронні документи як докази у справах про адміністративні правопорушення (2016 р.) [129], *Г. Р. Крет* аналізує міжнародні стандарти доказування у кримінальному процесі (2020 р.) [192].

У здійсненому нами дослідженні при аналізі використання результатів судової комп'ютерно-технічної експертизи у процесі розгляду та вирішення цивільних справ також були використані напрацювання щодо експертної діяльності у сфері комп'ютерних технологій *С. М. Корнійко* (2019р.) [188], *Н. Карпінської, О. Крикунова* (2017р.) [161]. *В. Ю. Шепітька* (2017р.) [145] тощо.

У цій частині дослідження проаналізовані основні наукові розробки питання розвитку та застосування ІТ у доказуванні, а також праці, які становлять теоретичне підґрунтя в означеній сфері.

Дослідження питань електронних доказів на попередніх етапах розвитку цивільного процесуального права дуже важливі. Ці розробки не тільки допомагали практиці у розв'язанні найважливіших питань застосування електронних доказів у суді до появи згадки про них в ЦПК, а й стали фундаментом правового регулювання електронних доказів при оновленні ЦПК у 2017 році. В подальшому вони мали дуже важливе практичне завдання – розтлумачити основні новели оновленого ЦПК для їх практичного застосування.

Від розгляду особливостей певних видів електронних доказів, порядку їх надання та інших пов'язаних питань, ми прийшли до наступного етапу розвитку вчення про електронні докази та інших питань ІТ у доказуванні. Вже настав час переосмислення та здійснення науково-теоретичного узагальнення з виробленням цілісної концепції впливу ІТ на цивільне судочинство, формування відповідної доктрини. Ясна річ, що таке завдання неможливо було реалізувати в межах окремих досліджень, що мали вирішити конкретні практичні питання. Адже ІТ впливають не тільки на окремі засоби доказування, але й в цілому на доказове право, оцінку доказів тощо.

Можна констатувати, що кожен з попередників в означеній сфері досліджень зробив свій внесок у розробку сучасних поглядів на ІТ у судочинстві. Особливо це стосується електронних доказів, адже будь-який новий інститут, що тільки народився у практиці чи законодавстві, не може у повному обсязі бути науково обґрунтованим на початку свого застосування. Він потребує не тільки перевірки на придатність у практичній площині, тлумачення такої практики науковцями, а й подальшого наукового опрацювання на рівні ґрунтового монографічного дослідження. Такий шлях проходили більшість інститутів права. Тому, на нашу думку, починати дослідження нового інституту відразу на рівні докторської дисертації є неможливим, адже за таких умов воно не буде мати ні достатньої емпіричної, ні наукової бази.

Умоглядні та абстрактні уявлення про явища іноді виявляються непридатними до практичного застосування, хоч і виглядають логічними структурованими та цілком застосовними.

При появі нового інституту чи явища логічно починати його дослідження з розгляду конкретних невеликих питань, робити висновки про ознаки та властивості певних явищ і тільки при накопичені таких досліджень (розгляду конкретних питань) можливо зробити узагальнюючі висновки не тільки щодо норм закону, а й практики їх застосування. Необхідно розробити шляхи вдосконалення законодавства на основі вивчення недоліків, які чи не прогнозувалися при формулюванні норми права чи були неминучі, оскільки

реальне правове життя набагато складніше ніж наші уявлення про нього, чи свідомо ігнорувалися задля досягнення певних цілей, суспільно корисних, але, наприклад, недосяжних. Кожне з названих вище досліджень були сходинками до усвідомлення цілісної картини про ІТ у доказуванні, адже йдеться не тільки про засоби доказування, а й про вплив ІТ на докази і доказування в цілому та на ті інститути процесуального права, які перетинаються із проблематикою доказування, наприклад, судові виклики і повідомлення учасників справи, права та обов'язки учасників справи тощо.

Саме завдячуючи попереднім дослідженням, на їх основі та з використанням їх досягнень у ЦПК, КАС та ГПК взагалі з'явилися норми про електронні докази. Тепер настав етап переосмислення накопичених знань на основі попередніх досліджень та правозастосування задля досягнення справедливого судочинства.

Оновлене цивільне процесуальне законодавство вимагає переосмислення багатьох теоретичних проблем доказування як одного із основних інститутів цивільного процесуального права. Фундаментальні питання вітчизняної цивільної процесуальної науки знаходяться у постійному розвитку з огляду на «судові реформи», що тривають майже три десятиріччя, прийняття ЦПК у 2004 році, оновлення редакції ЦПК у 2017 році та появи у ЦПК положень про ЄСІТС і електронні докази. Нині виникла нагальна необхідність у науковій оцінці процесів інформатизації судочинства.

Тут маємо зробити важливе застереження. Вищеназвані праці за темою дослідження, стосуються як цивільного, так і господарського та адміністративного процесу, оскільки сама суть доказів та доказування є абсолютно аналогічною, ці процеси зародились з цивільного процесу, відрізняються тільки деякими аспектами, але не можуть претендувати на свою власну ексклюзивність. Ми не досить позитивно дивимося на поділ процесуальних наук на три види (кримінального процесу ми тут не торкаємося), що негативно вплинуло на якість наукових досліджень.

Зараз виглядає дивним, якщо б в майбутньому, якщо з'являться якісь нові види судочинства, наприклад, окремий сімейний суд та ще й з окремим процесуальним кодексом – віднайдуться вчені, які б стверджували про появу нової науки. Норми про особливості розгляду справ у цьому сімейному суді, не складуть нову процесуальну науку – сімейний процес, це буде просто калькування та штучне виокремлення. Але саме це і відбулось із адміністративним процесуальним правом та господарським процесуальним правом. Тому, вважаємо, що окремих наук адміністративного процесуального права, господарського процесуального права не існує, є окремі галузі законодавства, але автоматично це не приводить до формування нової науки. При абсолютно однакових принципах, однакових інститутах не може бути нової науки, є просто окремі особливості процедур. Вважаємо шкідливим для науки процесуального права штучне дублювання дослідження одних і тих же інститутів. Деякі праці взагалі аналогічні за текстом працям цивільної процесуальної науки та пишуться, як здається, просто із додаванням слова «адміністративний», «господарський», по суті мало що змінюючи у тексті та із посиланням на тих самих авторів.

Це не означає, що ми виступаємо за відмову від господарського чи адміністративного судочинства (окремих господарських та адміністративних судів), навпаки, ми є їх симпатиками, але тільки як виду судочинства. До речі, в іноземних правопорядках взагалі не говорять про окрему науку, наприклад, економічного процесуального права, навіть в тих країнах, де є окремі економічні суди. Всім зрозуміло, що від кодифікації певної процедури розгляду справ та виокремлення органу, який буде розглядати якісь окремі категорії справ (економічні, адміністративні, сімейні, трудові тощо) нової суті не з'являється, а з'являється тільки спеціалізація, більш кваліфіковані судді у певній галузі тощо.

У нових редакціях ЦПК, КАС та ГПК часто норми просто продубльовано. Ці повтори зумовлені суто практичною метою, оскільки процесуальні кодекси мають чітко встановити основні принципи та правила процесуальної форми.

Вони виконують основну функцію – чітке врегулювання та недвозначна формалізація процедури – процесу (цивільного, господарського, адміністративного). При цьому цілі, завдання, методи, принципи тощо однакові, оскільки це просто процесуальна спеціалізація. Займатися цими питаннями повинна наука цивільного процесу (чи приватного процесу), але не у сепарації, а разом, що забезпечить дійсно науковий рівень досліджень, а не дублювання, а подекуди просто переписування тексту цивільного процесуального дослідження із заміненними словами на інший процес та приклади практики відповідного суду.

Незважаючи на висвітлення деяких аспектів застосування електронних доказів в цивільному, господарському та адміністративному процесах в законодавстві та у науці, багато питань стосовно застосування норм діючого законодавства потребують подальшого вдосконалення та вирішення, зокрема, становлять науковий та практичний інтерес на рівні докторського дослідження.

Метою даної наукової роботи є встановлення характеру впливу розвитку ІТ на процес судового доказування та оцінка ступеня трансформації вчення про судове доказування та докази в юридичній науці під впливом інформаційно-технічного прогресу.

Вважаємо, що неможливо дослідити вплив ІТ на доказування у судовому процесі не дослідивши іноземний та український досвід застосування ІТ в судочинстві. Електронне судочинство безпосередньо впливає на інститут доказування у цивільному, адміністративному та господарському процесах, як і інформатизація та розвиток інформаційного суспільства в цілому.

Потребують дослідження існуючі в юридичній науці підходи до розуміння поняття та сутності судового доказування та його взаємозв'язку із змагальною та інквізиційною моделями судового процесу. Необхідним для практики є виявлення характерних рис означених моделей щодо розподілу тягара доказування, ролі суду в процесі доказування, правових наслідків невиконання певними процесуальними суб'єктами активної ролі в процесі доказування тощо.

Необхідно розробити *обґрунтування меж та порядку надання судам доступу до всіх або більшості електронних державних реєстрів* та можливості отримувати з них інформацію про обставини справи за власною ініціативою для перевірки інформації, зазначеної сторонами у заявах по суті справи.

Вкрай необхідним є виокремлення основних *напрямків адаптації доктринальних положень науки цивільного процесуального права*, які стосуються судового доказування, що сприяло б упровадженню новітніх технологій у процес судового доказування для полегшення та підвищення ефективності доказової діяльності процесуальних суб'єктів.

Потребує ретельного дослідження *сутність та зміст властивості допустимості електронних доказів* як засобу доказування у цивільному процесі. На основі здійсненого аналізу історичних витоків допустимості судових доказів, існуючих наукових поглядів на юридичну природу цієї процесуальної категорії та вивчення судової практики щодо питання оцінки допустимості електронних доказів необхідно здійснювати оцінку допустимості електронних доказів без зайвого судового формалізму.

Має бути досліджено поняття та сутність електронних доказів у цивільному процесі як субінституту цивільного процесуального права та засобу доказування у цивільному процесі, визначено структуру електронного доказу, встановлено та охарактеризовано особливості електронних доказів, що відрізняють їх від інших засобів доказування, здійснено класифікацію електронних доказів, встановлено особливості окремих видів електронних доказів, що сприяють встановленню процесуальних особливостей збирання, дослідження та оцінки електронних доказів: електронних документів (в тому числі текстові документи, графічні зображення, плани, фотографії, відео- та звукозаписи тощо); веб-сайтів (сторінок); текстових, мультимедійних та голосових повідомлень; метаданих; баз даних; інших даних в електронній формі, а також їх значення в процесі судового доказування у цивільних справах, визначення поняття, предмета та об'єктів судової комп'ютерно-технічної

експертизи, а також встановлення особливостей використання її результатів у процесі розгляду та вирішення цивільних справ.

Також окремо має бути досліджено визначення процесуальних особливостей використання електронних доказів у справах наказного провадження. Велике значення для практики є дослідження на основі аналізу матеріалів судової практики теоретичних та практичних аспектів використання електронних доказів у справах, що випливають з кредитних договорів (договорів позики), укладених в електронній формі.

Тому мають бути досліджені як нові засоби, що вже вніс у діяльність суду науково-технічний прогрес, так і ті, які в перспективі також можуть бути використані для досягнення завдань цивільного судочинства.

При дослідженні впливу інформаційних технологій на судове доказування необхідно встановити межі їх застосування для недопущення спотворення судочинства, адже всі нові технології тільки тоді можуть бути застосовувані, коли вони спрямовані на виконання завдань цивільного судочинства.

Одні вчені дуже позитивно оцінюють впровадження інформаційних технологій, навіть зазначають про те, що «ми є свідками зміни парадигми процесу та у цій новій «процесуальній обстановці» стає все більш очевидним, що для правильного вирішення цивільних справ суди можуть і повинні використовувати всі сучасні прийоми і методи дослідження та оцінки електронних (цифрових) доказів» [132]. Інші займають поміркованішу позицію, доводячи позицію про те, що досліджуючи теоретичні питання доказів у цифровій формі, необхідно спиратись на теорію доказів, оскільки поява нових носіїв відомостей про факти, які є значущими для постановки законного і обґрунтованого рішення, не привід для вторгнення у вчення про докази у цивілістичному процесі і його докорінну модифікацію [78].

Тому нові засоби доказування в електронній формі мають бути проаналізовані не тільки з огляду на їх особливу форму, особливості застосовних ІТ, а й з огляду на необхідність та межі змін у процес доказування з

позицій доказового права, принципів, на засадах яких формувались століттями для досягнення дійсно справедливого судочинства.

1.2. Методологічні засади дослідження впливу розвитку інформаційних технологій на процес судового доказування

У 2011р. ООН визнала доступ до Інтернету (Right to Internet access / Right to Broadband) одним із базових, невід’ємних прав людини поряд із правом на освіту, свободу слова тощо. Певним чином вказане фундаментальне право закріплене в законодавстві чи іншим способом гарантоване в Естонській Республіці (2000), Грецькій Республіці (2008), Французькій Республіці (2009), Фінляндській Республіці (2010), Королівстві Іспанія (2011), Мексиканських Сполучених Штатах (2013) та інших країнах. У 2010 р. Верховний суд Республіки Коста-Ріка визнав право на доступ до Інтернету невід’ємним правом людини [446].

Інформаційне суспільство виокремлюється вченими як окрема фаза еволюційного розвитку цивілізації, в якій інформація і знання, що є основою його добробуту, продукуються за допомогою ІТ технологій в єдиному інформаційному просторі [91, с. 3].

Сучасний світ уже зробив перший крок до принципово нової технологічної, економічної та соціальної реальності. Проте виклики, які стоять перед сучасним індустріальним суспільством, важко переоцінити. Йдеться про зміну глобального соціально-технологічного укладу, наслідком якого є повне переформатування звичних нам систем, формування нових соціальних та економічних стратегій. Одночасно змінюється технологічна парадигма, змінюються моделі управління і суспільні норми, відбуваються масштабні демографічні зрушення. Проте проблема не в тому, що перехід до нової моделі суспільства відбувається у принципі. Проблема в тому, що цей перехід відбувається надшвидкими темпами – не за тисячоліття, як аграрний, не за століття, як індустріальний спосіб, а всього за кілька десятиків років [501].

Поява ІТ суттєво вплинула на соціальні процеси, зумовивши інформаційну революцію, формування єдиного інформаційного простору тощо. Але вже можна констатувати наявність низки серйозних проблем, пов'язаних з поширенням у суспільстві ІТ, принаймні частина яких може бути вирішена правовими засобами шляхом впорядкування відносин, що складаються у цій сфері, та узгодженням інтересів їх суб'єктів [489, с. 12].

В таких умовах дослідження впливу ІТ на будь-яку сферу людської діяльності з одного боку досить складні, оскільки досвід ще не великий для наукових узагальнень та він швидко застаріває, з іншого боку – не вироблено достатньої методологічної бази таких досліджень.

Впровадження ІТ відбувається швидше, ніж відповідні відносини отримують своє теоретичне обґрунтування і правову регламентацію, наприклад, правова природа електронних доказів і зараз викликає суперечки у науковому середовищі.

Грунтовне дослідження методологічних засад у науці цивільного процесуального права на монографічному рівні здійснено Д.Я. Малешиним, який вірно зазначає, що успіх будь-яких досліджень і законодавчих змін в галузі цивільного процесуального права можливий тільки в тому випадку, якщо вони будуть аргументовані з методологічних позицій. Ігнорування методологічного обґрунтування може привести до створення суто декларативних, недіючих норм. З метою об'єктивної оцінки правової норми і наслідків її реалізації слід використовувати не окремі методи, а їх сукупність. Використання декількох методів, причому не тільки юридичних, а й загальнонаукових, а також методів інших наук дозволяє розглянути предмет дослідження об'єктивно і всебічно. У сфері цивільного процесу такий порядок дослідження обумовлюється необхідністю оцінки впливу правової норми на різні сфери суспільного життя. Правильна законотворча техніка передбачає проведення не тільки юридичного аналізу, а й економічного, політологічного, психологічного, культурологічного та інших методів наукового дослідження. Тому ефективність правової норми

залежить від використання не одного, а комплексу методів цивільного процесуального дослідження [215, с. 177].

Згідно визначення, запропонованого М.С. Кельманом, під методологією сучасного правознавства слід розуміти вчення про структуру, логічну організацію, принципи, методи, засоби і форми діяльності дослідника у процесі пізнання ним досліджуваних державно-правових явищ [163, с. 34].

Складні теоретичні питання теорії доказів, ще й накладені на новітні засоби доказування, вимагають здійснення дослідження на потужній методологічній основі, для формування цілісної концепції про втілення ІТ у цивільне судочинство.

Необхідно не тільки дослідити стан та розвиток певних норм та практик, а й запропонувати найефективніші рішення як для правозастосувачів, так і «споживачів» судових послуг – фізичних та юридичних осіб.

Конкретна особа, не обізнана у специфіці здійснення судових процедур і вимушена стикатись з ними, дещо розгублюється, ніяковіє перед різними невідомими для неї явищами. Маємо допомогти цій особі у досягненні її законних цілей, при цьому пам'ятаючи, що для одних осіб ІТ, які їй відомі у повсякденному житті, є проявом дружності до неї – невідомі юридичні процедури відбуваються відомими для неї шляхами, наприклад, електронне листування із судом, доказування існування договірних відносин саме тими засобами, якими вони були встановлені (наприклад, надання переписки в месенджері).

Для інших осіб навпаки, застосування ІТ, з якими вони не знайомі, – додаткове навантаження на додаток до незнайомих судових процедур. Необхідно потурбуватися про цю особу, зрозуміло донести інформацію до неї, надто не формалізувати процедури, зробити електронні ресурси судової влади інтуїтивно зрозумілими тощо.

Для правосуддя в цілому також має бути встановлено *межі застосування* ІТ. Встановити, які процедури обов'язково мають відбуватися за допомогою ІТ для забезпечення оперативності, економічності судочинства, а які процедури не

можуть взагалі бути «оцифровані» в силу етичних, сутнісних, технологічних чи інших причин.

Для аналізу доказування та впливу ІТ на доказування були використані важливі та традиційні для будь-якого правового дослідження методи.

Найважливішим серед всіх методів наукових досліджень вважаємо *діалектичний* метод, який дозволяє дослідити і описати взаємовплив різних правових, соціальних, політичних, економічних тощо явищ на теоретичному рівні. Особливо це важливо для теми нашого дослідження, а саме для встановлення характеру впливу розвитку ІТ на процес судового доказування та оцінки ступеня трансформації вчення про судове доказування та докази в юридичній науці під впливом інформаційно-технічного прогресу.

Діалектичний метод дозволяє дослідити проблеми взаємного впливу діяльності органів правозастосування та впровадження ІТ. Впровадження ІТ у судову діяльність поступово змінює зміст правозастосовчої діяльності суду, з іншого боку саме завдання цивільного судочинства, яким має відповідати правозастосовча діяльність суду і формують уявлення про межі застосування ІТ та зміст технологій, які мають впроваджуватися, впливають на мотиви вибору тих чи інших технологічних рішень.

Також діалектичний метод дозволив скласти цілісну систему уявлень про доказування, сутність, зміст та послідовність вчинення процесуальних дій судом та учасниками судового процесу тощо.

З таким методологічним підходом тісно пов'язана і необхідність використання *системного* методу, який дозволяє проаналізувати вплив ІТ на цивільний процес в цілому та на окремі процесуальні інститути, в тому числі доказове право. Без такого осмислення, аналізу та виявлення системності у підходах окремі зміни та окремі точкові застосування ІТ у цивільному процесі не тільки не будуть ефективними, а стануть шкідливими для досягнення завдань цивільного судочинства – «справедливого, неупередженого та своєчасного розгляду і вирішення цивільних справ з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів

фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави» (ст. 2 ЦПК).

Застосування ІТ у цивільному процесі має супроводжуватися побудовою ефективної системи ідентифікації користувачів ЄСІТС, дотримання справедливої рівноваги між застосуванням електронних і традиційних шляхів комунікації із судом, оскільки не всі користувачі судових послуг мають доступ до сучасних технологій та відповідні навички користування, а також забезпечення належного рівня захищеності ЄСІТС. Вироблення відповідних правил та вимог наукою та судовими функціонерами має відбуватися із дотриманням методології побудови виваженої системи доступу до правосуддя. Системний підхід до побудови такої системи дозволить повною мірою врахувати інтереси конкретної людини, яка шукає справедливості у суді та держави, яка має забезпечити справедливий розгляд справи при цьому економічно, швидко, не обтяжуючи надмірно судові органи.

Логіко-семантичний метод проявився при тлумаченні понять цивільного процесуального законодавства та суміжних галузей права, зокрема, «електронний доказ», «інформаційна система», «інформаційно-телекомунікаційна система», «цифрова форма», «електронна форма» тощо. При необхідності обґрунтування, доведення, спростування тих чи інших позицій був застосований аналітичний метод.

Формально-юридичний метод дозволив виявити суперечності у понятійному апараті цивільного процесуального права, розробити пропозиції щодо його вдосконалення, а метод герменевтики допоміг при аналізі та тлумаченні норм чинного цивільного процесуального законодавства України, що регулює питання доказування у цивільному судочинстві.

Методи *прогнозування, моделювання* допомогли сформулювати пропозиції щодо внесення змін та доповнень до ЦПК.

У процесі дослідження законодавства та аналізу спеціальної літератури використовується *історичний* метод для виявлення умов формування інституту доказування, визначення напрямків розвитку доказування у судовому процесі.

Проблеми, які виникають у судовому процесі при застосуванні норм про доказування мають вирішуватися також з урахуванням досягнень іноземних процесуальних досліджень, що є характерним для української правової традиції. Дослідження у *порівняльному* аспекті надають більшу значущість і глибину сучасним українським процесуальним дослідженням.

Протягом останнього часу в розвинутих країнах світу ведуться активні наукові дискусії щодо різних аспектів доказування, а особливо – доказів в електронній формі (окремої категорії «електронні докази» іноземні процесуальні кодекси не передбачають).

Не можна здійснювати наше дослідження за межами наукових дискусій та правового регулювання ІТ у судочинстві, які відбуваються в США, Китаї, Німеччині, Франції, Італії тощо.

При цьому наше завдання не має зводитися тільки до вивчення західного досвіду регулювання тих чи інших відносин, а має вирішувати практичні питання – можливість запозичення найефективніших рішень у національне законодавство. Без порівняльно-правового аналізу важко оцінити ефективність різних варіантів рішення проблем. Ефективність (чи навпаки неефективність) того чи іншого підходу до вирішення певного питання в межах доказування, зокрема, за допомогою електронних засобів у розвинутих країнах дозволить запобігти повтору помилок у національному праві, допоможе виявити можливість чи взагалі доречність імплементації тих чи інших положень іноземних законодавств. Використання порівняно-правового методу дозволяє виявити різні ідеї і концепції, оцінювати тенденції розвитку права в різних країнах, що безперечно збагачує пізнавальний потенціал науки [73, с. 22].

Таким чином, порівняльні дослідження, розгляд історичних передумов впровадження ІТ при доказуванні, доктрина цивільного процесу, аналіз реальних обставин та явищ суспільного життя, які спричинені технічним прогресом та цифровою революцією, зумовлюють необхідність *комплексного* підходу до досліджуваної проблематики.

Необхідно дещо відійти від положень законодавства, навіть іноземного і прогресивного. Вірно зазначає Б. М. Гонгало, що «посилання на чинне законодавство в якості головного або єдиного аргументу обґрунтованості наукової позиції стали вже звичними для багатьох цивілістів, які забули, що завданням юридичної науки є, не лише коментування змісту законів, але і теоретико-методологічне обґрунтування їх поліпшення. Будучи зосередженими на проблемах догми цивільного права, цивілісти часто торкаються його фундаментальних теоретико-методологічних проблем лише побіжно, допускають неправильне використання понятійного апарату, виробленого правовою наукою» [80, с. 8-9].

Оскільки наука не може займатися тільки тлумаченням позитивного права, важливою частиною цього дослідження є вироблення **цілісної концепції про вплив та запровадження ІТ у доказування**. Зробити це можна, на наше переконання, тільки через розгляд впровадження ІТ на підставі їх неухильного *слідкування завданням та принципам цивільного судочинства*.

Дослідження ІТ у цивільному судочинстві має бути здійснено з точки зору відповідності їх застосування принципам цивільного судочинства. Без такого підходу всі найефективніші в технологічному плані ІТ будуть шкідливими для цивільного судочинства. Саме тому у цьому дослідженні особливу увагу приділено розгляду питання впливу запровадження нових технологій на реалізацію кожного принцип цивільного судочинства як окремо, так і у сукупності.

Такий розгляд важливий і тому, що окремі дослідження окремих технологій чи окремих видів електронних доказів не є ефективним. Сам факт того, що згадка про електронні докази з'явилась у законі не має тлумачитися як безумовна підстава для висновку про виникнення нового виду доказів.

Ю. С. Гамбаров більше сторіччя тому застерігав про те, що недопустимо зводити усю юриспруденцію до тлумачення діючого права і, особливо, втіленого тільки в законодавстві, це означає зведення юриспруденції як науки до банкрутства. «Безумовно, що після прийняття кодифікованого акту логічним є

здійснення наукових досліджень на матеріалах цього акту, його норми тлумачаться максимально близько до змісту. Варто враховувати, що не завжди законодавець створює норми на бездоганній теоретичній основі, тому не завжди маємо її шукати, сподіваючись на те, що в основі тих, або інших положень лежить якась виважена концепція» [73, с. 23]. «Намагання ж уловити «істинний» зміст закону в тих випадках, коли його за великим рахунком нема, тільки заводять в глухий кут, посилюючи помилки, утруднюючи правозастосування, зберігаючи правові рішення, які суперечать реальним економічним потребам суспільства. Доктрина має вийти з повної залежності від тексту закону, який тлумачить, та дозволити собі маніпулювати буквою закону з метою приведення його у відповідність із потребами часу» [159, с. 18, 20].

З огляду на вищезначене, в цьому дослідженні будуть поставлені під сумнів необхідність виокремлення електронних доказів у якості окремого засобу доказування, застосування визначення «електронний суд» та інші спірні питання.

Методологія наукового дослідження в юриспруденції постійно оновлюється. Її наповнення новими гносеологічними прийомами, новаторськими способами наукового пізнання сприяє розширенню її змісту [253, с. 32].

Дослідження в сфері правосуддя мають обов'язково, на нашу думку, здійснюватися у *антропологічному вимірі*. Людина – центральна фігура права – до цієї думки світова правова думка йшла століттями, а сьогодні антропологічний підхід не піддається сумніву. Саме з точки зору прав та свобод людини розглядаються основні цілі та завдання цивільного судочинства.

ІТ мають впроваджуватися не з метою оптимізації судочинства чи економії державних коштів, хоча це дуже важлива та корисна мета, а перш за все, задля досягнення справедливого судового розгляду. Мета такого розгляду – ефективний захист «порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави».

Інтереси юридичних осіб та держави, кінець кінцем, теж виразник інтересів особи (в ідеальному світі, створення якого ми прагнемо).

Нинішня епоха дедалі більше породжує нові суспільні проблеми, для успішного розв'язання яких потрібні дослідження на перетині різних наук, де відбувається їх взаємодія, взаємодоповнення і взаємозбагачення. «Саме таким міждисциплінарним «перехрестям» стала сфера досліджень феномена інформації, наявних у суспільстві явищ і породжених ними наслідків, процесів, тенденцій та відносин, які існують і функціонують у формі цілісної єдності й взаємодії інформаційної активності, інформаційного спадку та інформаційної культури. Інформація – одне із центральних понять сучасних наукових знань. Саме інформаційні процеси складають основу багатьох наукових дисциплін. Загальне значення природи інформації як явища визначає передумови інформаційного підходу як загальнонаукового методу пізнання й організації досліджень. Інформаційні процеси входять до складу предмету досліджень філософії, права, державного управління, політології, соціології, соціальних комунікацій, педагогіки, психології тощо» [559, с. 17-18].

Дослідження впливу ІТ на цивільний процес, зокрема на доказове право неможливо проводити без застосування методів комп'ютерних наук та інформаційного права, особливе значення серед яких має *соціальна синергетика* («новий напрям міждисциплінарних досліджень, який використовує нелінійне мислення для виявлення загальних закономірностей і тенденцій на основі самоорганізації соціальних систем; пояснення становлення нових структур у відкритих соціальних системах на засадах пошуку співвідношення потреб та інтересів різних суб'єктів соціальних відносин: людини, соціальних груп, суспільства, держави, світового співтовариства» [499]).

Саме досягнення комп'ютерних наук дозволяють застосовувати у правових дослідженнях терміни, що зародились поза правом. Право має надати свою оцінку явищам, що попадають в його поле, не змінюючи відносин, що виникли знайшовши належні інструменти їх регулювання.

Тому у цієї частині дослідження вважаємо за потрібне пояснити ***значення та розуміння термінів, які застосовуються в роботі.***

Виділення окремо термінів, які використовуються в роботі, зумовлено досить розгалуженим використанням у спеціальній літературі за галузями права спеціальних термінів/дефініцій невідомих до цього праву. Складністю є також те, що переважна більшість цих термінів має різні країни походження та виражає різні технологічні нюанси інноваційних продуктів, що не тільки для пересічних людей, а й спеціалістів є новими явищами, які тільки маємо збагнути та осмислити. Тому неминуче виникають похибки у перекладі, що в подальшому призводить до різного тлумачення іноземних термінів, надання їм інтерпретацій, що не були притаманні автентичному аналогу. Особливо це помітно на прикладі наступних термінів: цифровий/електронний, електронно-аналоговий/електронно-цифровий, інформаційні технології/інформаційно-комунікаційні технології/цифрові технології та багато інших.

Не наполягаючи на єдино вірному тлумаченні нижчезазначених термінів, наведемо тут свої міркування для вірного розуміння тексту дослідження. При цьому в інших сферах наші тлумачення можуть виявитися не придатними.

Визначення поняття «*інформаційна технологія*» містяться у Законі України «Про Національну програму інформатизації»: «цілеспрямована організована сукупність інформаційних процесів з використанням засобів обчислювальної техніки, що забезпечують високу швидкість обробки даних, швидкий пошук інформації, розосередження даних, доступ до джерел інформації незалежно від місця їх розташування» [350]. У ДСТУ передбачено, що «інтелектуальна ІТ» – прийоми, способи та методи виконання функцій збирання, зберігання, оброблення, передавання та використання знань [115]. Для позначення цього терміну загальноновживаною є аббревіатура «ІТ» (від англ. – information technology).

Також «використовується термін *інформаційно-комунікаційні технології*, ICT (від англ. – information and communication technologies) та *інформаційно-комунікаційні технології* – визначення ширше, що складається з ІТ, а також

телекомунікацій, медіа-трансляцій, усіх видів аудіо і відеобробки, передачі, мережових функцій управління та моніторингу» [549]. Саме тому ЄСІТС (з 1.01.2021 року – ЄСІКС) містить термін «інформаційно-телекомунікаційна система» для того, щоб підкреслити функціонал цієї системи (при цьому, нижче будуть описані тенденції до відмови від додатку «теле-»).

Нами застосовуються обидва ці терміни як рівнозначні за аналогією з іноземними дослідженнями. Це пояснюється тим, що термін ІТ (інформаційні технології) став універсальним, хоч первинно мав більш вузьке значення. Так само не вважаємо за потрібне виокремлювати, знаходити відмінності між термінами «цифрові технології», «мережеві технології», «високі технології», «інтернет-технології» тощо. Вони є перекладами з англійської мови та різними авторами застосовуються з огляду на першоджерело, яким користується той чи інший автор. Навіть якщо в якомусь конкретному випадку вони і мають якісь відмінні нюанси у смисловому навантаженні, але загалом позначають єдині за суттю технологічні явища.

В цьому дослідженні також застосовується термін «цифровізація/діджиталізація» (від англ. digitize – відцифрувати). Цифровізація/диджиталізація – це впровадження цифрових технологій в усі сфери життя, тому застосовуючи термін «цифровізація судочинства» маємо на увазі впровадження цифрових технологій у судову діяльність, в тому числі у здійснення правосуддя. Саме цифровізація є одною з головних цілей Мінцифри – оцифрувати 100% державних послуг.

У літературі запропоновані основні принципи «цифровізації» України, яка повинна: 1) забезпечувати кожному громадянину рівні можливості доступу до послуг, інформації та знань, що надаються на основі ІТ; 2) бути спрямована на створення переваг (вигід) у різноманітних аспектах повсякденного життя; 3) стати механізмом економічного зростання завдяки приросту ефективності та збільшенню продуктивності від використання цифрових технологій, замість вибіркової «клаптевої» інформатизації, що лише покращує якості систем та сфер, Україна має рухатися до всеохоплюючої «цифровізації», що трансформує

існуючі системи та сфери у нову цінність; 4) сприяти розвитку інформаційного суспільства, ЗМІ, «креативного» середовища та «креативного» ринку тощо; 5) орієнтуватися на міжнародне, європейське та регіональне співробітництво з метою інтеграції України до ЄС, входження України в європейський і світовий ринок електронної комерції та послуг, банківської і біржової діяльності і т. д.; 6) ґрунтуватися на стандартизації (розробка і використання відкритих, функціонально сумісних, недискримінаційних стандартів є базовим елементом розвитку та поширення цифрових технологій, при цьому побудова цифрових систем на «внутрішніх» стандартах неприпустима, виключенням з цього правила можуть бути затверджені національні програми у сфері оборони та безпеки, у яких застосовуються інші стандарти); 7) супроводжуватися підвищенням довіри і безпеки при використанні ІКТ, включаючи інформаційну безпеку, кібербезпеку, захист конфіденційності персональної інформації, недоторканності особистого життя; 8) стати об'єктом фокусного та комплексного державного управління, державне управління та політикум мають відігравати провідну роль у розробці, просуванні, впровадженні всеосяжних національних «цифрових» стратегій. Держава, активна щодо «цифровізації» країни, – це держава, яка починає «цифровізацію» з себе [500, с. 5, 6].

Перелічені принципи мають бути орієнтиром і для цифровізації судочинства та окремих процесуальних інститутів.

Також повинні уточнити, що коли говоримо про *інформатизацію чи цифровізацію* судочинства, то можемо мати на увазі різні технології, а також маємо відмежувати цю категорію від категорії «електронне судочинство» («електронний суд», «електронне правосуддя»).

Поняття «*електронне судочинство*» і «*інформатизація судів*» не тотожні, оскільки інформатизація судів передбачає, що суди використовують у своїй діяльності комп'ютерні технології як засіб підвищення ефективності за рахунок автоматизації окремих дій. Під поняттям «електронний суд / судочинство / правосуддя» маються на увазі різні технології, які застосовуються в судочинстві. Автоматизація судового діловодства, аудіо- і відеозапис судових

процесів, об'єднання всіх судів у єдину комп'ютерну мережу, поява вебсайтів судів, публікація всіх судових рішень в Інтернеті – не є електронним правосуддям. Це лише автоматизація певних рутинних процесів і підвищення ефективності діяльності суду. Натомість «електронне судочинство» – не просто використання ІТ у судовій діяльності, а використання ІТ як інструменту вчинення процесуальних дій. Новий ЦПК передбачає багато таких інструментів. До поняття «електронний суд / правосуддя / судочинство» можна відносити різні рівні «електронізації» судочинства: від можливості онлайн отримати інформацію про діяльність суду, ознайомитись із рішеннями судів, подавати окремі процесуальні документи в суд в електронному вигляді, до повної безпаперової комунікації суду і учасників процесу та можливості дистанційної участі у процесі [71].

Н. Ю. Голубєва розрізняє поняття «електронний суд/судочинство» у широкому значенні – різні програмні продукти, сервіси, що дозволяють публікувати, знайомитися із судовими актами, подавати процесуальні документи в електронному вигляді, формувати електронну справу та отримувати доступ до неї в електронному вигляді та у вузькому значенні – право чи обов'язок учасників процесу та суду здійснювати процесуальні дії, передбачені законодавством, в електронному вигляді [71]. Ми будемо використовувати відповідний термін у широкому значенні, оскільки не тільки розглянемо питання подання, оцінки доказів та інших процесуальних дій, а й питання збереження, архівування тощо електронних доказів.

Впровадження цих технологій вимагає глибокого осмислення цих процесів не тільки з правової точки зору. Можна виділити декілька важливих аспектів.

Перший аспект – технологічна складова діджиталізації судочинства.

У своїй технологічній частині інформатика і інформатизація досить далеко знаходяться від питань гуманітарного пізнання права, що передбачає їх перебування в різних сферах, без змішування і протиставлення. Так, ідеї інформатизації судочинства у вигляді впровадження в його діяльність

програмно-технічних комплексів, що забезпечують ведення електронного документообігу, судового діловодства, закріплення в електронному вигляді результатів і ходу здійснюваних судом і іншими учасниками судочинства процесуальних дій, програмні рішення, які стосуються сервісів доступу до судової системи, розвиток і примноження різних пошукових механізмів для вдосконалення доступу до отримання інформації про діяльність судів, використання мобільних, портальних і «хмарних» технологій та забезпечення вимог до інформаційної безпеки в діяльності судів тощо – це та площина, яка для суддівського корпусу та учасників процесу належить до заданих, закладених в основу їх безпосередньої діяльності, пов'язаної з правореалізацією і правозастосуванням. Питання співвідношення цих площин і методика їх взаємодії вирішуються на рівні інформаційного права [78].

Другий аспект – процедурна складова діджиталізації судочинства має більш тісне зіткнення з тими цілями і завданнями, заради яких, власне, і існує судочинство в будь-якій державі, проходячи свій природний еволюційно-технічний розвиток. Цей аспект пов'язаний з процедурним рухом справи – від звернення зацікавленої особи до отримання підсумкового акту у справі. Тут виникають питання, пов'язані з зовнішнім виразом даного руху в цифровому (електронному) середовищі. Наріжними з точки зору забезпечення прав і законних інтересів громадян є питання, пов'язані: а) з підтвердженням особи заявника; б) повідомленням учасників процесу; в) впровадженням елементів електронного судочинства в закріплену процесуальним законодавством процедуру вирішення справ [78].

В контексті шляхів підтвердження дій особи досліджуються вченими питання електронного підпису, який є виразом волі особи, що має значення як для процесуальних так і матеріальних галузей права, але вирішення цього питання не потребує значних зусиль з токи зору права. Важливою є процедура і технологія, яка забезпечує фіксацію такої волі учасника матеріальних чи процесуальних відносин.

Повідомлення учасників судового процесу в електронному вигляді, хоч і процедурна вимога, але потребує більшої уваги, оскільки впливає на доступ до суду.

Третій аспект – правова складова діджиталізації судочинства, хоч і пов’язана з технологічними і процедурними питаннями, але має розглядатися в контексті особливостей впровадження елементів електронного судочинства в саму процедуру вирішення конкретної судової справи. Саме цей рівень у складній структурі судочинства здатний дати уявлення про те, як працюють і чи здобули очікуваний ефект цифрові [78] інновації судочинства.

Виходячи зі свого генезису всі ІТ, які використовуються і можуть бути використані в правозастосовчій діяльності органів цивільної юрисдикції, можна поділити на технології: *а) призначені для фіксації, зберігання та відтворення інформації; б) призначені для передачі інформації; в) призначені для обробки інформації* [30, с. 64].

Перші дві групи технології, що були названі вище (призначені для фіксації, зберігання та відтворення інформації та для передачі інформації), вже активно досліджуються, наприклад, проблеми ідентифікації учасників електронного судочинства, подання документів в електронному вигляді, перевірки електронної інформації тощо.

Набагато складнішим і дискусійним представляється широке впровадження технологій третьої групи: технологій, призначених для обробки інформації: алгоритми обробки *«великих даних»*, *інтелектуального правосуддя і алгоритмізованого правозастосування*, які можуть значно вплинути на уявлення про сутність і структуру правозастосовчій діяльності, вимагають серйозної модифікації уявлень про саму сутність правосуддя у цивільних справах. Зокрема, викликає питання здатність якої б то не було технології здійснювати за людину пізнавальну діяльність, спрямовану на встановлення фактичних обставин справи, визначення навіть самого кола обставин, що мають правове значення для справи; вельми складним з теоретичної точки зору представляється питання про те, як закласти в алгоритм можливість розсуду,

яка, як відомо, не тільки не заперечується законодавцем, але і свідомо закладається ним в діяльність будь-якого правозастосувача. Але, мабуть, найбільш гострим і складним питанням є те, наскільки людина, будучи вільним і вольовим суб'єктом, готова зазнавати обмеження своїх прав на підставі рішення, прийнятого не іншою людиною, а технологією. Відповідь на це питання вимагає не тільки широкої теоретико-правової, а й філософської дискусії [30, с. 67].

Також при дослідженні впливу ІТ на здійснення правосуддя та виборі певних технологій маємо зважати на принцип технологічної нейтральності.

Через швидкий розвиток сектору «цифровізації» неможливо передбачити, які саме технології або рішення будуть найкращими для задоволення потреб користувачів, як швидко відбудеться адаптація політики і правила. Саме тому останні мають бути технологічно нейтральними. Важливо дотримуватися принципу «ті самі послуги, ті самі правила» (same service – same rules). Зазначений принцип автоматично обумовлює більш ефективне використання обмеженого частотного ресурсу [500, с. 36].

При цьому необхідно розуміти, що принцип технологічної нейтральності у сфері судочинства не може бути абсолютизованим. Судочинство – це не електронна комерція (не потрібно тут навіть пояснювати чому, оскільки очевидно, що ліберальний підхід до її врегулювання не може порівнюватися із формалізованими процедурами судочинства), тому держава має право та повинна встановлювати особливі вимоги до технологій у сфері судочинства, при цьому дотримуючись певного балансу між технологічною нейтральністю та жорсткими обмеженнями. Так, у сферах де це можливо, має бути застосовано максимально ліберальний підхід до вибору технологій (наприклад, щодо підтвердження волі сторін у правочинах простим електронним підписом та допустимості їх у якості доказів у судових справах), а де сутність судочинства, його безпека вимагає забезпечення спеціальних вимог – технологічна нейтральність має поступатися вичерпним перелікам технологій (це вже відбувалось на початку карантину у березні 2021 року, коли судові засідання у

якості експерименту почали проводити за допомогою різних месенджерів, але потім було питання врегульовано на користь вибраних технологій та програмних продуктів).

1.3. Джерела правового регулювання застосування інформаційних технологій у доказуванні в цивільному процесі

Розвиток законодавства у сфері застосування надбань ІТ у сфері судочинства відбувається під впливом як міжнародних актів, досвіду окремих країн, так і власних українських реалій та поступового розвитку самих технологій.

За останні 10 років «цифрові» технології змінилися більше ніж за попередні 50 років; їх використання створює нові можливості для наявних «аналогових» галузей економіки та створення нових; вони мають кардинальний вплив на появу нових бізнес-моделей та впливають на економіки локального та світового масштабу. Оскільки «цифрова» економіка, та насамперед Інтернет, є глобальними явищами, тобто не обмежені кордонами однієї країни, «цифрові» тренди також мають глобальний характер та вплив [500, с. 12].

Різні міжнародні організації за останні 20 років розробили велику кількість документів для створення ефективного механізму регулювання інформаційного суспільства. Наприклад, Окінавська Хартія глобального інформаційного суспільства (2000 р.), «Інформаційне суспільство для всіх» (ЮНЕСКО , 1996 р.) та багато інших резолюцій ООН 2003 р. вже достатньо описаних в літературі.

Наступним важливим етапом розвитку орієнтирів національних законодавств щодо впровадження ІТ стало проведення Всесвітнього саміту з питань інформаційного суспільства, що проходив у два етапи в Женеві 10-12 грудня 2003 року і в Тунісі 16-18 листопада 2005 року під егідою ООН. Чотири документи, прийняті за результатами ВСІС «(Женевська Декларація принципів, Женевський План дій, Туніське зобов'язання, Туніська програма для інформаційного суспільства) закликають світову спільноту будувати

інформаційне суспільство, орієнтоване на інтереси людей, відкрите для всіх, в якому кожен міг би створювати інформацію і знання, мати до них доступ, користуватися і обмінюватися ними. Крім того, Женевська Декларація містить зобов'язання перетворити розрив в цифрових технологіях у цифрові можливості для всіх і забезпечити універсальний, повсюдний, справедливий і прийнятний в ціновому відношенні доступ до інфраструктури і послуг інформаційно-комунікаційних технологій» [148].

Завдання Женевського Плану дій полягають у тому, щоб «побудувати відкрите для всіх інформаційне суспільство; поставити потенціал, закладений у знаннях та інформаційно-комунікаційних технологіях, на служіння розвитку; сприяти використанню інформації і знань для досягнення погоджених на міжнародному рівні цілей розвитку, у тому числі тих, що містяться у Декларації тисячоліття; і вирішувати нові задачі інформаційного суспільства на національному, регіональному і міжнародному рівнях» [148].

Далі згадаємо надважливі міжнародні документи в контексті нашого дослідження.

По-перше, *Міжнародний стандарт з діловодства та документообігу* 15489-1:2001 «Information and documentation. Records management» («Інформація та документація – Управління документами») (зараз діє в редакції 2016 року, ISO 15489-1:2016) [116].

ISO 15489-1 має дуже важливе значення. Створення документів і керування ними завжди були важливими процесами – з давніх часів до наших днів. Основні причини ведення документації не змінилися: підзвітність, ефективний бізнес, захист прав і пільг і *здатність відновлювати минуле (що особливо важливо в контексті нашого дослідження – зауваження моє – С. Чванкін)*. Зараз в мінливому цифровому і онлайн-світі з'явилися додаткові причини для ефективного створення, збору та управління документами: перехід до бізнесу, заснованого на даних, відкриті урядові ініціативи, загальні та громадські послуги, підсилення корпоративної відповідальності тощо. Потрібно тільки подивитися, як часто в новинах повідомляється про проблеми управління

інформацією, доступом і підзвітністю, щоб зрозуміти, що робота з управління документами важливіша, ніж будь-коли. Сфера управління документами змінюється. З ростом кількості цифрового контенту і нашої зростаючої залежності від нього неминучі зміни в способах управління нашими документами. Документи лежать в основі корпоративної діяльності, надання державних або неурядових послуг та особистого життя. Створення та управління документами є не тільки важливим для ведення поточних справ, а й виявиться вирішальним фактором у майбутньому, оскільки без добре керованих документів немає архівів [609] – відмічає С. Findlay, розробник нової редакції ISO 15489-1.

По-друге, документи, що направлені на розвиток електронної комерції, укладання електронних правочинів.

Визначальними у цій сфері були документи Комісії ООН з права міжнародної торгівлі ЮНСІТРАЛ (UNCITRAL – United Nations Commission on International Trade Law):

1) *Типовий закон про електронну комерцію* (Model Law On Electronic Commerce) 1996 року у ст. 9 визначив допустимість і доказову силу повідомлення даних: «1. При будь-яких процесуальних діях ніякі положення норм доказового права не застосовуються таким чином, щоб заперечувати допустимість повідомлення даних в якості доказу: а) на тій лише підставі, що воно являє собою повідомлення даних; або б) якщо воно є найкращим доказом, яке, як цього можна розумно очікувати, може бути отримано особою, яка його надає, на тій підставі, що воно не представлено в його справжній формі. 2. Інформації у формі повідомлення даних надається належна доказова сила. При оцінці доказової сили повідомлення даних враховується надійність способу, за допомогою якого підготовляли, зберігалося чи передавалося це повідомлення даних, надійність способу, за допомогою якого забезпечувалась цілісність інформації, способу, за допомогою якого ідентифікувався його укладач, і будь-який інший відповідний фактор» [464].

2) *Типовий закон про електронні підписи* 2001 р. надав юридичну оцінку електронному підпису: «У тих випадках, коли законодавство вимагає наявності підпису особи, ця вимога вважається виконаною щодо повідомлення даних, якщо використано електронний підпис, який є настільки надійним, наскільки це відповідає меті, для якої повідомлення даних було підготовлено або передано...» [465].

3) *Правове керівництво з електронного переведення коштів* 1987 р. стало спробою врегулювати вимоги до електронних методів переказу коштів [288].

Також важливі питання електронної торгівлі розроблені Європейською економічною комісією сумісно із Центром ООН сприяння торгівлі та електронного бізнесу: 1) *Типова угода про обмін для міжнародного комерційного використання електронного обміну даними*, 1995 р. [388]; 2) *Угода про електронну комерцію* (Рекомендація №31, Центр ООН сприяння торгівлі та електронного бізнесу (UN/CEFACT) 2000 р. [475]; 3) *Формуляр-зразок уніфікованого рахунку для міжнародної торгівлі*, 2010 р. [105].

Документи Ради Європи щодо електронної комерції: *Конвенція про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних*, 1981 р. [180]; *Конвенція про інформаційне та правове співробітництво, стосовно «Інформаційних суспільних послуг»* (ETS №180), 2001 р. [182], *Конвенція про кіберзлочинність* (ETS №185), 2001 р. [183]; *Декларація про свободу комунікацій в Інтернеті* 2003 р. [93], *Про безпечне використання Інтернету та нових онлайн технологій* від 02.12.2004 р. (Резолюція Європейського парламенту) [632].

По-третє, важливі питання впровадження ІТ розробляє Міжнародний Союз електрозв'язку (МСЕ) – спеціалізована установа Організації Об'єднаних Націй в області ІТ. Глобальний порядок денний в області кібербезпеки (GSA) МСЕ, запущений у 2007 році являє собою основу для міжнародного співробітництва, спрямованого на зміцнення довіри і безпеки в країнах. GSA розроблений для співпраці і підвищення ефективності, заохочення співпраці з

усіма відповідними партнерами і між ними, а також розвитку існуючих ініціатив щоб уникнути дублювання зусиль [166].

По-четверте, окремо вважаємо за потрібне зупинитися на законодавстві ЄС з огляду на євроінтеграційні напрями розвитку України [474] та необхідність гармонізації національного законодавства.

Україна взяла на себе обов'язок забезпечити сумісність з *acquis* ЄС (*acquis communautaire* в дослівному перекладі з французької – «надбання Співтовариства»), фактично до цього поняття включаються акти законодавства ЄС – понад 14 тисяч різних видів правових актів і майже 9 тисяч рішень Суду (ЄС) існуючих законів та майбутнього законодавства. Розвиток цивільного обороту в Україні ґрунтується на необхідності економічної інтеграції України з ЄС, яка залежатиме від прогресу в імплементації цієї Угоди, а також забезпечення реалізації її положень у правовій сфері [67, с. 65].

Отже, важливими для розвитку інформаційного суспільства в цілому та як орієнтир для законотворчої діяльності в Україні є Директиви Європейського парламенту та Ради (не секрет, що багато норм законів прийнятих останні 5-10 років є прямим перекладом норм відповідних Директив):

1) Директива 2000/31/ЄС Європейського парламенту та Ради *Про деякі правові аспекти інформаційних послуг, зокрема, електронної комерції, на внутрішньому ринку* («Про електронну комерцію») (2000 р.) [99];

2) Директива 95/46/ЄС *«Про захист осіб у зв'язку з обробкою персональних даних та вільним обігом цих даних»* (1995 р.) [100] (не чинна тепер, але саме вона багато в чому вплинула на український закон «Про захист персональних даних»).

3) Регламент (ЄС) 2016/679 *«Про захист фізичних осіб стосовно обробки персональних даних та про вільне переміщення таких даних, а також про скасування Директиви 95/46 / ЕС»* (2016 р.) («Загальний регламент по захисту даних», General Data Protection Regulation – GDPR) [630] – фундаментальний та еталонний акт щодо захисту персональних даних.

4) Директива 2002/58/ЄС *«Щодо обробки персональних даних і захист конфіденційності в секторі електронних комунікацій»* (Директива про конфіденційність і електронні комунікації) (2002 р.), наголошуючи на конфіденційності комунікацій в ході законної торгівельної практики, оскільки конфіденційність гарантована, відповідно до міжнародних документів щодо прав та основних свобод людини, та конституцій держав-членів. Але де це необхідно та дозволено законом, комунікації можуть бути записані з метою надання доказу торгівельної угоди. Директива 95/46/ЄС застосовується до такої обробки даних. Сторони комунікацій повинні бути проінформовані перед записом про запис, його мету та тривалість зберігання. Записана комунікація повинна бути стерта якнайшвидше та в будь-якому випадку найпізніше до кінця періоду, під час якого угода може бути законно розірвана [599].

5) Директива Європейського парламенту та Ради 97/7/ЄС *«Про захист прав споживачів в дистанційних контрактах»* (1997 р.) [101]. Саме ця Директива покладена в основу Закону України «Про захист прав споживачів» в редакції 2005 року.

6) Директива Європейського Парламенту та Ради ЄС від 13.12.1999 *«Про систему електронних підписів, що застосовуються в межах Співтовариства»* [98]. Ця Директива, хоч і не чинна, але саме вона лежить в основі Закону України «Про електронний цифровий підпис» (він також вже не чинний, але як приклад розвитку законодавства про електронні підписи розглядається нами). Директива наголошувала «щоб сприяти загальному прийняттю методів електронного засвідчення, необхідно передбачити використання електронних підписів в якості доказів в судочинстві в усіх державах-членах; юридичне визнання електронних підписів має ґрунтуватись на об'єктивних критеріях та не бути пов'язане із отриманням дозволу відповідним постачальником послуг; внутрішнє законодавство регулює правові сфери, в яких можуть використовуватись електронні документи та електронні підписи; ця Директива без перешкод застосовується до повноважень суду загальнодержавної юрисдикції виносити постанову про відповідність вимогам цієї Директиви, та

не впливає на норми національного законодавства стосовно необмеженого судового розгляду доказів» [98].

На зміну цій Директиві у 2014 році прийнято Регламент (ЄС) №910/2014 Європейського Парламенту та Ради від 23 липня 2014 року *про електронну ідентифікацію та довірчі послуги для електронних транзакцій в межах внутрішнього ринку та про скасування Директиви 1999/93/ЄС* [385].

7) Регламент Європейського Парламенту і Ради (ЄС) 2015/2120 від 25.11.2015 *про заходи щодо доступу до відкритого Інтернету і внесення змін і доповнень до Директиви 2002/22/ЄС про універсальну послугу та права користувачів щодо мереж та послуг електронного зв'язку та до Регламенту (ЄС) №531/2012 про роумінг у мережах мобільного зв'язку загального користування в межах Союзу* [384].

8) Рекомендація Комітету Міністрів Ради Європи №CM/Rec (2016)1 «*Про захист й заохочення права на свободу вираження поглядів та право на приватне життя відносно мережевого нейтралітету*», зокрема, наголошує державам-членам, що заходи з управління інтернет-трафіком повинні включати обробку персональних даних тільки в тій мірі, яка є необхідною і пропорційною для досягнення законних цілей. Такі заходи повинні бути у відповідності з пунктом 2 статті 8 Конвенції про захист фізичних осіб стосовно автоматизованої обробки даних особистого характеру (ETS №108) та чинним законодавством про право на приватне життя і захист персональних даних [391].

Європейською комісією з питань ефективності правосуддя 04 грудня 2018 року прийнято *Європейську етичну хартію про використання штучного інтелекту в судових системах і оточуючих їх реаліях*, яка закріплює основні принципи щодо використання штучного інтелекту під час здійснення правосуддя: принцип дотримання основоположних прав, принцип недискримінації, принцип якості безпеки, принцип прозорості, неупередженості та достовірності, згідно з якими методи обробки даних повинні бути доступними і зрозумілими, принцип «під контролем користувача» тощо [120].

Європейські стандарти належного адміністрування сформульовані в документі SIGMA *«Принципи державного управління»*, який містить систему принципів і критеріїв оцінки державного управління [96].

Директива Європейського парламенту та Ради 2018/1972 від 11 грудня 2018 року *«Про запровадження Європейського кодексу електронних комунікацій»* прийнята з метою формування внутрішнього ринку електронних комунікаційних мереж та послуг, що призведе до розгортання та використання мереж надвисокої пропускної здатності, сталої конкуренції, взаємодійності електронних комунікаційних послуг, доступності, безпеки мереж і послуг та переваг для кінцевих користувачів тощо встановлює гармонізовані рамки для регулювання електронних комунікаційних мереж, електронних комунікаційних послуг, пов'язаних засобів та пов'язаних послуг [102].

Це далеко не повний список Директив та Регламентів, які тим чи іншим чином регулюють інформаційне суспільство, електронне урядування та електронну торгівлю.

У 2019 році Комітет Міністрів Ради Європи прийняв важливий документ щодо електронних доказів – *«Керівні принципи щодо електронних доказів у цивільних та адміністративних провадженнях»* з наступним обґрунтуванням: «по-перше, визнаючи прогрес, досягнутий державами-членами стосовно оцифровування своїх систем правосуддя; по-друге, враховуючи необхідність надання практичних рекомендацій щодо обробки електронних доказів у цивільних та адміністративних справах судам та іншим компетентним органам, які виконують судові функції; фахівцям, у тому числі практикуючим юристам, і сторонам у судовому процесі; по-третє, відзначаючи, однак, перешкоди для ефективного управління електронними доказами в системах правосуддя, таких як відсутність єдиних стандартів і різноманітність та складність процедур збору доказів; по-четверте, підкреслюючи необхідність сприяти використанню електронних доказів у правових системах та у судовій практиці; по-п'яте, визнаючи необхідність вивчення державами-членами сучасних недоліків у використанні електронних доказів, та визначення сфер де

можна було б запровадити чи покращити принципи та практику використання електронних доказів» [164].

У Керівних принципах визначено поняття «електронний доказ» як будь-які докази, що містяться, або виробляються будь-яким пристроєм, функціонування якого залежить від програмного забезпечення або даних, що зберігаються або передаються через комп'ютерну систему або мережу. Визначено також базові принципи використання електронних доказів: 1) питання вирішення потенційної доказової цінності електронних доказів належить судам відповідно до національного законодавства; 2) електронні докази повинні оцінюватися так само, як і інші види доказів, зокрема стосовно допустимості, достовірності, точності та цілісності; 3) опрацювання електронних доказів не повинно бути не вигідним для сторін або надавати несправедливу перевагу одній з них; 4) суди не повинні відмовлятися від електронних доказів і не повинні заперечувати їх юридичну силу лише тому, що вони збираються та/або подаються в електронному вигляді; 5) суди не повинні заперечувати юридичну силу електронних доказів виключно через те, що вони не мають розширеного, кваліфікованого або аналогічно забезпеченого електронного підпису; 6) суди повинні розуміти доказову цінність метаданих та потенційні наслідки їх невикористання; 7) сторонам має бути дозволено подавати електронні докази в вихідному електронному форматі без необхідності надавати роздруківки. Беручи до уваги більш високий ризик потенційного знищення або втрати електронних доказів порівняно з неелектронними доказами, держави-члени повинні встановити процедури для безпечного вилучення та збору електронних доказів. Суди повинні бути обізнані про окремі моменти, які виникають при розгляді питання про збір електронних доказів за кордоном, у тому числі у транскордонних справах. Суди повинні співпрацювати при транскордонному отриманні доказів. Суд, який отримав запит, повинен повідомити запитуючий суд про всі умови, включаючи обмеження, згідно з якими доказ може бути прийнятий запитуваним судом. Збирання, структурування і управління електронними доказами має відбуватися

таким чином, щоб полегшити їх передачу іншим судам, зокрема, апеляційному суду. Якщо це не суперечить нормам національної правової системи, і за винятком рішення суду, електронні дані повинні бути прийняті як докази, якщо справжність таких даних не оскаржується однією зі сторін. Електронні докази повинні зберігатися зі стандартизованими метаданими, аби контекст їх створення був зрозумілим [164].

До речі, ці Керівні принципи – яскравий та позитивний приклад коллаборації науки та нормотворців. Згадана вище порівняльна праця S. Mason та Uwe Rasmussen у 2016 році [633] надихнула CDCJ (Європейський комітет із правового співробітництва), який в якості продовження дослідження підготував проект керівних принципів, спрямованих на надання практичних рекомендацій щодо поводження з електронними доказами в цивільних та адміністративних процесах для судів та інших компетентних органів з судовими функціями; професіоналів, в тому числі практикуючим юристам і сторонам судового розгляду. CDCJ схвалив текст на своєму 93-му пленарному засіданні (14-16 листопада 2018 г.) перед тим, як представити його на затвердження Комітету міністрів. Керівництво по електронним доказам в цивільному та адміністративному судочинстві було прийнято 30 січня 2019 року. Зараз CDCJ працює над підвищенням обізнаності про ці керівні принципи і підтримує їх впровадження в державах-членах [598].

Електронними доказами також опікується EJM – мережа контактних пунктів у рамках ЄС, що забезпечує правове співробітництво в ЄС, зокрема в боротьбі з тяжкими злочинами [119]. На сайті EJM є сторінка *про електронні докази*, на якій зібрано посилання на низку нормативно-правових актів різних країн і міжнаціонального законодавства щодо електронних доказів, в основному в кримінальній юстиції [601].

На цій сторінці є посилання на *Digital Evidence Situation Report (2020)* [636] підготовлений SIRIUS EU (SIRIUS – платформа для експертів Європолу, що пропонує різноманітні послуги правоохоронним та судовим органам для допомоги у доступі до даних постачальників Інтернет-послуг); Директиву

Європейського Парламенту та Ради ЄС, яка встановлює гармонізовані правила щодо призначення законних представників з метою збору доказів у кримінальному провадженні [629]; Висновки Ради щодо вдосконалення кримінального правосуддя в кіберпросторі [590], Електронний довідник доказів: основний посібник для працівників міліції, прокурорів та суддів [602], Конвенція Ради Європи про кіберзлочинність [592], Практичний посібник для отримання електронних доказів за кордоном [643].

Сьогодні використання соціальних медіа, веб-пошти, служб обміну повідомленнями та месенджерів для спілкування стало звичним явищем у багатьох частинах світу. Ці служби з'єднують сотні мільйонів користувачів між собою. Вони приносять значні переваги для економічного та соціального благополуччя користувачів у всьому світі. Однак ними також можна зловживати як інструментами для вчинення або сприяння злочинам, включаючи серйозні злочини, такі як теракти. Коли це трапляється, ці служби та програми часто є єдиним місцем, де слідчі можуть знайти підказки для встановлення того, хто вчинив злочин, та отримання доказів, які можуть бути використані в суді. З огляду на безмежну природу Інтернету, такі послуги можна надавати з будь-якої точки світу і не обов'язково вони вимагають фізичної інфраструктури, корпоративної присутності або персоналу в державах-членах, де пропонуються послуги, або на внутрішньому ринку в цілому. Вони також не вимагають конкретного місця для зберігання даних, яке часто вибирається постачальником послуг на підставі законних міркувань, таких як безпека даних, економія від масштабу та швидкість доступу. Як результат, у зростаючій кількості кримінальних справ, пов'язаних із усіма видами злочинів, органи держав-членів вимагають доступу до даних, які можуть служити доказом та які зберігаються за межами їхньої країни та або постачальниками послуг в інших державах-членах або третіх країнах. Для ситуацій, коли докази або постачальник послуг знаходяться в іншому місці особливе значення має *забезпечення доказів*. Цю проблему вирішує Регламент Європейського парламенту та Ради ЄС *про європейські замовлення на виготовлення/надання та збереження електронних*

доказів у кримінальних справах (пропозиція), яким передбачено «Європейське замовлення на виготовлення» (означає обов'язкове рішення органу, що змушує постачальника послуг, який пропонує послуги в ЄС та створений або представлений в іншій державі-члені, надати електронні докази) та «Європейський наказ про збереження» (означає обов'язкове рішення органу, що змушує постачальника послуг, що пропонує послуги в ЄС та створений або представлений в іншій державі-члені, зберігати електронні докази з огляду на подальший запит на виготовлення). «Європейське замовлення на виготовлення» має видаватися лише у разі необхідності та пропорційності. «Європейський наказ про збереження» може бути виданий за будь-яке правопорушення. Його мета полягає у запобіганні видаленню або зміні відповідних даних [631].

Сьогодні велика частина корисної інформації, необхідної для розслідування кримінальних справ та переслідувань, зберігається у хмарі, на сервері в іншій країні та/або утримується постачальниками послуг, які розташовані за кордоном. Отримання таких електронних доказів, які зберігаються за кордоном та/або у постачальника послуг, що знаходиться в іншій країні, покладається на національні органи ЄС або базується на традиційно існуючих інструментах судової співпраці або на добровільній співпраці з постачальниками послуг. Для запитів у межах ЄС, судові органи зазвичай використовують Європейський наказ про розслідування для отримання доказів (ЕІО). Угода про взаємну правову допомогу (MLA) використовується органами держав-членів ЄС для отримання доказів за межами ЄС. Хоча ці процедури добре працюють, але традиційні слідчі заходи надто повільні для отримання електронних доказів, які можуть бути передані або видалені за секунду натисканням миші. Європейський наказ про розслідування (ЕІО) та Взаємна правова допомога (MLA) продовжуватимуть існувати. Нові правила ЄС дозволять судовій владі звертатися безпосередньо до «законного представника» постачальника послуг в іншій країні ЄС. Крім того, докази переходять безпосередньо від законного представника до органу, що вимагає дані [635].

З огляду на тему дослідження, цікавим для аналізу є спеціально створений ресурс для висвітлення всіх сучасних питань з електронних доказів у кримінальному правосудді SHERLOC (Центр електронних доказів). Центр охоплює юридичну практику та нормативні акти, що стосуються електронних доказів. Він також містить практичні ресурси, розроблені у співпраці з експертами та практиками, включаючи *типові форми* щодо збереження та розкриття даних; *запити* про взаємну правову допомогу збережених електронних доказів та/або збору даних в режимі реального часу; та ***Систему розкриття даних***, яка описує практику, розроблену міжнародними постачальниками послуг у відповідь на запити держав про надання даних. У Центрі також розміщений захищений паролем *Практичний посібник із запиту електронних доказів за кордоном*, який був оновлений у 2021 році додатковою практичною інформацією та розширеним картографічним набором контактних даних та політикою юридичних запитів постачальників послуг [603].

Останнім часом з'являється багато досліджень та законодавчих актів спрямованих на захист прав людини в умовах розвитку ІТ.

Так, Єврокомісією у Плані дій ЄС з прав людини і демократії на 2020-2024 роки зазначається, що перехід до цифрового століття несе нові можливості і проблеми. Цифрові технології можуть просувати права людини і демократизацію, полегшуючи участь громадськості в суспільному житті, підвищуючи підзвітність уряду, забезпечуючи моніторинг і документування порушень і зловживань, підтримуючи онлайн-активізм, який зароджується, обізнаність та доступ до освіти та інформації. Однак він також може підтримувати і такі негативні прояви, зокрема, такі, як образливі слова та дії. Платформи соціальних мереж використовуються для поширення цільової дезінформації та розпалювання ненависті, які часто порушують конфіденційність і підривають демократію і права людини. Неправомірне використання нових технологій, включаючи AI, загрожує посиленням моніторингу, контролю і репресій. У деяких країнах, масове стеження за громадянами – це реальність. Дані та алгоритми можуть використовуватися для

свідомої чи несвідомої дискримінації окремих осіб і груп, посилюючи соціальні заботи. Цифрові технології повинні бути орієнтовані на людину [616].

При цьому звертається увага на недостатнє проникнення Інтернету для формування єдиного цифрового ринку. Так, Європейська комісія опублікувала щорічний Європейський звіт про цифровий прогрес (EDPR) де зазначила, що близько 44% дорослих європейців, практично не мають цифрових навичок. Низка держав-членів прийняли стратегії і плани дій у сфері цифрових навичок, спрямовані на підвищення цифрової грамотності або вже знаходяться в процесі розбудови цих процесів. У 2016 році більше половини населення ЄС, якому необхідно було звертатись у державний орган, робили це онлайн. Разом з тим, ситуація є дещо відмінною у різних країнах-членах ЄС. Лідером означених процесів є Естонія, за якою йдуть Фінляндія, Нідерланди та Данія. Відстають Румунія, Угорщина і Хорватія. Приблизно у половини країн-членів ЄС розроблено стратегії електронного уряду [606].

Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р. [181] не встановлює, звичайно, вимог щодо електронного судочинства, оскільки вона була прийнята 70 років тому.

Однак реалізація ініціатив електронного правосуддя регулюється правилами доступу до суду та правом на справедливий судовий розгляд за статтею 6. Прикладом може слугувати справа «Лоєр Партнерс а.с. проти Словаччини» (Lawyer Partners a.s. v. Slovakia), в якій заявник – приватна компанія з обмеженою відповідальністю – мав намір подати понад 70 тисяч цивільних позовів про стягнення заборгованості. Враховуючи величезну кількість претензій, він записував їх на DVD і посилав до суду з пояснювальним листом. Хоча національне право дозволяло подавати позови таким чином, суд відмовився реєструвати їх на підставі того, що йому бракувало необхідного обладнання. Скарга до Конституційного Суду була відхилена як така, що подана пізніше встановленого законом двомісячного строку. ЄСПЛ зауважив, що у друкованому вигляді на позови компанії та підтверджувальні документи знадобилося би більше 40 мільйонів сторінок. За таких обставин вибір

заявником засобів подачі доказів не можна вважати недоцільним. Національне право передбачало можливість подання судових позовів в електронному вигляді, і компанії-заявнику не можна було закидати те, що вона скористалася з цієї можливості. Відмова судів зареєструвати її позовні заяви була непропорційним обмеженням права доступу до суду [277].

«Аналіз зарубіжного досвіду свідчить про те, що успіх впровадження електронних послуг у державі значною мірою залежить від наявності національної стратегії розвитку електронних послуг. Дослідження розвитку електронного урядування, проведене ООН, показало, що в країнах, які демонструють значний прогрес у розвитку електронних послуг, розвиток ІТ входить до числа національних пріоритетів, а стратегія впровадження електронних послуг інтегрована в національні плани розвитку. Зазвичай, також в таких країнах утворено державний орган, відповідальний за розвиток електронного урядування, призначено посадову особу, яка координує впровадження електронних послуг на національному рівні, виділяються значні фінансові кошти на розвиток електронних послуг» [457].

Розвиток ІТ та інформаційного суспільства в Україні багато в чому орієнтується на названі вище міжнародні акти.

ІТ мають забезпечити сталий розвиток як економіки держави, так сфери управління. Саме тому велику увагу державою на сучасному етапі приділяється активному впровадженню електронних послуг у діяльність державних органів, як запорука розвитку наукової, громадської, підприємницької та інших видів діяльності.

«Цифрові» технології у державному секторі України — це основа його реформування та потенційний приклад для всієї країни. В умовах становлення «цифрових» ринків та економік, коли громадяни стають фактично користувачами технологій, державні установи повинні робити стратегічні інвестиції в технології. Інакше вони виявляться недостатньо готовими до нових моделей взаємодії та обслуговування, стануть заручниками старих, нестійких в довгостроковій перспективі моделей управління. Повільне, зволікаюче

прийняття технологічних інновацій у «цифрову» еру взагалі наражає на ризик виконання завдань та досягнення цілей державними установами, їх витрати збільшуються, неефективність зростає, вони все більше стають структурами, котрі не відповідають викликам часу [500, с. 52-53].

Одним із головних пріоритетів нашої держави є «побудова орієнтованого на інтереси людей, відкритого для всіх і спрямованого на розвиток інформаційного суспільства, в якому кожен міг би створювати і накопичувати інформацію та знання, мати до них вільний доступ, користуватися й обмінюватися ними, щоб надати можливість кожній людині повною мірою реалізувати свій потенціал, сприяючи суспільному й особистому розвитку та підвищуючи якість життя (Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки» [250], Концепція розвитку електронного урядування в Україні).

Вже багато років профільні міністерства та зацікавлені в змінах особи намагаються приблизити українське законодавство до цифрової ери. Багато нормативно-правових актів залишились декларативними. Часто повторення в українських нормах положень Директив ЄС, нажаль, не дає необхідних позитивних змін, оскільки при їх створенні не враховувались певні національні особливості: економічне становище; розвиток ділових практик; розвиток власних ІТ. Подекуди причиною прогресу в означеній сфері була відсутність самої енергії змін. Останнім часом, цифровізація державних послуг значно посилилась, з'явилося навіть профільне міністерство.

Розвиток законодавства України, орієнтованого на функціонування у цифрову добу можна поділити на окремі етапи. Почнемо з найбільш ранніх нормативно-правових актів, які були спрямовані на впровадження ІТ в управлінську діяльність держави та пов'язані з цим сфери.

1998-2007 роки:

4 лютого 1998 року було прийнято Закон України *«Про Концепцію Національної програми інформатизації»*, де було визначено як головний пріоритет інформатизацію «стратегічних напрямів розвитку економіки держави,

її безпеки та оборони, соціальної сфери. Інформатизація – це сукупність взаємопов'язаних організаційних, правових, політичних, соціально-економічних, науково-технічних, виробничих процесів, що спрямовані на створення умов для задоволення інформаційних потреб, реалізації прав громадян і суспільства на основі створення, розвитку, використання інформаційних систем, мереж, ресурсів та ІТ, створених на основі застосування сучасної обчислювальної та комунікаційної техніки» [348].

В Законі України *«Про Національну програму інформатизації»*, передбачаються «загальні засади формування, виконання та коригування Національної програми інформатизації» [350].

Органом державного регулювання у сфері інформатизації є національна комісія, що здійснює державне регулювання у сфері зв'язку та інформатизації, яка утворюється відповідно до Закону України *«Про телекомунікації»*.

Про створення інформаційного суспільства у цих законах не йшлося. Цей термін в українському законодавчому просторі з'являється у тому ж році в іншому документі – *Стратегії інтеграції України до Європейського Союзу* від 11.06.1998р. [340], в якій було закріплено орієнтацію України на створення інформаційного суспільства.

Під впливом згаданих вище Всесвітніх зустріч на вищому рівні з питань інформаційного суспільства (Женева, грудень 2003 року; Туніс, листопад 2005 року) була прийнята Постанова ВРУ від 1 грудня 2005 року *«Про Рекомендації парламентських слухань з питань розвитку інформаційного суспільства в Україні»* [358] та констатовано, що в Україні відсутні національна стратегія розвитку інформаційного суспільства в Україні та план дій щодо її реалізації; немає координації зусиль державного і приватного секторів для ефективного використання наявних ресурсів тощо.

Впровадження та використання сучасних ІТ для надання інформаційних та інших послуг громадськості органами державної влади з метою реалізації громадянами конституційних прав на вільний доступ до інформації про діяльність органів державної влади, а також забезпечення гласності та

відкритості їх діяльності передбачено прийнятим *Порядком оприлюднення в мережі Інтернет інформації про діяльність органів виконавчої влади*, затв. постановою КМУ від 4 січня 2002 р. №3. Пізніше з'явився Закон України «*Про доступ до публічної інформації*» від 13 січня 2011 р [309]. Порядком передбачено, що відомості про перелік і порядок надання адміністративних послуг органами виконавчої влади та бюджетними установами, що перебувають у їх управлінні та яким делеговано повноваження з надання таких послуг, мають розміщуватися на вебсайтах міністерств та інших центральних органів виконавчої влади. Вищезгаданим законом закріплений обов'язок суб'єктів владних повноважень оприлюднювати перелік й умови отримання послуг, що надають ці органи, форми і зразки документів, правила їх заповнення.

Використання електронної інформаційної системи «*Електронний Уряд*» було врегульоване відповідним Порядком, «який визначає процедуру надання органами виконавчої влади інформаційних та інших послуг громадянам і юридичним особам з використанням електронної інформаційної системи «Електронний Уряд»» [276].

У 2007 році була створена *Міжгалузева рада з питань розвитку електронного урядування* [372], яка була тимчасовим консультативно-дорадчим органом КМУ, який був утворений з метою сприяння забезпеченню координації дій з формування, виконання та реалізації програм та проектів (завдань) розвитку електронного урядування. Основним завданням електронного урядування було визначено підготовку пропозицій щодо формування і реалізації державної політики у сфері розвитку електронного урядування та інтеграції України до глобального інформаційного простору. У 2020 році на її основі була створена *Міжгалузева рада з питань цифрового розвитку, цифрових трансформацій і цифровізації* [373].

Для підприємницької діяльності у сфері електронного документообігу найважливішими стали норми про електронні документи. В контексті нашого дослідження вони набувають особливого значення, оскільки електронні документи є видом електронних доказів. Закон України «*Про електронні*

документи та електронний документообіг» було прийнято 22 травня 2003 року [314].

2007-2012 роки:

Закон України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки» визначає пріоритетним напрямком державної політики розвиток національної інфраструктури ІТ, державну підтримку для нових «електронних» секторів економіки, застосування ІТ у всіх сферах життя (зокрема, в уряді та ЗМІ і поліпшення ситуації у сфері безпеки ІТ [250].

Національна політика розвитку інформаційного суспільства в Україні передбачає: «1) перехід до пріоритетного науково-технічного та інноваційного розвитку (зокрема, впровадження ІТ в усі сфери життєдіяльності суспільства та держави, надання державної підтримки та стимулювання впровадження ІТ в освіту, науку, бізнес, виробництво, ринок цінних паперів, біржі (товарні, сільськогосподарські та інші) тощо); 2) законодавче забезпечення розвитку інформаційного суспільства (зокрема, внести зміни до законодавства з питань інформатизації, зокрема з урахуванням вимог щодо: надання органами державної влади та органами місцевого самоврядування юридичним та фізичним особам інформаційних послуг з використанням мережі Інтернет; запровадження електронного документообігу та електронного цифрового підпису, дистанційного навчання, телемедицини, електронних платіжних систем, електронного бізнесу, електронних бірж, аукціонів і депозитаріїв); 3) формування сприятливих економічних умов розвитку інформаційного суспільства; 4) розвиток загальнодоступної інформаційної інфраструктури; 5) забезпечення повсюдного доступу до телекомунікаційних послуг та інформаційних ресурсів; 6) сприяння збільшенню різноманітності та кількості електронних послуг (зокрема, визначити статус і перелік обов'язкових електронних послуг, які повинні надаватися органами державної влади та органами місцевого самоврядування юридичним і фізичним особам, забезпечити реалізацію принципу «єдиного вікна»; 7) забезпечення створення загальнодоступних електронних інформаційних ресурсів; 8) підготовка людини

для роботи в інформаційному суспільстві; 9) створення системи мотивацій щодо впровадження і використання інформаційно-телекомунікаційних технологій; 10) приділення уваги науці та культурі в інформаційному суспільстві; 11) впровадження інформаційно-телекомунікаційні технології у сферу охорони здоров'я; 12) впровадження інформаційно-телекомунікаційних технологій у сферу охорони навколишнього природного середовища; 13) вирішення проблеми інформаційної безпеки. Очікувані результати стосувались вирішення наступних задач: збільшити рівень захисту прав і свобод людини та її добробуту, активізувати участь громадян в управлінні державою, сприяти розвитку демократії; підвищити конкурентоспроможність України, ефективність державного управління, продуктивність праці у всіх сферах економіки, рівень інформаційної безпеки людини, суспільства, держави, ступінь розвитку інформаційно-телекомунікаційної інфраструктури, зокрема українського сегменту Інтернету; забезпечити перехід економіки до моделі науково-технічного та інноваційного розвитку, збільшити частку наукоємної продукції, сприяти якості та доступності послуг освіти, науки, культури, охорони здоров'я за рахунок впровадження інформаційно-телекомунікаційних технологій; розширення можливості людини отримувати доступ до національних та світових інформаційних електронних ресурсів; створити нові робочі місця, поліпшити умови роботи і життя людини; поглибити запровадження нормативно-правових засад інформаційного суспільства» [250].

Звичайно ці амбітні плани не були повною мірою реалізовані, але стратегічне планування завжди стикається з низкою проблем у реальному житті. Не уникнула такої долі і зазначена стратегія формування інформаційного суспільства в Україні. Знадобляться ще роки на її впровадження.

Цікаво, що у означеному Законі України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки» пропонується прийняти *Інформаційний кодекс України*, «включивши до нього розділи, зокрема: про засади електронної торгівлі; правову охорону прав на зміст комп'ютерних програм; удосконалення захисту прав інтелектуальної власності,

в тому числі авторського права при розміщенні та використанні творів у мережі Інтернет; про охорону баз даних; дистанційне навчання; телемедицину; надання органами державної влади та органами місцевого самоврядування юридичним та фізичним особам інформаційних послуг з використанням мережі Інтернет; комерційну таємницю тощо» [250].

В цьому ж контексті цікава також *Угода про співробітництво держав-учасниць СНД у створенні, використанні та розвитку міждержавної мережі інформаційно-маркетингових центрів для просування товарів і послуг на національні ринки* від 21.05.2010 р. [476], яка була спрямована на підвищення ефективності електронної торгівлі.

Вимоги до форматів даних електронного документообігу в органах державної влади були встановлені в наказі Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України від 20.10.2011 року [299].

У листопаді 2011 року Указом Президента України №1067/2011 від 23.11.2011 на виконання Закону України «Про телекомунікації» створено Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сфері зв'язку та інформатизації (НКРЗІ) та затверджено Положення про НКРЗІ [349].

2013-2019 роки

У 2013 році розпорядженням КМУ схвалено *Стратегію розвитку інформаційного суспільства в Україні*. «Стратегія визначає мету, базові принципи, стратегічні цілі розвитку інформаційного суспільства в Україні, завдання, спрямовані на їх досягнення, а також основні напрями, етапи і механізм реалізації цієї Стратегії з урахуванням сучасних тенденцій та особливостей розвитку України в перспективі до 2020 року» [369]. Ще одна стратегія та амбітні плани.

Цією стратегією передбачено розроблення та прийняття Інформаційного кодексу України, Закону України «Про електронну комерцію», внесення зміни до нормативно-правових актів щодо Національної програми інформатизації, «розробки базових норм, правил і регламентів створення, впровадження, модернізації та експлуатації інформаційних ресурсів, інформаційних,

інформаційно-аналітичних, інформаційно-телекомунікаційних систем та засобів інформатизації органів державної влади, а також визначення порядку здійснення контролю за дотриманням таких правил, норм та регламентів» [369].

Стратегією визначено та уточнено поняття *Е-економіки*, *Е-урядування* (зокрема, пілотних проектів *«Електронне міністерство»*, *«Електронний регіон»*, *«Електронне місто»*, *«Електронне село»*); *Е-демократія* (зокрема, впровадження інтегрованої інформаційно-аналітичної системи *«Електронний парламент України»*), *Е-освіта*, *Е-культура*, *Е-медицина*.

Необхідно зазначити, що багато із заявленого було реалізовано.

Наприклад, був прийнятий Закон України *«Про електронну комерцію»* від 03 вересня 2015 року [316], Закон України *«Про електронні довірчі послуги»* від 05 жовтня 2017 року [313].

У 2014 році був затверджений *Порядок роботи з електронними документами у діловодстві та їх підготовки до передавання на архівне зберігання* [338].

Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020», схваленою Указом Президента України від 12 січня 2015 р. №5. Однією з першочергових реформ визначено реформу державного управління. Констатовано, що «організація роботи державних електронних реєстрів залишається неефективною – інформація в них дублюється, автоматизований обмін даними здебільшого відсутній, система ідентифікації користувачів розгорнута лише частково, а процес автоматизації послуг не завжди приводить до їх спрощення. Існує необхідність законодавчого врегулювання зазначених питань» [447].

Відповідно до Закону України *«Про адміністративні послуги»* [293] «надання населенню адміністративних послуг в електронній формі мало розпочатись з 1 січня 2014 р. через Єдиний державний портал адміністративних послуг. Наразі портал знаходиться у стані розробки та тестування, надання електронних адміністративних послуг через портал не забезпечується. Деякі послуги надаються в електронній формі органами державної влади та органами місцевого самоврядування через власні веб-сторінки» [457].

У 2015 році було констатовано, що на процес запровадження в Україні електронних сервісів негативно впливає відсутність єдиної стратегії впровадження електронних адміністративних послуг. Розвиток електронних адміністративних послуг характеризувався несистемним характером. Було зазначено, що органи державної влади, які надають адміністративні послуги, органи місцевого самоврядування та місцеві адміністрації, при яких створено центри надання адміністративних послуг, застосовують різні підходи до впровадження електронних адміністративних послуг, вирішення питань, пов'язаних із технічними, програмними, фінансовими аспектами цього процесу. Це ускладнюватиме подальшу інтеграцію різних систем надання адміністративних послуг в єдину загальнодержавну систему, а також не дозволить забезпечити однакові умови надання населенню електронних адміністративних послуг на місцевому рівні [457].

Сучасний етап реформи державного управління розпочався з набрання чинності у травні 2015 р. Закону України «Про державну службу», прийняття у червні 2016 р. першої редакції цієї Стратегії та підписання у грудні 2016 р. *Угоди про фінансування між Урядом України та Європейською Комісією щодо підтримки комплексної реформи державного управління в Україні* [96]. Розпорядженням КМУ від 24 червня 2016 р. №474-р «Деякі питання реформування державного управління України» було затверджено *Стратегію реформування державного управління України на період до 2021 року* [96]. У 2017 році розпорядженнями КМУ схвалено *Концепцію розвитку електронного урядування в Україні* [367] та *Концепцію розвитку електронної демократії в Україні та плану заходів щодо її реалізації* [368]. Питання документування управлінської діяльності були визначені у постанові КМУ від 17.01.2018 року №55 [94] та вимог до форматів даних електронного документообігу в органах державної влади» – у наказі Державного агентства з питань електронного урядування України від 07.09.2018 року №60 [322].

У 2016 році Україна приєдналась до *Міжнародної хартії відкритих даних* та взяла на себе зобов'язання виконувати принципи хартії.

За рік до цього на вимогу Закону України «Про доступ до публічної інформації» та постанови КМУ «Про затвердження Положення про набори даних, які підлягають оприлюдненню у формі відкритих даних» від 21 жовтня 2015 року №835 було запроваджено *Єдиний державний вебпортал відкритих даних (data.gov.ua)* з метою зберігання публічної інформації у формі відкритих даних та забезпечення надання доступу до неї широкому колу осіб [333] (власне запуск порталу відбувся у квітні 2014 року за допомогою недержавних організацій).

У Додатку до цього Положення був наданий перелік наборів даних, які підлягають оприлюдненню у формі відкритих даних та органи, які це мають робити. 03 березня 2021 року Положення було доповнено пунктом 27, в якому наголошується на особливому значенні деяких даних: «публікація наборів даних у сферах юстиції, судочинства, охорони здоров'я, екології та захисту навколишнього природного середовища, транспорту і інфраструктури, фінансів та податків є пріоритетним напрямом реалізації державної політики у сфері відкритих даних» [333].

Порядок ведення Єдиного державного вебпорталу відкритих даних регулюється постановою КМУ «Деякі питання оприлюднення публічної інформації у формі відкритих даних» від 30 листопада 2016 р. №867 [95].

У 2016 році на порталі з'явилися перші набори відкритих даних. В 2018 році портал був модернізований командою Opendatabot в рамках проекту «Прозорість та підзвітність в державному управлінні та послугах» (Transparency and Accountability in Public Administration and Services, TAPAS) спільно з Фондом Східна Європа та Державним агентством з питань електронного урядування України [564].

На розвиток питання відкритих даних у 2018 році КМУ затверджено *План дій з реалізації принципів Міжнародної хартії відкритих даних* [330].

На виконання вимоги Закону України «Про відкритість використання публічних коштів» від 11 лютого 2015 року [300] розроблено *Єдиний веб-портал використання публічних коштів (spending.gov.ua)* – це офіційний

інформаційний ресурс з відкритими даними про використання бюджетних коштів в Україні та найбільша база даних з публічних фінансів України.

Портал надає доступ громадянам України до інформації про використання публічних коштів розпорядниками та одержувачами коштів державного і місцевих бюджетів, суб'єктами господарювання державної і комунальної форми власності, фондами загальнообов'язкового державного соціального страхування. На порталі представлено трансакції, звіти, інформацію про договори та їх виконання розпорядниками та одержувачами коштів. Портал складається з двох частин: 1) пошук за трансакціями, де представлені всі платежі державних і комунальних установ, Пенсійного фонду та фондів загальнодержавного соціального страхування; 2) пошук за розпорядниками, де представлена інформація про фінансові звіти, договори та їх виконання [353].

Інформація цих порталів може бути використана в суді у якості доказів, вона є офіційною та, завдяки впровадженню інформаційних технологій в діяльність державних органів, є відкритою для всіх.

Також з великими надіями на справжній бездокументарний обіг документів між людиною та державою ми очікували прийняття законопроекту Мінцифри №5495 (*проект держави «без паперів» (paperless)*). За задумом розробників держоргани в Україні не зможуть вимагати паперові документи, довідки та посвідчення, якщо інформація є в державних реєстрах (законопроект прийнятий в період між прийняттям до захисту та захистом цього дисертаційного дослідження і опублікуванням дисертації, тому ми вважали за потрібне все одно обов'язково відобразити це у дисертації). Закон “*Про особливості надання публічних (електронних публічних) послуг*” підписано президентом 6 серпня 2021 року. Він врегульовує питання, пов'язані з наданням та отриманням е-послуг. Вперше в українському законодавстві, за твердженням Комітету з питань цифрової трансформації: вводиться поняття електронних публічних послуг та встановлюються особливості їх надання, прирівнюючи паперові процедури до електронних; врегульовується порядок надання публічних послуг без подачі документів, виданих іншими органами влади, які є

обов'язковими для отримання послуги; вводиться принцип мовчазної згоди, згідно з яким публічні послуги можуть надаватись без отримання відповідних документів та відомостей від державних установ, підприємств та організацій, якщо вони не були направлені у встановлені терміни; вводиться поняття автоматичного режиму надання електронної публічної послуги, що робить послуги прозорішими та усуває людський фактор із процесу прийняття рішень. Україна є державою з першими у світі офіційними електронними паспортами. Далі поступово планується перенесення всіх державних процесів в екосистему Дії. М. Федоров, міністр Мінцифри, наголошує, що «цифровізація посприє створенню найзручнішої країни у світі» [482].

В сфері визнання електронних документів важливим стали зміни внесені у 2016 році в Закон України *«Про внесення змін до деяких законів України щодо усунення адміністративних бар'єрів для експорту послуг»* від 3 листопада 2016 року [301].

Так, у Законі України *«Про зовнішньоекономічну діяльність»* передбачено можливість укладати відповідні контракти в електронній формі: «У разі експорту послуг (крім транспортних) зовнішньоекономічний договір (контракт) може укладатися шляхом прийняття публічної пропозиції про угоду (оферти) або шляхом обміну електронними повідомленнями, або в інший спосіб, зокрема шляхом виставлення рахунка (інвойсу), у тому числі в електронному вигляді, за надані послуги» [345].

Нова редакція ст. 9 («Первинні документи та реєстри бухгалтерського обліку») Закону України *«Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні»* передбачає, що первинні та зведені облікові документи можуть бути складені у паперовій або в електронній формі (до 2016 року – «складені на паперових або машинних носіях» – уточнення моє – С. Чванкін) та повинні мати «обов'язкові реквізити, якщо інше не передбачено окремими законодавчими актами України; первинні документи, складені в електронній формі, застосовуються у бухгалтерському обліку за умови дотримання вимог законодавства про електронні документи та електронний документообіг (ч. 2).

При цьому у разі складання та зберігання первинних документів і реєстрів бухгалтерського обліку з використанням електронних засобів оброблення інформації підприємство зобов'язане за свій рахунок виготовити їх копії на паперових носіях на вимогу інших учасників господарських операцій, а також правоохоронних органів та відповідних органів у межах їх повноважень, передбачених законами» [295] (ч. 6) Відповідні зміни були внесені у Положення про документальне забезпечення записів у бухгалтерському обліку» [332].

У 2017 році в Законі України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні» для підприємств, що становлять суспільний інтерес, публічних акціонерних товариств, суб'єктів господарювання, які здійснюють діяльність у видобувних галузях, а також підприємств, які провадять господарську діяльність за видами, перелік яких визначається КМУ, з'явилась вимога застосування міжнародних стандартів складання фінансової звітності в єдиному електронному форматі, визначеному центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері бухгалтерського обліку (ст. 12-1). Згідно Прикінцевим положенням «першим звітним періодом, за який підприємства, що зобов'язані застосовувати міжнародні стандарти, подають фінансову звітність на підставі таксономії за міжнародними стандартами в електронній формі, є 2020 рік» [345].

Оскільки державні органи в більшості випадків почали надавати електронні послуги з'явилося багато відомчих актів. Так, у 2018 році «Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку затвердила *«Порядок подання інформації особами, які провадять діяльність з подання звітності та/або адміністративних даних до Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку»* [337].

Законодавство про електронний підпис також активно розвивалось із вищеназваними актами, без якого неможлива реалізація не тільки електронного урядування, а й підприємницької практики. Закон України «Про електронний цифровий підпис» від 22.05.2003 року [312] (втратив чинність), а його замінив Закон України «Про електронні довірчі послуги» від 05 жовтня 2017 року [313]

та прийняті пов'язані з його реалізацією нормативно-правової акти: *Про затвердження вимог у сфері електронних довірчих послуг та Порядку перевірки дотримання вимог законодавства у сфері електронних довірчих послуг*: Постанова КМУ від 07.11.2018 року №992 [323], *Інструкція для перевірки цифрового підпису електронних документів на сайті ЦЗО та сайті Міністерства юстиції* [146].

Основною ідеєю *Зasad реалізації органами виконавчої влади принципів державної політики цифрового розвитку*, затв. постановою КМУ від 30 січня 2019 р. №56, є обов'язковість проведення цифрової експертизи для актів КМУ з метою виявлення у ньому положень, що не узгоджуються із засадами «реалізації органами виконавчої влади принципів державної політики цифрового розвитку, зокрема перешкоджають створенню сучасних електронних форм взаємодії та доступності для громадян і суб'єктів господарювання переваг і можливостей цифрових технологій» [97]. Також передбачається, що центральні органи виконавчої влади (крім міністерств) мають передбачати посаду заступника керівника центрального органу виконавчої влади з питань цифрового розвитку, цифрових трансформацій і цифровізації (CDTO) [97].

З 20 грудня 2017 року працює нова версія Єдиного веб-порталу органів виконавчої влади за посиланням <https://www.kmu.gov.ua/ua>. Урядовий портал на цей час має досить широкий функціонал з *Електронних послуг*, який може бути використаний, наприклад, адвокатом для отримання **важливої доказової інформації**:

1) Охорона здоров'я та освіта: Медичні заклади (Електронна карта місць надання первинної медичної допомоги); Навчальні заклади (Інформація про заклади вищої та професійної освіти); Перевірка документів (Перевірка документа про освіту та Перевірка студентських та учнівських квитків), наприклад, можна отримати інформацію про документи про освіту та наукові ступені державного зразка, видані навчальними закладами/науковими установами України з 2000 року); Електронне здоров'я (Перевірка медичної довідки). Так, можливо здійснити «перевірка легітимності медичної довідки в

Єдиній державній базі даних медичних оглядів певних категорій осіб в системі охорони здоров'я. З вересня 2018 року дані про медичні професійні огляди українців зберігаються в єдиній електронній системі. Це не лише впорядкує професійні медогляди, а й унеможливить використання підроблених довідок та санітарних книжок» [257];

2) Безпека та суд: Поліція (Перевірка телефону в базі викрадених та Довідка про відсутність корупційних правопорушень); Судова система (Довідка про несудимість, Подання заяв до суду, Перевірка довідки про несудимість). Опція «Подання заяв до суду» звісно не є якоюсь окремою, а відсилає на <https://id.court.gov.ua/> – «Електронний суд»;

3) Фінанси та податки: Акцизний податок (Реєстрація платника акцизного податку, Витяг з реєстру платників акцизного податку, Запит щодо обсягу пального, Стан окремого рахунку платника акцизного податку); Довідки та витяги з реєстрів (Довідка про суми виплачених доходів та утриманих податків, Довідка про відсутність заборгованості, Форма №20-ОПП, Пояснення щодо накладних, реєстрація яких зупинена, Отримання ознаки неприбутковості, Заява за формою №1-ОПП, Форма №1-РН, Скарга на рішення комісії ДФС, Подання запитів та отримання довідок щодо платників податків, Оновлення інформації по ЕЦП (*КЕП – уточнення моє – С. Чванкін*), Заява за формою №17-ОПП, Витяг /Довідка з реєстру страхувальників, Запит з реєстру податкових накладних, Подання електронної звітності, Витяг з реєстру страхувальників, Відкликання скарги на відмову реєстрації податкової накладної, Внесення с/г товаровиробника до Реєстру отримувачів бюджетної дотації, Виключення з реєстру отримувачів с/г дотацій);

4) Транспорт: Ліцензування перевезень (Ліцензія на послуги з автоперевезень); Довідки та витяги з реєстрів (Перевірка автоцивілки, Транспортні засоби у розшуку, Перевірка автоперевізника, Подача електронного європротоколу, Перевірка статусу зеленої картки), наприклад, можливо онлайн перевірити чинність полісу внутрішнього обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності чи здійснити перевірку компанії-автоперевізника за

реєстраційним номером транспортного засобу або ЄДРПОУ чи ПІН суб'єкта господарювання); Державна реєстрація транспортних засобів (Електронний кабінет водія, Онлайн-тренажер із ПДР, Замовлення ІНЗ, Керування належним користувачем);

5) Підприємництво: Дозвільні документи (Протипожежна декларація, Акредитація виконавців МТД, Дозвіл на реекспорт товарів, Продовження строків розрахунків за зовнішньоекономічними операціями, Висновок про товари, які не виробляються та не мають аналогів в Україні, Дозвіл на ввезення видавничої продукції); Ліцензування бізнесу (Ліцензія на право оптової торгівлі алкоголем, Ліцензія на виробництво спиртів та алкогольних напоїв, Ліцензія на працевлаштування за кордоном, Ліцензія на надання фінансових послуг, Ліцензія на експорт товарів, Ліцензія на туроператорську діяльність, Ліцензія на імпорту/експорт алкоголю та тютюну, Ліцензія на імпорту товарів, Ліцензія на здійснення майнових інвестицій за кордон, Ліцензія з протипожежної діяльності, Індивідуальна ліцензія на здійснення зовнішньоекономічної операції, Спеціальна ліцензія на імпорту товару); Реєстрація бізнесу (Реєстрація ФОП, Припинення діяльності ФОП, Внесення змін про ФОП, Реєстрація ГО зі статусом ЮО, Реєстрація ЮО (ТОВ), Реєстрація РРО, Реєстрація фінансової установи, Включення відомостей про ЮО, Правовий аналіз документів на реєстрацію ГО); Довідки та витяги з реєстрів (Відомості з реєстру бізнесу, Відомості з реєстру банкрутства), наприклад, Єдиний державний реєстр юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань надає можливість отримати багато інформації, як-от дані про бенефіціарних власників, місцезнаходження і види діяльності, відомості про внесення реєстраційних змін тощо;

6) Громадянство та міграція: Внутрішня міграція (Інтерактивна мапа пропускних пунктів, Дозвіл на переміщення осіб в район АТО); Паспортні документи (Паспорт громадянина, Перевірка недійсних документів, Витяг з Державного реєстру виборців, Перевірка транслітерації); Виїзд за кордон (Закордонний паспорт); Послуги для іноземців;

7) Земля та екологія: Земельні відносини (Витяг про земельну ділянку, Відомості про власника землі, Витяг про нормативну грошову оцінку, Реєстрація земельної ділянки, Викопіювання кадастрової карти (плану) з Державного земельного кадастру, Дозвіл на розроблення документації із землеустрою, Виправлення помилок у відомостях Державного земельного кадастру, Погодження проекту землеустрою, Сертифікат інженера-землевпорядника, Довідка статзвітності про наявність земель, Документація із землеустрою, що включена до Державного фонду документації, Витяг про обмеження у використанні земель, Землі в межах території адміністративно-територіальних одиниць, Витяг про оцінювачів земельних ділянок, Витяг з реєстру інженерів-землевпорядників та інженерів-геодезистів, Інформація про осіб, що переглядали відомості щодо права власності на земельну ділянку, Дублікат сертифіката інженера-землевпорядника). Так, можна подати запит на отримання відомостей про права власності на земельну ділянку через портал електронних сервісів Держгеокадастру; Надрокористування (Дозвіл); Екологічний стан (Декларація про відходи, Інтерактивна мапа стихійних сміттєзвалищ, Оцінка впливу на довкілля);

8) Будівництво та нерухомість: Початок будівельних робіт (Повідомлення про початок будівельних робіт з незначними наслідками, Повідомлення про початок будівельних робіт на підставі будівельного паспорту, Повідомлення про початок підготовчих робіт); Введення в експлуатацію (Прийняття в експлуатацію об'єкта на підставі будівельного паспорта, Прийняття в експлуатацію об'єкта з незначними наслідками, Прийняття в експлуатацію самостійно збудованого об'єкта); Будівельні роботи (Ліцензія з будівництва); Довідки та витяги з реєстрів (Інформація з реєстру речових прав, Моніторинг дій щодо речових прав, Запит про потенційні об'єкти оренди/приватизації).

Слід зазначити, що цей розділ є одним з найцікавіших з точки зору отримання доказової інформації. Так, «на запит ідентифікованої особи надається інформація з Державного реєстру речових прав на нерухоме майно та Реєстру прав власності на нерухоме майно, Державного реєстру Іпотек,

Єдиного реєстру заборон відчуження об'єктів нерухомого майна. Така інформація може бути необхідною для перевірки контрагента при здійсненні різноманітних операцій, у роботі журналістів, нотаріусів, юристів, агентств нерухомості та інших спеціалістів» [150], чи, наприклад, відстеження зміни статусу об'єкту нерухомого майна через автоматичний моніторинг дій у Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно, у тому числі – початок та перебіг реєстраційної процедури щодо об'єкту нерухомого майна [226] відповідно до Розпорядження КМУ від 26.10.2016 №789-р «Про запровадження реалізації пілотного проекту щодо інформування у сфері державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» [320];

9) Соціальний захист: Допомога та пільги (Призначення житлових субсидій, Довідка про застраховану особу (ОК-5), Запис до центру зайнятості, Витяг з Реєстру застрахованих осіб, Довідка про доходи пенсіонера, Довідка про доходи пенсіонера для призначення субсидій); Народження дитини (Допомога при народженні дитини Муніципальна няня); Пенсія (Звернення до Пенсійного фонду, Призначення пенсії онлайн, Перерахунок пенсії) [125].

Всі вище перелічені кроки у сфері електронного уряду, електронної комерції та розвитку інформаційного суспільства можна оцінити за наступними даними. Найбільш комплексним вимірювачем конкурентоспроможності країн на сьогодні є Індекс глобальної конкурентоспроможності (The Global Competitiveness Index), за яким Україна посідає 85 місце із 141 країни (2018 рік – 83 місце із 140 країн; 2017 рік – 81 місце із 137 країн). Однією із складових зазначеного індексу є впровадження ІТ, за яким Україна у 2019 році на 78 місці. За Індексом розвитку електронного уряду ООН (The UN Global E-Government Development Index), який оцінює готовність і можливості національних державних структур до використання ІТ для надання громадянам державних послуг, у 2020 Україна посіла 69 місце у світі серед 193 країн-членів ООН (у 2018 році Україна посідала 82 із 193 країн-членів ООН) [148]. Прогрес очевидний – за два роки Україна піднялась на 13 пунктів.

2019-2021 роки

З 2019 року можна сказати, що почався новий етап у розвитку законодавства про електронне урядування, інформаційне суспільство тощо, що пов'язано із створенням Міністерства цифрової трансформації України (затверджений штат – 250 працівників) замість Державного агентства з питань електронного урядування з більш широкими повноваженнями. КМУ затвердив *Положення про Міністерство цифрової трансформації України* (далі – Мінцифра).

«Мінцифра забезпечує формування та реалізацію державної політики у сфері цифровізації, цифрової економіки, цифрових інновацій, електронного урядування та електронної демократії, розвитку інформаційного суспільства; формування та реалізацію державної політики у сфері надання електронних та адміністративних послуг; формування та реалізацію державної політики у сфері електронних довірчих послуг» [263] тощо.

Самий відомий широкому загалу проєкт Мінцифри – Державні послуги онлайн – портал Дія [274]. Портал поки працює в режимі дослідної експлуатації. Серед інших проєктів також важливим для юридичної сфери є «Дія. Застосунок» – мобільний застосунок з електронними документами, та даними про людину з реєстрів та проєкт з оновленням Центрів надання адміністративних послуг (у майбутньому Центри Дії).

На порталі у вкладці «Гід з державних послуг» можна отримати перелік («меню послуг») та посилання на різні державні сервіси. Сервіс містить інформацією про державні послуги в Україні, а не тільки про електронні. Кількість інформації про послуги постійно збільшується, та вже доступно біля 1700 держпослуг. За рік Гідом з державних послуг на порталі Дія скористались 390 тис. відвідувачів. Портал майже кожного дня радує новими можливостями. Наприклад, є можливість найшвидшої реєстрації ФОП онлайн. Це одна з найпопулярніших послуг на порталі Дія. Зараз власний бізнес можна відкрити за 10-15 хвилин. За цей час більше ніж 120 тис. ФОП були відкриті завдяки Дія, а 320 тис. осіб скористалися послугами для ФОП. На порталі Дія

можна буде зареєструвати ФОП автоматично, без участі держреєстратора. Кабмін ухвалив постанову, яку Мінцифра розробила разом із Мін'юстом [234].

Також передбачається «створення центру компетенцій у сфері відкритих даних – порталу Дія «Відкриті дані». Найпопулярніший на Єдиному державному веб-порталі набір даних — Відомості про транспортні засоби та їх власників. Сервісами на основі відкритих даних сьогодні користуються від 1,5 до 5 мільйонів українців. Українцям буде доступно понад 1000 наборів відкритих даних. КМУ опублікував Постанову №835, яка стала ще одним вагомим кроком для розвитку означеної сфери. Завдяки Постанові кожен громадянин зможе ознайомитися з реальним фінансовим станом усіх компаній та розмірами сплат податків у бюджет України. Крім того, Постанова закріплює принципи Міжнародної хартії відкритих даних, зокрема принцип «відкритості за замовчуванням» [245]. Також вводиться поняття «інформаційний аудит». І «за розпорядниками закріплюється обов'язок проводити його щонайменше раз на рік, з обов'язковою публікацією результатів на порталі відкритих даних. Це перший крок до побудови якісної системи управління даними в Україні. Загалом, ціль Мінцифри – за три роки забезпечити входження Україна в топ-3 країн, які є лідерами у сфері відкритих даних» [275].

Зараз Мінцифра працює над систематизацією всіх цифрових проєктів міністерства у межах однієї системи моніторингу проєктів. Наразі вже розробляється робочою групою Кабінету Міністрів на платформі Центру економічного відновлення Національна економічна стратегія до 2030 року. У її основі лежать результати Економічного аудиту країни Re:Think, що окреслило основні вектори розвитку української економіки [222].

Запровадження режиму «без паперів» передбачено Законом України *«Про особливості надання публічних (електронних публічних) послуг»* від 6 серпня 2021 року [352]. Закон ще не набув чинності, але буде значним чином впливати на розвиток інформаційних відносин у нашій країні.

Також, в Україні 16 грудня 2020 року прийнятий Закон *«Про електронні комунікації»*, в якому врегульовані відносини у сферах електронних

комунікацій та радіочастотного спектра щодо надання та отримання електронних комунікаційних послуг, постачання та доступу до електронних комунікаційних мереж. Він містить, в тому числі, поняття: дані, домен, електронна комунікація та багато інших.

Важливо також в контексті нашого дослідження є те, що цим законом внесені зміни в ЦПК наступного змісту: «у частині третій статті 8, статтях 14, 33, 62, 83, 128, 212, 214, 247, 259, 431, 493, підпункті 15 пункту 1 розділу XIII "Перехідні положення" слова "Єдина судова інформаційно-телекомунікаційна система" у всіх відмінках замінити словами *"Єдина судова інформаційно-комунікаційна система"* [315]. Тобто з січня наступного року ЄСІТС у скороченому вигляді буде звучати як **ЄСІКС**.

В законі прирівнюється поняття «електронна комунікація» та «електронна телекомунікація» – *передавання та/або приймання інформації незалежно від її типу або виду у вигляді електромагнітних сигналів за допомогою технічних засобів електронних комунікацій*. Саме тому від уточнення «теле-» відмовились. Відповідні зміни були внесені у нормативно-правові акти, що його містять, наприклад, Закон України «Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах», назва якого уточнена [343].

Думаємо, така зміна пояснюється тим, що в ЄС відповідні відносини мають назву «комунікаційні», а не «телекомунікаційні», наприклад, Директива №2002/19/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 07.03.2002 про доступ до, та з'єднання електронних комунікаційних мереж та відповідного оснащення (Директива Доступу) із змінами, внесеними Директивою №2009/140/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 25.11.2009.

Закон набирає чинності з 1 січня 2022 року. На сьогодні іще є чинним Закон України «Про телекомунікації» від 18.11.2003 року [370], але з 2022 року буде замінений згаданим вище.

Дослідники виділяють 10 головних стратегічних технологій для державного сектору України: 1) «Цифрове» робоче місце; 2) Багатоканальне інформування та залучення громадян; 3) Відкриті дані – це концепція, згідно з

якою певні дані мають бути вільними для використання та розповсюдження будь-якою особою, за умов дотримання правил атрибуції та (або) share-alike ліцензії; серед множини відкритих даних окрема увага приділяється відкритим державним даним як інструменту оцінки та контролю роботи влади та держави; 4) Електронна ідентифікація громадян (e-ID); 5) Повсюдна аналітика – це неперервний та динамічний процес збору та аналізу даних з метою отримання релевантної та структурованої інформації (знань) для ситуаційної та стратегічної діяльності, розробки планів дій, програм, ініціатив; 6) «Розумні» машини, наприклад, системи автоматичного оперативного оповіщення щодо надзвичайних ситуацій, голосові сервіси державних контакт-центрів, різноманітні інтелектуальні застосування для полегшення ведення бюрократичної взаємодії із державними установами; 7) «Інтернет речей» – мережа фізичних об'єктів (фіксованих або мобільних), в яку вбудовано технології для обміну інформацією, моніторингу, сенсорної та іншої взаємодії з кількома середовищами (вже з'являються бізнес-моделі державних установ, які використовують «інтернет речей» у своїй діяльності, наприклад, механізми «оплата за використання» або моделі оподаткування за передплатою, «розумний» збір сміття на міських вулицях, віддалений моніторинг пацієнтів похилого віку, моніторинг екології тощо; 8) «Цифрові» державні платформи (системи класу ERP, CRM і т.д.) для спрощення та оптимізації внутрішніх процесів, поліпшення взаємодії з громадянами та скорочення витрат. 9) Програмні архітектури (програмно-конфігуровані архітектури); 10) Блокчейн (Blockchain) інструмент, що може змінити державне управління у таких сферах, як нотаріат, біржа, правосуддя, ідентифікація особи і багато інших [500, с. 54-56].

Також на досліджувану нами сферу напряму впливають Закони України: *«Про інформацію»* від 2 жовтня 1992 року (в редакції Закону України від 03.07.2012) [346], *«Про авторське право і суміжні права»* від 23.12.1993 р. [291], *«Про бібліотеки і бібліотечну справу»* від 27.01.1995 [295], *«Про розповсюдження примірників аудіовізуальних творів, фонограм, відеограм,*

комп'ютерних програм, баз даних» від 23.03.2000 р. [360], «Про Єдиний державний демографічний реєстр та документи, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус» від 20.11.2012 р. [317], «Про обов'язковий примірник документів» від 9 квітня 1999 року (в редакції Закону України від 16.10.2012 року [351] тощо.

Питання електронного доказування також не можуть розглядатися без нормативно-правових актів, що регулюють судову експертизу: Закон України «Про судову експертизу» від 25.02.1994 р. [364], Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень, затв. наказом МЮУ від 08.10.1998 р. [327] та **різні методики**: «Проведення комп'ютерно-технічних досліджень носіїв цифрової інформації», «Методика дослідження інформації на цифрових носіях», «Дослідження роботи користувача персонального комп'ютера в мережі Інтернет», «Методичні рекомендації з дослідження реляційних баз даних при проведенні судових комп'ютерно-технічних експертиз», «Методика комп'ютерно-технічного дослідження інформації в пам'яті SIM-карток», «Методика комплексних досліджень комп'ютерних та телекомунікаційних систем у справах, пов'язаних з виявленням фактів спотворення процесу обробки інформації та порушення правил маршрутизації в мережах електрозв'язку з використанням технології VoIP», «Методика комп'ютерно-технічних досліджень у справах, пов'язаних з встановленням фактів втручання в роботу автоматизованих систем», «Методика дослідження носіїв інформації, створених із застосуванням напівпровідникової технології», «Методика дослідження у віртуальному середовищі налаштувань програмного забезпечення встановленого на персональному комп'ютері», «Методика з використання спеціальних знань експертів у галузі комп'ютерно-технічних досліджень при проведенні комплексних досліджень цифрової інформації», «Методика комп'ютерно-технічного дослідження інформації в пам'яті SIM (USIM) та R-UIM карток, «Методика дослідження інформації у пам'яті портативних

комп'ютерних засобів, керованих операційною системою ANDROID», «Методика дослідження файлових систем та службової інформації оптичних дисків однократного та багаторазового запису», «Методика визначення фактів знищення інформації на цифрових носіях» [386].

Діджиталізації у 2021 році зазнав і кримінальний процес, так прийнятий Закон України *«Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо запровадження інформаційно-телекомунікаційної системи досудового розслідування»* від 1 червня 2021 року, який вводиться в дію через шість місяців із дня його опублікування [305]. Цим законом доповнено ст. 160-1 Кримінальний процесуальний кодекс України [193] під назвою «Інформаційно-телекомунікаційна система досудового розслідування» (далі – ІТСДР). ІТСДР – це система, яка забезпечує створення, збирання, зберігання, пошук, оброблення і передачу матеріалів та інформації (відомостей) у кримінальному провадженні. Доповнено статті 221 (щодо ознайомлення з матеріалами досудового розслідування у ІТСДР) та 290 (відкриття матеріалів досудового розслідування у ІТСДР). У «Перехідних положеннях» (п. 20-6) зазначено, що «у разі відсутності інтеграції системи, яка функціонує в суді, з ІТСДР слідчий, дізнавач, прокурор подає до суду матеріали в паперовій формі та в електронній формі з використанням кваліфікованого електронного підпису».

Доречі про ІТСДР «забули» у перехідних положеннях Закону України «Про електронні комунікації» та не внесено змін щодо назви відповідних систем як комунікаційних, а не телекомунікаційних. Відповідно ІТСДР має називатися «Інформаційно-комунікаційна система досудового розслідування».

Зусилля спрямовані на запровадження та розвиток електронного урядування також підсилюють необхідність запровадження «електронізації» судової діяльності як важливої послуги держави своїм громадянам та юридичним особам на захист їх прав та свобод.

Завершуючи цей підрозділ маємо також зупинитися на *рішеннях ЄСПЛ*, які є важливим джерелом права та справляють істотний вплив на практику правозастосування національних судів. Законом України «Про ратифікацію

Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів №2, 4, 7 та 11 до Конвенції» передбачено, що Україна повністю визнає на своїй території дію статті 25 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року щодо визнання компетенції Європейської комісії з прав людини приймати від будь-якої особи, неурядової організації або групи осіб заяви на ім'я Генерального Секретаря Ради Європи про порушення Україною прав, викладених у Конвенції, та статті 46 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року щодо визнання обов'язковою і без укладення спеціальної угоди юрисдикцію ЄСПЛ. Таким чином, Конвенція є складовою частиною національного законодавства і має бути реалізована у правозастосовній діяльності судів.

«Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод як міжнародний договір має певний пріоритет щодо застосування судом, але, застосовуючи положення Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, слід враховувати і те, що найвищий пріоритет має Конституція щодо чинних для України міжнародних договорів. Так, згідно ч. 2 ст. 9 Конституції укладення міжнародних договорів, які суперечать Конституції, можливе лише після внесення відповідних змін до Конституції» [519].

«Позиція Ради Європи щодо виконання рішень ЄСПЛ відтворена у Рекомендації №R(2000)2 Комітету міністрів щодо перегляду справ та поновлення провадження у справі на внутрішньодержавному рівні у зв'язку з рішеннями ЄСПЛ від 19 січня 2000 р. У цій Рекомендації Комітет міністрів відзначив, що відповідно до ст. 46 Конвенції держави – учасниці Конвенції прийняли на себе зобов'язання дотримуватися рішень ЄСПЛ. Крім того, Протокол №14 зміцнив механізм реалізації рішень ЄСПЛ, передбачивши можливість розгляду ним справ щодо невиконання власних рішень, хоча ні ЄСПЛ, ні Комітет міністрів Ради Європи не можуть примусити державу, наприклад, до вжиття тих чи інших заходів загального характеру – змін національного законодавства та загальної практики застосування законодавства» [519].

У правовій теорії досить поширена точка зору, що рішення ЄСПЛ мають прецедентний характер для національної судової практики. Разом із тим слід враховувати, що ЄСПЛ приймає різні з точки зору впливу на практику національних судів рішення. Відповідно до Конвенції ЄСПЛ ухвалює рішення по конкретних справах (статті 42, 43, 44), рішення та ухвали про неприйнятність заяв, що надходять до суду (ст. 45), звернення колегії членів Великої палати з питань тлумачення або застосування положень Конвенції чи Протоколів до неї або інших питань загального характеру (п. 2 ст. 43). В останньому випадку Велика палата ухвалює у справі постанови. Крім того, ЄСПЛ відповідно до п. 1 ст. 47, ст. 49 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод за клопотанням Комітету міністрів ухвалює консультативні висновки щодо тлумачення Конвенції та Протоколів до неї.

Починаючи з 2004 року ЄСПЛ приймає «пілотні рішення», які стосуються системних проблем держав–учасниць Конвенції і які спонукають ту чи іншу державу до прийняття відповідних заходів загального характеру щодо їх подолання. Крім того, набуття чинності Протоколом №14 до Конвенції у 2010 році призвело до спрощення порядку розгляду скарг, з приводу яких ЄСПЛ вже ухвалив «пілотні рішення», а також можливість призупиняти розгляд усіх інших аналогічних справ до ухвалення «пілотного рішення». Тим самим державі-порушниці надається час для прийняття відповідних заходів, у тому числі щодо надання компенсації всім постраждалим від аналогічних порушень, а також внесення змін до національного законодавства. Реалізація «пілотних рішень» ЄСПЛ передбачає постійний діалог між державою-відповідачкою та Комітетом міністрів, на який покладений нагляд за реалізацією рішень ЄСПЛ.

У системі актів, що ухвалюються ЄСПЛ, є акти застосування і акти тлумачення Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та Протоколів до неї. Незалежно від характеру рішень суду, вони є обов'язковими для держав–учасниць Конвенції.

Обов'язковість усіх рішень ЄСПЛ обумовлює спірність питання щодо природи та меж їх прецедентності. Прецедентність рішень ЄСПЛ розглядають

не тільки з точки зору прецедентного характеру, а з точки зору загальнообов'язковості. Загальнообов'язковість є ширшою за своїм значенням властивістю рішень ЄСПЛ.

Буквальне тлумачення ст. 1 Закону України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів №2, 4, 7 та 11 до Конвенції» може привести до висновку, що для України є обов'язковими тільки рішення Суду, які ухвалені проти України. Але ЄСПЛ виходить з універсальності своєї практики, незважаючи на суб'єктний склад справ, і у своїх рішеннях посиляється на всю напрацьовану судову практику. Такий підхід ЄСПЛ відображає принцип правової визначеності та забезпечує прогнозованість рішень ЄСПЛ. При застосуванні Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод українські суди можуть застосовувати всю практику ЄСПЛ, тобто рішення, ухвалені як відносно України, так і щодо інших держав.

В якості практичного прикладу застосування Конвенції можна привести спірне питання практики надання дозволу судом на проведення в залі судового засідання фотозйомки, відеозапису, транслявання судового засідання по радіо і телебаченню, а також проведення звукозапису із застосуванням стаціонарної апаратури.

22 березня 2016 року ЄСПЛ було ухвалено рішення у справі *Pinto Coelho v. Portugal* (no. 48718/11), яким визнано порушення статті 10 Конвенції за призначення заявнику штрафу за транслявання журналістом уривків судового засідання без отримання дозволу суду. Заявниця підготувала репортаж про судовий розгляд у справі про пограбування, підозрюваним у якому був 18-річний хлопець (публічна особа), невинуватість якого намагалася довести заявниця. В репортаж вона також помістила уривки аудіозапису судового засідання, при цьому голоси суддів були змінені. Після трансляції репортажу, суддя написав скаргу прокурору на заявницю, посиляючись на те, що дозволу транслювати уривки судового засідання суд не давав. Прокуратура відкрила провадження за фактом недотримання правового порядку на тій підставі, що

неотримання дозволу суду порушувало норми кримінально-процесуального та Кримінального кодексу Португалії. Суд підтримав позицію прокуратури і присудив заявниці виплатити штраф у розмірі 1500 євро. Суди вищих інстанцій підтримали це рішення. ЄСПЛ зазначив, що незважаючи на те, що втручання у право на висловлення своїх поглядів було у відповідності з законом і переслідувало законну мету, воно не було необхідним у демократичному суспільстві. Справа, яку транслювала заявниця у своєму репортажі, становила суспільний інтерес і в підсумку трансляція не порушила презумпцію невинуватості, не вплинула на суддів при прийнятті ними рішення. Наведений приклад наочно демонструє вплив на застосування судами норм національного законодавства практики ЄСПЛ [519].

З точки зору тематики нашого дослідження мають значення також наступні рішення ЄСПЛ: у справі «Vukota-Bojić v. Switzerland» від 18.10.2016 р. [586], у справі «Körpke v. Germany» від 05.10.2010 р. [583], у справі «Perry v. the United Kingdom» від 17.07.2003 р. [584] (рішення про персональні дані, використання прихованого відеоспостереження).

З точки зору судового правозастосування та з огляду на те, що національне законодавство, норми Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та рішення ЄСПЛ взаємодіють як взаємодоповнюючі та пов'язані між собою системи, застосування норм Конвенції та рішень ЄСПЛ саме по собі слід визнати доречним, ефективним та необхідним при обґрунтуванні у мотивувальній частині судових рішень у випадку колізії національного законодавства та міжнародного договору. Посилання на рішення ЄСПЛ можуть також підтверджувати положення національного законодавства. У таких випадках судові рішення, що містять посилання на норми міжнародного права і міжнародні договори, виглядають більш аргументованими [519].

РОЗДІЛ 2.

РОЗВИТОК ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА В ЦИФРОВУ ЕПОХУ

2.1. Застосування інформаційно-телекомунікаційних технологій в українському судочинстві

Щороку у судах України розглядається більш ніж 3 500 000 справ. За даними судової статистики упродовж 2020 року до місцевих та апеляційних судів надійшло на розгляд майже 3 675,9 тис. справ і матеріалів, що на 6,7 відсотків менше ніж попереднього 2019 року. Суттєво зменшилась (на 29,2%) кількість клопотань, скарг, заяв щодо застосування заходів забезпечення кримінального провадження під час досудового розслідування. Незважаючи на карантинні обмеження, зумовлені пандемією COVID-19, кількість звернень громадян та юридичних осіб до суду за захистом прав не зменшилась [242].

Світовий тренд розвитку процедур розгляду справ судами орієнтований на впровадження нових засобів і способів процесуальної комунікації, зменшення значення усності і безпосередності судового розгляду (нажаль, ми не зовсім з такою тенденцією згодні, але вона загальна для більшості розвинутих країн, та, зрештою більш комфортна для суддів, але автору цієї праці в означеному питанні притаманний поміркований консерватизм).

Як вирішити цю надскладну задачу – «спростити» судочинство та не втратити врешті-решт власне судочинство, справедливе правосуддя?

Різноманітні шляхи пропонуються протягом десятків років вченими, судьями, судовими чиновниками різних країн і континентів: від збільшення судових зборів та мінімальних розмірів суми позову для відсікання незначних спорів до оптимізації самого здійснення судочинства.

Важко знайти у такій складній сфері як судочинство «золоту формулу» співвідношення спрощення доступу до правосуддя та забезпечення справедливості за допомогою формальних процедур кваліфікованим суб'єктом вирішення спору (судді).

Значним чином на судову діяльність останні 20-30 років стали впливати ІТ, як і на інші види діяльності окремих людей, юридичних осіб, корпорацій та держав.

Ми живемо в час корінних перетворень існуючих суспільних відносин, які відбуваються під впливом ІТ. Важко віднайти сферу, яка осталась поза цих процесів. «Всі йдуть в цифру» – мабуть таким девізом можна охарактеризувати процеси, що відбуваються навколо нас.

Усепроникливість ІТ свідчить про процес цифровізації життя людини, що відбувається за такою схемою: цифровізація людини – цифровізація суспільних відносин [446].

ІТ, які спочатку були покликані грати роль допоміжних засобів у діяльності людини непомітно стали перетворювачем політичних, економічних і соціальних основ практично всіх держав. Більшість сучасних країни йдуть шляхом розробки і впровадження нових підходів і методів управління, адаптованих під потреби, умови і можливості інформаційного суспільства. Впроваджуються технології електронного уряду, здійснюється інформатизація правової системи у різних напрямках. Основою перебудови є не тільки можливості, надані сучасними комп'ютерами та програмно-технологічними комплексами. Глобальне впровадження ІТ у правову систему стало можливим у зв'язку з переосмисленням правовими науками розробок теорії інформації і кібернетики. В результаті був обґрунтований інформаційний характер правової системи, відповідно до якого функціонування системи в спрощеному вигляді можна представити у вигляді взаємопов'язаних процесів із створення, передачі, отримання, використання інформації в рамках всієї системи держави або її підсистемах (наглядової, нормотворчої, судової та ін.) [169, с. 18].

Людство фактично розпрощалося з паперовими вексями і акредитивами, чековими книжками і документарними цінними паперами, страховими полісами на красивих різнобарвних бланках. Ось-ось воно розпрощається з паперовими договорами про іпотечні позики, оскільки активно відбувається переведення земельних реєстрів у всіх розвинених юрисдикціях в

електронні форми і семимільними кроками запроваджується 100-відсотковий електронний документообіг. Все те, що іменується комерційним правом, поступово перетворюється в юриспруденцію комерційних ІТ-технологій, і в них тепер юристам потрібно вміти орієнтуватися [107].

ІТ надають неймовірні можливості. Миттєвий обмін повідомленнями, можливість купувати, замовляти та отримувати різні блага, інформацію онлайн, – це далеко не повний перелік нових можливостей. Але нові можливості – це і нові ризики, які особливо негативно впливають на сферу надання держаних послуг, однією з яких у широкому сенсі є і послуга судочинства. Електронні уряди та електронні суди – запит часу. Соціально-економічний розвиток в епоху цифрових технологій вимагає від держави їх активного використання з метою задоволення швидко мінливих вимог суспільства.

Таким чином, все більше інформації навколо нас створюється у цифровій формі, саме ця інформація є підтвердженням існування відносин між особами, чи інших необхідних для захисту прав особи обставин, що є визначальним у доказуванні в суді, а тому постає питання належного використання цієї інформації.

Бізнес, міста та навіть цілі країни стають «цифровими». Через впровадження інтелектуальних та цифрових функцій змінюється цінність продуктів та послуг, а фізичні процеси та дані, котрі стали «цифровими» та «хмарними», – перетворюються на сервіси та стають частиною «цифрової» економіки. Big Data та «Інтернет речей» ведуть виробничий світ до «Індустрії 4.0», до кіберсистем та кібервиробництва [500, с. 52-53]. Чи може в таких умовах не змінюватися судочинство? Звичайно, що ні.

Тому головною передумовою впровадження ІТ у судочинство є сама зміна життя навколо нас, настільки швидка й неминуча, що навіть консервативна судова діяльність мала пристосовуватися до неї. Ми не будемо тут говорити про появу нових технічних можливостей (наприклад, комп'ютера) тільки про ті, які вплинули на здійснення процесуальних дій.

Було б незрозуміло, якщо ділова практика документообігу, нових комунікацій між учасниками правовідносин ніяк не позначилась на судочинстві, від способів його здійснення до визнання судом електронних комунікацій між сторонами та допущення даних про них у якості доказів по справі.

Тому інформатизація діяльності у сфері застосування права неминуче стала відбуватися у світі.

Інформатизація правозастосовчої діяльності судів має на меті підвищення ефективності інформаційного забезпечення суддів, а також *організацію доступу до інформації про діяльність судів, що, своєю чергою, сприяє транспарентності правосуддя* [162].

Застосування ІТ в судочинстві називають більш стислим терміном: «електронне судочинство» (про відмінності цього терміну від поняття «інформатизація судової діяльності» було зазначено у підрозділі 1.2).

Згідно Рекомендації Rec (2001) 3 КМ РЄ «державам-членам «Щодо надання громадянам судових та інших юридичних послуг з використанням новітніх технологій» держави-члени Ради Європи мають забезпечити наступні можливості: відкриття провадження за допомогою електронних засобів; здійснення подальших процесуальних дій у рамках провадження в середовищі електронного документообігу; отримання відомостей про хід справи шляхом отримання доступу до судової інформаційної системи; отримання інформації про результати провадження в електронній формі» (п. 3) [390].

Електронне судочинство як правове визначення є умовним, йдеться скоріше про процеси та дії, які змінюють свою форму під впливом ІТ.

Застосування ІТ у судочинство відбувається головним чином у наступних процесах: електронний документообіг; доступ до судової інформації; інформаційне забезпечення учасників процесу; доказування за допомогою електронних засобів доказування тощо

Вважаємо вкрай необхідним, в межах нашої тематики, дослідити вплив ІТ взагалі на цивільне судочинство, на традиційну процесуальну форму, без чого неможливо говорити про вплив ІТ на доказування у цивільному процесі.

Амбітні плани України швидко впровадити електронне судочинство, нажаль, не здійснились. Знаходячись як кажуть «всередені процесу» маємо констатувати, що дещо справдилися наші побоювання про можливість дискредитації самої ідеї електронного судочинства, якщо непередумано її запроваджувати [13].

Маємо усвідомити, що проблеми, пов'язані з впровадженням електронного судочинства, обумовлені тим, що не окреслені належним чином цілі та кінцевий результат, якого маємо досягти.

Маємо чітко встановити:

- **цілі впровадження,**
- **визначити ресурси якими ми володіємо,**
- **визначити функціонал, який має бути першочергово запроваджений та стимулюватися різними процесуальними та непроцесуальними засобами до використання.**

Тут нам у нагоді стане дослідження етапів, особливостей, змісту та основних рушійних сил впровадження електронного судочинства у інших, звичайно, найцікавіших з точки зору досягнень чи/та особливостей впровадження країнах та екстраполяція цього досвіду на вітчизняний досвід та реалії: економічні, людські, правові та, навіть, на традиції, що теж важливо при встановленні чого-небудь нового та незвичного.

Значним внеском у вивчення іноземного досвіду впровадження досягнень науково-технічного прогресу, комп'ютерної техніки та ІТ у цивільне судочинство є монографія Н. Ю. Голубевої «Електронне судочинство: міжнародний досвід» [71]. Вона є у відкритому доступі в електронному виді, тому нема сенсу повторювати опис найбільш значимих кроків цифровізації судової системи у тих країнах, які були досліджені авторкою.

Необхідність пошуку оптимізації механізмів судового захисту відчують майже всі країни світу в умовах збільшення населення (для країни де це актуально), ускладнення суспільного життя тощо.

Як правило, впроваджуючи елементи електронного судочинства суди різних країн проходять такі етапи: 1) створення Інтернет-сайтів судів чи/та органів судової влади, які є офіційним джерелом інформації про судову систему, компетенції, судову статистику; 2) доступ до матеріалів судової практики; 3) створення системи електронного документообігу; 4) надання можливості направлення до суду документів в електронній формі за допомогою спеціальної електронної пошти чи за допомогою «особистого кабінету» в системі подачі документів, в якому необхідно реєструватися, тобто створити свій обліковий запис; 5) направлення судової кореспонденції в електронному вигляді; 6) створення електронних архівів; 7) формування електронних справ; 8) надання сторонам можливості ознайомлення з матеріалами справи в Інтернеті; 9) створення звуко- та відеозаписів судових засідань; 10) дистанційна участь у судових засіданнях за допомогою різних технічних засобів (відеоконференцз'язку, онлайн-сервісів); 11) відеотрансляція судових засідань тощо.

Це приблизний перелік етапів, що можуть значно відрізнятися у різних країнах, як змістовно так і у часі проходження зазначених етапів.

Крім того, одночасно мають вирішуватися питання розробки відповідного програмного забезпечення, внесення змін у процедурні документи (процесуальні кодекси, регламенти), формування матеріально-технічної бази, створення достатніх для користувача навичок у працівників суду та користувачів.

Таким чином, з розповсюдженням ІТ стало зрозуміло, що з одного боку вони допоможуть автоматизувати рутинні судові процеси, спростити діяльність судових працівників, з іншого боку – їх бурхливий розвиток зробив так, що судочинство взагалі не може ігнорувати ці технології, оскільки все більше інформації та діяльності навколо нас стало цифровізуватися, і в судах перетворюватись на величезну масу юридичних фактів та обставин, що мають прийматись судом у якості підтвердження наявності чи відсутності відносин, щодо яких сторони і прийшли до суду за вирішенням конфліктної ситуації.

Таким чином, виділяємо три надважливіші передумови впровадження ІТ у судочинство: 1) розвиток суспільства у напрямку повсюдної цифровізації та впровадження ІТ у судову діяльність поряд із такими процесами у інших сферах діяльності державних органів; 2) зміна способів здійснення і фіксації самої діяльності учасників суспільних відносин, що в судовій діяльності має бути оцінено для вирішення спору; 3) оптимізація процесуальних форм вирішення справ.

Цифровізація судочинства потрібна не сама по собі, оскільки, наприклад, це стало модним, а тільки як спосіб удосконалення процесуальних форм вирішення справ. Така *оптимізація* дозволяє досягти цілей судочинства («завданням цивільного судочинства є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави» – ст. 2 ЦПК), але не за рахунок спрощення судового процесу, а тільки за рахунок спрощення здійснення самих процесуальних дій, зміни їх форми, не змінюючи їх змісту. Досягається головна ціль судочинства – забезпечення права на справедливий і публічний розгляд справи в розумні строки.

Проаналізуємо *становлення законодавства та практичного втілення ІТ у судову діяльність*.

Вслід за інформатизацією здійснення державних послуг, що було проаналізовано у попередньому підрозділі, впровадження ІТ було заплановано і для судової системи.

Запровадження офіційного вебпорталу парламенту України «Законодавство України» – відкритого доступу онлайн до законів та інших нормативно-правових актів, яке відбулось майже 20 років назад, можна вже вважати початком цього шляху.

Вслід за відкритим доступом до українських законів, відкритими стали тексти судових рішень у Єдиному державному реєстрі судових рішень – автоматизованій системі збирання, зберігання, захисту, обліку, пошуку та

надання електронних копій судових рішень, згідно Закону України «Про доступ до судових рішень» від 22.12.2005 р. [310] та Постанови КМУ від 25.05.2006 р. №740 «Про затвердження Порядку ведення Єдиного державного реєстру судових рішень» [335].

Рішенням Ради суддів України від 02.04.2004 №22 була затверджена «Програма інформатизації судів загальної юрисдикції, інших органів та установ судової системи на 2004-2006 роки». Основними завданнями Програми було: забезпечення надання громадянам своєчасної, достовірної та повної інформації про хід розгляду судових справ; запровадження системи інформаційно-технічного забезпечення судового процесу; забезпечення виконання вимог процесуального законодавства щодо технічної фіксації судового процесу; створення належних організаційних, фінансових і матеріально-технічних умов для функціонування системи інформаційно-технічного забезпечення судового процесу; підвищення професійної підготовки суддів та працівників апарату судів в галузі ІТ; розвиток нормативно-правової діяльності судової системи з урахуванням перспектив впровадження положень міжнародного законодавства [339]. Ці положення також знайшли відображення у Концепції вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів, схвалена Указом Президента України від 10 травня 2006 року [347].

Рішенням Ради суддів України №8 від 09.02.2007р. «Про виконання Програми інформатизації судів загальної юрисдикції, інших органів та установ судової системи на 2004–2006 роки і щодо створення Єдиної судової інформаційної системи» [298] було обґрунтовано необхідність розробки технічних завдань для побудови майбутньої єдиної судової інформаційної системи.

В 2008 році, за поданням ДСА, Рада суддів погодила «Технічне завдання на ЄСІС» рішенням №38 від 29.02.2008 р. [394] Технічне завдання на Єдину судову інформаційну систему України (ЄСІС) встановлювало загальні функціональні та інші вимоги до комплексу комп'ютерних програм, які повинні

використовуватись в судах та інших установах системи судоустрою України. ЄСІС мала включати наступні функціональні підсистеми: судове діловодство та документообіг; судова статистика; планування та розподіл судових справ; кадри; аналітика; законодавство та право; протоколювання та звукозапис судового процесу; відеоконференцзв'язок; інтернет-портал; Державний реєстр судових рішень тощо.

Фактично було передбачено майже все, про що йде мова при побудові сучасної ЄСІТС. Власне саме 2008 рік і є початком впровадження ЄСІТС. Однак, на жаль, станом на сьогодні, цей проект не вдалось повною мірою реалізувати з різних причин.

В «Технічні завдання на ЄСІС» не йдеться про специфічні терміни, які потім ввійдуть в наш обіг: «електронний суд», «електронне судочинство», «електронний кабінет». На той момент це були тільки проекти, які чекали втілення в життя.

У 2012 році розпочато перші зрушення у бік електронної комунікації між учасниками судового процесу та судом. «Тимчасовий регламент обміну електронними документами між судом і учасниками судового процесу», затв. наказом ДСА від 07.09.2012 р. №105 [357] визначав «порядок подання учасниками судового процесу до суду документів в електронному вигляді, а також надсилання таким учасникам процесуальних документів в електронному вигляді, паралельно з документами у паперовому вигляді відповідно до процесуального законодавства. Була запущена система обміну електронними документами між судом та учасниками судового процесу (далі – Система) – програмний комплекс, що є складовою веб-порталу судової влади, який забезпечує подання до суду документів в електронному вигляді та надсилання документів в електронному вигляді судом учасникам процесу. Було передбачено, що документи можуть бути подані Користувачем до суду і надіслані йому судом в електронному вигляді лише після реєстрації в Системі, розміщеної на офіційному веб-порталі судової влади України» [357].

Окремо у Положенні був передбачений порядок надання доказів. Якщо це були документи у паперовому вигляді вони підлягали переводу їх в електронну форму, створенню так званого «образу» документа.

Так, передбачено, що «документи, які подаються в якості доказів або інших письмових матеріалів, подані Користувачем самостійно або на вимогу суду, повинні бути переведені в електронний вигляд за допомогою засобів сканування. Всі документи повинні бути відскановані в чорно-білому кольорі у форматі Adobe PDF: якість – 200 точок на дюйм (dpi) для збереження всіх автентичних ознак справжності, а саме: графічного підпису особи, печатки, кутового штампу бланка, інших ознак. Розмір файлу не може перевищувати 10 Мб. У разі якщо документ має розмір більший за 10 Мб він має бути розбитий на окремі частини з відображенням в переліку документів. Кожен окремий документ повинен бути відсканований і завантажений в систему подачі документів у вигляді окремого файлу з обов'язковим скріпленням його електронним цифровим підписом. Кількість файлів повинна відповідати кількості документів, що подаються до суду, а найменування файлів повинно відображатись у переліку документів, що наводиться в супровідному листі (позовній заяві тощо)» [357].

Одночасно були запровадженні пілотні суди, які тестували нові правила подачі документів в суд.

Цього ж року Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо участі у судовому засіданні в режимі відеоконференції» від 4 липня 2012 року [303] та «Інструкцією про порядок роботи з технічними засобами відеозапису ходу і результатів процесуальних дій, проведених у режимі відеоконференції, під час судового засідання (кримінального провадження)», затв. наказом ДСА від 15.11.2012 №15 [326] була запроваджена ще одна важлива новація – використання відоконференцв'язку для віддаленої участі у судових засіданнях

Відеоконференція – телекомунікаційна технологія інтерактивної взаємодії двох або більше віддалених учасників судового провадження з можливістю обміну аудіо- та відеоінформацією у реальному масштабі часу.

Рішенням Ради суддів України №71 від 11.12.2014 року затверджено «Стратегію розвитку судової системи в Україні на 2015-2020 роки», за якою одним із напрямків розвитку судової системи визначено «електронне правосуддя» [421].

В якості державного завдання у сфері судочинства впровадження ІТ були заявлені в «Стратегії реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 роки», схваленої Указом Президента України від 20.05.2015 р. №276, яка піднімала питання реформування судоустрою, адвокатури, прокуратури. Багато положень Стратегії було кінець-кінцем втілено у змінах до відповідних законів та знайшло своє вираження у новій редакції ЦПК 2017 року. Одним з програмних пунктів Стратегії було визначено «забезпечення широкого використання інформаційних систем (ІС) для надання більшої кількості послуг *«електронного правосуддя»* (виділене мною – С.А. Чванкін); створення в судах інформаційних систем електронного менеджменту, зокрема введення повноцінних електронних систем, у тому числі системи електронного документообігу, та відстеження справ (до вищих інстанцій), електронних повідомлень, електронних викликів, електронного розгляду справ (у деяких випадках), електронних платежів, аудіо- та відеофіксації засідань, інформаційної системи внутрішньої бази даних, інформаційної системи законодавчої бази даних, удосконалення системи забезпечення рівного та неупередженого розподілу справ між суддями, зокрема, визначення судді та (або) складу колегії суддів на всіх стадіях судового провадження; поетапне запровадження інструментів «електронного правосуддя», що дасть змогу користувачам звертатися до суду, сплачувати судовий збір, брати участь у провадженнях та отримувати необхідну інформацію і документи електронними засобами» [362].

З 2015 року відповідно до рішення Ради суддів України від 22 липня 2015 року №74 [422] реалізовано пілотний проект «Електронний суд» «за підтримки Проекту USAID «Справедливе правосуддя» спільно з ДСА, територіальним управлінням ДСА в Одеській області, у співпраці з Регіональним центром з надання безоплатної вторинної правової допомоги при Головному управлінні юстиції МЮУ Одеській області. Пілотний проект реалізовано протягом 2015-2017 років у трьох судах Одещини – Київському районному суді міста Одеси, Овідіопольському районному суді Одеської області та апеляційному суді Одеської області» [269].

«Мета проекту – забезпечити обмін документами в електронному вигляді між судом та сторонами процесу, сприяти поступовому переходу документообігу суду в електронний формат, прискорити проходження справ та обмін інформації в суді. Суть електронного суду полягає в тому, що прийом позовних заяв здійснюється в електронному вигляді, які підписуються електронно-цифровим підписом. Тобто, справа разом із паперовими носіями формується також в електронному вигляді. Для повноцінного впровадження проекту «Електронний суд» необхідно було забезпечити: 1) надходження процесуальних і непроцесуальних документів в електронному форматі шляхом направлення їх на офіційну електронну адресу суду; 2) формування, розгляд та рух справ по судових інстанціях, зберігання справ в електронному вигляді; 3) автоматичне оформлення виконавчих документів та направлення їх до виконавчої служби; 4) обмін інформацією між іншими державними органами та установами: прокуратурою, міграційною службою, виконавчою службою, національною поліцією, фіскальними органами, безоплатною вторинною правовою допомогою, прикордонною службою» [514].

Для користування системою «Електронний суд» необхідно було зареєструватися на сайті mail.gov.ua, ознайомитися з правилами реєстрації користувача; заповнити «Особисту інформацію»; створити електронну пошту і відправити заяву, в тому числі і позовну до суду за адресою el-court@ki.od.court.gov.ua. Позовна заява повинна містити перелік документів, що

додаються в електронному вигляді до заяви. Підписується позовна заява позивачем або представником позивача із застосуванням електронно-цифрового підпису та зазначенням дати її подання. До позовної заяви додається відсканована копія документу, що підтверджує сплату судового збору. Заява реєструється співробітником суду протягом години. Після цього, система автоматично відправляє відповідь на електронну скриньку. Також працює послуга СМС- оповіщення.

15 листопада 2016 року набув чинності наказ ДСА від 07.11.2016 №227 «Про затвердження Тимчасового регламенту направлення судом електронних документів учасникам судового процесу, кримінального провадження». Тимчасовий регламент визначав порядок направлення учасникам судового процесу, кримінального судочинства процесуальних документів в електронному вигляді паралельно з документами у паперовому вигляді відповідно до процесуального законодавства.

Суд після виготовлення та підписання процесуального документа паралельно надсилав електронні копії процесуального документа, скріплені електронним цифровим підписом судді (судді-доповідачу, головуючому судді), електронною поштою за вказаною адресою зареєстрованого користувача.

Результатом впровадження пілотного проекту стало те, що на кінець 2017 року в Київському районному суді м. Одеси було зареєстровано 2 130 електронних справ.

Згадані електронні справи не могли існувати виключно в електронному вигляді. Для дотримання чинного законодавства в суді були змушені дублювати всі електронні документи у звичайному паперовому вигляді для формування справи [521].

«Нажаль, говорити про те, що ця «кількість позовних заяв зумовлена реальним попитом на таку послугу з боку суду не можна. Велика частина цих позовних заяв подані до суду в електронному вигляді за широкої «рекламної» підтримки з боку суду цих новацій: на сайті суду, по телебаченню ми намагалися довести переваги «Електронного суду». Однак, учасники процесу

ще не дуже ініціативно підключаються до цих новацій. Основна причина – відсутність у ЦПК норм, які б їх впроваджували. Перспектива все одно дублювати велику кількість документів в паперовому вигляді зводить нанівець намагання поширити «популярність» електронних комунікацій між судом та учасниками процесу» [514].

Чинна на той час редакція ст. 74 ЦПК не передбачала можливості повідомлення або виклику осіб, які беруть участь у справі ні смс–повідомленням, ні шляхом надсилання судової повістки та повідомлення електронною поштою. ЦПК, як і інші процесуальні кодекси, не дозволяв подати позов до суду у електронному вигляді. Відповідно до ч. 1 ст. 119 ЦПК позовна заява подається до суду у письмовій формі. При поданні позовної заяви у електронному вигляді виникає практична проблема, пов'язана із обов'язком суду надіслати відповідачу та іншим особам, які беруть участь у справі, копію позову разом із додатками. Процесуальне законодавство не регламентувало дії суду (судді) щодо формування матеріалів справи у електронному вигляді та не передбачало можливості направлення суду апеляційної чи касаційної інстанції справи у електронному вигляді.

Тому суддями Київського районного суду м. Одеси активно розроблялись та обговорювались зміни до процесуального законодавства. Так, пропонувалось: «1) доповнити ч. 6 ст. 74 ЦПК положенням про можливість повідомлення або виклику осіб, які беруть участь у справі, а також свідків, експертів, спеціалістів і перекладачів смс–повідомленням та шляхом надсилання судової повістки та повідомлення електронною поштою; 2) передбачити можливість надсилання до суду позовної заяви як у письмовій формі, так і у електронному вигляді із додержанням вимог, що встановлюються до електронного документу Законом України «Про електронні документи та електронний документообіг». При цьому, у разі надсилання суду позову у електронному вигляді одночасно у такому ж вигляді мають надсилатися й усі додатки. Оригінал позовної заяви разом з усіма додатками має бути наданий суду для формування справи у письмовому вигляді у першому судовому

засіданні. У разі невиконання належним чином сповіщеного про дату, час та місце судового засідання позивачем цього обов'язку, суду необхідно надати право залишати такий позов без розгляду; 3) викласти ч. 1 ст. 120 ЦПК: «1. Позивач повинен додати до позовної заяви її копії та копії всіх документів, що додаються до неї, відповідно до кількості відповідачів і третіх осіб. У разі подання позову у електронному вигляді до позовної заяви додаються докази надіслання сторонам копії позовної заяви та доданих до неї документів відповідно до кількості відповідачів та третіх осіб листом з описом вкладення»; 4) доповнити главу 5 Розділу 1 ЦПК «Докази» статтею, що буде регламентувати дії суду щодо долучення до справи доказів та інших документів при формуванні матеріалів справи у електронному вигляді; 5) доповнити нормами, що мають передбачати надсилання апеляційній та касаційній інстанції справ в електронному вигляді разом з апеляційними та касаційними скаргами відповідно. Одна з головних ідей – прозорий рух справи судовими інстанціями. При цьому суд апеляційної та касаційної інстанції мають право у разі необхідності витребувати з суду першої інстанції матеріали справи у письмовому вигляді» [123].

Так само і КПК не містив жодної норми щодо надання документів до суду в електронному вигляді. Тому ані прокурор, ані слідчий не могли подавати їх, оскільки не мали ні ЕЦП, ні відповідного обладнання.

Документи, які надсилали до суду в електронному вигляді все одно доводилось дублювати у паперовому вигляді. Ми, судді Київського районного суду м. Одеси, неодноразово звертались із пропозиціями до Ради суддів, ВРУ про те, що ці недоліки мають усуватися на державному рівні. Силами окремих ентузіастів неможливо впровадити «Електронний суд».

Як приклад таких заряджених ідеєю електронного суду суддів, можна навести також суддів Сьомого апеляційного адміністративного суду у Вінниці, які постійно просувають нові ідеї, намагаються полегшити комунікацію користувачів та суддів за допомогою не тільки електронної подачі документів, а

й різних шляхів зв'язку для вирішення поточних непроцесуальних питань інформування користувачів [458].

Ми розуміли, що крім подачі позовної заяви в електронній формі потрібно розширювати поняття «Електронний суд» за рахунок переводу в електронну форму документообороту серед держаних органів. Наприклад, Київським районним судом м. Одеси було налагоджено співпрацю з Головним управлінням Державної міграційної служби України в Одеській області. На цьому вважаємо за потрібне зупинитися окремо, оскільки тут було досягнуто значних результатів – перш за все, економії як державних фінансів, так і часу. Так, згідно ЦПК для вирішення питання про підсудність справи та можливості відкриття провадження у цивільній справі суд має перевірити місце реєстрації відповідача. Істотним чином прискорює розгляд справи направлення в електронному вигляді запиту до Адресно-довідкового бюро та одержання електронної відповіді. З вересня 2015 року Київським районним судом м. Одеси здійснено 3315 таких запитів у електронному вигляді. Суд одержує відповідь за 1 добу, а раніше на це витрачалося 14-20 днів.

Всі запити та відповіді Київський районний суд здійснює в електронному форматі. Це дозволило економити понад 140 тисяч гривень на рік.

Для своєчасного повідомлення учасників справи у розгляді судом справ, працює спосіб сповіщення у вигляді послуги відправлення SMS-повідомлення учасникам судового процесу. Це сприяло значній економії бюджетних коштів на поштову розсилку судових повісток та економії коштів на витратний матеріал (папір, конверти, марки). З вересня 2015 року до січня 2019 року судом було прийнято 9 233 заявки на отримання SMS-повісток і 3 057 заявок на отримання кореспонденції електронною поштою. Це дозволило зекономити близько 233 тисячі гривень бюджетних коштів.

При реалізації проекту «Електронний суд» було надано доступ до Державного реєстру речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень, що вже дозволило істотно скоротити строки розгляду справ.

Було налагоджено співпрацю з виконавчою службою. За допомогою автоматизованої системи документообігу суду можливо створення виконавчого документа в електронному вигляді. Направлення виконавчого документа в електронному вигляді скорочує час доставки, економить кошти. Але процесуальний закон не передбачав можливості направлення як стягувачу, так і органам виконавчої служби виконавчого листа у електронному вигляді.

Саме тому ми пропонували внесення зміни до ст. 369 ЦПК та ст. 18 Закону України «Про виконавче провадження», передбачивши, що виконавчий документ може надсилатися стягувачу і органам виконавчої служби у електронному вигляді із додержанням вимог, що встановлюються до електронного документу Законом України «Про електронні документи та електронний документообіг». За час реалізації проекту органи Державної виконавчої служби направили до Київського районного суду м. Одеси 38 подань. За результатами розгляду зазначених подань судом здійснено обмін документами у електронному вигляді.

До Державної фіскальної служби направлено 23 виконавчі документи в електронному вигляді, однак через те, що діючим законодавством було передбачено направлення виконавчих листів у паперовому вигляді, доводилось одночасно направляти їх і в паперовому вигляді. Було досягнуто домовленості із Одеським науково-дослідним інститутом судових експертиз про обмін документами у електронному вигляді. Однак, у зв'язку з тим, що законодавство не передбачало направлення справ до експертних установ в електронному вигляді, учасники домовились додатково надсилати всі необхідні матеріали в паперовому вигляді. Між прокуратурою та судами було розпочато направлення матеріалів (санкції, обшук, інші клопотання слідчих) в електронному вигляді. Було досягнуто домовленості із керівництвом поліції в Одеській області про направлення справ про адміністративні правопорушення. Зазначені матеріали направлялись на спеціально створену електронну адресу судів. Південним Регіональним управлінням Державної прикордонної служби України також розпочалось запровадження електронного суду в дії, зокрема, направлення

адміністративних матеріалів на електронні адреси Київського районного суду м.Одеси та Овідіопольського районного суду, про що видано відповідний наказ [473].

Таким чином, більшість опцій «Електронного суду» повноцінно не працювали саме через відсутність законодавчої підтримки цієї сучасної, необхідної, економічної, ефективної новації. «Силами нашого суду налагоджено документооборот з різними держаними та недержавними організаціями. Однак для того, щоб такий документооборот був системним та не потребував дублювання в паперовому вигляді, необхідні були законодавчі зміни» [521].

Всього з вересня 2015 року по січень 2019 року до Київського районного суду міста Одеси в електронному форматі надійшло: 11 200 позовних заяв, 1 523 клопотання в рамках досудового розслідування, 1 720 обвинувальних актів.

Для поширення свого позитивного досвіду Асоціація слідчих суддів України організувала тренінги з представниками судів зі всіх регіонів України, продемонструвавши їм всі переваги «Електронного суду», оскільки перехід від «паперового» до «електронного» судочинства сприятиме економії часу та фінансових ресурсів учасників процесу, а також спростить доступ до правосуддя [531].

Враховуючи те, що саме Київський районний суд міста Одеси, на базі якого діє Асоціація, став одним з перших у запровадженні електронного судочинства, з листопада 2017 по травень 2018 року ГО «Асоціація слідчих суддів України» реалізувала грантовий проект загальнодержавного масштабу «Запровадження інформаційних технологій в судочинстві та заповнення інформаційних прогалин у співпраці судової системи та суспільства». На базі Київського районного суду міста Одеси було здійснено навчання з використання всіх опцій та переваг електронного судочинства для 400 представників судової системи з усіх регіонів України. ГО «Асоціація слідчих суддів України» «залучила в рамках грантової діяльності представників судової системи, громадськості, наукових установ, правоохоронних органів та адвокатів всіх областей України для розробки порядку дій, необхідних для практичної

реалізації проекту «Електронний суд» [13]. Не дивлячись на те, що проект «Електронний суд» не є тотожним ЄСІТС, що впроваджується на підставі нових редакцій процесуальних кодексів, практичні напрацювання зможуть бути застосовані і при переході на нову систему забезпечення бездокументарного діловодства.

Наказом ДСА від 23.03.2017 р №367 «Про проведення дослідної експлуатації підсистеми Електронний суд в пілотних судах» [237] були визначені ще низка пілотних судів для тестування можливостей електронного суду.

Таким чином, станом на кінець 2017 року вже були напрацювання, позитивний досвід, багато проектів, стратегій, рішень, але повноцінного електронного судочинства ми ще не мали.

Звичайно, від успішності судової реформи залежать і інші процеси в середині країни та наш імідж в очах міжнародного співтовариства. Одним з вирішальних етапів судової реформ стало внесення змін до процесуального законодавства.

Законом України від 03.10.2017 р. «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу, Цивільного процесуального кодексу, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» передбачено створення та функціонування в судах ЄСІТС, зокрема, вчинення всіх процесуальних дій через засоби електронного зв'язку з відповідними механізмами ідентифікації та безпеки.

Револьюційними змінами оновленого ЦПК є впровадження системи електронного судочинства на всіх стадіях процесу – ЄСІТС (Єдина судова інформаційно-телекомунікаційна система). Як бачимо, назва була доповнена словом «телекомунікаційна», можливо, вважалось, що таким чином вона більш точно відображала сутність електронного судочинства. Згідно Закону України «Про телекомунікації» «телекомунікаційна мережа – комплекс технічних засобів телекомунікацій та споруд, призначених для маршрутизації, комутації, передавання та/або приймання знаків, сигналів, письмового тексту, зображень і

звуків або повідомлень будь-якого роду по радіо, дротових, оптичних чи інших електромагнітних системах між кінцевим обладнанням» [370]. Натомість інформаційна система – система призначена для зберігання, пошуку та обробки інформації. Таке визначення відповідної Системи було вузьким та не відображало її функціонал. Як вже зазначалось у підрозділ 1.3. цієї роботи, тепер тенденції нового законодавства у відповідній сфері – заміна слова «телекомунікаційна» на «комунікаційна».

Стаття 14 оновленого ЦПК передбачила більшість правил електронного судочинства: розгляд справи за матеріалами судової справи в електронній формі; електронна комунікація із судом тільки за допомогою «офіційної електронної адреси» (кабінет користувача) із обов'язком для певних осіб мати такий кабінет (адвокати, нотаріуси, приватні виконавці, арбітражні керуючі, судові експерти, державні органи, органи місцевого самоврядування, суб'єкти господарювання державного та комунального секторів економіки); формування процесуальних документів згідно запропонованих ЄСІТС форм, тобто стандартизовано; ідентифікація за допомогою ЄЦП (згідно Закону України «Про електронні довірчі послуги» – кваліфікований електронний підпис, КЕП), участь учасників судового процесу в судовому засіданні в режимі відеоконференції; складання рішень суду та виконавчих листів у електронній формі тощо.

Вводиться поняття «електронні докази» (будь-яка інформація про обставини справи в електронній (цифровій) формі), про що вже було зазначено вище та буде проаналізовано докладніше у спеціальних частинах цього дослідження.

«Зв'язаність виключно електронною формою документообігу виникає, якщо особа подає позов, апеляційну чи касаційну скаргу в електронній формі. У цьому випадку «позивач, особа, що подала скаргу, мають подавати до суду заяви по суті справи, клопотання та письмові докази виключно в електронній формі, крім випадків, коли судом буде надано дозвіл на їх подання в паперовій формі» (ч. 9 ст. 43 ЦПК). Аналогічні правила передбачені для заяви про видачу

судового наказу. При цьому, хоч і реєстрація в ЄСІТС не позбавляє права на подання документів до суду в паперовій формі, але робить обов'язковим прийняття від суду судових повісток в електронній формі [71, с. 167].

Проведення відеоконференцій в режимі реального часу з особами, що перебувають поза межами судових приміщень – це одна з прогресивніших норм нової редакції ЦПК, оскільки передбачає можливість проведення відеоконференції не тільки за напрямком «суд-суд», а й «суд-інше місце» (жале приміщення, офіс тощо при наявності комп'ютера чи іншого пристрою, доступу до Інтернету та web-камери). Учасники справи мають право брати участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції поза межами приміщення суду за умови наявності у суді відповідної технічної можливості. Потенційно ці норми дозволяють брати участь у судовому засіданні з будь-якого приміщення. Встановлення особи учасника здійснюється відповідальними особами суду (якщо це відеоконференція «суд-суд»). «Участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції поза межами приміщення суду з використанням власних технічних засобів та електронного підпису» (ч.2 ст. 212 ЦПК) за допомогою власного електронного кабінету учасника було неможливе, до впровадження ЄСІТС та затвердження Положення про ЄСІТС (зміни у зв'язку із пандемією коронавірусу див. нижче) [71, с. 158].

«Цій темі зокрема та перспективі «електронізації» судової системи нашої країни загалом була присвячена науково-практична конференція *«Електронне судочинство – нове обличчя правосуддя»*, яка відбулась 19 травня 2018 року в місті Одеса. Учасники конференції окрім позитивних моментів (яких дуже багато), відмічали і проблемні питання: збереження великих обсягів інформації, проблеми строків подачі документів, прийняття документів судом, «втома» від ІТ-технологій, якщо ляже велике навантаження на апарат суду, та інші процедурні та процесуальні моменти, над якими потрібно працювати. Загалом, все це можна вирішити. Вчасно проведене навчання, технологічна підтримка, якісна апаратура зможуть вирішити ці проблеми. Головну роль відіграє загальне переконання в тому, що електронний суд запрацює» [122, с. 18].

В ході конференції «Електронне судочинство – нове обличчя правосуддя» в.о. генерального директора Державного підприємства «Інформаційні судові системи» Д. Дубенко повідомив, що нинішня система документообігу Д-3 буде діяти в складі ЄСІТС ще як мінімум рік (*станом на середину 2021 року вона ще працює – уточнення моє – С.А. Чванкін*), оскільки розробники з технічних причин не встигають протестувати і впровадити абсолютно нове ядро інформаційної системи. В ЄСІТС за замовчуванням буде вбудований словник, тому перевірка правопису буде реалізована на належному рівні: явні описки більше не будуть перенесені з чернетки рішення у відкритий реєстр судових рішень. Суттєвою новацією стане і те, що ЄСІТС буде системою хмарного типу, чимось схожою на Microsoft Online Office і інші подібні системи. Судове рішення буде вноситися у вигляді готових процесуальних форм. Це дозволить уніфікувати структуру і візуальне оформлення рішень. На допомогу судді стане і функція автоматичного формування вступної частини рішення: програмний комплекс буде самостійно вказувати інформацію про дату винесення рішення, склад суду, секретарів судового засідання, склад сторін і предмет спору (ця інформація може бути отримана з протоколу судового засідання, з інформації, внесеної працівниками канцелярії суду при реєстрації позовної або будь-якого іншої заяви). Суттєвою новацією стане і те, що ЄСІТС на стадії внесення рішення суддею в систему буде автоматично приховувати персональну інформацію, таким чином формуючи відразу два варіанти рішення – звичайне, яке є в самій ЄСІТС і яке відправляється учасникам справи, і «знеособлене», яке публікується в відкритому реєстрі судових рішень. Такі нововведення дозволять суддям більше сконцентруватися на самому тексті рішення і його суті, а не на технічних питаннях. Час роботи апарату суду з обробки текстів рішень також суттєво скоротиться, адже більшість процесів буде відбуватися автоматично [444].

Останні три роки всі зацікавлені особи чекали впровадження ЄСІТС, обговорювали її побудову, реальні строки впровадження.

З 01.03.2019 р. ЄСІТС мала почати функціонувати (тобто через 90 днів з дня опублікування ДСА у газеті «Голос України» оголошення про її створення від 01.12.2018 р.). Мала бути розпочата експлуатація системи у складі вісьмох підсистем (модулів): Єдиний контакт-центр судової влади України; Єдина підсистема управління фінансово-господарськими процесами; Офіційна електронна адреса (Електронний кабінет); Офіційний веб-портал «Судова влада України»; Єдиний державний реєстр судових рішень; Підсистема «Електронний суд»; Модуль «Автоматизований розподіл»; Модуль «Судова статистика»).

Розробка і впровадження ЄСІТС були покладені на ДСА, але не було забезпечено суди необхідними технічними засобами, проект Положення про ЄСІТС був поданий до Ради суддів лише 5 лютого 2019 року (згідно ст. 14 ЦПК у попередній редакції Положення про ЄСІТС затверджується Вищою радою правосуддя за поданням ДСА та після консультацій з Радою суддів України).

Оголошення про початок роботи ЄСІТС було відкликано Вищою радою правосуддя без зазначення нової дати початку її роботи (буквально напередодні – 28 лютого 2019 року).

Відразу посипались звинувачення до посадових осіб ДСА у незабезпеченні впровадження ЄСІТС, в корупції і нераціональному використанні бюджетних коштів, використанні неналежного програмного забезпечення тощо [58]. Хоч ЄСІТС в цілому не запрацювала, але відповідно до наказу ДСА від 22.12.2018 №628 «Про проведення тестування підсистеми «Електронний суд» у місцевих та апеляційних судах» з 22.12.2018 у всіх місцевих та апеляційних судах розпочалась експлуатація підсистеми «Електронний суд» в тестовому режимі.

Основи роботи підсистеми «Електронного суду» (це тільки модуль, який відповідає за подачу документів в електронному вигляді та деякий інший функціонал, а не ЄСІТС в цілому) було визначено у Положенні про автоматизовану систему документообігу суду, в редакції рішення Ради суддів України від 02.03.2018 р. №17 [272]. Оскільки ще не було прийнято Положення про ЄСІТС, у частині функціонування підсистеми «Електронний суд» судам у

ході її експлуатації в тестовому режимі необхідно керуватися вимогами саме цього Положення (що актуально і сьогодні – станом на кінець липня 2021 року).

Маємо погодитися із думкою щодо коректності назви модулю *«Електронний суд»*. «Цей термін не тільки пересічні громадяни, а й юридична спільнота розуміють як взагалі систему електронного судочинства, всю систему ЄСІТС. До речі в інших країнах також під E-court розуміють програми та платформи електронного судочинства. Власне системи подання документів в електронному вигляді в суд мають більш конкретні, а не абстрактні назви. Все ж таки термін «електронний суд» натякає на більш загальне значення та має універсальний характер, є словом загальновживаним у світі як поняття, що включає в себе не тільки подання документів в електронному вигляді в суд. Цей модуль можна назвати за аналогією із багатьма західними прикладами «Електронне подання»» [71, с. 157].

Для початку роботи з сервісом «Електронний суд» необхідно зайти за веб-адресою `«cabinet.court.gov.ua»`. Користувач має зареєструвати власний електронний кабінет (або «Офіційна електронна адреса» – відповідно до процесуальних кодексів). Реєстрація досить проста, та потребує лише наявності ключа з КЕП.

«При реєстрації система автоматично «підтягує» дані про особу з КЕП (прізвище, ідентифікаційний код, тощо). Недостатні (чи змінені дані, наприклад, про електронну пошту) необхідно внести чи відкоригувати самостійно. Після цього реєстрація завершена, а користувач одразу потрапляє в сервіс вже доступного на сьогодні «Електронного суду» [267].

«З дати початку функціонування підсистеми «Електронний суд» у тестовому режимі процесуальні документи, надіслані з електронної пошти з доменним іменем `«@mail.gov.ua»` або з будь-яких інших доменних імен, судами не приймаються і не реєструються. Підсистема «Електронний суд» забезпечує обмін процесуальними документами (надсилання та отримання документів) в електронній формі між судами, органами та установами системи правосуддя, між судом та учасниками судового процесу, між учасниками судового процесу.

Після успішної відправки учасник судового процесу може відслідковувати рух та стан розгляду свого документа в суді. Інформація про доставку документа, його реєстрацію та інші відомості надсилаються до Електронного кабінету автора в автоматичному режимі. Також учасник судового процесу за допомогою сервісу Електронного суду може сплатити судовий збір та інші платежі у режимі онлайн, сформувавши та надати електронне доручення іншій особі, та додатково отримувати:

- веб-посилання на тексти всіх сформованих судом процесуальних документів по справі, в якій учасник процесу приймає участь: судові рішення, судові повістки, виклики тощо;

- інформацію про отримані та зареєстровані вхідні документи по справі разом з документами в електронному форматі;

- інформацію про отримані документи по справі від інших учасників разом з документами в електронному форматі;

- електронні документи, що спричинили зміну стану розгляду справи, протоколи автоматизованого розподілу, тощо» [267].

Надалі, після розробки інших сервісів ЄСІТС, в електронному кабінеті буде доступний перелік всіх таких сервісів та відповідне посилання для можливого їх використання.

Вищезазначені дії особа може здійснити і за допомогою представника, якщо він є зареєстрованим користувачем. При цьому представник діє через власний електронний кабінет. Головним питанням стає підтвердження повноважень цієї особи. Згідно ч. 7 ст. 62 ЦПК у разі подання представником заяви по суті справи в електронній формі він може додати до неї довіреність або ордер в електронній формі, підписані електронним підписом [75, с. 35].

Довіритель, який зареєстрував електронний кабінет, може уповноважити представника шляхом формування, підписання та направлення до підсистеми електронної довіреності з певним рівнем доступу, тобто обсягом повноважень представника. Представником може бути лише інша фізична особа, що має зареєстрований електронний кабінет. Якщо довіритель не зареєстрував такий

кабінет, то зареєстрований в ньому представник прикріплює довіреність чи ордер у відсканованому вигляді у якості додатків до позовної заяви.

Раніше вважалось, що юридичні особи не зможуть реєструвати власний електронний кабінет, але цю концепцію було переглянуто, зрозуміло, що реєстрація кабінету за директором чи іншою уповноваженою особою юридичної особи викликало б значні труднощі на практиці для юридичної особи, яка б виявилась у залежності від цієї особи, у випадку її звільнення чи інших обставин та втратила б доступ до своїх справ.

Згідно ч. 3 ст. 58 ЦПК, юридична особа бере участь у справі через свого керівника або члена виконавчого органу, уповноваженого діяти від її імені (самопредставництво юридичної особи), або через представника. Представництво від імені юридичних осіб необхідно відрізнити від ведення справ юридичних осіб їх органами. Попередня редакція цієї статті була невдалою («юридичних осіб представляють їхні органи, що діють у межах повноважень, наданих їм законом, статутом чи положенням, або їх представники»), що приводило до думки, що органи юридичної особи є її представниками). Проблема виявлялась і в тому, що законодавець взагалі часто терміни «представник юридичної особи» та «орган юридичної особи» ототожнює. Тому, достатньо дискусійним у цивільному і цивільному процесуальному праві є питання про те, чи слід вважати дії органу юридичної особи діями самої особи, чи це є дії представника (докладно це питання досліджено автором окремо [545]).

Органи юридичної особи є її частиною і не виступають самостійним суб'єктом права. Якщо юридична особа не реалізовує своє право на самопредставництво, вона може діяти через представника.

Велика Палата Верховного Суду встановила, що касаційна скарга Публічного акціонерного товариства «Українська залізниця» в особі Регіональної філії «Львівська залізниця», підписана заступником начальника з фінансово-економічних питань регіональної філії на підставі довіреності від 21.10.2016 р. та начальником юридичної служби регіональної філії на підставі

довіреності від 25.10.2016 р. Повертаючи касаційну скаргу Вищий господарський суд України вказав про порушення відповідачем порядку представництва юридичної особи в суді, та правильно визначив процесуальні наслідки надходження касаційної скарги, підписаної особою, яка не мала права її підписувати. Реалізація права на звернення з касаційною скаргою є процесуальною дією в суді, яка має здійснюватися або самою особою у порядку самопредставництва або її процесуальним представником (постанова від 13.03.2018 р. у справі №910/23346/16).

Реєстрація Електронного кабінету юридичної особи здійснюється за допомогою електронного підпису юридичної особи або електронної печатки юридичної особи.

Від імені юридичної особи підписувати електронні довіреності мають право особи, зазначені в відомостях Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань щодо такої юридичної особи. Але це не означає, що довірительом стає ця посадова особа. Заявником/позивачем буде підприємство, державна установа тощо. Від імені іноземної юридичної особи електронні довіреності видаватися не можуть [75, с. 35].

З 25 березня 2021 року в «Електронному суді» з'явився новий функціонал – Кабінет адвоката. Після активації кабінету адвоката можна перейти до функціоналу «Створити ордер», заповнити форму створення ордеру та активувавши опцію «Справа» вказати номер справи, доступ до якої необхідно отримати. Потім система сформує електронний документ такого ордеру, який необхідно засвідчити кваліфікованим електронним підписом. Зазначений документ буде автоматично додаватися до переліку додатків на заяву, яка подається за ордером [154].

Розробниками модулю «Електронний суд» було також запроваджено спеціальну Базу знань про електронний суд для користувачів з покроковими інструкціями [54].

Деякі процедурні та організаційні питання запровадження «Електронного суду» були розкриті у наступних листах ДСА: «Про тестування підсистеми «Електронний суд» від 22 грудня 2018 року [371], «Про розгляд судами документів, отриманих з підсистеми «Електронний суд» від 23.01.2019 №15-1446/19 [359], «Про сканування матеріалів судових справ» від 08.08.2019 №15-20739/19 [361] та наказом від 20 лютого 2020 року №98 [236].

З 1 січня 2019 р. всі суди України стали пілотними щодо запровадження підсистеми Електронний суд відповідно наказу ДСА від 22 грудня 2018 року №628 «Про проведення тестування підсистеми Електронний суд» [356]. Наказ був виданий з перспективою, що в березні 2019 запрацює ЄСІТС, на цей час наказ не чинний.

Наказом ДСА від 13.04.2018 №168 була затверджена «Концепція побудови єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи» [329] та визначено етапи побудови ЄСІТС (до кінця 2019 року планувалось забезпечити дію основного функціоналу).

Наказом ДСА від 7 листопада 2019 року №1096 «Про забезпечення створення і функціонування Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи» [235] було затверджено дещо іншу редакцію Концепції ЄСІТС та уточнено строки впровадження її окремих модулів (до 2023 року). Ці строки закріплені і у Планові заходів із забезпечення створення та функціонування ЄСІТС [266].

Відповідно до наказу ДСА від 26.04.2019 №429 «Про внесення змін до наказу ДСА від 22.12.2018 №628» з 02 травня 2019 року у Касаційному адміністративному суді у складі ВС розпочалась тестова експлуатація підсистеми «Електронний суд» [319].

Наказом ДСА №247 від 1 червня 2020 р. було запроваджено з 01 червня 2020 року дослідну експлуатацію підсистеми «Електронний суд» та «Електронний кабінет» у всіх місцевих та апеляційних судах України (крім Київського апеляційного суду) та в Касаційному адміністративному суді у складі ВС.

У Касаційному адміністративному суді тестову експлуатацію підсистеми «Електронний суд» розпочато 2 травня 2019 року.

Згідно з наказом ДСА №268 від 17.06.2020 р., до переліку цих судів з 1 червня 2020 р. увійшов також і Касаційний господарський суд у складі ВС.

В Касаційному цивільному суді використовується Автоматизована система документообігу Суду «ДокПроф», яка на сьогодні не є тестовою експлуатацією підсистеми «Електронний суд» та **не** забезпечує такі можливості: прийом в електронному вигляді процесуальних документів, створених користувачами в електронному кабінеті; автоматичне надсилання на адреси електронних кабінетів учасників справи відповідних документів; отримання електронних судових справ від судів першої та апеляційної інстанцій. Таким чином, наразі Касаційний цивільний суд не має можливості приймати процесуальні документи, створені користувачами в електронному кабінеті підсистеми «Електронний суд» [151].

В ВС діловодство регулюються окремо [147], в тому числі і щодо організації роботи з документами, що передаються електронними засобами зв'язку (електронною поштою, факсом тощо).

Низка наказів, стратегій щодо побудування ЄСІТС поки не закінчилась її впровадженням, на жаль. Зрозумівши, напевне, неможливість одномоментно ввести в дію весь функціонал ЄСІТС, як це передбачено ст. 14 ЦПК, було прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення поетапного впровадження Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи» від 27 квітня 2021 року [302].

Основною ідеєю цього Закону є запровадження можливості вводити в дію окремі модулі ЄСІТС, адже в перехідних положеннях ЦПК зазначено, що «Створення та забезпечення функціонування Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи здійснюються поетапно».

Всім очевидно, що «одним махом» запровадити ЄСІТС не вдалось, це було досить сміливе прагнення ввести електронне судочинство відразу по всіх

інстанціям, по всіх категоріям справ, та по всіх юрисдикціям (умовно кажучи – у всіх «некримінальних» процесах).

Інші країни роками розширювали функціонал електронного судочинства, а в Україні вирішили зробити все відразу. Звісно, що у сказаному є деяка умовність, адже система подання документів в суд вже працює в межах «Електронного суду», вже дуже багато зроблено. Однак, було дуже сміливо планувати введення у дію системи в цілому відразу, тим більше, що поетапність у впровадженні таких великих проєктів йде тільки на користь, адже впроваджуючи прогресивні та нові технології неминуче стикаємось із проблемами, які важко спрогнозувати з огляду на складність судових процедур.

Одномоментне впровадження системи часто не спрацьовує: всі складові треба запроваджувати поступово і поетапно – як стосовно доступних функцій, так і охоплення різних судів, крім того, будувати систему необхідно в модульному вигляді, щоб її частини були досить відокремлені одна від одної та могли бути розгорнуті незалежно одна від одної – радять міжнародні експерти у зазначеному питанні [241].

Зазначеним Законом №1416-IX розблоковується можливість прийняття Положення про ЄСІТС простим шляхом – можливістю приймати Положення, що визначають порядок функціонування її окремих підсистем (модулів).

Також цим Законом №1416-IX було усунуто недолік, який з'явився при прийнятті Закону України «Про електронні довірчі послуги», який замінив Закон України «Про електронний цифровий підпис», при цьому у ЦПК (ГПК та КАС) не були внесені відповідні зміни щодо електронних підписів як способу ідентифікації учасника справи у електронній комунікації із судом.

Однак цей закон приніс нам і не дуже гарні новини щодо форми судової справи. Адже у первісній редакції ЦПК (ГПК та КАС) було передбачено як єдину форму судової справи – електронну.

Тапер в законодавстві зазначено, що «суд проводить розгляд справи за матеріалами судової справи у паперовій або електронній формі в порядку, визначеному Положенням про Єдину судову інформаційно-телекомунікаційну

систему та/або положеннями, що визначають порядок функціонування її окремих підсистем (модулів)» [498] (ч. 9 ст. 14 ЦПК). На нашу думку, це значний регрес у ідеї безпаперового сучасного суду.

Звичайно позитивно нами оцінюється нова редакція ч. 7 ст. 43 ЦПК : «У разі подання до суду документів в електронній формі учасник справи зобов'язаний надати доказ надсилання листом з описом вкладення іншим учасникам справи копій поданих до суду документів» [498]. Натомість попередня редакція передбачала обов'язок суду надсилати подані документи іншим учасникам справи, якщо особа подає документи до суду в електронній формі. Це невиправдане навантаження на суди, на бюджет суду тощо. Аналогів такої норми ми не зустрічали ні в одній країні світу, досвід якої вивчали, навіть заможних країн.

Позитивною видається і зміна норми, яка міститься у абз. 2 ч. 1 ст. 247 ЦПК: «За заявою будь-кого з учасників справи або за ініціативою суду повне фіксування судового засідання здійснюється за допомогою відеозаписувального технічного засобу (за наявності в суді технічної можливості та за відсутності заперечень з боку будь-кого з учасників судового процесу)» замість «За наявності заперечень з боку будь-кого з учасників судового процесу проти здійснення повного фіксування судового засідання за допомогою відеозаписувального технічного засобу – таке фіксування здійснюється лише за допомогою звукозаписувального технічного засобу».

Тобто змінюється презумпція з повної відеофіксації судового засідання на презумпцію «нездійснення» повної відеофіксації судового засідання доки не буде про це заявлено учасником справи за умови незаперечення цього іншими учасниками (будь-кого) та за наявності технічної можливості.

Дослідивши етапи та труднощі запровадження ІТ у судочинство до 2020 року, перейдемо до іншої цікавої тенденції. Як і у всьому світі, в Україні **карантинні обмеження стали рушійною силою запровадження ІТ у судочинство**, у зв'язку з чим згадується прислів'я – «Не було б щастя, та нещастя допомогло».

Карантин у зв'язку з епідемією коронавірусу COVID-19 прискорив запровадження багатьох опцій електронного судочинства в різних країнах – карантин став тим тригером, якого не вистачало раніше для переведення в електронний формат такої об'єктивно консервативної діяльності, як судочинство. Багато країн за останні місяці здійснили реальний прорив у цифровому судочинстві [71].

Впровадження ІТ у судочинство у частині проведення засідання засобами відеозв'язку відбулось в «турборежимі» у зв'язку із вирішенням проблеми відправлення правосуддя в умовах запровадження карантину.

Згідно ст.ст. 14 та 212 ЦПК ЄСІТС мала забезпечити участь в судовому засіданні в режимі відеоконференції. Комунікація «Суд-Суд» була реалізована окремо раніше (обидва учасники мають знаходитися у різних судах, але тільки в судах, а не в іншому місці). Але до карантину не була забезпечена можливість участі у судовому засіданні у режимі «Суд – Інше місце». Карантин і самоізоляція не дозволяли прибути в суд, ні в той де слухається справа, ні в той, з якого відбувається відеозв'язок з «головним» судом.

Хронологічно першою реакцією стала рекомендація ДСА від 19 березня 2020 року забезпечити «розгляд більшості судових справ у порядку письмового провадження (де це допускається процесуальними нормами), або у режимі відеоконференцзв'язку. Також була надана можливість учасникам судового процесу, в межах розгляду судових справ, подавати документи завчасно та дистанційно, зокрема, засобами поштового зв'язку та на офіційну електронну пошту суду; організована видача копій процесуальних документів засобами поштового зв'язку шляхом надсилання на електронну адресу заявника». Вочевидь, такі заходи не стали революційними – вищевказані можливості і до епідемії були гарантовані процесуальним законодавством, тому ДСА лише акцентувала увагу суддів на спонуканні учасників судового розгляду утримуватись від відвідування будівлі суду.

Однак суди не були готові до реального виконання таких рекомендацій: по-перше, у вже призначені судові засідання (а особливо у перші дні карантину)

сторони були викликані завчасно, якщо одна із сторін з'являлася, а від іншої сторони заяв про відкладення судового розгляду не надходило – правових підстав для призначення судового розгляду на іншу дату у суду не було, суд мав би розглянути справу за відсутності сторони (і можливо, за певних обставин – залишити позов без розгляду чи винести заочне рішення). Проблеми спіткали суди і з проведенням відеоконференцій зв'язку: навіть за наявності у більшості судів технічно обладнаних зал судових засідань реалізувати зв'язок у форматі «суд – суд» не видавалося можливим через високий попит на дистанційний розгляд справи, коли заявники просили провести відеоконференції у судових засіданнях, призначених на один й той самий час [513, с. 364].

Однак вже 2 квітня 2020 року набрав чинності Закон України від 30 березня 2020 року №540-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України, спрямованих на забезпечення додаткових соціальних та економічних гарантій у зв'язку з поширенням коронавірусної хвороби (COVID–19)», яким процесуальне законодавство було доповнене новими положеннями, що мають забезпечити відправлення правосуддя на час карантину.

Перш за все, учасники справи отримали можливість брати участь у судовому засіданні у режимі *відеоконференції поза межами приміщення суду* з використанням власних технічних засобів. Така можливість закладалася у концепції запровадження ЄСІТС, однак реалії змусили запровадити таку можливість значно швидше, при чому не врахувавши технічну готовність судів до її реалізації.

Відразу у професійному середовищі почалось обговорення можливості застосування програм Zoom, Skype та інших (навіть з'явилися новини про винесення за допомогою цих платформ смертних вироків у інших країнах). І хоч була позитивна практика проведення судових засідань за їх допомогою, але поширення вона не набула, оскільки за їх допомогою складно забезпечити безперервність, безпечність та аутентифікацію сторін («застосуванням електронного підпису», за термінологією змін до ЦПК, взагалі неможливо). Не

могла бути забезпечена інтеграція цих програмних продуктів з тими, що застосовується судом на підставі чинних законодавчих норм.

Питання належної організації відеоконференцзв'язку було вирішено 8 квітня 2020 наказом ДСА №169 у «Порядку роботи з технічними засобами відеоконференцзв'язку під час судового засідання в адміністративному, цивільному та господарському процесах за участі сторін поза межами приміщення суду» (далі – Порядок) та визначено, що системою відеоконференцзв'язку є комплекс технічних засобів та програмного забезпечення «EasyCon».

Через 15 днів, 23 квітня 2020 року, цей порядок був викладений у новій редакції. Згідно Порядку «учасники судового процесу беруть участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції поза межами приміщення суду за умови наявності у суді відповідної технічної можливості, про яку суд зазначає в ухвалі, у порядку, встановленому процесуальним законодавством». Інформація про проведення судового засідання в режимі відеоконференції «розміщується на офіційному веб-порталі судової влади України. Ризики технічної неможливості участі в режимі відеоконференції поза межами приміщення суду, переривання зв'язку тощо несе учасник справи, який подав відповідну заяву» [306].

Було лібералізовано підхід до вибору систем відеозв'язку, без обмеження однією програмою. «Система відеоконференцзв'язку (далі – Система) – комплекс технічних засобів та програмного забезпечення (за посиланням на офіційному веб-порталі судової влади України vkz.court.gov.ua) або інші доступні суду та учасниками судового процесу засоби, що забезпечують проведення судових засідань в режимі відеоконференцзв'язку та відповідають вимогам законодавства» [306].

Посилання на офіційному веб-порталі судової влади України vkz.court.gov.ua направляє до системи «EasyCon».

Для користувачів розроблена докладна інструкція [480]. У зазначеному Порядку регламентуються дії учасника справи для участі у судовому засіданні в режимі відеоконференції. Підтвердження особи учасника відбувається шляхом

його авторизації в Системі із застосуванням електронного підпису. Особа має зареєструватися на сайті easycop.com.ua. Заява щодо участі в судовому засіданні в режимі відеоконференції подається до відповідного суду не пізніше ніж за п'ять днів до судового засідання в порядку, визначеному процесуальним законодавством. Згідно Порядку «головуючий суддя приймає рішення про можливість проведення засідання в режимі відеоконференції за умови наявності у суді відповідної технічної можливості (наявність обладнання та можливість його використання у визначений день і час) та інформує про це Модератора. Модератор інформує учасника справи засобами телефонного зв'язку (електронної пошти), вказаними у заяві, щодо технічної можливості проведення засідання в режимі відеоконференції або відсутності такої можливості. Секретар до початку судового засідання, під час якого проводитимуться процесуальні дії у режимі відеоконференції, зобов'язаний здійснити визначені підготовчі дії, наприклад, активувати технічні засоби відеозапису; перевірити наявність вільного місця на внутрішньому носії відеозапису (не менше 10 Гб вільного місця) тощо» [480].

«Учасник, що бере участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції зв'язку, зобов'язаний зайти та авторизуватися в Системі за 10 хвилин до часу судового засідання, активувати технічні засоби тощо. Підтвердження особи учасника відбувається шляхом його авторизації в Системі із застосуванням електронного підпису. Система не дає можливості участі в судовому засіданні у режимі відеоконференції неавторизованим учасникам. На початку судового засідання учасники, що беруть участь в судовому засіданні в режимі відеоконференції, повинні показати свій паспорт або інший документ, що посвідчує особу, в розгорнутому вигляді на сторінці з фотографією в камеру для надання можливості Секретарю підтвердити особу кожного учасника» [306].

Відразу, 30 березня 2020 року були внесені зміни і в ЦПК (в ч. 4 ст. 212): «Під час дії карантину, встановленого Кабінетом Міністрів України з метою запобігання поширенню коронавірусної хвороби (COVID-19), учасники справи

можуть брати участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції поза межами приміщення суду з використанням власних технічних засобів. Підтвердження особи учасника справи здійснюється із застосуванням електронного підпису, а якщо особа не має такого підпису, то у порядку, визначеному Законом України «Про Єдиний державний демографічний реєстр та документи, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус» або Державною судовою адміністрацією України». Аналогічна норма з'явилась і у п. 15.16 перехідних положень до ЦПК, але *без уточнення про те, що діє вона під час карантину* [302].

Наприклад, в Київському районному суді м. Одеси за допомогою «EasyCon» проведено судових засідань:

- 1) у кримінальних справах за період березень-червень 2020 року – **62**; липень-грудень 2020 року – **72**; січень-червень 2021 року – **88**;
- 2) у цивільних справах за період березень-червень 2020 року – **33**; липень-грудень 2020 року – **96**; січень-червень 2021 року – **101**;
- 3) при розгляді матеріалів слідчими суддями за період березень-червень 2020 року – **50**; липень-грудень 2020 року – **73**; січень-червень 2021 року – **20**.

Оскільки Київський районний суд м. Одеси розглядає велику кількість справ та за кількістю отриманих справ входить до трійки найзавантажених судів України (за півроку 2021 року надійшло 20730 справи) та за півроку 2021 року розглянуто 19461 справ, що дозволило суду зайняти друге місце в Україні за кількістю розглянутих справ після Печерського районного суду м. Києва, то з вищенаведеної статистики не можна сказати, що учасники процесу масово перейшли на віддалену участь у засіданнях. Можливо, потрібна популяризація відповідних можливостей.

Система «EasyCon» показала здатність, на період поки не працює ЄСІТС, забезпечувати участь у судових засіданнях у віддаленому доступі. У ДСА поки не заявляють про її заміну.

Наведемо цікавий досвід Канади. У рішенні від 4 травня, *Arconti v. Smith*, 2020 ONSC 2782, суддя відхилив заперечення адвоката проти засідання засобами відеоконференції та зазначив, що «ми не повинні повертатися до дорогої особистої присутності в суді», порівнюючи це з поверненням до пера та чорнила. «Хоча технологія – це інструмент, а не рішення» суддя не вважав за потрібне відкладати судовий розгляд через «аморфного ризику зловживань». Позивачі у справі були стурбовані тим, що вони не знаходяться поряд зі своїм адвокатом, а також тим, що відео-судовий розгляд ускладнить оцінку поведінки свідка. Суддя зазначив, що не складе труднощів неналежним чином підказувати свідкові за кадром, але сигнали також можна подавати в залах судових засідань [35].

В публікаціях іноземних вчених така думка також все частіше лунає останнім часом. Відповідаючи на питання чи необхідно зберегти онлайн-формат засідань у майбутньому, коли світ позбавиться карантинних заходів, найчастіше відповідають – так.

Маємо звернути увагу, що чинне законодавство визначило таку відеоконференцію (поза межами приміщення суду з використанням власних технічних засобів) як повноправну альтернативу судовому розгляду, що не завжди є ефективним та виправданим.

Цікавий досвід судів Великої Британії, де судовою практикою було сформульовано низку критеріїв, за відповідності яким суд може прийняти рішення про проведення судового засідання в режимі відеоконференції. Зокрема, суд має встановити: важливість і характер питання, що підлягає вирішенню; чи за результатом розгляду буде проміжне (процесуальне) або остаточне рішення; чи існує особлива необхідність у терміновості або розгляд може бути відкладено; чи представлені сторони адвокатами; чи здатні непрофесійно представлені сторони (батьки, опікуни тощо) осмислено брати участь у дистанційному розгляді, включаючи доступ до необхідних технологій, розумові здібності, знання мови та інші питання; чи повинні бути заслухані нові докази або справа розглядатиметься на підставі наявних матеріалів; джерело

доказів, які повинні бути представлені і досліджені судом. Наприклад, чи є докази письмовими або усними, наданими професіоналом або свідком, оспорюваними або такими, що не оспорюються сторонами тощо; обсяг і тривалість пропонованого слухання; доступні технології, платформа, яка буде використовуватися (вважається, що слухання по телефону, ймовірно, буде менш ефективним засобом, ніж з використанням відео); досвід і довіра суду і тих, хто постає перед судом при проведенні дистанційних слухань з використанням запропонованої технології; будь-які безпечні (з точки зору потенційної інфекції COVID-19) альтернативи, які можуть бути доступні для деяких або всіх учасників для участі в судовому засіданні шляхом фізичної присутності в залі суду [569].

З наведеного бачимо, що дистанційне слухання у британській практиці – більше виключення, ніж реальна альтернатива, тим більше, що якість такого слухання зазвичай нижче, ніж традиційного – це і можливі технічні проблеми (затримки зображення, сторонні шуми), неможливість обміну та огляду документів, що досліджуються судом, а також безпосереднього спілкування адвоката зі стороною тощо.

Доцільно було б і у вітчизняній судовій практиці покладатися на подібні критерії, адже наразі суди, відмовляючи у задоволенні клопотання про проведення судового засідання у режимі відеоконференції, посилаються лише на певні процесуальні порушення (наприклад, заяву подано пізніше, ніж за 5 днів до дня судового засідання), на відсутність технічної можливості, що дещо дивно – держава, гарантуючи певне право, відмовляє у його ж реалізації через технічну неспроможність його забезпечення [513, с. 365].

З огляду на вищезазначене, пропонується частину третю статті 212 ЦПК доповнити абзацем другим такого змісту: «Під час постановлення ухвали про участь учасника справи у судовому засіданні в режимі відеоконференції суд враховує, чи надається стороні правнича допомога; стадію судового розгляду, на якій проводиться судове засідання, обсяг та характер доказів, що підлягають

дослідженню, орієнтовну тривалість судового розгляду та інші обставини, які перешкоджають виконанню завдань цивільного судочинства».

Використання сучасних ІТ відбувається і на стадії примусового виконання судового рішення. Відповідно до ст. 8 Закону України «Про виконавче провадження», реєстрація виконавчих документів, документів виконавчого провадження, фіксування виконавчих дій здійснюється в автоматизованій системі виконавчого провадження, (далі – АСВП) порядок функціонування якої визначається Положенням про автоматизовану систему виконавчого провадження від 05.08.2016 №2432/5 [297], затв. наказом МЮУ про автоматизовану систему виконавчого провадження [331]. АСВП дозволяє реалізувати принцип гласності і на стадії виконання судового рішення [51, с. 31].

Вільний і безоплатний доступ до інформації АСВП «забезпечує Міністерство юстиції України у мережі Інтернет на своєму офіційному веб-сайті, з можливістю перегляду, пошуку, копіювання та роздрукування інформації, на основі поширених веб-оглядачів та редакторів, без необхідності застосування спеціально створених для цього технологічних і програмних засобів, без обмежень і цілодобово» [2].

Також на офіційному веб-сайті МЮУ відкрита інформація про боржників, включених до Єдиного реєстру боржників. «Єдиний реєстр боржників – це систематизована база даних про боржників, що є складовою автоматизованої системи виконавчого провадження та ведеться з метою оприлюднення в режимі реального часу інформації про невиконані майнові зобов'язання боржників і запобігання відчуженню боржниками майна» [128].

Станом на квітень 2021 року кількість фізичних осіб боржників складає біля 5 млн осіб. Ця цифра вражає та відображає, на нашу думку, загальний низький рівень правової культури у державі, оскільки звинувачувати у такому становищі тільки недостатньо ефективні механізми виконання судових рішень є несправедливим.

АСВП – комп’ютерна програма, що забезпечує збирання, зберігання, облік, пошук, узагальнення, надання відомостей про виконавче провадження, формування Єдиного реєстру боржників і захист від несанкціонованого доступу. Адміністратором АСВП є державне підприємство «Національні інформаційні системи», уповноважене відповідно до законодавства на забезпечення здійснення заходів зі створення та технологічного супроводження програмного забезпечення Системи, на збереження та захист даних, що містяться у Системі, на виконання інших функцій. Держателем системи є МЮУ [331].

Арешт коштів боржника у тому числі на рахунках у банках є одним з заходів примусового виконання рішень передбачених ст. 10 Закону України «Про виконавче провадження» [297]. Але ця процедура займає деякий час, що уповільнює процес виконання. Так, за допомогою АСВП виконавець направляє запити для отримання інформації про рахунки боржника до Державної податкової служби України (інформація про рахунки наявна про юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців, як правило). Якщо такої інформації нема, виконавець примушений направити постанову про арешт коштів боржника до усіх діючих банків України (зараз в Україні діють 73 банки), тобто просто марно втрачати час.

Тому на основі ІТ запроваджується Автоматизований арешт коштів боржників, який регулюється Порядком автоматизованого арешту коштів боржників на рахунках у банках [334] та Інструкцією про безготівкові розрахунки в Україні в національній валюті [325].

«Автоматизований арешт коштів боржників на рахунках у банках передбачає отримання інформації про рахунки боржників у банках та накладення/зняття виконавцем арешту на/з кошти(ів) шляхом винесення постанов про арешт коштів та про зняття арешту з коштів боржника у формі електронного документа та прийняття їх до виконання банками» [334].

Поки ця процедура не працює у повному обсязі, до електронного обміну між банками та виконавцями приєдналося лише 7 з 73 українських банків (АТ

КБ «Приватбанк», АТ «Універсал банк» (MONOBANK), АТ «Оксі банк», АТ «Прокредит банк», ПАТ «Банк Восток», АКБ "Індустріалбанк», АТ «Таскомбанк»).

Виконавець за допомогою АСВП створює вимогу на отримання інформації стосовно наявності та стану рахунків боржника, накладає на неї кваліфікований електронний підпис. «Вимоги стають доступними для завантаження банками у день їх підписання уповноваженими особами. Інформаційні системи банків (далі – ІСБ) за допомогою прикладного програмного інтерфейсу один раз на годину протягом робочого часу виконують запит щодо наявності вимог для їх виконання. Не пізніше ніж за годину робочого часу після отримання вимоги в ІСБ формується повідомлення, в якому зазначається інформація стосовно наявності та стану рахунків боржник. Далі виконавець за допомогою АСВП виносить постанову про арешт коштів та накладає на неї кваліфікований електронний підпис. ІСБ за допомогою прикладного програмного інтерфейсу один раз на годину протягом робочого часу виконують запит щодо наявності постанови виконавця про арешт коштів для її виконання. Відповідальна особа банку виконує постанови про арешт коштів у порядку їх надходження. У разі відмови в арешті коштів в ІСБ формується повідомлення, де обґрунтовуються причини такої відмови, яке відправляється до АСВП. Схожим є і порядок прийняття до виконання банками постанов виконавця про зняття арешту з коштів у формі електронного документа» [334].

Строки, які визначаються годинами, звичайно вражають у нашому юридичному, часто неповороткому світі. Такі короткі строки, зазвичай, притаманні тільки кримінальному процесу. Замість трьох-сімох діб для поштової кореспонденції отримуємо годину не просто на передання інформації, а вже виконання запиту. Тому, звичайно короткі строки виконання – це безумовний позитив, але є і негативні наслідки описуваної новації.

Оскільки не всі банки приєднані до системи, після арешту коштів у приєднаних банках, боржник має змогу швидко зняти гроші в інших банках, до

яких поки прямує звичайний конверт із постановою виконавця, нехай навіть тільки три дні, але цього достатньо для уникнення стягнення.

Іншою проблемою є накладання арешту на рахунки, на які зараховуються заробітна плата, пенсія, стипендія та інше, але ця проблема не стосується проблематики нашого дослідження та вимагає глибокої оцінки та аналізу, тому не будемо тут її торкатися.

Зручною є можливість сплати боргу онлайн (при добровільному виконанні). Так, відповідно до Положення про АСВП, сторони виконавчого провадження забезпеченні доступом до інформації, що міститься в АСВП з можливістю здійснення боржниками в онлайн-режимі сплати заборгованості за виконавчими провадженнями. У разі проведення боржником онлайн-сплати заборгованості відображається загальна сума боргу за виконавчим провадженням, а саме, сума коштів, що підлягає стягненню за виконавчим документом з урахуванням стягнення виконавчого збору, витрат виконавчого провадження, штрафів, накладених на боржника за виконавчим провадженням та основної винагороди приватного виконавця. Для отримання такого доступу користувачу потрібно пройти авторизацію шляхом реєстрації користувача на вебпорталі «Он-лайн будинок юстиції» з обов'язковим використанням засобу кваліфікованого електронного підпису. Ідентифікація особи здійснюється за допомогою даних засобу кваліфікованого електронного підпису [245].

Крім судового захисту прав фізичних та юридичних осіб в Україні розвиваються й інші способи захисту онлайн.

Поскаржитись онлайн можна до Ради бізнес-омбудсмена, яка представляє та захищає інтереси бізнесу у державних органах. Нова установа покликана забезпечити прозоре ведення бізнесу в Україні [383].

Загальною тенденцією реформування сфери судочинства у різних країнах світу є розвиток, підтримка, стимулювання способів альтернативного вирішення спорів як заходу спрямованого на зменшення навантаження на систему державних судів. Цей інститут в Україні також вже має свою історію.

Але альтернативні способи вирішення цивільних справ, нажаль, поки не зовсім розповсюджені в Україні.

У ЦПК з 2017 року з'явилась ст. 16, яка розкриває основні положення досудового врегулювання спору: «Сторони вживають заходів для досудового врегулювання спору за домовленістю між собою або у випадках, коли такі заходи є обов'язковими згідно із законом. Особи, які порушили права і законні інтереси інших осіб, зобов'язані поновити їх, не чекаючи пред'явлення претензії чи позову».

Різного роду примирні процедури – дуже популярний інструмент залагодження спорів у світі. Мається на увазі не тільки медіація, а й інші способи врегулювання правових спорів. Досудове врегулювання спору, за ст. 16 ЦПК, може бути: 1) добровільним, за ініціативою сторін; 2) обов'язковим, якщо досудове врегулювання спору вимагається законом. Врегулювання спору не має ототожнюватися із інститутом врегулювання спору за участю судді (ст. ст. 201-205 ЦПК). Процедура медіації (чи інші альтернативні процедури) відбувається на добровільній основі незалежним фахівцем, без залучення судді чи співробітника суду.

В Україні, ще деякий час назад, впровадження обов'язкового досудового порядку вирішення спорів, в тому числі переговорів і медіації, стримувалося тією обставиною, що будь-який обов'язковий порядок досудового врегулювання спорів визнавався таким, що суперечить Конституції. Так, рішенням КСУ у справі за конституційним зверненням Товариства з обмеженою відповідальністю «Торговий Дім» Кампус Коттон клуб» «щодо офіційного тлумачення положення частини другої статті 124 Конституції (справа про досудове врегулювання спорів) від 09.07.2002 р. у справі №1-2/2002 було зазначено, що можливість судового захисту не може бути поставлена законом, іншими нормативно-правовими актами в залежність від використання суб'єктом правовідносин інших засобів правового захисту, в тому числі досудового врегулювання спору, а можливість використання суб'єктами правовідносин досудового врегулювання спорів може бути лише додатковим засобом

правового захисту, який держава надає учасникам певних правовідносин, що не суперечить принципу здійснення правосуддя виключно судом» [410].

Висновок КСУ був категоричним: виходячи з необхідності підвищення рівня правового захисту, «державна може стимулювати вирішення правових спорів в рамках досудових процедур, однак їх використання є правом, а не обов'язком особи, яка потребує такого захисту, що стало однією з підстав виключення з ГПК положень про обов'язкове проведення досудового врегулювання спорів не тільки до подання позовної заяви, а й при заміні неналежного відповідача або подачі позову третьою особою, що заявляє самостійні вимоги на предмет спору» [410].

Однак у зв'язку із внесенням змін до Конституції таке рішення КСУ стало неактуальним: ст. 124 Основного Закону в редакції Закону України №1401-VIII від 02.02.2016 р. прямо передбачає, що законом може бути визначено обов'язковий досудовий порядок врегулювання спору. Відповідні положення були закріплені й в ст. 16 ЦПК: відтепер сторони вживають заходи для досудового врегулювання спору за домовленістю між собою або у випадках, коли такі заходи є обов'язковими за законом (поки таких випадків законом не визначено).

Все це є нормативною підставою для подальшої законотворчості у сфері альтернативного вирішення спорів. Стосується це, перш за все, медіації, про доцільність впровадження якої тривалий час йдуть як наукові, так і законодавчі дискусії (на сьогодні ще не прийнятий закон про медіацію [377]).

З урахуванням такої конституційної можливості досудового врегулювання спорів (можливість якої закладена ст. 16 ЦПК) має сенс говорити про «необхідність запровадження обов'язкової досудової медіації за найпростішими категоріями справ з незначними позовними вимогами. Як видається, це можуть бути справи про стягнення безспірної заборгованості або аліментів, деякі споживчі спори, особливо у сфері електронної торгівлі тощо. Однак, на цей час у цивільному процесі не передбачено випадків обов'язкового досудового врегулювання певних спорів» [518 с. 50-51].

Способи альтернативного вирішення спорів (Alternative Dispute Resolution, далі – ADR) прогнозовано зазнали трансформації із розповсюдженням Інтернету. «Не лише спілкування між людьми перемістилось у мережу, а й велика кількість правовідносин. Якщо людина замовила товар онлайн, очікувано, що вона бажатиме вирішувати онлайн і спори щодо такої купівлі та не бажатиме вирішувати відповідні спори офлайн (у державному суді чи у медіатора тощо). Тому з появою Інтернету з'явилися і т. з. ODR – онлайн вирішення спорів (Online Dispute Resolution). Іноді говорять про IDR (Internet Dispute Resolution) та EDR (Electronic Dispute Resolution). Система онлайн-вирішення спорів включає в себе різні способи, пов'язані з інформуванням про можливості ADR, з автоматизованим зверненням (заповненням формуляра), електронними консультаціями, можливістю винесення рішення залученим експертом онлайн, можливістю онлайн-обговорення конфліктної ситуації. ODR – це не нова за суттю процедура, а лише зміна форми традиційного ADR. Хоча деякі дослідники говорять не тільки про зміну форми з розвитком ODR, але й про зміну якості вирішення конфліктів (можливо, вони праві, особливо враховуючи стрімкий розвиток технологій)» [74, с. 5-9].

«Проведення медіації з використанням Інтернету, в дистанційному режимі, практикується здебільшого в транскордонних спорах або за неможливості сторін перебувати в одному місці. Особливо актуальним дистанційний режим став через COVID-19, коли мирне врегулювання спорів за допомогою медіації вимушено перейшло в Інтернет.

Проведення онлайн-медіації є можливим через використання різних технологій, наприклад, чат-конференцій, відеоконференцій, аудіоконференцій, симультанних або асинхронних повідомлень, електронного листування, голографічних зображень тощо. У випадку використання аудіовізуальних технологій онлайн-медіація більше схожа на традиційну медіацію за рахунок аудіовізуального спілкування сторін і медіатора. У такому випадку дві сторони медіації, як правило, мають два конференц-канали: один для зв'язку кожної із сторін із медіатором та інший для загальної конференції між двома сторонами

та медіатором. Сторони отримують доступ від медіатора до цих каналів зв'язку, і саме через них відбувається спілкування. У випадку використання текстових методів медіатор спілкується із сторонами через текстові повідомлення, листування або чат, при чому таке спілкування може бути як симультанним (одночасним), тобто в режимі реального часу за допомогою чату, так і асинхронним – із використанням повідомлень або електронних листів, коли спілкування відбувається із перервами» [504, с. 160].

Якщо процес медіації повністю відбувається онлайн, говорять про «віртуальну» медіацію.

«Зустрічі проводяться за допомогою відео або телеконференцій, і будь-яка форма подання документів полегшується за допомогою зашифрованої хмарної платформи, доступної через Інтернет. Наприклад, за допомогою платформи *Zoom* (американська платформа, що надає послуги дистанційного конференц-зв'язку). Врегулювання спорів за допомогою медіації в Інтернеті дуже схоже на «справжню» медіацію. Сторони можуть обрати спільне засідання, на якому будуть зроблені вступні заяви. Після цього медіатор запрошує учасників до кімнати обговорень. Як правило, в складних комерційних спорах сторони можуть надати додаткові свідчення або важливі документи на підтримку своєї справи. Якщо угода досягнута, сторони можуть підготувати проект і обмінятися підписами через *DocuSign* або аналогічні програми. Все можна зробити онлайн. У майбутньому цей варіант, можливо, замінить медіацію в класичному її поданні» [52].

«Дистанційні форми спілкування актуальні для таких напрямків медіативної практики, як сімейна і відновна медіація, де сторонам іноді складно зустрічатися безпосередньо у зв'язку з напруженістю відносин (наприклад, між подружжям або між жертвою і правопорушником), або правопорушник відбуває покарання у виправних установах. Крім зазначеного, дистанційна медіація дозволяє вирішити завдання безпеки медіатора (при зверненні людей із психічними відхиленнями).

Але поряд із зазначеними плюсами медіація-онлайн має і недоліки – психологічні особливості сприйняття один одного в онлайн-просторі, а саме: 1) розмова через комп'ютер, як і телефонна розмова, підсвідомо сприймається сторонами як короткострокова, в той час як медіативна сесія в середньому триває 2–3 години; 2) відчувається відмінність у спілкуванні з людиною, яка поруч, і зображенням її на екрані. В силу зазначених психологічних причин зменшується і емоційний вплив медіатора, виникають перешкоди для встановлення довіри, обмежуються можливості безперервного контакту очей як інструменту встановлення каналу комунікації (рапорту), обмежуються можливості медіатора щодо аналізу невербальної інформації. З цих причин розвиток онлайн-медіації має здійснюватися з використанням відеоконференцзв'язку, котрий дозволяє максимально наблизити процедуру спілкування до реальності. Крім того, одним із найбільш вагомих аргументів проти проведення онлайн-медіації виступає те, що медіація за своєю соціальною спрямованістю покликана повернути суспільству цінність людського спілкування» [138, с. 63].

Не зважаючи на сказане, онлайн-медіація розвивається. Як один із способів альтернативних способів вирішення спорів, він пропонується системами ODR [516, с. 333-335; 546; 538, 526].

Крім способів альтернативного вирішення спорів, розвиток яких невинно розвивається протягом останніх десятиліть, та про які вже написано дуже багато, в світі активно розвиваються різні онлайн процедури врегулювання спорів (ODR), але в рамках діяльності державних судів, наприклад, в Україні в рамках пілотного проекту спробують запровадити досвід Третейського Суду щодо вирішення цивільних спорів (Civil Resolution Tribunal) Ванкуверу (Британська Колумбія, Канада), який вирішує спори тільки в онлайн-режимі.

Основна мета такого суду – шляхом поетапних процедур врегулювати спір, не доводячи до розгляду позову державним судом. Спочатку «онлайн-суд» надає можливість потенційному позивачеві (або відповідачу) через інтернет-

сайт викласти суть спору (зазвичай це спори між сусідами і щодо позик) та допомагає сформулювати можливу суть претензії або альтернативний шлях задоволення власних потреб. Наприклад, боржник (потенційний відповідач в суді) може шляхом вибору із запропонованих алгоритмом онлайн-суду варіантів вказати на недостатність коштів для оплати чергового платежу і запропонувати своєму кредитору варіанти розстрочки. Така пропозиція автоматично оформляється у вигляді листа і може бути відправлена як традиційною, так і електронною поштою. З огляду на український погляд на судочинство, ця процедура може бути визначена як претензійна.

Другий етап онлайн-суду передбачає врегулювання спору листуванням через електронні інструменти, а якщо це не вдається, відбуваються переговори із залученням медіатора, і тільки у разі неможливості досягти згоди, спір вирішується професійним суддею. Особливістю цього онлайн-суду є його безальтернативність для визначеної категорії справ, встановлена в законі [518, с. 51-52].

Схожа ідея онлайн-суду розробляється у Великобританії «*Online dispute resolution system*» [626]. *Richard Susskind*, найбільш яскравий прибічник онлайн-судів, напевне, у всьому світі, пише, що конкретний зміст онлайн-суду, який привертає до себе самі жваві дебати, це онлайн-суддівство, що включає в себе розгляд справ судьями-людьми, але не в фізичних залах судових засідань. Замість цього докази і аргументи надаються через онлайн-сервіс. Своєю чергою, судді виносять свої рішення не у відкритому судовому засіданні, а знову через онлайн-платформу. Розгляд не ведеться в одному ефірі за допомогою відео, аудіо або чату в реальному часі. Більш загальною концепцією є система, яка використовує переваги технології і здатна розширити сферу її дії за межі традиційних повноважень традиційних судів. За цією моделлю технології можуть і повинні дозволяти судам виносити більше, ніж судові рішення. Ці розширені суди, наприклад, надають інструменти, які можуть допомогти користувачам судів зрозуміти відповідні закони і доступні їм варіанти. Вони можуть направляти користувачів при заповненні судових форм і

допомагати їм формулювати свої аргументи і збирати докази. Вони також можуть пропонувати різні форми позасудового врегулювання, такі як переговори і рання нейтральна оцінка, не як альтернатива публічної судовій системі, а як її частина [639].

Ідея цього суду буде запроваджена в Україні. Так, вже створена Платформа для вирішення спорів щодо незначних порушень Правил дорожнього руху, розірвання шлюбу за умови згоди обох сторін, а також стягнення аліментів на дітей. Платформа була розроблена USAID у співпраці з Київським районним судом м. Одеси та за сприяння Вищої ради правосуддя. На її втілення в життя з урахуванням підготовчого періоду знадобилося близько 2,5 року. Маємо надію, що програма буде прийнята на законодавчому рівні як альтернатива для людей вибирати кращий спосіб захисту своїх прав. До кінця 2021, після тестування системи, з'явиться можливість додати до неї ще як мінімум 5-10 нових категорій справ. А в майбутньому в онлайн-платформу можуть потрапити всі категорії справ про адміністративні правопорушення. Судді Київського районного суду вже почали просвітницьку кампанію про переваги онлайн-суду. Важливо донести до людей зручність платформи, яка може успішно працювати в нашій країні [509].

Платформа «Пошук рішень» має дружній дизайн і просту навігацію і покликана допомогти українцям: 1) отримати систематизовану правову інформацію, яка автоматично адаптується під обставини кожної конкретної справи, про шляхи вирішення спорів за незначні порушення правил дорожнього руху, розірвання шлюбу за умови згоди обох сторін, а також стягнення аліментів на дітей; 2) прийняти інформоване рішення щодо подальших дій; на основі зразків підготувати відповідні документи (заяви та інші) для звернення до суду або інший орган в залежності від обраного способу вирішення спору; 3) подати документи до суду за допомогою електронного підпису (КЕП) [511].

Тому розробники мають намір рухати ініціативу вперед і рекомендувати українським судам застосовувати платформу.

Також на допомогу суду та учасникам процесу розвиваються різні канали отримання офіційної інформації в Україні від державних органів. Така інформація може бути використана як доказ у суді.

Особливо варто відмітити ресурси Державної податкової служби України, наприклад, Загальнодоступний інформаційно-довідковий ресурс Державної податкової служби України [131], в тому числі Запитання-відповіді з бази знань, Податковий календар, Актуальні запитання, Програмні РРО, Єдиний Реєстр індивідуальних податкових консультацій.

Не тільки українські ресурси використовуються українськими адвокатами при зборі доказової бази для суду.

Європейський портал електронного правосуддя (European e-Justice Portal) може стати у нагоді українським юристам. Він не тільки надає громадянам практичну інформацію про судову систему, суміжні галузі та процедури. Європейський портал е-правосуддя задуманий як майбутній електронний універсал у сфері правосуддя. Першим кроком він прагне полегшити життя людей, надаючи інформацію про системи правосуддя та покращення доступу до правосуддя по всьому ЄС [71]. European e-Justice Portal містить посилання на базу неспроможних суб'єктів; реєстр підприємств; бланки платіжного доручення ЄС (Європейського наказного провадження); земельний кадастр; мережі адвокатури і судів та інші інструменти для судів, в тому числі відеоконференція; форма для зняття показань свідків.

Для адвокатів цікавим може бути перевірка даних по контрагентам з сайту уряду Великої Британії [610], сайтів фондових бірж, які у звітах надають інформацію про результати діяльності, структуру компанії тощо.

Ця інформація може бути використана і як засіб доказування за умови перекладу та посвідчення підпису перекладача.

Тому маємо констатувати, що впровадження ІТ у судочинство дозволяє вирішити проблему **вільного доступу до електронних доказів** з боку суду та учасників процесу.

Хоча, звичайно не зникає проблема встановлення достовірності електронних доказів, яка частково може бути вирішена засобами електронного судочинства (далі ми зупинимось на питанні використання технології блокчейн для вирішення зазначеної задачі).

Підводячи підсумок аналізу поточної ситуації у сфері впровадження ІТ у судочинство, зазначимо, що вже багато зроблено з точки зору законодавчого та технологічного забезпечення такого впровадження: зміни в ЦПК щодо ЄСІТС, уніфікація реалізації прав учасників судового процесу на судовий захист на основі єдиних підходів в різних видах судочинства, функціонування системи електронного подання в суд процесуальних документів. Але говорити про повну реалізацію планів України щодо електронного судочинства можна буде тільки після запуску більшої частини модулів ЄСІТС.

При цьому інформатизація правосуддя, поява в ньому альтернативності в формах і способах реалізації належних учасникам процесу прав і виконання покладених на них обов'язків безпосередньо сприятимуть зміні процесуальної форми і виступлять критерієм внутрішнього розвитку процесу, про що вже неодноразово було сказано фахівцями з цивільного процесу [492].

Впровадження ІТ, формуючи нове середовище оперативної і надійної взаємодії суду та учасників процесу, забезпечує розширення можливостей отримання судового захисту, з одного боку, і, автоматизуючи діловодство, рутинну роботу судів, сприяє зниженню навантаження на суди – з іншого [440].

І хоча є люди, які з деяким упередженням відносяться до ідей цифровізації правосуддя, але більшість вчених, суддів, адвокатів стверджують, що існуючі судові системи застаріли, недоречні в цифровому суспільстві і потребують термінової модернізації. Професор Richard Susskind з цього приводу наводить слова Acland-Hood, виконавчого директора HM Courts & Tribunals Susan (Служба судів і трибуналів HM, скорчено – HMCTS, є виконавчим агентством Міністерства юстиції Великобританії, яке відповідає за управління судами і трибуналами): *«наші процеси не повинні бути такими ж старими, як наші принципи»* [639].

Варто зазначити, що традиційні суди та традиційні моделі судових процесів все ще залишаються основними каналами вирішення спорів. Люди, які не використовують і не хочуть використовувати Інтернет для судових процесів, можуть вести судові процеси за традиційною моделлю – повністю офлайн чи частково онлайн. Але *дематеріалізація судових процедур* – виклик часу. В умовах, коли велика частина життя звичайної людини відбувається в Інтернеті – від пошуку інформації та спілкування з іншими людьми до споживання численних послуг, судова система не може працювати в традиційному паперовому форматі, а має пропонувати та забезпечувати вирішення спорів за допомогою нових технологій. Інформаційно-комунікаційна система судових органів має відповідати викликам і вимогам часу, пропонувати інструментарій вирішення проблем за допомогою електронних каналів комунікації, вже звичайних у багатьох сферах життя. Традиційне паперове судочинство виглядає марнотратно і нерозумно з точки зору збереження ресурсів. За кожною справою, яку розглядає суд, стоять заявники, фізичні та юридичні особи, адвокати, і кожен з них хоче отримувати актуальну інформацію. Кожну справу потрібно сформувати, описати, зшити, зберігати в архіві. Судова система продукує величезну кількість документів, більшість з яких не мають цінності. ІТ в судочинстві – якщо не єдиний, то дуже важливий спосіб оптимізувати судочинство [71, с. 7].

«Чим коротше і легше шлях від пред'явлення позову до судового рішення, тим процес досконаліший» – написав більше ста років тому *Е. В. Васьковський* [45]. ІТ у судочинстві – це передусім скорочення зазначеного шляху.

У сфері доказування у цивільному процесі ми починали впровадження ІТ з простих питань, як надати суду повідомлення електронної пошти, файли з документів з робочих комп'ютерів як доказів, а сьогодні вже говоримо про такі нетрадиційні засоби доказування, як лог-файли, інформація з різних інтернет-сервісів. Змінюється сам процес доказування та ми розуміємо, що для правильного вирішення цивільних справ суди можуть і повинні

використовувати всі сучасні прийоми і методи дослідження та оцінки електронних доказів.

З ускладненням інформаційного простору з'являються нові проблеми, які мають бути вирішені. Наприклад, 10 років тому не поставали проблеми про доказове значення повідомлень месенджерів, у зв'язку з тим, що їх просто не існувало.

Які нові проблеми принесе нам інформаційний прогрес, ми ще можемо і не здогадуватись.

Зауважимо також, що мабуть не досить вірно зводити здійснення судочинства до звичайної державної послуги, про що останній час багато говорять. Дійсно відбувається так, що розвиваючи електронне судочинство, особливо в країнах де це відбувається в рамках е-уряду, суб'єктивно формується думка про судову діяльність як звичайну державну послугу.

Не варто забувати, що судова влада у сучасних умовах правової держави набуває універсального характеру, стає учасником здійснення всіх функцій держави, зберігаючи свою незалежність. Саме судова діяльність є передумовою функціонування багатьох інститутів громадянського суспільства, починаючи від традиційної адвокатури і закінчуючи медіацією. І саме судова влада забезпечує реалізацію завдань врегулювання конфліктних відносин у суспільстві і забезпечення безпосередньо діючих прав і свобод людини і громадянина. У зв'язку з цим вона не може і не повинна обмежуватися функціональними рамками державної послуги, нездатною вмістити правосуддя як державну функцію, яка є *fundamentum regni* [492].

При впровадженні ІТ в судочинство також необхідно звернути увагу на проблеми кадрового забезпечення, і це стосується не тільки працівників судів, а загалом пов'язано з потребою у спеціалістах з технічних та комп'ютерних наук.

За останні кілька років сектор ІТ зростає швидкими темпами завдяки розширенню попиту на ці послуги. Кожна людина повинна мати навички, необхідні для користування повною мірою перевагами інформаційного

суспільства. Тому підвищення компетентності та грамотності у сфері ІТ є необхідними [148].

Так, у Керівних принципах Комітету міністрів Ради Європи щодо електронних доказів у цивільних та адміністративних провадженнях окремо приділено увагу підвищенню обізнаності, навчанню та освіті у сфері застосування електронних доказів. Так, зазначено, що Держави-члени повинні сприяти обізнаності про переваги та цінність електронних доказів у цивільних та адміністративних провадженнях, постійно відслідковувати технічні стандарти, пов'язані з електронними доказами. Всі фахівці, що працюють з електронними доказами, повинні мати доступ до необхідного міждисциплінарного навчання щодо обробки таких доказів. Судді та практикуючі юристи повинні бути обізнані про розвиток ІТ, які можуть вплинути на доступність та цінність електронних доказів. Юридична освіта має включати здачу модулів з електронних доказів [164].

Крім того, важливим напрямком впровадження ІТ є популяризація серед українців вже запущених опцій електронного судочинства та формування цифрових навичок.

2.2. Інформаційні технології у світлі принципів цивільного процесу

Досліджуючи вплив ІТ на судочинство, вважаємо, що одним із головних питань є їх роль у реалізації принципів цивільного судочинства, що і зумовлює реальну здійсненність, необхідність для реалізації завдань та принципів судового процесу та межі такого впливу.

Організаційно-технічна модернізація правосуддя не повинна зводитися до суто утилітарних речей, які представляються зручними в даний конкретний період часу. Ключова ідея впровадження нових технологій не в тому, щоб зробити зручними умови професійної діяльності суддів і судових представників, вона набагато ширше і пов'язана з масштабним завданням підвищення ефективності судового захисту. Необхідно, щоб зміни, які пов'язані з перевагами прогресивних технологій, не привели до *деформації правосуддя*.

Звичайно, ці зміни неминучі, але їх використання не повинно привести до вихолощення самої ідеї суду з його багатством процесуальних форм. Виявляючи увагу до нормативно-правового регулювання, яке опосередковує вторгнення науково-технічного прогресу у діяльність суду, необхідно ретельно аналізувати, як всі ці процеси співвідносяться з принципами цивільного судочинства. Здебільшого нові технології скоординовані з основоположними принципами здійснення цивільного судочинства і не суперечать їм, навпаки, навіть сприяють їх ефективній реалізації [59, с. 51-52], але деякі принципи цивільного судочинства можуть опинитися під загрозою звуження їх змісту.

«Принципи цивільного судочинства мають важливе значення, оскільки вони є необхідною умовою вдосконалення діяльності судових органів, їх суворе дотримання і реалізація є важливою гарантією захисту прав, свобод та інтересів особи. У принципах цивільного процесу концентруються погляди законодавця на характер і зміст сучасного судочинства щодо розгляду й вирішення судами цивільних справ» [520, с. 91,92].

Принципи цивільного судочинства закріплені у Конституції (ст. 129), Законі України «Про судоустрій і статус суддів» [366] (ст.ст. 6-14) та ЦПК.

У відповідності до Конституції «суддя, здійснюючи правосуддя, є незалежним та керується верховенством права». «Основними засадами судочинства є: 1) рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом; 2) забезпечення доведеності вини; 3) змагальність сторін та свобода у наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості; 4) підтримання публічного обвинувачення у суді прокурором; 5) забезпечення обвинуваченому права на захист; 6) гласність судового процесу та його повне фіксування технічними засобами; 7) розумні строки розгляду справи судом; 8) забезпечення права на апеляційний перегляд справи та у визначених законом випадках – на касаційне оскарження судового рішення; 9) обов'язковість судового рішення» [186].

Принципи, зазначені у п.п. 4 та 5 цієї статті Конституції відносяться до кримінального процесу, інші – є, в тому числі, принципами цивільного

судочинства. ЦПК доповнює конституційні принципи судочинства наступними: «диспозитивність; пропорційність; неприпустимість зловживання процесуальними правами; відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалене судове рішення» [238, с. 11].

Згідно ч. 3 ст. 2 ЦПК «основними засадами (принципами) цивільного судочинства є: 1) верховенство права; 2) повага до честі і гідності, рівність усіх учасників судового процесу перед законом та судом; 3) гласність і відкритість судового процесу та його повне фіксування технічними засобами; 4) змагальність сторін; 5) диспозитивність; 6) пропорційність; 7) обов'язковість судового рішення; 8) забезпечення права на апеляційний перегляд справи; 9) забезпечення права на касаційне оскарження судового рішення у випадках, встановлених законом; 10) розумність строків розгляду справи судом; 11) неприпустимість зловживання процесуальними правами; 12) відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалене судове рішення» [238, с. 11].

Нові технології з одного боку сприяють реалізації деяких принципів, з іншого – впливають негативно. Маємо проаналізувати вплив ІТ у судовій діяльності на ефективну реалізацію кожного з них.

Верховенство права як принцип цивільного судочинства втілює положення про те, що людина, її права та свободи визнаються найвищими цінностями та визначають зміст і спрямованість діяльності держави.

У літературі вірно підкреслюють, що верховенство права – це «сукупність морально-правових цінностей, відповідно до яких мають регулюватися відносини в демократичному суспільстві, вирішуватися питання життєдіяльності людей, розглядатися справи у судах» [468, с. 94]. Пропонується інтегроване розуміння верховенства права як певного стандарту в аспекті судового тлумачення і правозастосування, що, як наслідок, впливає на ефективність цивільного судочинства. Базовими концептами для судді як інтерпретатора закону повинні бути субстантивний елемент верховенства права, який полягає у тому, що під час усієї діяльності суддя повинен виходити із каталогу основоположних прав людини та їх пріоритетності, а також

формальний елемент верховенства права, згідно з яким суддя має виходити з принципу законності (у значенні правовості законів), принципу пропорційності, принципу правової визначеності та процесуальних гарантій права на справедливий судовий розгляд [213, с. 19].

Закони держави, як і їх застосування, повинні відповідати праву як мірі загальної та рівної для всіх свободи та справедливості. Оскільки ці положення розкриваються через інші принципи цивільного судочинства як формалізовані процедури задля забезпечення завдань цивільного судочинства – справедливого, неупередженого та своєчасного розгляду і вирішення цивільних справ з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави – то і вплив інформаційних технологій на верховенство права розумно досліджувати стосовно кожного принципу цивільного судочинства.

Саме для забезпечення верховенства права суди досліджували докази в електронній формі іще до їх нормативного закріплення у процесуальному законодавстві.

Повага до честі та гідності, рівність усіх учасників судового процесу перед законом та судом. Згідно ст. 6 ЦПК «суд зобов’язаний поважати честь і гідність усіх учасників судового процесу і здійснювати правосуддя на засадах їх рівності перед законом і судом незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних та інших ознак» [498].

Рівність всіх перед законом проявляється у застосуванні закону однаково до всіх учасників судового процесу. Однак, законодавство може встановлювати певні пільги для деяких суб’єктів (звільнення від сплати судових витрат, звільнення від обов’язку свідчити). В контексті електронного судочинства такі пільги передбачені стосовно зменшення на 20 відсотків судового збору.

Принцип рівності всіх учасників судового процесу перед законом та судом передбачає рівну можливість усіх осіб брати участь у судовому процесі, мати цивільно-процесуальний статус, визначений ЦПК, здійснювати закріплені

процесуальним законом права та обов'язки. Ці прояви принципу рівності ІТ можуть підсилити, надаючи сторонам рівні можливості бути присутніми у судовому засіданні (засобами відеоконференцзв'язку).

З одного боку, не вбачається ризиків у реалізації цього принципу при застосуванні різних ІТ у судочинство. Навпаки, дистанційний доступ до правосуддя сприяє створенню умов для реалізації прав осіб незалежно від їх майнового стану, оскільки дистанційна участь у судовому засіданні за допомогою різних технологічних рішень є більш економічною.

З іншого боку, можливо поставити під сумнів тільки рівну можливість до самих ІТ (доступ до інтернету, програмного забезпечення, кінець кінцем сама наявність відповідного технічного пристрою), але українська концепція запровадження електронного судочинства враховує ці ризики та не встановлює імперативів у обов'язковій електронній комунікації із судом учасників процесу. Традиційна «паперова» та особиста участь не виключається правилами ЦПК про електронні комунікації із судом.

Треба також зважати на те, що «необтяженість юридичними та економічними перешкодами доступу до судової установи» та «належна (справедлива) судова процедура» є складовою права на справедливий суд та права на доступ до правосуддя.

Тому впроваджуючи ІТ у судочинство, необхідно пам'ятати про нерівні можливості громадян України у доступі до технологій та отримання навичок використання технологій, саме тому, абсолютно обґрунтовано українським процесуальним законодавством не передбачено обов'язкової участі у судових процесах засобами електронного суду. Електронне судочинство не повинно створювати перешкоди для доступу до правосуддя.

З цього приводу голова Латиноамериканської асоціації юристів, професор Дж. Мойєд пише: «Нині технології пропонують безліч послуг суддям, а також адвокатам, свідкам та присяжним. Практично кожна особа, яка певною мірою бере участь у процедурі судового засідання, знаходиться під впливом сучасного електронного суду. Цікаво, – продовжує професор, що технологічні досягнення

вирівнюють ігрове поле тільки у випадках, коли сторони мають однаковий рівень доступу до технологій. Натомість, коли одна із сторін отримує можливість більшою мірою використовувати технологічні ресурси для підтримки своїх аргументів виникають ускладнення щодо відновлення справедливості» [548, с. 27].

Необхідно пам'ятати, що правосуддя часто здається пересічним громадянам лабіринтом із складними для розуміння процедурами і рішеннями, непередбачуваними та важкими для розуміння рішеннями, що тільки посиляться, якщо особа буде намагатися розібратися із аналогічними електронними судовими процедурами. Тому впровадження ІТ має обов'язково враховувати дотримання принципу рівності. Технології мають бути максимально простими для розуміння, інтуїтивно зрозумілими.

Перспектива забезпечення дійсної інформаційної рівності (рівний доступ до Інтернету та технологій) – досить віддалена, тому норми права повинні закріплювати не тільки єдині правила використання ІТ, які поширюють свої дію на невизначене коло осіб, а й гарантії рівності в процесі для осіб, які не використовують ІТ. Іншими словами, рівень захищеності, можливостей відстоювати свою позицію в суді на засадах змагальності не повинен знижуватися при неможливості використання однієї із сторін ІТ. Відповідно, досягнення інформаційної рівності учасників процесу на поточному етапі інформатизації, інформаційної грамотності можливо тільки при забезпеченні розумного поєднання традиційних або класичних (усних і письмових) і електронних форм в здійсненні правосуддя та іншої діяльності судів. Наразі використання ІТ представляється зручною альтернативою традиційним формам отримання інформації про діяльність суду і здійснення окремих процесуальних дій. Розглядати ІТ як єдиний засіб поки передчасно [393, с. 37].

Гласність і відкритість судового процесу та його повне фіксування технічними засобами. Найбільш відчутний вплив ІТ на принцип гласності у судовому процесі, які значно розширюють зміст цього принципу.

Пункт 7 ст. 129 Конституції передбачає дію принципу гласності в українському судочинстві. Принцип гласності означає, що розгляд у цивільних судах є відкритим, що забезпечує присутність на слуханні справи будь-якої особи, тобто передбачається можливість вільного доступу в зал судового засідання не тільки осіб, що беруть участь у справі, але й усім іншим особам, які виявили бажання бути присутніми при вирішенні спору. З метою висвітлення ходу процесу і його результатів у залі можуть бути присутніми працівники засобів масової інформації (далі – ЗМІ).

Е. В. Васьковський зазначав, що гласність дає можливість суспільству контролювати діяльність суддів; підвищує відповідальність суддів за винесені рішення; утримує громадян від необґрунтованих позовів, помилкових заяв в силу остраху громадської думки; спонукає до сумлінного виконання своїх функцій учасників процесу; впливає на юридичний розвиток суспільства, оскільки завдяки гласності громадяни отримують можливість знайомитися з чинним правом у його практичному здійсненні; впливає на розвиток науки права, оскільки вчені мають можливість знайомитися з судовими рішеннями і користуватися судовою практикою [45, с. 116].

«Відкритий розгляд справ дає можливість особам безпосередньо ознайомитися з роботою суду, а це підвищує його відповідальність за законне і правильне вирішення справ, сприяє зниженню суб'єктивізму суддів і дозволяє всім бажаючим переконатися у дотриманні встановлених процесуальним законом правових процедур розгляду справи» [497, с. 24].

Принцип гласності реалізується за допомогою наступних правил:

По-перше, розгляд справ у цивільних судах проводиться відкрито.

По-друге, усі матеріали справи відкриті для осіб, які беруть участь у справі, вони мають право ознайомитися з ними, обов'язково мають бути поінформовані про час і місце судового засідання і про виконання окремих процесуальних дій.

Редакція статті 11 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», яка вступила в дію з 28 березня 2015 року (відповідно до Закону України «Про

забезпечення права на справедливий суд» від 12.02.2015 року [318]) розширює зазначене правило щодо суб'єктного складу. Так, передбачається, що «інформація про суд, який розглядає справу, сторони спору та предмет позову, дату надходження позовної заяви, апеляційної, касаційної скарги, заяви про перегляд судового рішення, стадії розгляду справи, місце, дату і час судового засідання, рух справи з одного суду до іншого *є відкритою та підлягає невідкладному оприлюдненню на офіційному веб-сайті судової влади України*, крім випадків, установлених законом» [366].

Тобто відповідна інформація поширюється серед невизначеного/необмеженого кола осіб.

ІТ звичайно значно полегшують отримання інформації про хід розгляду справ. На офіційному веб-порталі Судова влада України, який розміщений за адресою: <http://court.gov.ua/>, забезпечено можливість отримання інформації щодо стану розгляду судових справ, передбачає можливість пошуку користувачами порталу, перегляду, друку інформації щодо стану розгляду судових справ.

Забезпечено можливість перегляду інформації щодо стадій розгляду судових справ, змінених після 28 травня 2015 року та звітів про автоматизований розподіл судових справ між суддями, сформованих з 01 вересня 2015 року. Знайшовши потрібну справу можна переглянути судові рішення по справі, винесені судом, що відображені в колонці «Назва суду», та які оприлюднені у Єдиному державному реєстрі судових рішень.

Функціональна можливість модулю «Список справ, призначених до розгляду» розроблена для перегляду інформації про судові засідання (а саме: дата та час, коли повинно проходити засідання, суддя, №справи, сторони по справі, суть позову, адреса та форма судочинства). «Використовуючи відповідні інструменти (обравши необхідну дату в календарі, суддю чи форму судочинства, використовуючи пошук) користувач з легкістю зможе знайти справу, яка його цікавить. Користувач, зайшовши на сайт в розділ «Список справ, призначених до розгляду», може обирати дату судового засідання і внизу

одразу бачити список судових засідань на обраний день. При натисканні на кнопку календаря користувач може змінити дату, після чого інформація автоматично зміниться. Також при натисканні на кнопку «Очистити дату» користувач побачить список усіх призначених справ, які є в обраному суді. Користувач може обирати прізвище судді зі списку суддів, які відносяться до даного суду. Після чого він побачить список його справ. Також користувач може додати ще суддю, обравши його у випадяючому списку. При необхідності видалити з вибірки суддю користувач повинен натиснути на прізвище обраного судді. У списку з назвою «Форма судочинства» користувач може сортувати справи (адміністративні, кримінальні, цивільні або справи про адміністративні правопорушення). Користувач може здійснювати пошук, вказавши будь-яку інформацію по справі у текстовому полі. Якщо інформація достовірна, то користувач одразу побачить список справ, де вона зустрічається. Крім цього, користувач може паралельно обирати дату судового засідання, суддю та форму судочинства, таким чином звужуючи пошук» [104].

Також користувач може роздрукувати та відіслати на поштову скриньку інформацію про засідання.

Це значно полегшує учасникам процесу можливість отримання інформації, те що раніше можливо було тільки шляхом особистого відвідування суду чи дзвінка до суду, що деколи було досить важко здійснити, та відволікало працівників суду, тепер – зручний сервіс.

Щодо отримання віддаленого доступу до матеріалів справи учасниками процесу – це питання поки не знайшло свого повноцінного втілення, але передбачається самою концепцією побудови ЄСІТС, тому сподіваємося на її реалізацією. Сьогодні в підсистемі «Електронний суд» цей функціонал дуже обмежений.

На офіційному вебпорталі «Судова влада України» можна ознайомитися із судовою статистикою.

Також забезпечена можливість отримання інформації стосовно перебування суб'єктів підприємницької діяльності (контрагентів, боржників,

поручителів тощо) у процедурі банкрутства у рубриці «Оприлюднення відомостей про справи про банкрутство» [53], на офіційному сайті нині не діючого Вищого господарського суду України та дублюється на вебпорталі Судова влада України [244].

На офіційному вебпорталі Судова влада України забезпечено оприлюднення відомостей у справах про відшкодування збитків, заподіяних юридичній особі її посадовою особою [247].

Згідно Закону України «Про доступ до судових рішень» від 22.12.2005 року «кожен має право на доступ до судових рішень у порядку, визначеному цим Законом» [310]. ДСА забезпечує ведення Єдиного державного реєстру судових рішень. Порядок ведення Єдиного державного реєстру судових рішень, затв. постановою КМУ, від 25.05.2006 р. №740 (у редакції від 23.11.2009 р.) [336]. «Судові рішення, внесені до Реєстру, є відкритими для безоплатного цілодобового доступу на офіційному веб-порталі судової влади України» [336].

Згідно ст. 8 ЦПК «ніхто не може бути позбавлений права на інформацію про дату, час і місце розгляду своєї справи або обмежений у праві отримання в суді усної або письмової інформації про результати розгляду його судової справи. Будь-яка особа, яка не є учасником справи, має право на доступ до судових рішень у порядку, встановленому законом. Інформація щодо суду, який розглядає справу, учасників справи та предмет позову, дати надходження позовної заяви (скарги) чи будь-якої іншої заяви або клопотання у справі, у тому числі особи, яка подала таку заяву, вжитих заходів забезпечення позову та (або) доказів, стадії розгляду справи, місця, дати і часу судового засідання, руху справи з одного суду до іншого є відкритою та підлягає невідкладному оприлюдненню на офіційному веб-порталі судової влади України» [498].

При розкритті вищеназваної інформації необхідно дотримуватися правил щодо деперсофініфікації особистих даних про особу. Так, згідно ч. 5 ст. 8 ЦПК «при розкритті інформації щодо справи, передбаченої частинами третьою та четвертою цієї статті, не можуть бути оприлюднені такі відомості: 1) місце проживання або перебування фізичних осіб із зазначенням адреси, номери

телефонів чи інших засобів зв'язку, адреси електронної пошти, реєстраційні номери облікової картки платника податків, реквізити документів, що посвідчують особу, унікальні номери запису в Єдиному державному демографічному реєстрі; 2) реєстраційні номери транспортних засобів; 3) номери банківських рахунків, номери платіжних карток; 4) інформація, для забезпечення захисту якої розгляд справи або вчинення окремих процесуальних дій відбувалися в закритому судовому засіданні. Такі відомості замінюються літерними або цифровими позначеннями» [498].

Знеособлення відомостей про особу відбувається в автоматичному режимі за допомогою процедури маскування в тексті електронного примірника судового рішення або окремої думки судді відомостей, що не можуть бути розголошені відповідно до вимог законодавства за допомогою спеціалізованого програмного забезпечення з подальшою вибірковою візуальною перевіркою результатів такого маскування. Результатом процедури знеособлення є створення образу електронного документа, тобто цей документ не є оригіналом, розповсюджується для ознайомлення громадськості, головним чином, правників, для забезпечення інформацією про стан практики розгляду справ судами, трактуванні тієї чи іншої правової норми тощо. У розділі IX рішення Вищої ради правосуддя від 19.04.2018 р. №1200/0/15-18 «Про затвердження Порядку ведення Єдиного державного реєстру судових рішень» перелічуються особи, яким наданий дозвіл на повний доступ до інформаційних ресурсів Реєстру (за умови, якщо вони є авторизованими користувачами): «суддям, працівникам апаратів судів, зокрема для забезпечення видачі копій судових рішень із Реєстру згідно з вимогами цього Порядку, членам та уповноваженим працівникам секретаріату Вищої ради правосуддя, Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, уповноваженим особам Національного антикорупційного бюро України, Національного агентства з питань запобігання корупції, Національного агентства України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів, Державної судової адміністрації України та її територіальних органів,

працівникам адміністратора. Особи, яким надано дозвіл на повний доступ до судових рішень, зобов'язані не допускати розголошення у будь-який спосіб інформації, що стала їм відома у зв'язку з користуванням Реєстром у режимі повного доступу» [335].

Вся вище перелічена інформація необхідна не тільки учасникам справи, а й іншим особам, наприклад, практикуючим юристам, вченим, студентам, журналістам, особам зацікавленим в узагальненні судової практики, прогнозуванні власних судових перспектив тощо.

Рішення судів оголошуються публічно (за деякими винятками), з певними обмеженнями публікуються в мережі Інтернет, що робить доступним ознайомлення з таким судовим актом кожним бажаючим. Таким чином, здійснення правосуддя об'єктивно супроводжується отриманням, фіксацією і поширенням серед невизначеного кола осіб відомостей, які зачіпають багато сфер суспільного життя, включаючи приватне життя, особисту і сімейні таємниці, інші персональні дані, що знаходяться під захистом закону, тому необхідно застосовувати правові механізми, реалізація яких не тільки зводить до мінімуму небезпеку обмеження прав громадян, а й дозволяє в достатній мірі виконувати завдання судочинства з дотриманням антикорупційних вимог і громадського контролю за діяльністю судів [469, с. 75].

При здійсненні правосуддя мають суворо дотримуватись положення Конвенції Про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року [181], КСУ, Закону України «Про судоустрій та статус суддів», ЦПК, Закону України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» [311], що стосуються умов, заходів і порядку захисту прав осіб при реалізації принципу відкритості та гласності. Маємо забезпечити дотримання поряд із принципом гласності і принципу невтручання у приватне життя. Тільки деперсоніфікація даних про фізичну особу цим не може обмежуватись.

Вразливим моментом впровадження ІТ у судову діяльність є більш широкі можливості до отримання персональних даних осіб.

Так, при дослідженні доказів в судовому засіданні не завжди враховуються питання захисту персональних даних учасників судочинства, які можуть міститися не тільки в показаннях допитуваних осіб, але і оголошених документах [469, с. 75]. Приймаючи до уваги поняття персональних даних у Законі України «Про захист персональних даних» від 1 червня 2010 року [344], трансляція основної частини судового процесу не є законною. Над цим питанням мають працювати відповідні спеціалісти, необхідно чи змінювати поняття персональних даних чи змінювати підходи у можливості онлайн-трансляції судових засідань.

Згідно з рішенням КСУ від 20.01.2012 р. №2-рп/2012, збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди державою, органами місцевого самоврядування, юридичними або фізичними особами є втручанням в її особисте та сімейне життя. У справі «S. та Марпер проти сполученого королівства» ЄСПЛ зазначив: «Суд нагадує, що «приватне життя» – широке поняття, якому неможливо дати вичерпне визначення. Воно включає фізичну та психологічну недоторканність особи, тому може охоплювати різні аспекти фізичної та соціальної самоідентифікації особи. Наприклад, такі елементи як прираховування себе до певної статі, ім'я, а також сексуальна орієнтація і статеве життя потрапляють у приватну сферу, яка охороняється ст. 8 Конвенції. Крім імені людини, її приватне та сімейне життя може включати й інші засоби самоідентифікації особистості та підтримки зв'язків із сім'єю. Важливим елементом приватного життя може бути інформація про стан здоров'я людини. Крім того, Суд вважає, що національна приналежність людини також повинна вважатися частиною її приватного життя. Крім того, ст. 8 Конвенції захищає право людини на особистісний розвиток, а також її право налагоджувати й розвивати стосунки з іншими людьми та зовнішнім світом. До того ж поняття приватного життя охоплює елементи, які стосуються права людини на своє зображення» [411].

По-третє, будь-яка особа має право на вільний доступ до судового засідання за умов та в порядку, встановленому законом.

Згідно ч. 2 ст. 7 ЦПК «будь-яка особа має право бути присутньою у відкритому судовому засіданні. Від особи, яка бажає бути присутньою у судовому засіданні, забороняється вимагати будь-які документи, крім документів, що посвідчують особу» [498].

Допуск осіб на відкрите судове засідання регулюється Тимчасовим порядком забезпечення охорони судів, органів та установ системи правосуддя, а також підтримання громадського порядку в них, затв. рішенням Вищої ради юстиції від 26.12.2016 р. №347/0/15-1, наказом Міністерства внутрішніх справ України від 26.12.2016 р. №1352 [341].

Пропуск осіб до приміщень судів, інших органів та установ системи правосуддя здійснюється в робочі дні та години згідно з розпорядком роботи. З метою ідентифікації осіб, які прибули до суду, інших органів та установ системи правосуддя, їх пропуск здійснюється на підставі документа, що посвідчує особу (паспорта громадянина України, паспорта громадянина України для виїзду за кордон, службового посвідчення, національного посвідчення водія України, пенсійного посвідчення, іншого офіційного документа, що містить фотокартку особи та печатку установи, яка видала документ).

Допуск іноземців та осіб без громадянства, які не є учасниками судових процесів, до приміщень судів здійснюється з дотриманням вимог, встановлених Порядком взаємодії ДСА, територіальних управлінь ДСА, апеляційних і місцевих судів під час прийому іноземних делегацій, груп та окремих іноземців, затв. наказом ДСА від 18.11.2015 р. №199 [354].

«Забороняється пропуск до приміщень судів, інших органів та установ системи правосуддя осіб: з ознаками алкогольного чи наркотичного сп'яніння; з тваринами; з вогнепальною, газовою зброєю та пристроями для відстрілу патронів із гумовими чи аналогічними за своїми властивостями металевими снарядами не смертельної дії, балончиками, спорядженими речовиною сльозогінної (сльозоточивої чи дратівної) дії; з легкозаймистими, вибухонебезпечними, радіоактивними та отруйними речовинами; з колюче-

ріжучими предметами; з валізами, господарськими сумками, пакетами великих розмірів (600x400x200 мм)» [341].

До ВС допуск відвідувачів врегульовано Законом України «Про державну охорону органів державної влади України та посадових осіб» [308] та Інструкцією про здійснення державної охорони Верховного Суду та порядок допуску на об'єкт охорони від 14.12.2017 р. Відповідно до ст. 9 Закону України «Про державну охорону органів державної влади України та посадових осіб» «до будинків, щодо яких здійснюється державна охорона, не допускаються особи з холодною чи вогнепальною зброєю (крім осіб, які відповідно до цього Закону здійснюють державну охорону відповідного будинку), а також особи з вибуховими речовинами, засобами підриву, боєприпасами всіх видів і зразків, навчальними або імітаційними боєприпасами, легкозаймистими рідинами чи займистими твердими речовинами, піротехнічними засобами. Відвідувачі мають надати документ, що посвідчує особу, і зареєструватися в журналі обліку відвідувачів чи в електронній системі з позначенням судових справ, на яких вони бажають бути присутніми» [165].

По-четверте, присутні в залі засідання мають право робити письмові замітки, вести стенограму, звуко- та відеозапис.

Редакція статті 11 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 7 липня 2010 року передбачала, що «учасники судового процесу та інші особи, присутні на відкритому судовому засіданні, можуть використовувати портативні аудіотехнічні засоби. Проведення в залі судового засідання фото- і кінозйомки, відеозапису, а також транслявання судового засідання допускається за рішенням суду» [366].

За новою редакцією цієї статті «учасники судового процесу, інші особи, присутні у залі судового засідання, представники засобів масової інформації можуть проводити в залі судового засідання фотозйомку, відео- та аудіозапис з використанням портативних відео- та аудіотехнічних засобів без отримання окремого дозволу суду, але з урахуванням обмежень, установлених законом» [366].

При цьому, тільки *«трансляція судового засідання здійснюється з дозволу суду»*. А згідно ч. 18 ст. 7 ЦПК, оголошення судового рішення (якщо воно здійснюється прилюдно), може транслюватися по радіо і телебаченню, в мережі Інтернет без вказівки на дозвіл суду.

Відповідні зміни були внесені у нову редакцію ЦПК 2017 року (ч. ч. 4, 5 ст. 7).

У законі також підкреслюється, що *«проведення в залі судового засідання фотозйомки, відеозапису, а також трансляція судового засідання повинні здійснюватися без створення перешкод у веденні засідання та здійсненні учасниками судового процесу їхніх процесуальних прав»*. Крім того, *«у разі вчинення особою дій, що свідчать про неповагу до суду або учасників судового процесу, така особа за вмотивованим рішенням суду може бути видалена із зали судового засідання»*. *«Проведення в залі судового засідання фото- і кінозйомки, відео-, звукозапису із застосуванням стаціонарної апаратури, а також транслювання судового засідання по радіо і телебаченню, фіксування за допомогою власних записів та портативних аудіотехнічних засобів та розповсюдження у майбутньому відповідної інформації у ЗМІ є засобом, за допомогою якого не тільки присутні на судовому засіданні особи мають змогу ознайомитися з ходом засідання, тобто принцип гласності передбачає три форми отримання інформації з зали суду: а) безпосереднє сприйняття інформації в залі суду і право фіксувати її різними засобами; б) сприйняття інформації про судовий процес за допомогою ЗМІ; в) ознайомлення із судовим рішенням за допомогою офіційного реєстру судових рішень в мережі Інтернет»* [238, с. 440].

Не вбачається якихось ризиків для реалізації права робити письмові замітки, вести стенограму, звуко- та відеозапис при запровадженні ІТ, навпаки, останні можуть тільки допомогти реалізації названої можливості.

«Онлайн трансляції судових засідань» – окрема сторінка порталу Судова влада України [450], на якій можна ознайомитися із запланованими, поточними трансляціями. Функціонує окремий канал на YouTube [451], на якій портал

«Судова влада України» (<http://bit.ly/2qJsIaB>) транслює судові засідання. Для таких трансляцій використовуються відеокамери, що розміщені у залах судових засідань.

Згідно Листа ДСА №15-1924/16 від 14 березня 2016 року «Про можливість онлайн трансляції судових засідань по справах, які мають значний суспільний інтерес» здійснювати онлайн трансляцію судового засідання можливо за умови дотримання певних правил. Не пізніше ніж за три робочих дні до проведення судового засідання направити на електронну адресу Підприємства inbox@ics.gov.ua офіційного листа суду з заявкою на підключення відеотрансляції судового засідання з зазначенням у ньому: єдиного унікального номера справи; інформації про справу (назва сторони в справі, суть позову, стаття обвинувачення тощо) — не більше 50 символів; дати та часу, на які призначено трансляцію; номер телефону та ШБ особи, відповідальної за технічне забезпечення трансляції в суді. Технічне проведення відеотрансляції судових засідань має бути дотримано судом шляхом: «проведення судового засідання лише в залі, обладнаному системою відеоконференцзв'язку; попередження судом сторін та учасників судового процесу про необхідність розмовляти в мікрофон. Після отримання листа суду спеціалісти Підприємства здійснюють заходи щодо тестування он-лайн трансляції та створення відповідного банера на веб-сторінці суду веб-порталу «Судова влада України» [246].

ГО «Вектор прав людини» розробила приклад типового клопотання про судові трансляції [289]. У клопотанні необхідно обґрунтувати в чому складається суспільний інтерес для забезпечення онлайн трансляції судового засідання. Це не завжди вдається учасникам справи. Так, *суд розглянувши у відкритому судовому засіданні в залі суду цивільну справу за позовом ОСОБА_6 до Заставнівської міської ради та Приватного підприємства «НадПред Теплосервіс», зазначив, що до суду надійшло письмове клопотання позивача ОСОБА_6 про надання дозволу на трансляцію судових засідань у даній цивільній справі в мережі Інтернет на «YouTube» каналі «Судова влада України»,*

посилаючись на значний суспільний інтерес до цього судового процесу. Треті особи та їхні представники просили відмовити у задоволенні клопотання, оскільки обґрунтування великого суспільного значення даної цивільної справи засновано на особистій думці позивача та його припущеннях про наявність ознак корупції та незаконного збагачення колишнього міського голови ОСОБА_5, які не підтверджені ніякими фактами та не доведено належними доказами.

Відповідно до ч. 5 ст. 7 ЦПК, ч. 4 с. 11 ЗУ «Про судоустрій та статус суду» трансляція судового засідання здійснюється з дозволу суду. Таким чином, законодавець поклав вирішення означеного питання на розсуд суду, оскільки здійснення трансляції судового засідання обумовлено дозволом головуючого.

Суд, заслухавши думку сторін, третіх осіб та їх представників, розглянувши зазначене вище клопотання, прийшов до наступного висновку. Суспільний інтерес являє собою гармонізований інтерес публічних і приватних осіб та може кваліфікуватися як суспільна користь, соціальний ефект від здійснення партнерства у будь-якій сфері права. Відповідно до ст. 29 Закону України «Про інформацію», предметом суспільного інтересу вважається інформація, яка свідчить про загрозу державному суверенітету, територіальній цілісності України; забезпечує реалізацію конституційних прав, свобод і обов'язків; свідчить про можливість порушення прав людини, введення громадськості в оману, шкідливі екологічні та інші негативні наслідки діяльності (бездіяльності) фізичних або юридичних осіб, тощо. Інформацією про резонансність цивільної справи №716/1471/18 та наявність великого інтересу до неї у громадськості міста Заставна суд не володіє. Не спостерігається контролю за судовим процесом з боку громадськості і під час проведення судового розгляду, за умови, що судові слухання проводиться у відкритому судовому засіданні. Також в судовому засіданні представником позивача не доведено наявності гармонізованого інтересу публічних і приватних осіб до даної справи, як інформації, що являється предметом суспільного інтересу.

Зважаючи на суть справи, яка розглядається, предмет та підстави позову, суд відхиляє доводи позивача про велике суспільне значення та значний суспільний інтерес з боку громадськості до неї, як безпідставні та вважає недоцільним здійснювати трансляцію судового засідання в даній справі.

Задоволення клопотання позивача неминуче призведе до чергового відкладення слухання справи. Отже, враховуючи завдання цивільного судочинства, забезпечення розумного балансу між приватними й публічними інтересами, суд вважає клопотання таким, що не підлягає задоволенню. Відсутність дозволу на трансляцію не позбавляє осіб, присутніх в залі судового засідання, проводити фотозйомку, відео- та аудіозапис без отримання окремого дозволу суду з урахуванням обмежень, встановлених законом відповідно до ч. 4 ст. 11 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» та ч. 4 ст. 7 ЦПК. А також позивач, який особисто не з'являється в судові засідання, не позбавлений можливості ознайомлення з журналом фіксації судових засідань та отримання його копії на електронному носії [478].

Необхідно відзначити позитивні результати від такого проекту – покращується відкритість і гласність судочинства. Пряма трансляція судового засідання – це перехід на якісно новий рівень висвітлення діяльності судів. Можливість обговорити в наукових і практичних колах, в тому числі на правових інтернет-форумах, в соціальних мережах подробиці судової діяльності у конкретних справах, має позитивно впливати на загальну поінформованість про судові процеси, правову просвіту суспільства, звісно, якщо йдеться про конструктивні дискусії. Маємо пам'ятати, що можливість трансляцій судових засідань має ґрунтуватися на принципах дотримання прав осіб на недоторканність приватного життя, особисту і сімейну таємницю, прав і законних інтересів учасників судового процесу, їх безпеку.

Досить важливим фактором є і збереження необхідного балансу приватних і публічних інтересів, а також інтересів правосуддя, оскільки відкритий розгляд справ і освітлення судового розгляду шляхом його відеопередачі через Інтернет в ряді випадків може спричинити неправильне

формування громадської думки про хід процесу, його результати. У зв'язку з цим значення набуває ретельне обґрунтування необхідності трансляції судових справ, суддя має достовірно визначити допустимість широкого оприлюднення [469, с. 75].

Крім того, далеко не за всіма справами активно стежать та обговорюють, про що можна пересвідчитись при оцінці кількості переглядів відео: від 13-15 переглядів – звичайно при такій замалій кількості переглядів можна поставити під сумнів доцільність витрачання людського та технічного ресурсу, в тому числі обсяг сховищ даних для такого невеликого попиту на відео. Інші ж справи, навпаки, продивляються декілька сотень чи тисяч глядачів. Тому транслявання всіх судових засідань недоцільно, важливо відслідковувати запити суспільства.

ЦПК передбачає спеціальний випадок, коли трансляція засідання обов'язкова та здійснюється самим судом, якщо всі учасники справи беруть участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції, здійснюється транслявання перебігу судового засідання в мережі Інтернет (ч. 5 ст. 7 ЦПК).

По-п'яте, публікувати звіти і повідомлення про судові процеси в пресі, інформувати про них по радіо, телебаченню та з використанням інших ЗМІ. Для цих дій ІТ є очевидним плюсом.

Але не можна забувати про випадки проведення закритих судових засідань, коли процес або в силу прямої вказівки в законі, або за ініціативою учасників справи, буде відбуватися у закритому режимі (ч. 8 ст. 7 ЦПК) та правила, спрямовані на дотримання права на повагу приватного життя особи (ст. 32 Конституції). Згідно ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод кожен має право на повагу до свого приватного і сімейного життя, до свого житла і кореспонденції.

Співвідношення принципу гласності процесу з правом на таємницю особистого життя особи, а також забезпеченням суспільних і державних інтересів – чутливе питання для більшості людей. Багато людей взагалі не готові до того, що інші особи можуть отримали доступ матеріалів справи

шляхом відеотрансляції судового засідання, до обговорення їх життя іншими особами. Не потрібно забувати, що не завжди суспільним інтересом керуються представники ЗМІ чи пересічні громадяни. Схильність до критики, висміювання, дріб'язкового обговорення – не непоодинокий випадок для осіб, що розповсюджують інформацію про судовий процес. Зловживання у цій сфері доволі розповсюджене явище.

Часто доводиться чути від підприємців про те, що розгляд справи в державному суді неминуче веде до певного розголошення інформації про юридичну особу, впливає на ділову репутацію, тому краще звертатися до третейського суду.

Ці аспекти сучасних проблем змісту принципу гласності в умовах нової інформаційної реальності мають бути додатково досліджені. Нажаль, проникнення Інтернету у майже всі сфери життя конкретної особи вже дозволяє говорити про відсутність взагалі такої категорій як приватність. Це проблема сучасного світу. Все менше місця залишається для особистого та все більше стає доступна інформація про конкретну особу, навіть якщо вона ніколи цілеспрямовано не розміщує інформацію про себе в Інтернеті. Відеокамери в громадських місцях, державні реєстри, так звані великі дані, обробка яких стає все доступнішою із розвитком AI, та багато інших цифрових інструментів дають змогу втручання у приватне життя.

Недоторканність особистого життя включає в себе право кожного на таємницю особистих паперів і таємницю кореспонденції (ст. 31 Конституції, ст.ст. 94, 303 і 306 ЦК). При цьому їх оголошення ставиться у залежність від надання згоди осіб, які мають на це право згідно зазначених статей ЦК, незалежно від того в закритому чи відкритому судовому засіданні відбувається розгляд справи (це правило відрізняється від раніше чинного, оскільки згода вимагається і для закритого засідання) [238, с. 26].

По-шосте, при розгляді справ перебіг судового процесу фіксується технічними засобами в порядку, встановленому законом (фіксування судового

процесу часто називають окремим принципом цивільного процесу, однак, думаємо, що він є засобом реалізації гласності у цивільному процесі).

Необхідно відзначити, що фіксація судового засідання за допомогою технічних засобів, була новелою процесуального законодавства у 2004 році. Це досить прогресивна новела, хоч, наприклад, фіксація технічними засобами не є обов'язковою у багатьох європейських країнах [541, с. 313].

«Фіксування судового засідання технічними засобами – це технічний запис розгляду справи судом за допомогою звукозаписувального технічного засобу, що включає в себе створення фонограми судового засідання» (Інструкція про порядок роботи з технічними засобами фіксування судового процесу (судового засідання), затв. наказом ДСА від 20.09.2012 р. №108) [326]. Порядок фіксування судового засідання технічними засобами встановлюється ст. ст. 247-250 ЦПК. Секретар судового засідання забезпечує контроль за повним фіксуванням судового засідання технічними засобами (ст. 67 ЦПК).

Офіційним записом судового засідання є лише технічний запис, зроблений судом. Якщо присутні в залі судового засідання особи здійснюють аудіо- і відеозаписи, але вони не можуть бути приєднанні до матеріалів справи як офіційний запис судового засідання. Згідно ч. 4 ст. 14 ЦПК фіксування судового процесу має забезпечити ЄСІТС.

Варто підкреслити, що важко навести приклад країни де б передбачались такі широкі засоби реалізації принципу гласності у судовому процесі як в Україні. Наприклад, в Німеччині взагалі не допускається аудіо- і відеозапис судових засідань. У США не дозволяється не тільки відео, а й фотозйомка (в пресі друкують тільки мальовані картинки). В літературі відмічається, що не завжди можна підтримати таку тенденцію, оскільки переважна більшість справ розглядається у відкритих судових засіданнях, але учасники процесу часто почувають себе некомфортно у присутності представників ЗМІ, не бажають розголошення інформації про себе, про участь в процесі тощо. Але навіть якщо учасники процесу висловлюють свою незгоду з проведенням відеозапису, головуючий по справі не має права заборонити відеофіксацію, регулюючи лише

розташування у залі осіб, які її проводять. Але навіть у тих країнах, де заборонена відеозйомка судового засідання, тенденція до підвищення гласності судових процесів посилюється під впливом практики ЄСПЛ (вище наводилась рішення від 22.03.2016 р. ЄСПЛ у справі «*Pinto Coelho v. Portugal*»).

Передбачені широкі можливості щодо відеозйомки мають позитивно вплинути на якість правосуддя, відповідальність суддів. Але, необхідно і представникам ЗМІ добросовісно та професійно ставитися до висвітлення діяльності суду та зважати на права інших осіб. Адже сторін процесу вже не питають про їх ставлення до зйомки процесу, тому маємо враховувати почуття інших людей. Журналісти можуть відволікати учасників процесу, відеокамери деяких людей можуть скувати їх поведінку, не всі люблять говорити під запис.

Якщо професійні журналісти присутні в засіданні для освітлення процесу, в тих випадках коли це дозволяє закон – це добре. Але, якщо представник ЗМІ має якусь провокативну ціль, то це недобросовісна поведінка. Представники ЗМІ мають враховувати положення Резолюції №428 Консультативної асамблеї Ради Європи «Відносно Декларації про засоби масової інформації і права людини» від 23 січні 1970 року [387]: ЗМІ зобов'язані виконувати свої функції з почуттям відповідальності перед суспільством і окремими громадянами. Для цієї мети бажано передбачити кодекс професійної етики для журналістів; він повинен охоплювати, серед іншого, такі питання, як поширення точних і збалансованих повідомлень, виправлення неправильної інформації, проведення чіткої відмінності між поширюваною інформацією і коментарями, недопущення поширення наклепницьких тверджень, повагу права на особисте життя, а також повагу права на справедливий судовий розгляд, гарантованого ст. 6 Європейської конвенції про права людини.

Відповідно до Політичної декларації про засоби масової інформації у демократичному суспільстві (4-а Європейська конференція міністрів з політики в області засобів масової інформації. Прага, 7-8 грудня 1994 р.) «журналістська діяльність має ряд властивостей в справжній демократії. З цих властивостей – які вже враховані у багатьох професійних кодексах поведінки – можна привести

наступні: а) повага права публіки бути точним чином інформованою про факти і події; б) збір інформації чесними способами; в) чесне представлення інформації, коментарів і критики, особливо уникаючи невинуватених замахів на приватне життя, дифамації і необґрунтованих звинувачень; г) *незаохочення будь-якого насильства, ненависті, нетерпимості або дискримінації, заснованої, зокрема, на расі, полі, сексуальній орієнтації, мові, релігії, політиці або інших думках, національному, регіональному або соціальному походженні*» [270].

У відповідності до ст. 3 Закону України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» [311] від 16 листопада 1992 року забороняється використання друкованих засобів масової інформації для: втручання в особисте і сімейне життя особи, крім випадків, передбачених законом; розголошення будь-якої інформації, яка може призвести до вказання на особу неповнолітнього правопорушника без його згоди і згоди його представника.

Особливої уваги вказані норми та правила набувають у кримінальному судочинстві. Саме на вирішення проблем справедливого висвітлення інформації в означеній сфері спрямована Рекомендація N R (2003) 13 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам «Про порядок надання інформації про розгляд у кримінальних справах через засоби масової інформації» (10 липня 2003 року) [389].

Сьогодні в суспільстві потреба в масовій інформації значно посилена, оскільки громадяни все більше прагнуть самостійно оцінювати явища і події, активно брати участь у суспільних і політичних процесах. Не виключення і «інформація с зали суду», яка дає змогу особам знайомитися із своїми правами, дізнаватися про особливості судового захисту прав людини.

Важливим явищем останніх років став активний контроль громадськості за роботою суддів. Широке обговорення деталей резонансних судових процесів сформувало в соціумі запит на побудову нової форми взаємовідносин з органами правосуддя. Критичні оцінки справедливості роботи судової системи в цілому підняли питання про довіру до суду (але не потрібно забувати, що судова система часто критикується за роботу всієї правоохоронної системи, і не

тільки: поліції, прокуратури, державних та приватних виконавців, нотаріусів тощо, не вдаючись до конкретних «винуватців» неналежного захисту прав фізичних та юридичних осіб).

Суспільство має бути в змозі отримувати інформацію про діяльність судової влади через ЗМІ. В демократичному суспільстві закони гарантують громадянинові змагальність і інформаційну відкритість процесу судочинства. Суспільство має право і повинне висловлювати свою думку про діяльність суддів, а діяльність суддів має бути відкритою. Отже, журналісти повинні бути в змозі вільно розповідати і коментувати діяльність правової системи, підкоряючись обмеженнями, встановленими законом та не зловживаючи правами учасників процесу.

Межі невтручання у судову діяльність з боку суспільства і ЗМІ повинні обмежуватися тайною дорадчої кімнати і правилами ведення процесу. Суспільство і ЗМІ ніким не можуть бути позбавлені права обговорювати хід і підготовку судових процесів, самі судові рішення.

Кодекс суддівської етики затверджений XI черговим з'їздом суддів України 22 лютого 2013 року передбачає, що «суддя повинен проявляти повагу до права на інформацію про судовий розгляд та не допускати порушення принципу гласності процесу. Суддя у визначеному законом порядку надає ЗМІ можливість отримувати інформацію, не допускаючи при цьому порушення прав і свобод громадян, приниження їх честі й гідності, а також авторитету правосуддя (ст. 11)» [328].

Судді не проти критики, але така критика має бути об'єктивною та не має чинити тиск на суд, що, на жаль, сьогодні має місце в ЗМІ.

В деяких країнах така критика взагалі заборонена. Наприклад, в Сінгапурі встановлено відповідальність за образу, вірніше, «скандалізування» суду. Одним з варіантів цього правопорушення є намір створити у середньостатистичного одержувача інформації уявлення про «невід'ємну схильність» судової системи в цілому до несправедливості. Кілька років тому сінгапурський суд засудив до виплати штрафу видавничу компанію Dow Jones і заступника головного

редактора журналу The Wall Street Journal Мелані Кіркпатрік за публікацію статей, які ніби-то ганьблять судову систему Сінгапуру – журналісти висловлювали сумнів, що сінгапурські суди вільні від тиску з боку уряду. Таке суворе регулювання цього питання пов'язане з тим, що згідно усталених поглядів інтереси і права суспільства в Сінгапурі мають беззаперечну перевагу перед інтересами і правами індивідуума, в країні є цензура. Сінгапур – справді одна з найменш корумпованих країн, і одночасно преса там знаходиться під дуже жорстким контролем [436].

Не пропонуючи подібних заходів в Україні, все ж таки зауважимо, що «представники ЗМІ мають відчувати свою соціальну роль у наданні об'єктивної та неупередженої інформації. Мають бути носієм правової та загальнолюдської культури. Неприпустимо підміняти законні форми громадянського контролю за судовою системою недобросовісним впливом на неї.

Сьогодні сформована думка про недовіру суспільства по відношенню до суду. Але маємо зважати на те, що в цивільному процесі в кожному спорі є дві сторони. Ця агресія, яка сьогодні спрямована проти суду, не може бути пояснена тільки об'єктивними чинниками, адже більшість судових рішень не оскаржуються сторонами. Звідки ж стільки невдоволених в ЗМІ? Ким сформоване невдоволення роботою судової системи? Судді фактично несуть тягар невдоволення населенням всією системою державної влади. Подібна критика неприйнятна країнам заходу.

«Рекомендаціями Ради Європи абсолютно заборонено критику судової влади політиками та ЗМІ, а ставити під сумнів порядність судової влади – це ставити під сумнів всю юстицію в Україні, що вже загрожує українській державності», зазначено Крістофером Регнардом (суддя, президент Європейської асоціації суддів, віце-президент Світової асоціації судді)» [515, с. 56].

Судді не мають відповідати за невдоволення органами державної влади, тим більше, що таке відношення до судової системи частіше формується гучними заявами представників інших органів влади.

«Ця тенденція інколи може бути пов'язана із викритими фактами непристойних вчинків суддів, з чим має боротися ВККС та ВРП, та із скандалами навколо низки гучних судових процесів. Але маємо відмежувати реальні проблеми із подекуди упередженим розглядом справ, з чим не маємо миритися, від спроб тиску на суд і заздалегідь підірвати довіру до рішення суду ще до його винесення, якщо це вигідно одній із зацікавлених сторін. Дискусія про найбільш резонансні судові справи має відбуватися на аналізі дійсних обставин справи, а не на взаємних докорах, політичних поглядах, навіть без ознайомлення із дійсним станом справ. Представники ЗМІ не мають бути тільки засобом виправдання обвинувачених, які дійсно скоїли злочин. Ні публікації в пресі, пікети біля судів – не мають впливати на справедливе правосуддя.

Маємо пам'ятати, що зростання громадянської відповідальності, притаманне сучасному українському суспільству, як фактор безумовно позитивний, на жаль, може супроводжуватися негативним фактом – відчуттям непогрішимості власної думки, недовіри до думок експертів, свідків тощо. В результаті загальне бажання брати участь в правосудді, поправити «корумпованих суддів» і неправдиве уявлення про справедливість (а у обвинувачених та їх родичів воно значно відрізняється від уявлень жертв правопорушень) може привести до ще більшого зростання агресії у суспільстві» [515].

Щоб суддя міг протистояти тиску, він має бути захищений: і законом і повагою до судового рішення та до професії судді. Робота судді невдячна, важка, небезпечна, та ще й з нав'язаним негативним відношенням суспільства – на кожному сьогодні навішений ярлик злодія. Це не заохочує, до того, щоб у судову систему приходили дійсні професіонали. Але саме професіонали потрібні сьогодні у системі судоустрою, що зумовлено ускладненням цивільних, кримінальних і адміністративних спорів, разом з ускладненням суспільного життя за останні 20 років (поява важких категорій справ щодо корпоративних відносин, відносин з використання результатів творчої діяльності,

правопорушень у всесвітній мережі Інтернет тощо), а також із необхідністю застосування рішень ЄСПЛ.

Важливо відновити і зміцнити довіру суспільства до суду, роль журналістів і ЗМІ в цьому процесі має першочергове значення.

Суддям необхідна допомога ЗМІ і тому, що судді не мають права коментувати свої рішення. Кодекс суддівської етики передбачає, що суддя не може робити публічних заяв, коментувати в ЗМІ справи, які перебувають у провадженні суду, та піддавати сумніву судові рішення, що набрали законної сили. Суддя не має права розголошувати інформацію, що стала йому відома у зв'язку з розглядом справи (ст.12) [328].

Судді у всьому світі не мають права обговорювати не тільки свої рішення, а й рішення своїх колег. І в цьому, на нашу думку, нема ніякого «юридичного снобізму», адже така норма спрямована на недопущення впливу на рішення суду, який буде переглядати відповідне рішення у наступній судовій інстанції.

Суддя фактично позбавлений засобів захисту від несправедливих обвинувачень. Судова система саме з цих причин вважається закритою, оскільки закриття інформації – це привід для звинувачення в необ'єктивності.

Якщо громадськість обговорює те або інше рішення суду, а судді не можуть брати участі в дискусії, то саме судді виявляються на узбіччі найважливіших інформаційних процесів, адже за них вакуум заповнюється коментарями сторін у справі, прокурора, адвоката, або навіть не завжди компетентного журналіста, що також підриває довіру суспільства до суду.

Серед суддів сьогодні є розуміння того, що відкритість і доступність – це більшою мірою захист самих суддів. Відкритість судової системи передбачає також ефективніший самоконтроль, успішне очищення суддівських кадрів.

Сьогодні будь-яка новина про суд відразу обговорюється у соціальних мережах і цей процес неможливо зупинити. Проте в ньому мають брати участь самі судді, прес-секретарі та наповнювати позитивними прикладами судових рішень. Пояснюючи свої рішення через ЗМІ, суд зможе наблизити його до розуміння простих громадян. Завдяки відкритості судової системи норми закону

і права стають природною частиною звичайного життя громадян. Для прикладу, у Канаді є правовий ресурс, який розповідає про діяльність судів за допомогою анімації і картинок – такий нестандартний підхід до подання інформації наближує право та його застосування до непрофесіоналів. В Україні вже давно діє Єдиний державний реєстр судових рішень, який дає змогу безкоштовно знайомитися з рішеннями судів, але вони фактично доступні до розуміння не всім громадянам. Маємо перетворити суд в суспільній свідомості в інстанцію, де можна цивілізовано вирішувати свої проблеми. Для цього необхідно налагодити комунікацію суспільства і судової системи за допомогою ЗМІ [515, с. 57].

Таким чином, принцип гласності напряду пов'язаний з впровадженням ІТ. Подання документів в суд в електронному вигляді, СМС-повідомлення, сповіщення електронною поштою про час і місце судового розгляду в рамках пілотних проєктів електронного судочинства (із запровадженням модулю «Електронний суд» – засобами кабінету користувача); можливість отримання інформації про хід справи і прийнятих по ньому актах, інших матеріалах в електронному вигляді; відеоконференцзв'язок для участі в судовому засіданні; аудіо- і відеозапис, інтернет-трансляції для фіксації ходу судового розгляду як самим судом, так і учасниками процесу; розміщення рішень судів та інших актів – це ті технічні засоби, які вже мають значне поширення чи активно запроваджуються зараз.

При реалізації принципу гласності електронні технології привели до виникнення нових процесуальних правил. Наприклад, ч. 5 ст. 7 ЦПК передбачає правила трансляції судового засідання, ч. 11 ст. 7 ЦПК забороняє використання систем відеоконферен-зв'язку та транслявання перебігу судового засідання в мережі Інтернет у закритому судовому засіданні, ч. 14 ст. 7 ЦПК зобов'язує суд під час розгляду справи в судовому засіданні здійснювати повне фіксування його перебігу за допомогою відео- та (або) звукозаписувального технічного засобу, ч. 18 ст. 7 ЦПК дозволяє без дозволу суду транслювати проголошення рішення суду, яке відбувається прилюдно. Згідно ч. 3 ст. 8 ЦПК «інформація

щодо суду, який розглядає справу, учасників справи та предмета позову, дати надходження позовної заяви (скарги) чи будь-якої іншої заяви або клопотання у справі, у тому числі особи, яка подала таку заяву, вжитих заходів забезпечення позову та (або) доказів, стадії розгляду справи, місця, дати і часу судового засідання, руху справи з одного суду до іншого є відкритою та підлягає невідкладному оприлюдненню на офіційному веб-порталі судової влади України в порядку, визначеному Положенням про Єдину судову інформаційно-телекомунікаційну систему та/або положеннями, що визначають порядок функціонування її окремих підсистем (модулів)» [498].

Вважаємо також досить позитивним моментом встановлення в якості вимог до позову зазначення електронної адреси учасників справи.

Так, згідно ст. 175 ЦПК позовна заява, між іншим, повинна містити адресу електронної пошти сторін та інших учасників справи, якщо вони відомі та офіційну електронну адресу. У відзиві на позов також має міститися офіційна електронна адреса та адреса електронної пошти відповідача, якщо такі є (ст. 178 ЦПК). Така вказівка, звичайно, не перетворює зазначену електронну адресу в «офіційну електронну адресу». Швидше можна говорити про узгоджену електронну адресу як засіб комунікації [71].

Вимога в якості обов'язкових відомостей про адресу електронної пошти спряє підвищенню ефективності інформування учасників судового процесу.

Наступний принцип цивільного судочинства – **змагальність сторін**, який передбачає, «що учасники справи, якщо вони прагнуть отримати сприятливе рішення для себе чи осіб, на захист прав яких пред'явлений позов, зобов'язані повідомити всі суттєві для справи юридичні факти, пред'явити докази, здійснити інші процесуальні дії, що мають переконати суд у правоті цієї сторони. Сутність принципу змагальності полягає у тому, що кожна зі сторін пред'являє свої докази – позивач в обґрунтування своїх вимог, відповідач – в обґрунтування заперечень щодо них чи визнання вимог, а суд аналізує їх та робить свої висновки» [238, с. 38].

Вплив ІТ на розвиток принципу змагальності процесу може бути розглянуто в двох аспектах: 1) вплив на змагальну форму процесу; 2) на забезпечення учасникам справи широких можливостей доведення своєї правової позиції та роль суду у процесі доказування. Саме другий аспект схильний до впливу ІТ, оскільки мова йде про можливість сторін з доведення своєї позиції, з подання доказів в електронному вигляді для підтвердження своєї позиції. Звичайно, все не повинно зводитись тільки до дослідження електронних документів у судовому процесі, можливо і подальше розширення використання електронних технологій для залучення різних засобів доказування. Спрощене і наказне провадження вже на сучасному етапі здатні сприйняти впровадження електронних засобів, що і відбувається на практиці. Мають бути розширені ці можливості для позовного провадження. Але слід комплексно підходити до вирішення завдань щодо залучення в процес різних доказів та ІТ, щоб не порушувалися принципи цивільного процесуального права, дотримувалися процесуальна форма і права учасників процесу [195, с. 43].

Крім того, у принципі змагальності дві складові: по-перше, саме сторони, а не суд, зобов'язані довести підстави своїх вимог і заперечень; друга складова відноситься до зовнішньої сторони змагальності і проявляється в протиборстві конфліктуючих сторін, які відстоюють свою правоту і намагаються переконати суд в наявності або відсутності тих чи інших фактів, на яких ґрунтуються їх вимоги і заперечення. Такого роду протиборство в усному розгляді є найменш формалізованим елементом судового процесу, дуже динамічним і рухливим. Перекласти все це в цифрову форму, напевно, не вийде, навіть при найвищому рівні розвитку технологій [59, с. 50].

Говорячи про подібного роду перспективи, слід, на наш погляд, диференціювати різні категорії справ і особливості доказування, які їм властиві. Наприклад, для справ за участю фізичних осіб, які розглядаються судами загальної юрисдикції, велике значення мають особисті докази. Безпосередній контакт зі сторонами, невербальна інформація, яку може отримати при цьому

суд, часом має величезне значення. І у сторін повинні бути можливості і засоби для особистого переконання судді. Навряд чи відеоконференцзв'язок здатний замінити особисте спілкування. Проте, якщо відеоконференцзв'язок буде облаштований на дуже якісному рівні, він зможе наблизити умови сприйняття суддями протиборства сторін до звичайних умов ведення усного розгляду. При дистанційному спілкуванні суддів із сторонами суддя ризикує перетворитися на стороннього спостерігача. Тут є певні проблеми, пов'язані з психологією сприйняття. Але, в кінцевому рахунку, рівень і насиченість сприйняття інформації всіма учасниками процесу, а також їх залученість у процес (вольова, інтелектуальна і емоційна) будуть залежати від якості передачі відеозображення, звуку і від самої організації відеоконференцзв'язку, від його сценарію [59, с. 54].

Проблемним є дотримання принципу змагальності при проведенні онлайн-трансляції судового засідання.

Принцип змагальності процесу передбачає створення судом відповідних умов подання, дослідження та оцінки доказів, що виключають можливість будь-якого стороннього впливу на їх достовірність і об'єктивність. Так, відповідно до положень ЦПК свідки видаляються із залу судового засідання. Безумовно, в тому випадку, якщо справу розглянуто без відкладення судового засідання і процес не трансливався в мережі Інтернет, проблем не виникає. В іншому випадку свідок, який не допитаний у першому судовому засіданні і має доступ до Інтернету, має реальну можливість переглядати хід судового процесу так само, як би він був присутнім у залі суду. Оскільки існує презумпція добросовісності свідка, суд має оцінити його показання з урахуванням тих чи інших факторів фактично, щоб нівелювати можливі негативні наслідки прямої відеопередачі ходу процесу, описані вище [469, с. 75].

Принцип диспозитивності передбачає можливість учасників справи вільно розпоряджатися процесуальними засобами захисту з метою захисту суб'єктивних майнових і особистих немайнових прав і охоронюваних законом інтересів.

Принцип диспозитивності судового процесу при застосуванні сучасних технологій проявляється як у тому, що учасники справи можуть проявити ініціативу у використанні і залученні в процес різних ІТ, так і надати згоду на використання цих засобів. Концепція впровадження електронного судочинства в Україні не передбачає жорсткого імперативу у використанні різних проявів електронного судочинства. Обов'язковість використання електронного документообігу із судом виникає у учасника справи в обмежених випадках, що буде проаналізовано у наступному розділі дослідження. Українські судові чиновники та інші спеціалісти, які брали участь у розробці змін до ЦПК щодо запровадження ЄСІТС, не пішли шляхом багатьох країн, які зробили обов'язковим електронний документообіг із судом у визначених законом випадках. Участь у електронному судочинстві в Україні залишається цілком добровільною справою (виключення будуть розглянуті окремо).

Було враховано неготовність суспільства до таких імперативів, недостатня грамотність в ІТ переважної більшості пересічних громадян та досить незаможне їх економічне становище (якщо висловлюватися коректно, дещо навіть оптимістично).

В даний час варто говорити про вибір способу звернення до суду, подачі клопотань, поки не скасовуючи традиційних способів. Цей процес теж вимагає перехідного періоду. В аспекті принципу диспозитивності можна говорити про ініціативу самих учасників судового процесу щодо використання різних електронних технологій, але ж є й інший аспект проблеми, а саме: чи вимагається згода учасників справи, при використанні судом електронних технологій? Звісно ж, що на це питання треба відповісти ствердно враховуючи розвиток принципу диспозитивності і захисту прав та інтересів юридичних і фізичних осіб [195, с. 47]. Хоч для національного ЦПК позитивна відповідь на поставлене питання має виключення.

Згідно ч. 6 ст. 128 ЦПК «судова повістка, а у випадках, встановлених цим Кодексом, разом з копіями відповідних документів надсилається на офіційну електронну адресу відповідного учасника справи, у випадку наявності у нього

офіційної електронної адреси або разом із розпискою рекомендованим листом з повідомленням про вручення у випадку, якщо така адреса відсутня, або через кур'єрів за адресою, зазначеною стороною чи іншим учасником справи» [498].

«Це можна трактувати так, що сам факт відсилення судової повістки адресату на офіційну електронну адресу вважається належним повідомленням. При цьому редакція ст. 130 ЦПК припускає, що тільки у разі відсутності у адресата офіційної електронної адреси судові повістки, адресовані фізичним особам, вручаються їм під розписку, а юридичним особам – відповідній службовій особі, яка розписується про одержання повістки» [71].

Згідно ч. 9 ст. 128 ЦПК «суд викликає або повідомляє свідка, експерта, перекладача, спеціаліста, а у випадках термінової необхідності, передбачених цим Кодексом, зокрема у справах про видачу обмежувального припису – також учасників справи телефонограмою, телеграмою, засобами факсимільного зв'язку, електронною поштою або повідомленням через інші засоби зв'язку (зокрема мобільного), які забезпечують фіксацію повідомлення або виклику» [498].

Рішення суду також можна отримати у паперовій версії (ч. 8 ст. 259 ЦПК).

Не можна забувати і про нові права осіб, що беруть участь у справі, у зв'язку з розвитком ІТ. Це право подавати клопотання про участь у процесі за допомогою відеоконференцзв'язку, право подавати клопотання про проведення відеозапису, інтернет-трансляції процесу, право представляти в суд документи в електронному вигляді, заповнювати форми документів в кабінеті користувача «Електронного суду», і деякі інші. Навіть сам факт розширення переліку процесуальних прав учасників є свідченням розвитку ініціативного, вольового начала в процесі, свідченням, підкріпленим і конкретним змістом цих прав, що належать до різних принципів процесу, а не тільки до принципу диспозитивності [195, с. 46]. Судова електронна комунікація повинна ґрунтуватися на принципі диспозитивності як розпорядженні правом на використання ІТ при спілкуванні учасників судового процесу з судом, з іншими

учасниками судового процесу, правом вибору форми судової комунікації [185, с. 12].

Тому, в основі побудови системи електронної комунікації має враховуватись принцип диспозитивності, що полягає у згоді сторін на такого роду процесуальні дії суду. Така згода забезпечить надійність взаємного обміну інформацією, можливість ідентифікації зацікавлених осіб і перевірки достовірності їх волевиявлення. Реалізація ідеї диспозитивності в цьому відношенні обумовлена тим, що на даному етапі становлення електронного судочинства в першочерговому порядку повинні враховуватися інтереси учасників процесу, а потім вже – і суду. Це має особливе значення стосовно судів загальної юрисдикції. Згода на використання технологій електронного судочинства має відношення і до подачі документів в електронному вигляді, і до організації віддаленої участі за допомогою відеоконференцзв'язку, і до інших елементів [437, с. 53-54].

З іншого боку, на цей час існує необхідність збереження традиційної форми судової комунікації для виключення створення переваг особам, які володіють технологіями, і отримання згоди учасників судового процесу, на здійснення електронної судової комунікації [185, с. 12].

Це зумовлюється і новизною використання ІТ у діяльності судів, а тому дослідження необхідності та меж такого використання тільки відшуковується та обґрунтовується наукою та практикою.

Ми зараз знаходимося на стадії накопичення і осмислення нових проблем, які ставить перед юридичною теорією і законотворчою практикою науково-технічний прогрес. І оскільки розробка і освоєння цих проблем на доктринальному і на законодавчому рівні знаходиться на самому початку свого шляху, слід вдаватися до імперативних методів регулювання процесуальних правовідносин тільки в тих випадках, коли немає сумнівів в тому, що використання нових технологій не знижує процесуальних гарантій доступності та ефективності правосуддя. При наявності будь-яких сумнівів такого роду необхідно залишати учасникам судового процесу можливість вибору між

новими прогресивними і традиційними способами і засобами взаємодії з судом та іншими учасниками процесу [59, с.58].

Але, є і такі елементи, які можуть і повинні впроваджуватися незалежно від волі учасників судового процесу. Це обумовлено переважними інтересами суду, держави, так і суспільства в цілому. Такий підхід повинен розглядатися як об'єктивно обумовлене виключення з принципу диспозитивності. До них можна віднести і організацію електронного документообігу, і фіксацію судового засідання шляхом аудіовідеозаписів, і розміщення судових актів в мережі Інтернет [437, с. 54].

Згідно ст. 11 ЦПК **пропорційність** у цивільному судочинстві розкривається через право та обов'язок суду визначати «в межах, встановлених цим Кодексом, порядок здійснення провадження у справі відповідно до принципу пропорційності, враховуючи: завдання цивільного судочинства; забезпечення розумного балансу між приватними й публічними інтересами; особливості предмета спору; ціну позову; складність справи; значення розгляду справи для сторін, час, необхідний для вчинення тих чи інших дій, розмір судових витрат, пов'язаних із відповідними процесуальними діями, тощо» [498].

Визнання пропорційності принципом цивільного процесу дозволить встановити розумний баланс публічного і приватного інтересів у цивільному процесі [567, с. 19].

Враховуючи різні можливості учасників справи до ІТ, суд вирішуючи вищезгадані питання, виходить з того, що можливе обмеження прав та свобод має бути найменшим, а наслідки заходів, які обмежують реалізацію цих прав та свобод, не повинні бути надмірними й мають досягати мети, що переслідується.

Наприклад, виходячи із вимог принципів пропорційності та розумності строків розгляду справи, суд може визначити досить короткий строк для вчинення окремої процесуальної дії, якщо зробить висновок, що електронними засобами така дія здійснюється швидше ніж традиційним шляхом. При цьому

суд керується завданнями судочинства стосовно швидкого відновлення прав учасників справи.

На принцип *обов'язковості судового рішення* ІТ напряду не впливають. Тут слід додати, що після впровадження ЄСІТС кожне судове рішення матиме одночасно письмову паперову та письмову електронну форми, і обидві ці форми наділятимуться однаковою юридичною силою оригіналу. Тобто ці дві форми є рівнозначними варіантами письмової форми судового рішення і не можуть розглядатися як електронний оригінал та паперова копія чи навпаки. Наявність двох окремих порядків підписання тексту судового рішення (паперового – власноручним, а електронного – електронним цифровим підписом судді або суддів, які входять до складу суду) також свідчить про рівнозначність паперового та електронного варіантів письмової форми судового рішення [6, с. 13].

На *принципи забезпечення права на апеляційний перегляд справи та забезпечення права на касаційне оскарження судового рішення у випадках, встановлених законом* ІТ впливають також позитивно як в контексті дистанційної участі у судових засіданнях так і стосовно можливості надання процесуальних документів до суду в електронному вигляді. Ще більш оптимістично виглядає такий вплив у майбутньому, коди запрацює у повному обсязі ЄСІТС та будуть формуватися електронні судові справи, буде неможливо втратити матеріали справи при доставці, не будуть витратитися час та кошти на доставку матеріалів судової справи з місцевих судів.

Щодо принципу *розумності строків розгляду справи судом*, то слід зазначити про особливо відчутний вплив ІТ на реалізацію цього принципу.

Згідно ст. 121 ЦПК «суд має встановлювати розумні строки для вчинення процесуальних дій. Строк є розумним, якщо він передбачає час, достатній, з урахуванням обставин справи, для вчинення процесуальної дії, та відповідає завданню цивільного судочинства» [498].

Згідно ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основних свобод кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж

розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення. Розумний строк судового розгляду є складовою права на справедливий суд та права на доступ до правосуддя.

Саме на скорочення строків розгляду справи як правило спрямовані новації у сфері судочинства. ІТ здатні значно скоротити строки вчинення окремих дій. Так, вище наводився позитивний досвід Київського районного суду м. Одеси щодо направлення в електронному вигляді запитів до Адресно-довідкового бюро та одержання електронних відповідей, в результаті суд одержує відповідь за 1 добу, а раніше на це витрачалося 14-20 днів [507].

Принцип *неприпустимості зловживання процесуальними правами* може зазнати як позитивні так і негативні наслідки впровадження ІТ (нижче розглядаються переваги та ризики впровадження ІТ у судочинство, в тому числі в контексті неприпустимості зловживання процесуальним правами). Маємо додатково дослідити та запропонувати шляхи правового регулювання ІТ, щоб вони не призвели до більш сутяжницької культури.

На *принцип відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалене судове рішення* ІТ напряду не впливають.

ІТ позитивно впливають на забезпечення принципу *незалежності суддів* шляхом забезпечення розподілу справ між суддями в автоматичному режимі. Це дуже позитивна новела, спрямована на недопущення впливу «людського фактору» на процедуру розподілу справ.

Так, згідно ст. 33 ЦПК «визначення судді, а в разі колегіального розгляду – судді-доповідача для розгляду конкретної справи здійснюється Єдиною судовою інформаційно-телекомунікаційною системою під час реєстрації документів, зазначених у ч. 2 статті 14 цього Кодексу, а також в інших випадках визначення складу суду на будь-якій стадії судового процесу, з урахуванням спеціалізації та рівномірного навантаження для кожного судді, за принципом випадковості та в хронологічному порядку надходження справ» [498].

Після початку функціонування ЄСІТС функції авторозподілу здійснюватимуться за допомогою ЄСІТС. На цей час реєстрація процесуальних документів та авторозподіл справ здійснюється згідно Положення про автоматизовану систему документообігу суду, в редакції рішення Ради суддів України від 02.03.2018 р. №17. Відповідно до ст. 18 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» «у випадках, визначених законом, а також за рішенням зборів суддів відповідного суду може запроваджуватися спеціалізація суддів з розгляду конкретних категорій справ» [366] .

Щодо *принципу безпосередності* та впливу на його реалізацію ІТ зазначимо наступне. Принцип безпосередності передбачає, що: по-перше, судові рішення може бути засноване тільки на тому, що відбувається під час судового розгляду; по-друге, слухання повинно здійснюватися тим судом, який буде виносити рішення у справі.

У доказуванні цей принцип проявляється у тому, що судді при розгляді спору мають особисто прийняти і безпосередньо досліджувати всі зібрані по справі докази у судовому засіданні і обґрунтувати рішення лише дослідженими в ході розгляду справи доказами.

Згідно ст. 89 ЦПК «суд оцінює докази за своїм внутрішнім переконанням, що ґрунтується на всебічному, повному, об'єктивному та безпосередньому дослідженні наявних у справі доказів». Згідно ст. 213 суд під час розгляду справи повинен безпосередньо дослідити докази у справі, що конкретизується у ст. 229 ЦПК, а саме: «ознайомитися з письмовими та електронними доказами, висновками експертів, поясненнями учасників справи, викладеними в заявах по суті справи, показаннями свідків, оглянути речові докази. Докази, що не були предметом дослідження в судовому засіданні, не можуть бути покладені судом в основу ухваленого судового рішення» [498].

Суд повинен проаналізувати та надати оцінку аргументам сторін. Сторони судового процесу мають відчувати, що вони були почуті судом, а їх аргументи прийняті до уваги, що неодноразово підкреслює ЄСПЛ, наприклад, рішення у

справі «Гірвісаарі проти Фінляндії» (Hirvisaari v. Finland) від 27 вересня 2001 року) [579].

Електронізація процесу значно впливає на зміст принципу безпосередності. Це, в першу чергу, стосується порядку надання та дослідження електронних доказів. З точки зору судової практики виникають труднощі, незважаючи на те, що процесуальний закон прямо говорить про можливість учасників справи подавати органу правосуддя документи в електронному вигляді, а інформація, розміщена в мережі Інтернет, може використовуватися в якості доказу [437, с. 54], суди та учасники процесу не завжди готові до усвідомлення специфіки в режимі їх дослідження на відміну від письмових доказів.

Суддя має безпосередньо дослідити докази, він не може запозичувати висновки з документів, які не є преюдиціальними фактами і не звільняють сторони від подальшого доказування.

Наприклад, суд не повинен покладати в основу рішення електронний доказ, який не може бути оглянутим, прочитаним тощо в силу своїх технічних характеристик чи вад.

Документи отримані за допомогою електронного чи іншого зв'язку, в тому числі з використанням мережі Інтернет, а також документи, підписані електронним підписом мають бути безпосередньо досліджені судом. Оцінка таких доказів відрізняється від оцінки інших доказів. Так, М. А. Митрофанова зазначає, що під впливом глобальної комп'ютеризації відбувається трансформація традиційного принципу безпосередності в «електронну безпосередність», яка визначає спосіб, метод, форму сприйняття і дослідження судом засобів доказування, які містять інформацію для обставин справи, через призму технічних пристроїв на всіх стадіях процесу [220, с. 17].

Однак з урахуванням ведення судами електронного документообігу, наявності проваджень, які здійснюються без виклику сторін, так чи інакше відбувається сприйняття доказів через призму технічних засобів не тільки судом, але й учасниками справи [19].

Важливо підкреслити й те, що при використанні ІТ запроваджується дистанційність між судом та учасниками процесу (електронний документообіг, відеоконференцзв'язок), а тому зменшуються, а в ідеалі (якщо під ідеальним електронним судочинством мати на увазі повністю віддалений, дистанційний процес) виключаються безпосередні контакти між судом та учасником процесу. Вся комунікація відбувається у віддаленому доступі з використанням комп'ютера, мобільного телефону – умовно можна сказати, що процес може перейти у повністю «безконтактне» судочинство. Але у цьому є певні ризики.

Як вже згадувалось раніше, сторонам, якщо вони особисто беруть участь у засіданні, в тому числі такому, який транслюється за допомогою відеоконференцзв'язку, вкрай важливо безпосереднє спілкування з судом, розуміння його реакції. Невербальне спілкування важливе і для суду, і для учасників справи. Можливо, варто прислухатися до думки вчених, які наводять аргументи про необхідність обмежити дистанційний розгляд справ, беручи до уваги їх специфіку [59, с. 55].

Дистанційне судочинство може вступати в протиріччя з принципом безпосередності судового розгляду. Спотворення (наприклад, перешкоди, нечітке зображення) при отриманні суддею з використанням дистанційних технологій (зокрема, відеоконференц-зв'язку) необхідних для вирішення справи відомостей або їх оцінці призводять до порушення тих вимог до судового пізнання, які випливають з принципу безпосередності. З психологічної точки зору суддя може по-різному реагувати на слова, почуття дистанційно і безпосередньо, що, навіть незалежно від його волі, може вплинути на об'єктивність оцінки ним доказів і доводів сторін, на формування внутрішнього переконання судді при винесенні рішення тощо [44, с. 16].

Подальший розвиток сучасних ІТ закономірно ставить питання про межі дистанційності судочинства, порушення яких може викликати недовіру громадян до суду, якості і об'єктивності судової діяльності, спотворити в суспільстві уявлення про роль і значення судової влади. В даний час є підстави стверджувати, що з вимоги особистої участі потенційних усиновителів у

судовому засіданні при розгляді справи про усиновлення впливає заборона на дистанційну участь із застосуванням системи відеоконференцз'язку. До числа таких справ слід віднести і всі інші спори про дітей [44, с. 17].

Так, до процесуальних особливостей справ про усиновлення дітей в Україні відносяться такі ознаки: розгляд справ про усиновлення дітей здійснюється в порядку окремого провадження; заява про усиновлення дитини або повнолітньої особи, яка не має матері, батька або була позбавлена батьківського піклування; подається до суду за місцем їх проживання, заявником може бути особа, яка бажає усиновити дитину; подання заяви про усиновлення дитини через представника не допускається; заява особи, яка бажає усиновити дитину, має відповідати вимогам ЦПК; органом опіки та піклування до суду подається висновок про доцільність усиновлення та відповідність його інтересам дитини; передбачена таємниця усиновлення [543, с.148].

Українським законодавством передбачена можливість усиновлення дітей іноземними громадянами, однак лише у разі, якщо були вичерпані всі можливості щодо передачі під опіку, піклування, на усиновлення чи виховання в сім'ї громадян України. Наприклад, ми наводили у попередніх дослідженнях дані, що за 2015 рік Київським районним судом м. Одеси розглянуто 9 заяв про усиновлення дітей іноземними громадянами, з яких 6 справ за заявою громадян Сполучених Штатів Америки, 2 заяви громадян Республіки Італія та 1 заява громадян Канади (у попередні роки також частіше звертались громадяни США, Франції, Італії, Іспанії) [540].

По всіх справах було ухвалено рішення про задоволення заяв про усиновлення, при цьому судом ретельно досліджувався стан здоров'я заявників, особлива увага приділялася їх психічному та матеріальному стану, можливості забезпечення належних умов для проживання, виховання та розвитку дітей, психологічна можливість бути батьками. У всіх випадках суд пересвідчувався, що заявники ознайомлені зі станом здоров'я дітей та усвідомлюють взятю на себе відповідальність. По всіх справах, після ухвалення рішення про

усиновлення дітей іноземними громадянами, суддями Київського районного суду м. Одеси індивідуально проводилися бесіди з іноземними усиновлювачами на предмет не перешкоджання дитині у подальшому знати країну її народження – Україну, її мову, історію та у випадку бажання дитини, надавати їй можливість на відвідування України. Чи можуть такі питання вирішуватися у засіданні у віддаленому доступі за допомогою відеозв'язку? Очевидно – ні.

Наприклад, у Великобританії більшість шлюбборозлучних справ і майже всі «дитячі» спори проводяться в режимі закритих слухань, що не цілком поєднується з режимом віддаленого доступу. Як відомо, все, що відбувається в інтернеті під захистом паролів, є секретом тільки для тих, хто ще не навчився ці паролі зламувати, а таких непрофесіоналів, судячи з усього, залишається все менше і менше [108].

Тут є ще одна проблема, і пов'язана вона з дослідженням речових доказів. Чи можна досліджувати речові докази виключно за їх фотозображенням? Певно що ні, оскільки це прямо протирічить принципу безпосередності при дослідженні доказів.

Усність цивільного процесу зазнає значні зміни у сучасних процесуальних законодавствах світу, зокрема зазнає втрат своєї значущості.

Наприклад, у Франції Закон про план реформування судочинства до 2022 року від 23 березня 2019 року [622] спрямований на підвищення ефективності судової системи, (*«До простого, ефективного, сучасного правосуддя, близького до народу»* – так починається перший розділ цього закону) передбачає комплекс заходів, спрямованих на спрощення доступу до правосуддя, в тому числі, введення можливості розгляду спору без судового засідання.

У Великобританії вважається, що хоча б часткова заміна існуючої форми явочного «судоговоріння» новими формами судового розгляду в режимі віддаленого доступу з використанням можливостей інтернету розвантажить суди і кардинально скоротить терміни судового провадження, які в Великобританії такі, що дивують увесь інший світ (середній термін на проходження справи від суду першої інстанції до ВС становить близько п'яти

років, і не такі вже й рідкісні випадки розгляду спорів протягом 8-10 і навіть більше років). В уряді країни особливо сподіваються на ІТ-технології в допомозі зниження завантаженості судів розглядом малозначних позовів і адміністративних скарг, які не мають жодного суспільного значення та інтересу. Відмова від особистої явки сторін, їх представників, третіх осіб, свідків, експертів, супроводжуваний виключно електронним оформленням всіх відповідних судовому процесу документів, є саме тією метою, яку ставлять перед собою уряд Великобританії і керівники судової системи країни. Але ніхто поки не знає, наскільки успішно буде функціонувати віддалене інтернет-правосуддя в країні, що відрізняється складною системою законодавства, традиційністю явочного змагального «судоговоріння», можливістю вимагати суду присяжних навіть при розгляді не надто значних цивільних позовів, безумовністю авторитету для сторін спору незворушної людини (судді), який сидить на узвишші перед ними в мантиї і перуці. Чи збережеться у англійців психологія законослухняності в умовах, коли судитися можна буде з мобільного телефону? Чи перетвориться інтернет-суд в позитивну національну традицію? Обговорення та пошуки найкращих варіантів вирішення проблеми проведення судових розглядів в режимі віддаленого доступу тривають [108].

Принцип усності (слухання) регулює форму надання суду і дослідження процесуального матеріалу. Даний принцип в його сучасному змісті включає одночасне застосування обох форм спілкування суду з учасниками процесу: і усній, і письмовій [137, с. 30-31].

Згідно ч.ч. 1 та 13 ст. 7 ЦПК («Гласність судового процесу») розгляд справ у судах проводиться усно і відкрито, крім випадків, передбачених цим Кодексом. Розгляд справи здійснюється в порядку письмового провадження за наявними у справі матеріалами, якщо цим Кодексом не передбачено повідомлення учасників справи. У такому випадку судові засідання не проводиться.

«Усність» цивільного процесу («судоговорение» – рос.) – традиційна його ознака. Однак загальна тенденція до оптимізації цивільного судочинства

втілилась у положеннях нової редакції кодексу щодо можливості письмового провадження (ч. 13 ст. 7 ЦПК), тому у ч. 1 ст. 7 ЦПК з'явився припис «крім випадків, передбачених цим Кодексом» [238, с. 23].

Втім, у зв'язку з активним розвитком дистанційного правосуддя з'являються побоювання щодо реалізації безпосереднього, «живого» спілкуванням в засіданні. Відеоконференцзв'язок робить процес більш абстрактним, деперсоніфікує його. За відеозв'язку комунікація може бути спотворена. Особливо це актуально для кримінальних процесів: важливі фрагменти показань можуть бути втрачені або неправильно інтерпретовані. Пересічні люди говорять, що краще прийти в суд та розмовляти, особисте спілкування важливіше [223].

Чи зможе забезпечити дійсно усність процесу відеоконференцзв'язок? Це питання ставиться під сумнів багатьма вченими та практиками, але сучасні тенденції у всьому світові показують, що фізична присутність в залі судового засідання здебільшого відходить у минуле. Цьому сприяла і ситуація із карантинними обмеженнями у всьому світі, тому задачею судових органів стає забезпечення можливості хоча б мінімальної усності судового процесу шляхом удосконалення систем відеоконференцзв'язку, вироблення правил для ефективного її застосування для забезпечення максимальної імітації фізичної присутності осіб у залі судового засідання.

У розглянутих вище випадках впровадження нових технічних досягнень гармонійно вписується в структуру процесуальних правовідносин і сприяє повноцінній реалізації принципів процесуального права. Виключення складають принципи змагальності, гласності, усності, безпосередності щодо повноцінної та ефективної реалізації яких мають бути вироблені певні межі застосування ІТ у судочинство.

Якщо проаналізувати як кожен окремо елемент електронного судочинства втілюється чи впливає на принципи судочинства, то можна прийти до наступних висновків:

1) створення Інтернет-сайтів судів та органів судової влади, які є офіційним джерелом інформації про судову систему, компетенції, судову статистику, доступ до матеріалів судової практики (Єдиний реєстр судових рішень), винесення і оприлюднення судових актів впливає на принцип гласності та взагалі поінформованість учасників судового процесу та всіх зацікавлених осіб, від науковців, юристів до пересічних громадян. Ці елементи електронного судочинства умовно можна назвати реалізацією права на інформацію про судову діяльність;

2) створення системи електронного документообігу впливає на ефективну реалізацію принципів доступу до правосуддя, гласності, пропорційності, розумності, оскарження рішення суду тощо;

3) створення можливості учасникам справи надавати документи у електронній формі, з одного боку, має безперечні плюси, особливо щодо реалізації принципу доступності правосуддя: зниження тимчасових і грошових витрат сторін з доставки документів в суд; уникнення можливості пропуску строку позовної давності за рахунок можливості відправки повідомлення буквально в останню хвилину терміну; підвищення зручності і швидкості обробки позовних заяв, реєстрації їх у канцелярії суду; вирішення багатьох питань судової статистики та ін. В той же час не можна забувати і про надання рівних можливостей для дотримання принципу рівності перед законом і судом. Це визначає необхідність забезпечити рівний доступ до системи електронного судочинства незалежно від місця проживання, майнових можливостей, навичок роботи з електронними документами та інших обставин. Це буде особливо актуально у випадках обов'язковості подачі документів в електронному вигляді [437, с. 53].

4) направлення судової кореспонденції в електронному вигляді позитивно впливає на розумність строків розгляду справи, запобігання зловживанню процесуальними правами в частині запобігання діям учасників справи, спрямованим на уникнення від отримання судової кореспонденції, що нерідко відбувається на практиці;

5) використання нових технологій в дослідженні електронних доказів буде охарактеризовано в наступних розділах роботи;

6) створення електронних архівів загалом позитивно вплине на судочинство, яких-небудь перешкод чи застережень не вбачається;

7) значним чином вплине на судову процедуру введення електронної судової справи. Електронна судова справа – упорядкована сукупність (реєстр) судових проваджень у суді, які містять електронні документи, що мають значення для конкретного провадження, об'єднані сукупністю спільних реквізитів, а також додаток до справи (додаток на кожне провадження). До провадження в тому числі входять: заяви, скарги, клопотання, подання, позовні заяви, докази (електронні, письмові, речові), показання свідків, висновки експертів, технічний запис судових засідань, судові рішення, інші документи, матеріали та предмети, надані суду учасниками або виготовлені судом [329].

Згідно первісної редакції ч. 9 ст. 14 ЦПК «суд проводить розгляд справи за матеріалами судової справи **в електронній формі**. Процесуальні та інші документи і докази у паперовій формі не пізніше трьох днів з дня їх надходження до суду переводяться в електронну форму та долучаються до матеріалів електронної судової справи в порядку, визначеному Положенням про Єдину судову інформаційно-телекомунікаційну систему. У разі неможливості розгляду справи судом в електронній формі з технічних причин більше п'яти днів, що може перешкодити розгляду справи у строки, встановлені цим Кодексом, справа розглядається за матеріалами в паперовій формі, для чого всі матеріали справи невідкладно переводяться в паперову форму у порядку, встановленому Положенням про Єдину судову інформаційно-телекомунікаційну систему».

Передбачалось, що у користувача власного кабінету в ЄСІТС буде доступ до електронної справи цілодобово, але тільки до тих справ, в яких він приймає участь.

Впровадження електронної форми судочинства було достатньо продуманим з точки зору дотримання основних завдань та принципів

судочинства. Для запобігання нерівних можливостей серед користувачів було передбачено правило про переведення самим судом документів, які подані в паперовій формі в електронну, ніяких додаткових обов'язків для користувачів, які хотіли б зберегти традиційну форму подачі документів, не створювалось.

Після змін в ЦПК 27 квітня 2021 року у цій частині залишилось тільки наступне: «Суд проводить розгляд справи за матеріалами судової справи у *паперовій або електронній формі* в порядку, визначеному Положенням про Єдину судову інформаційно-телекомунікаційну систему та/або положеннями, що визначають порядок функціонування її окремих підсистем (модулів)». Крім зазначення про можливість застосування цієї норми, коли запрацює відповідний модуль ЄСІТС (власне для цього і були передбачені ці зміни у ЦПК), інші «технічні питання» видалені, вони, напевне, будуть міститися у Положенні про відповідний модуль ЄСІТС.

Так чи інакше, але головне інше – змінено основний посил раніше чинної редакції цієї норми, **ми повернулись до ідеї паперової судової справи.**

Поки ми не знаємо, які будуть умови та порядок ведення електронної судової справи, але відзначимо, що електронна справа – це нова сучасна форма збирання та зберігання матеріалів судової справи. За раніше сформованою ідеєю справа в електронному вигляді мала обов'язково формуватися як основна її форма. Паперова форма не мала застосовуватися, коли повноцінно запрацювала б ЄСІТС.

Переваги такого рішення очевидні: економія ресурсів держави на формування мільйонів судових справ у паперовому вигляді, швидкість роботи з базою даних, ергономічність зберігання, крім того саме по собі зберігання справи в електронному архіві має виключити можливість втрати судової справи.

З іншого боку вчені висловлювали наступні застереження. Оскільки формування електронної справи не передбачає її дублювання в паперовому вигляді, звичайно такі положення містять певні ризики щодо можливості забезпечення коректної та безперервної роботи відповідного програмного

забезпечення, технічного оснащення всіх судів, але загалом – це великий крок на шляху до повноцінного «електронного судочинства» [71].

Фактично змінами від 27.04.2021 року цементується ситуація із запровадженням електронних судових справ – електронні справи та електронне діловодство в суді залишиться альтернативним традиційним паперовим справам та діловодству.

До цього передбачалось, що справа розглядається за матеріалами в паперовій формі тільки у разі неможливості розгляду справи судом в електронній формі з технічних причин більше п'яти днів. Якщо учасники справи подали документи у паперовому вигляді, документи переводяться в електронну форму судом та приєднуються до матеріалів електронної судової справи. Суди здійснили великий обсяг робіт стосовно переводу паперових справ в електронні, відскановано тисячі документів впродовж 2019-2020 років. Всі серйозно готувались до впровадження електронних справ. Але судова система в цілому, як виявилось, не готова була до електронних справ, через неготовність ДСА до такого впровадження.

Створення системи електронних файлів судових справ, переведення матеріалів справи у електронну форму – основа і передумова електронного судочинства, тому ми виступаємо за повернення ідеї електронної судової справи. Без цього справжню систему електронного судочинства ми не побудуємо.

8) надання сторонам можливості ознайомлення з матеріалами справи в Інтернеті позитивно вплине на економію коштів та часу учасників справи, зручність у користуванні власне такою послугою від держави як судовий захист, та в цілому на доступ до правосуддя. Зараз адвокати вимушені їхати у суд та знайомлюватись з матеріалами справ на місці, втративши час на черги, дорогу, очікування справи, а якщо суд віддалений, то це стає ще проблематичнішим. Тому можливість ознайомитися із матеріалами справи через Інтернет – дуже важливий крок до дійсно електронного судочинства;

9) створення звуко- та відеозаписів судових засідань має такі ж позитивні наслідки як і попередня опція електронного судочинства;

10) дистанційна участь у судових засіданнях за допомогою різних технічних засобів (відеоконференцзв'язку, онлайн-сервісів) має як позитивні так і негативні риси відносно дотримання основних засад судочинства.

Абсолютно очевидно, що проведення відеоконференцзв'язку чи проведення засідання за допомогою власних засобів, зручно, функціонально, не вимагає переміщення в просторі, економить час, кошти, людські ресурси та дозволяє, не змінюючи звичної обстановки, брати участь у судовому засіданні (офіс, кабінет, власна кімната – для участі в судовому засіданні за допомогою власних засобів, для проведення відео-конференцзв'язку необхідно знаходитися в приміщенні іншого суду).

Україна – велика країна, сам факт необхідності особистої присутності чи навіть пересилки документів із однієї її частини до іншої займає багато часу. До цього ж, нажаль, транспортне сполучення між регіонами на дуже низькому рівні порівняно із розвинутими країнами. Якість доріг додатково спричиняє великі витрати часу та грошей на пересування всередині країни, на додаток до великих відстаней.

Наприклад, тільки Одеська область має територію порівняну с багатьма країнами світу, відстань від Рені до Ананьєва – 460 км. Якщо уявити собі день звичайного учасника процесу, якій бажає особисто бути присутнім на розгляді його апеляційної скарги у апеляційному суді, ми отримуємо сумні висновки: для одного засідання особа, наприклад, з м. Рені Одеської області має витратити 4,5-5 годин для поїздки на автобусі до автовокзалу м. Одеси, потім громадським транспортом доїхати до суду, загалом вона витратить тільки шість годин для того, щоб доїхати до суду та стільки ж на зворотній шлях. Таке нераціональне використання життя людини виглядає просто жахливо. Для осіб, які повинні відвідувати судові чи інші установи в силу обставин чи професії досить часто (адвокати, працівники юридичних служб державних, комунальних органів, великих підприємств), таке витрачання часу є не просто нераціональним та

знижуючим продуктивність праці, а й деструктивним з точки зору розвитку економіки, якості державних послуг тощо.

11) відеотрансляція судових засідань, як вбачається, підвищуючи реалізацію принципу гласності може порушувати права учасників процесу на захист персональних даних та таємниці особистого життя, ускладнювати оцінку показань свідків та нести ризики марного витрачання коштів держави на трансляцію та зберігання величезної кількості відеофайлів у відеоархівах. Відеотрансляція взагалі всіх відкритих засідань здається абсолютно нерозумною ідеєю, крім витрачання коштів на саму процедуру та сховища даних, величезне невинновдане навантаження на канали зв'язку.

12) передача до виконання судового рішення в електронному вигляді має, на нашу думку, тільки позитивний вплив на судочинство. Учасникам справи нема необхідності отримувати паперовий документ, який просто має бути фізично переміщений ними до виконавців, така процедура виглядає вкрай архаїчно. Автоматизація цього процесу давно назріла та, на нашу думку, мала б уже давно бути реалізованою.

Таким чином, **переваги** використання різних ІТ полягають, перш за все у економії витрат держави та учасників процесу, економії витрат часу та ресурсів як людських так і ресурсів планети. Велике значення їх впровадження має для територіально великих країн. ІТ так би мовити «ущільнюють» території країни і навіть світу. Для прикладу наведемо досвід Австралії, яка багато років розвиває електронне судочинство, особливо в частині відеоконферензв'язку та онлайн-слухань, оскільки знаходиться далеко від інших країн світу, особливо від Великобританії, що дуже важливо, адже громадяни та організації Великобританії часто беруть участь у судових справах в Австралії.

Тепер суд буде знаходитися там де знаходиться людина, в будь якому місці. Учасники процесу можуть подавати документи, брати участь у розгляді справи з різних кутків країни, не втрачаючи динаміку своєї професійної та особистої діяльності. Раніше виїзdnі засідання вбачались як досить прогресивний інструмент доступу до правосуддя, хоч і дорогий з точки зору

витрат коштів та часу кваліфікованої особи – судді, навантаження на яку завжди було досить високим та й витрати на утримання такої особи у більшості держав достатньо високе. «Феміда на колесах», «мобільні суди», «солов'їні суди» – як тільки не називають в світі такі виїзні суди, але головна ідея в наближенні суду до місця, де за різними причинами такий доступ значно утруднений, тому держава має реагувати. Тепер Феміда не на «колесах», а «в цифрі», будь-де, де вона потрібна. Це неймовірне досягнення сучасних технологій.

ІТ можуть та мають служити вирішенню завдань цивільного судочинства, забезпечуючи високу ступінь доступності правосуддя.

Швидкі та економні судові процедури – це одночасно і швидкий та ефективний захист прав, свобод і законних інтересів фізичних осіб, організацій, прав та інтересів держави, громад та підвищення ролі та авторитету судових органів. Одночасно це й оптимізація використання праці працівників суду, що має скоротити їх робочий час. Виглядає неприйнятним, коли працівники суду з вищою юридичною освітою, займаються рутинною, низькокваліфікованою працею, «зшивають» купи паперів, формуючи паперові справи, клеють марки на конверти тощо та ще й за мізерну заробітну плату (стосовно судів загальної юрисдикції). В цих умовах у них мало стимулів до удосконалення професійних навичок, інтелектуального росту та відданості справі.

Доступний, ефективний та «безпаперовий» суд – можливо це нова мрія про те, яким має бути судочинство. Але у всіх перевагах, що ми перелічили вище, можна знайти і зворотню сторону – ризики та недоліки. Саме на вирішення шляхів їх подолання мають бути спрямовані наукові розробки.

2.3. Ризики запровадження електронного судочинства

Ризики запровадження електронного судочинства та шляхи їх зменшення – головне завдання доктрини та державних установ, що займаються питаннями ефективності судочинства.

Бажання йти в ногу з науково-технічним прогресом, комп'ютеризувати і оцифрувати процесуальні та організаційні дії, обтяжує судочинство новими проблемами.

Можливо скоро ми будемо досліджувати питання захисту права на справедливий судовий розгляд у світлі швидко мінливих технологій, які суттєво впливають на судову систему і дозволяють автоматизувати цивільний процес.

Вбачаємо наступні ризики у впровадженні ІТ у судочинство.

Перший і головний ризик – *інформаційна безпека*. Питання кібербезпеки є однією з серйозних проблем світу, особливої уваги проблеми кібербезпеки набувають в сфері державних послуг, в тому числі судочинства. Невипадково спеціаліст у кібербезпеці – одна з найзатребуваніших професій. У багатьох дослідженнях, що присвячені професіям, які будуть мати розвиток у майбутньому, лідирують два напрямки з точки зору технологій: AI і кібербезпека, що абсолютно логічно, оскільки чим більше ми занурюємося у деталі, тим більше думаємо про кібербезпеку, захист різного роду важливої інформації, зокрема, захист даних.

Використання персональних, конфіденційних тощо даних урядовими, приватними та громадськими інституціями має передбачати довіру громадян до них за рахунок вжитих технічно-організаційних заходів кібербезпеки та унеможливлення доступу до них третіх осіб або зловмисників. Нарешті, все більш складні і взаємопов'язані цифрові технології можуть призвести до виникнення нових форм кібератак (вразливості «нульового дня»), здатних створити суттєву загрозу суспільному благу та спокою. Україна та її спеціалізовані організації мають співпрацювати з усіма зацікавленими сторонами, особливо на європейському рівні, задля розробки таких технічних та організаційних рішень, які, з одного боку, не обмежуватимуть можливості, що відкриває для нас перехід до цифрових технологій, а з іншого – забезпечуватимуть відповідний рівень довіри та безпеки кожному користувачу. Загальний обов'язок політичного керівництва, державних установ, бізнесу – це

створення безпечних інформаційних систем та відкриття доступу до них задля суспільного блага [500, с. 82].

Кібербезпека це не лише технологічна проблема, а й юридична теж, оскільки виникають проблеми юридичних наслідків викрадення персональних даних, розголошення державних таємниць та іншої інформації, яка не підлягає розголошенню.

Вторгнення у документообіг суду, архіви тощо сторонніх осіб, спотворення інформації впливають як на судочинство в цілому так і кожного учасника процесу. Ризикуємо величезною кількістю інформації від державної та комерційної таємниці до особистої, особливо чуттєвої для кожної людини.

Ми самі повинні навчитися цифровій гігієні.

Показовими у сфері кібербезпеки та поки неготовності України забезпечити збереження судової інформації є новини про розголошення інформації, які вже відбулись.

Так, «у серпні 2019 року з'явилась новина, що розмови у судах прослуховувалися через комп'ютери. Співробітники СБУ перевірили обладнання дата-центру ДП «ІСС» ДСА та виявили шкідливе програмне забезпечення MinerGate. Програма була встановлена на FTP-сервері та працювала з 1 січня 2018 року. ДКІБ СБУ у ході перевірки комп'ютерного та серверного обладнання ДП «ІСС» виявив наступне:

1) шкідливе програмне забезпечення MinerGate, яке було інстальовано на FTP-сервері та починаючи з 1 січня 2018 року, використовуючи потужності і електроенергію ДСА, здійснювало видобуток електронних грошей (криптовалюти);

2) мало місце незаконне використання серверного обладнання ДСА для роботи низки приватних ресурсів;

3) виявлений інсталяційний файл шкідливого програмного забезпечення з функцією спеціального технічного засобу негласного отримання інформації. Зазначене ШПЗ/СТЗ було встановлено на ряді ноутбуків ДП «ІСС», яке використовувались для налаштування серверів, персональних комп'ютерів ДСА

та судів м. Києва та тривалий час здійснювало скриті аудіозаписи розмов оточення. Крім того, 22 травня 2019 року суд затвердив угоду про визнання винуватості з керівницею компанії, якій ДП «Інформаційні судові системи» виплатило 4,5 млн грн за невиконані роботи. Також підозри у цій справі було повідомлено двом экс-директорам ДП «Інформаційні судові системи» [17].

В ухвалі Печерського районного суду м. Києва від 18 липня 2019 у справі №757/36865/19-к також зазначається, що «ЄСІТС» *«не відповідає вимогам Закону України «Про захист інформації в інформаційно- телекомунікаційних системах», Постанови КМУ від 12.04.2002 №522 «Про затвердження порядку підключення до глобальних мереж передачі даних», НД ТЗІ 2.5-010-03 «Вимоги до захисту інформації WEB-сторінки від несанкціонованого доступу» затверджених Наказом ДСТСЗІ СБ України від 02.04.2003 №33 та має чисельні уразливості для несанкціонованого доступу». Вказані дії/бездіяльність відповідальних посадових осіб ДП «ІСС» Державної судової адміністрації України по відношенню до забезпечення нормативно затверджених вимог безпеки функціонування інформаційно-телекомунікаційних систем та «ЄСІТС», призвели до «блокування, знищення та виведення з ладу у період з 24.12.2018 по 25.01.2019 судової системи України. Зокрема, на веб-сайтах судів та веб-порталі «Судова влада України» зникли всі новини за період з 6-го по 27 грудня 2018 року, не функціонував сервіс електронної пошти в Державній судовій адміністрації України, судах та інших органах і установах у системі правосуддя, був відсутній доступ до ряду електронних послуг» [479].*

«З метою встановлення службових осіб ДП «Інформаційні судові системи», які причетні до скоєння злочину та з вини яких були допущені збитки, суд за клопотанням слідчого призначив комплексну судову інженерно-технічну експертизу інформаційно-телекомунікаційних та ЄСІТС систем, проведення якої доручив експертам Науково-дослідного центру судової експертизи з питань інтелектуальної власності Міністерства юстиції України». На вирішення експертів були поставлені такі питання: 1) Чи здійснювалось несанкціоноване втручання до серверного обладнання та

облікових записів з робочого комп'ютеру співробітника ДП «Інформаційні судові системи» ДСА України з IP-адресою 10.5.5.114 та облікового запису «bersa»? 2) Чи здійснювався несанкціонований доступ/втручання до серверного обладнання ДП «Інформаційні судові системи» ДСА України представниками юридичних осіб (компаній) Дочірнього підприємства «Е-Консалтинг», ТОВ «Kimsoft», ТОВ «Док Проф Софт», ТОВ «Транслінк Консалтинг», ТОВ «Комп'ютерні інформаційні технології», ТОВ «Інтелект-Сервіс» та інших? 3) Чи знаходиться на серверному обладнанні ДП «Інформаційні судові системи» ДСА України за IP-адресою 212.90.190.164 веб-сайти/Інтернет-ресурси aviaparts.kiev.ua, mcb.kiev.ua, chopper-bros.com, mail.aviaparts.kiev.ua, mitsubishi-motors.kiev.ua, ftp.aviaparts.kiev.ua, avpart.com.ua, mail.avpart.com.ua? [479]

З цієї ухвали суду (вірніше переліку приватних компаній, що наведені у питаннях до експерта) наочно видно, що судова інформація є комерційно привабливою, а тому завжди будуть особи, які будуть намагатися нею завладіти. Особливо цинічно вигадає у цій справі й інший аспект – використання ресурсів судової влади для отримання прибутку у вигляді майнінгу.

Навіть у розвинутих юрисдикціях трапляються випадки низької захищеності судових органів від зловживань.

В суді Лондона розглядалась справа 28-річного англійця. Крім 8 випадків банківського шахрайства на загальну суму майже 2 млн фунтів стерлінгів (прикидаючись службовцем всесвітньо відомих банків, він обманював фінансові служби великих компаній, з жертвами спілкувався як мінімум чотирма різними голосами) він був звинувачений у втечі з-під варти: підслідний покинув в'язницю, відправивши адміністрації закладу електронною поштою підроблений наказ про своє звільнення. Перебуваючи під слідством, Нейл Мур роздобув мобільний телефон, створив з його допомогою поштову скриньку, адреса якої була схожою з реальною поштою чиновника з судового департаменту. Потім арештант відправив до канцелярії Вандсворта електронного листа з повідомленням, що один з міських судів Лондона змінив

запобіжний захід Н. Муру і його необхідно випустити. Лист було оформлено за всіма правилами британського правосуддя і підписаний ім'ям реального інспектора Королівських судів. Втеча була виявлена через три дні, коли на зустріч з підслідним прийшов його адвокат [231].

Цей приклад показує як просто, навіть наївно, відносяться деякі люди до використання ІТ. Одна справа якщо це відбувається у приватній сфері, де ризики особа бере на себе та й негативні наслідки виникають, як правило, тільки у неї, а інша справа – витоки інформації із документообігу державних органів чи втручання в їх діяльність, що може потенційно торкнутись необмеженого кола осіб.

По-друге, можливо, що спрощення доступу до дистанційного правосуддя (умовно кажучи, подання позову не встаючи «з дивану») ***приведе до збільшення судових справ, кляузництва.***

Впровадження ІТ не зменшує рівень навантаження в судах. Використання «електронного судочинства» спрощує процес доступу до судового процесу, технології створюють умови для звернення до суду для тих людей, які раніше не скористалися б ними. Так, глава Верховного суду Литви Р. Норкус зазначав, що він отримував велику кількість звернень та скарг в електронному вигляді, які навряд чи були б відправлені звичайною поштою [558], тому простота – не завжди позитив.

Тому мають дійсно застосовуватися механізми захисту від зловживання цивільними процесуальними правами. На суд покладено обов'язок запобігання зловживанню учасниками судового процесу їх правами та вжиття заходів для виконання ними їх обов'язків (ст. 12 ЦПК). Нова редакція ЦПК значно посилила механізми протидії зловживанням процесуальними правами.

Як зазначається у літературі, зловживання цивільними процесуальними правами – це недобросовісні дії учасників судового процесу, спрямовані на реалізацію суб'єктивного права всупереч його призначенню, за допомогою яких один учасник цивільного процесу чи його представник навмисно або з недбалства заподіює шкоду іншим учасникам процесу чи їх представникам чи

правосуддю в цілому. У ЦПК не визначено поняття «зловживання процесуальними правами», а тільки вказується на недобросовісну поведінку як зловживання правами та перелічуються можливі різновиди такої недобросовісної поведінки, що може утруднити застосування на практиці вищезазначених норм. Цей перелік не обмежується тільки випадками, зазначеними у ст. 44 ЦПК. Зловживанням процесуальними правами може бути визнана будь-яка поведінка, яка має ознаки недобросовісної, з можливістю застосувати передбачені законом санкції (див. п. 2 ч. 1 ст. 148 ЦПК). Принцип неприпустимості зловживання процесуальними правами реалізується в декількох статтях ЦПК (ст. 12, ч. 6 ст. 40, ч. 4 ст. 135, ст. ст. 141, 148, 262), в яких передбачені конкретні заходи впливу на недобросовісного учасника процесу [238, с. 107].

Пункт 2 ч. 2 ст. 44 ЦПК «подання декількох позовів до одного й того самого відповідача (відповідачів) з тим самим предметом та з тих самих підстав, або подання декількох позовів з аналогічним предметом і з аналогічних підстав, або вчинення інших дій, метою яких є маніпуляція автоматизованим розподілом справ між суддями» [498] напряду відноситься до електронного судочинства та спрямований на запобігання маніпуляціями із автоматизованим розподілом справ.

ЦПК передбачено низка заходів для реагування на зловживання процесуальними правами: по-перше, можливість суду залишити без розгляду або повернути скаргу, заяву, клопотання (за наявності умов застосування ст. 44 ЦПК); по-друге, накладення штрафу (п. 2 ч. 1 ст. 148 ЦПК передбачено накладання штрафу у випадку зловживання процесуальними правами, вчинення дій або допущення бездіяльності з метою перешкоджання судочинству); по-третє, суд може зобов'язати позивача внести на депозитний рахунок суду грошову суму для забезпечення можливого відшкодування майбутніх витрат відповідача на професійну правничу допомогу, якщо позов має ознаки завідомо безпідставного або інші ознаки зловживання правом на позов (ст. 148 ЦПК); по-четверте, покладання судових витрат незалежно від результатів вирішення

спору (згідно ч. 9 ст. 141 ЦПК у випадку зловживання стороною чи її представником процесуальними правами, або якщо спір виник внаслідок неправильних дій сторони, суд має право покласти на таку сторону судові витрати повністю або частково незалежно від результатів вирішення спору); по-п'яте, суд може постановити окрему ухвалу щодо неналежного виконання професійних обов'язків адвокатом або прокурором (ч. 2 ст. 262 ЦПК) [238, с. 107].

Нажаль із впровадженням ІТ збільшується кількість можливостей зловживання цивільними процесуальними правами.

Наприклад, можна припустити, що при проведенні онлайн-слухань сторони будуть намагатися навмисно переривати зв'язок під виглядом технічних проблем. І хоч в ухвалах суду про задоволення клопотання сторін про участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції поза межами приміщення суду з використанням власних технічних засобів (через мережу EasyCon) суд попереджає, що відповідно до ч. 5 ст. 212 ЦПК ризики технічної неможливості участі в відеоконференції поза межами приміщення суду, переривання зв'язку тощо несе учасник справи, який подав відповідну заяву, але як спосіб затягування процесу навмисні переривання зв'язку можуть практикуватись, оскільки довести недобросовісність сторони, яка про таке заявляє, практично неможливо, якщо не вдаватися до «розслідування» інциденту, вимагати довідок провайдера про відсутність переривання інтернет-зв'язку.

Крім цих механізмів, політика держави має бути спрямована на формування правосвідомості населення, формування традицій поваги до закону та суду, інших учасників судового процесу.

«Суб'єкт права повинен бути сумлінний завжди, на всіх етапах своєї участі в цивільних правовідносинах, тобто при встановленні прав і обов'язків, при їх здійсненні або виконанні, а також при захисті свого порушеного права, відновлення або компенсації ураженого інтересу» [110].

По-третє, *можлива часткова втрата урочистої форми судочинства*. Вона важлива не сама по собі, як якась особлива шана судді чи традиційна

обрядність судочинства. Її важливість у збереженні високої шани судового рішення, що напряду впливає на принцип обов'язковості судового рішення.

Наприклад, критики запровадження сучасних інтернет-технологій в судову систему Англії та Уельсу (присутність обвинуваченого віртуально на засіданні суду) ще у 2013 році зазначали, що подібними нововведеннями процедура розгляду справи втратить «колишню серйозність» [37].

Зараз дистанційна участь сторін у процесі, їх зовнішній вигляд і місце участі не регламентовані. Чи не призведе це до того, що в онлайн-засіданні сторона братиме участь, сидячи у ванній кімнаті? [223]

В період карантинних обмежень багато новин з'являється з різних куточків світу про різні курйозні ситуації, коли чиновники чи інші посадові особи опинялись з необережності в недопустимих ситуаціях (чого тільки вже не «бачив» Інтернет: від прийняття душі під час онлайн-зустрічей політиками до участі у засіданні ВС РФ жінки в одній білизні).

Участь у судовому засіданні через власні технічні засоби зв'язку, звичайно, дуже позитивне явище, але щоб не отримати ситуації, коли учасник справи в шортах та домашніх тапочках з'являється на екрані у судовому засіданні, маємо розробити правила такої участі, щоб не втрачати повагу до судочинства.

Наприклад, наведемо досвід Китаю. Верховний народний суд КНР 18.02.2020 р. поширив повідомлення «Про посилення і стандартизацію судочинства в режимі онлайн на час запобігання епідемії коронавірусу та боротьби з ним» [49].

«Судові засідання в режимі онлайн, такі як посередництво, обмін доказами і судовий розгляд, можуть ефективно задовольнити судові потреби людей під час запобігання епідеміям і боротьби з ними, а також забезпечити безперебійну і впорядковану роботу судових процесів», – зауважено у рішенні. Онлайн судове слухання має проводитися у формі онлайн-відео і не може відбуватись у письмовій або голосовій формі. При цьому вимагається

дотримання етикету судового розгляду – він має бути урочистим, цивілізованим і впорядкованим» [76].

Цікаве є і інше положення цього документу, яке спрямоване на запобігання зловживанню процесуальними правами: якщо сторони погоджуються на онлайн-судове слухання, але не беруть участі вчасно або відключаються від судового розгляду без дозволу, то така поведінка може розглядатися як «відмова бути присутнім на суді» і «залишення суду», якщо тільки це явно не пояснюється як відмова мережі, пошкодження обладнання, перебої у поданні живлення або форс-мажорні обставини [76]. Ці положення, на нашу думку, досить продумані та можуть бути запозичені у національне законодавство.

Тому вбачаємо, що завданням для подальшого вдосконалення процесуального законодавства є регламентація правил поведінки учасників процесу засобами відеоконференцзв'язку.

По-четверте, *можлива деформація самої судової діяльності*.

Чи зможе суддя, беручи участь у дистанційному судочинстві, віддано здійснювати судочинство? Звичайно він зобов'язаний це робити, але суддя – це людина. Чи зможе суддя протягом багатьох годин зберігати ясність та залученність у судові засідання, особливо при поганому зв'язку, неорганізованості учасників справи тощо. З власного досвіду автор цього дослідження відповідає на це питання негативно, оскільки судові засідання «через екран» вже через пару годин перетворюються в проблему, навіть для здорової людини. Але серед суддів, в силу законодавчих вимог до кваліфікації та віку для цієї професії, багато людей немолодих, яким важко переносити наднапругу для органів зору та інших пов'язаних проблем. Ті ж проблеми відчують і учасники судового процесу, просто вони залучені в судовий процес менший час.

Інша пов'язана проблема – це існування явища «підміни суддів» в електронному судочинстві. Слід зазначити, що ця проблема актуальна не тільки для електронного судочинства. Наприклад, в письмовому провадженні не

завжди ми можемо бути впевненими у тому, що суддя особисто готував процесуальні документи...

Вірно зазначають у літературі щодо Великобританії, але це актуально і для України, що «вивчення матеріалів справи та формування позиції, яка закладається в основу судового рішення, буде здійснюватися не стільки суддями, скільки технічним персоналом судів, і уникнути цього буде неможливо, оскільки онлайн правосуддя буде здійснюватися за закритими дверима, в режимі віддаленого від будь-яких очей доступу». І сьогодні більшу частину судової роботи виконують помічники та асистенти суддів, але при явочній формі судочинства все ж таки особисто суддя заслуховує доводи позивача і відповідача, показання свідків і думки експертів. Якщо необхідність такої особистої участі в процесі зникне, то спокуса передати функцію правосуддя помічникам буде непереборною, особливо з урахуванням колосального навантаження на суддів та жорстких вимог до оперативності розгляду справ [108].

Впровадження ІТ у судочинство може збільшити проблему так званого «флеш правосуддя» (сленговий вираз прийнятий серед практикуючих юристів і журналістів, які висвітлюють судові процеси) – використання судом наданих суду проектів судових актів на електронних носіях за допомогою копіпасту. Копіпаст (copy-paste – скопіювати-вставити – англ.) – це метод створення тексту шляхом копіювання і вставки цитат з декількох джерел.

Особливо гострою є проблема «флеш правосуддя» в кримінальних справах, «коли у вирок цілком переносять обвинувальний висновок, навіть з граматичними помилками – це досить наочно показує, на чиєму боці суддя». Безумовно, використання текстів, наданих суду, навіть без будь-якої обробки ставить під сумнів сам факт здійснення правосуддя. «Флеш-правосуддя» веде до деградації судів. Чи допустима, ситуація, коли замість повноцінних судових актів ми отримуємо тексти, які представляють собою копіпаст відгуків однієї із сторін? Ясна річ, що відповідь на це питання має бути різноманітною. Так, наприклад, в РФ Верховним судом копіпаст переведений із звичаїв

правозастосовчої практики у розряд грубого процесуального порушення [455, с. 67].

В інших країнах використанням тексту, який представлений сторонами, у судовому рішенні не є порушенням, навіть допускається представлення проектів судових рішень. Наприклад, в Англії відповідно до Civil Procedure Rules судовий акт за загальним правилом складається судом, однак, суд має право доручити (або запропонувати) написання проекту судового акта одній із сторін. Проект повинен бути представлений суду протягом 7 днів. Проект обов'язково направляється іншій стороні. У суду також є право вимагати від сторін надання спільної заяви, що містить певний набір узгоджених умов (п. 40.3) [588].

Звичайно підняте питання не є предметом нашого дослідження, але з точки зору економії як процесуального часу, так і часу, яке витрачається судом на написання судового рішення, іноді багатосторінкове, не вбачається ризиків, що суддя скопіює частину тексту із наданих суду процесуальних документів сторін. Іноді таке запозичення допоможе не здійснити помилки у рахунках, назвах, адресах тощо. Головне, щоб кожне слово написане суддею, під яким він ставить свій підпис, було проаналізовано судом. Це питання до професіоналізму судді, судової етики, відповідальності судді. Для застосування наслідків за негідну, непрофесійну, злочинну поведінку судді є відповідні механізми у національному законодавстві.

Але можливі зловживання суддями не можуть поставити під сумнів сам факт можливості використання ІТ при написанні судового рішення. В багатьох країнах у правилах про подачу документів в суд в електронному вигляді прямо вимагається подавати електронні документи з можливістю копіювання тексту.

Зазначені вище ризики використання ІТ необхідно звести до мінімуму або взагалі виключити.

У літературі відмічають, аналізуючи вплив ІТ на принципи правосуддя, що модернізація не повинна порушувати основоположних принципів права

взагалі і процесуального права в зокрема. Для судді технології – засіб вирішення завдань правосуддя, а не самоціль [566, с. 47; 12, с. 41].

Дійсно, впровадження ІТ у судочинство не повинне перетворюватися на задоволення бажання бути сучасними, технологічними, «передовими», це все дуже гарно, але тільки за умови, що таке впровадження спрямоване на забезпечення досягнення завдань цивільного судочинства – справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави.

Мета і завдання правосуддя у цивільних справах залишаються незмінними, будь-які нові засоби їх досягнення повинні бути їм підпорядковані. І якщо на певному етапі забезпечити досягнення цих цілей і рішення задач виключно новітніми засобами неможливо, не варто випереджати події, ризикуючи порушити конституційне призначення судової влади [393, с. 38].

Таким чином, впровадження ІТ в судові процеси не повинно спричинити за собою порушення принципів цивільного судочинства. Технології виконують функцію забезпечення судової діяльності, при цьому правосуддя має залишатися правосуддям, а ми повинні трансформувати лише його форму.

Якщо під інформатизацією судочинства будемо мати на увазі тільки власне звернення до суду в електронному вигляді, а не будемо переосмислювати саму процедуру під впливом сучасних факторів розвитку інформаційного суспільства, то прийдемо до власне спрощення звернення до суду, що призведе до збільшення кількості справ. Збільшення справ, що розглядаються судом призведе до надмірного навантаження на суддів та зростання судових помилок, а тому замість доступу до правосуддя отримаємо, навпаки, несправедливі судові рішення.

ІТ перш за все мають бути спрямовані на спрощення роботи суддів, а не на спрощення судової процедури. Введення нових процедур і правил, можливо, призведе поступово до іншого розуміння змісту основних принципів, але не може докорінно змінювати їх.

Регламентация судових процедур та традиційний формалізм цивільного процесу не може розглядатися як негативний фактор. Багато років тому Ш. Монтеск'є зауважував, що «якщо на суддівські формальності дивитися як на перешкоди, що утруднюють громадянину захист своїх прав і інтересів, то можна знайти їх дуже багато. Якщо ж суддівські формальності розглядати з точки зору їх відношення до свободи і безпеки громадян, то виявимо, що їх занадто мало, оскільки всі труднощі, витрати і зволікання і самі помилки правосуддя є тією ціною, яку громадянин оплачує за свободу» [227, с. 225].

Звичайно ж, вкрай важливо пам'ятати, що процесуальні формальності існують лише для того, щоб забезпечити правильне і своєчасне вирішення справи, захистивши учасників від судового свавілля. Процесуальна форма не повинна стати перешкодою до доступу до суду. Європейські стандарти розглядають процесуальні формальності як гарантії справедливого правосуддя, що захищають від судового свавілля. Необхідність здійснення діяльності суду тільки у встановленій законом процесуальній формі впливає з тлумачень ЄСПЛ ст. 6 Європейської конвенції про захист прав людини і основних свобод. ЄСПЛ у справах «Коем та інші проти Бельгії», «Занд проти Австрії», «Сокурєнко і Стригун проти України» прийшов до висновку, що національний суд не має юрисдикції розглядати справи на підставі практики, що не встановлена законом, і, таким чином, він не може вважатися органом правосуддя, «встановленим законом». Вихід суду за встановлену процесуальну форму і здійснення правосуддя робить його незаконним судом, оскільки законним судом буде суд не тільки створений на основі закону, а й такий, що діє на основі процесуальної форми, встановленої законом [456].

Застосування ІТ у судових процедурах обов'язково викликає певні наслідки у реалізації принципів цивільного процесу. Тому у рішенні зазначеного питання необхідно враховувати, що, з одного боку, процесуальна форма важлива не сама по собі, а внаслідок того, що вона надає певний рівень гарантій учасникам процесу. І цей рівень не підлягає істотному зниженню, оскільки це здатне применшити авторитет судової влади і довіру до неї. Тому важливо, щоб

при впровадженні сучасних технологій принципи процесу дотримувалися. З іншого боку, процесуальна форма не може вважатися догмою, особливо коли вона стає нездатною задовольнити потреби повсякденної практики цивільного обороту і забезпечити ефективну реалізацію функцій обслуговуючого цей оборот цивільного судочинства [437, с. 53].

Наша ціль – перетворення судів на установи, які оперують найактуальнішими ІТ, задля підвищення відкритості, ефективності та доступності суду, без втрати у дотриманні основних засад судочинства, які є запорукою справедливості судочинства.

РОЗДІЛ 3.

ВПЛИВ РОЗВИТКУ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ НА СУДОВЕ ДОКАЗУВАННЯ

3.1. Діджиталізація судового доказування

Встановлення характеру впливу розвитку ІТ на процес судового доказування та оцінка ступеня трансформації вчення про судове доказування та докази в юридичній науці під впливом інформаційно-технічного прогресу є питаннями найактуальнішими при розгляді впливу ІТ у судочинстві.

Швидкий розвиток ІТ позначився на цивільному судочинстві загалом, але найбільший його вплив відчувається у процесі судового доказування. Можна стверджувати, що саме у цій сфері вперше актуалізувалось питання про необхідність дослідження впливу ІТ на судочинство, з тих самих пір, коли з'явилися перші спроби сторін обґрунтовувати свої правові позиції наданням суду їх переписки електронною поштою.

Вчені довгі роки сперечались про правову природу, назву, достовірність електронних доказів тощо. Наукові пошуки відбувались достатньо активно.

Одним з найбільш очевидних результатів упровадження наукових досягнень у процес судового доказування стала поява у ЦПК нового виду засобів доказування – електронних доказів. Однак цим нововведенням вплив ІТ на судове доказування не обмежується. Усю глобальність поступової модифікації процедури збирання, дослідження та оцінки судових доказів під впливом науково-технічного прогресу ще належить з'ясувати та усвідомити, а тому актуальність наукових розвідок у даному напрямку не можна заперечити.

Проблематика використання електронних доказів у процесі судового доказування у цивільному судочинстві неодноразово ставала предметом наукових досліджень багатьох вчених та юристів-практиків. Проте правове регулювання порядку використання електронних доказів у процесі судового доказування все ще не є досконалим, а в судовій практиці непоодинокі випадки

неуніфікованого застосування судами процесуальних норм, що регламентують процес збирання, дослідження та оцінки електронних доказів. Тому наукове дослідження електронних доказів як одного з видів засобів доказування у цивільному судочинстві залишається актуальним.

Правове регулювання процесу судового доказування повинно бути спрямоване на створення таких процесуальних умов, які найкраще забезпечували б спроможність суду отримати найбільш повну та достовірну інформацію про обставини справи за збереження неупередженості та безсторонності суду з одночасним гарантуванням рівних можливостей сторін у наданні доказів та відстоюванні у суді власної позиції. Воно повинно враховувати не лише прогресивні досягнення юридичної науки, а й крокувати в ногу з технічним прогресом, щоб суддя чи адвокат, приходячи на своє робоче місце, не поверталися, умовно кажучи, до минулого століття, а могли легально використовувати для оптимізації своєї роботи усі зручності та технічні новації теперішнього часу.

Для цього теорія судових доказів має бути адаптована до сучасних технічних розробок у сфері ІТ. Доктринальні положення юридичної науки, що стосуються судового доказування, повинні не гальмувати, а навпаки сприяти впровадженню новітніх технологій у процес судового доказування для полегшення та підвищення ефективності доказової діяльності процесуальних суб'єктів.

Серед науковців немає однастайності поглядів на сутність судового доказування. Поступово в процесуальній науці склалися дві основні точки зору щодо цього питання. Відповідно до першої точки зору, яка вважається класичною, судове доказування розглядають як процесуальну діяльність сторін спору, спрямовану на переконання суду у правоті власної позиції, що полягає у підтвердженні ними існування фактів предмета доказування та подання до суду доказів на їх підтвердження. Означена позиція ґрунтується на принципі змагальності сторін та підтримувалася прибічниками змагальної моделі цивільного судочинства (наприклад, Є. В. Васьковським [45, с. 228],

Є.О. Нефедьєвим [239, с.209], О. П. Клейнманом [167, с. 42-48]). Процес судового доказування за такого підходу включає лише діяльність щодо збирання доказів та подання їх до суду. Водночас процес їх дослідження та особливо оцінки судом вважається таким, що виходить за межі судового доказування, а отже, процес пізнання судом інформації про обставини справи розглядається як такий, що хоча й пов'язаний з процесом доказування, однак до нього не входить. Тягар судового доказування обставин справи лежить на сторонах, як і усі негативні наслідки, пов'язані з невиконанням активної ролі у процесі доказування. Роль суду у процесі судового доказування цілковито пасивна, суд не розглядається як суб'єкт доказування, оскільки нікому нічого не доказує.

Друга точка зору була сформульована представниками радянської школи процесуалістів на противагу першій (такими як, наприклад, С. Н. Абрамов [1, с. 182], К. С. Юдельсон [560, с. 33-34], А. Я. Вишинський [57, с. 167-168]). Як відомо, радянський цивільний процес являв собою яскравий приклад слідчої (інквізиційної) моделі судочинства, одним з важливих принципів якого був принцип об'єктивної (матеріальної) істини. На суд був покладений обов'язок, не обмежуючись наданими матеріалами та поясненнями, вживати всіх передбачених законом заходів для всебічного, повного та об'єктивного з'ясування дійсних обставин справи, прав і обов'язків сторін (ч. 1 ст. 15 ЦПК УРСР 1963 р.). За такого підходу судове доказування розглядалося як процес всебічного, повного та об'єктивного з'ясування судом дійсних обставин справи, тобто встановлення судом так званої об'єктивної (матеріальної) істини на противагу так званій «формальній» істині у змагальному процесі. До процесу судового доказування включалися збирання, дослідження та оцінка доказів. Тягар судового доказування фактично перекладався із сторін на суд, а отже, суд займав активну роль у процесі доказування та вважався чи не найголовнішим суб'єктом доказування (хоча формально й декларувалася дія принципів змагальності та диспозитивності). Негативні наслідки невиконання судом обов'язку всебічного, повного та об'єктивного з'ясування дійсних обставин справи полягали у скасуванні судового рішення судом вищестоящої інстанції.

Жодна з цих моделей, будучи ідеалізованою, не може забезпечити ефективного досягнення завдання цивільного судочинства. Свого часу Є. В. Васьковський найкращим чином описав усі переваги змагальної моделі судового процесу над слідчою [45, с. 95-97]. Водночас, надмірне захоплення змагальністю, її ідеалізація, вихолощування, доведення до крайності призведе, за висловом Т. М. Яблочкова, до «панування бездушного формалізму» [561, с. 39].

Вирішення цієї проблеми також можна знайти у Є. В. Васьковського, який зазначав, що судовий процес необхідно побудувати за принципом змагальності з додаванням певної частки слідчих засад. При цьому втручання суду можливе лише тією мірою, допоки воно не вступає у суперечність з принципом диспозитивності [45, с. 98]. За такими засадами побудоване цивільне судочинство практично в усіх розвинених європейських країнах.

Сучасна вітчизняна процесуальна наука слідом за європейською визнає необхідність дії принципів змагальності та рівності сторін як важливої умови забезпечення права особи на справедливий судовий розгляд. У вільному суспільстві справедливість не нав'язується особі, не подається «на блюдечку», а лише забезпечуються кожному рівні можливості у її досягненні. Так, Н.Ю. Сакара, аналізуючи практику ЄСПЛ, цілком справедливо відзначає, що елементами належної процедури, що є складовою права на справедливий судовий розгляд, є принцип «рівності вихідних умов», або, як його ще називають, принцип «рівності сторін» і принцип змагальності [198, с. 73-74].

Як відзначається в юридичній літературі, принцип змагальності ґрунтується на аксіомі «доказує той, хто заінтересований» [85, с. 51; 554, с. 57]. На цьому оснований і порядок розподілу тягаря доказування, який у змагальному процесі покладається на сторін, як найбільш зацікавлених у результаті розгляду справи осіб. Однак відмінною ознакою змагальної моделі судочинства від слідчої є не лише характер розподілу тягаря доказування, а й прояв ініціативи щодо збирання доказів, що належить до змісту принципу диспозитивності. У змагальному процесі, на відміну від слідчого, суд за

власною ініціативою не збирає доказів. Даний постулат знайшов своє відображення й у ЦПК. Так, відповідно до ч. 2 ст. 13 ЦПК збирання доказів у цивільних справах не є обов'язком суду, крім випадків, встановлених цим Кодексом. Суд має право збирати докази, що стосуються предмета спору, з власної ініціативи лише у випадках, коли це необхідно для захисту малолітніх чи неповнолітніх осіб або осіб, які визнані судом недієздатними чи дієздатність яких обмежена, а також в інших випадках, передбачених цим Кодексом [498]. Означене правило пояснюється науковцями, зокрема, тим, що сторони найбільшою мірою обізнані про обставини справи, докази, якими вони можуть бути підтверджені та де ці докази можна отримати [45, с. 95]. Утім наразі багато юридично значущої інформації міститься у електронних державних реєстрах, доступ до яких є обмеженим спеціальними правилами, встановленими нормами чинного законодавства. Надавши судам доступ до усіх реєстрів, або хоча б до більшості з них (наразі судді мають доступ лише до відомостей Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань), законодавець, тим самим, значно спростить процес з'ясування обставин справи.

Маючи відкритий доступ до реєстрів, суддя матиме змогу самостійно отримати витяг з реєстру та долучити його до матеріалів справи. За таких умов цілком логічним було б надати суду можливість отримувати необхідну інформацію з державних реєстрів за власною ініціативою з метою перевірки інформації, зазначеної сторонами у заявах по суті справи. Інформація, що знаходиться у реєстрах, переважно, є достовірною, а її отримання не вимагає від суду значних зусиль та витрат часу. Тому жодні аргументи про потенційне порушення диспозитивності чи змагальності, надмірне втручання суду в процес доказування не можуть переважити очевидної користі від надання судам доступу до державних реєстрів та права отримувати з них інформацію за власною ініціативою для належного виконання завдань цивільного судочинства. Такий крок з боку законодавця спричинить запровадження ще одного розумного елементу слідчого процесу, який лише підвищуватиме ефективність

змагального судочинства. Адже якщо певного результату можна досягти швидше та простіше, саме так і варто діяти.

Загалом розвиток ІТ призводить до того, що обсяг інформації про конкретну фізичну чи юридичну особу, яку можна отримати через мережу Інтернет, постійно збільшується. Тому й можливості суддів і адвокатів у зборі такої інформації мають поступово збільшуватися шляхом надання їм доступу до різних електронних баз даних.

У зв'язку з цим процес подання доказів повинен поступово трансформуватися. З часом сторони повинні будуть збирати та подавати до суду лише ті докази, до яких у суду немає безпосереднього доступу. Що ж до інформації з електронних реєстрів та інших електронних баз даних, то сторонам варто буде лише вказати про можливість суду ознайомитися з ними у тому чи іншому електронному джерелі.

Процес доказування у цивільному судочинстві України був би неефективним, якби процесуальне законодавство не встановлювало ознаки, якими має бути наділений кожен доказ, щоб бути покладеним в основу аргументації суду. Перевірка і оцінка доказів, зокрема, і електронних, здійснюється на всіх стадіях судового розгляду, а не тільки на його початковому етапі, коли докази подаються стороною чи долучаються до матеріалів справи за ініціативою суду, або тільки на заключній стадії, коли суд ухвалює рішення. Однак беззаперечно, найважливішою є остаточна оцінка доказів судом у їх сукупності.

Серед таких властивостей доказів, на які прямо посилається процесуальне законодавство, вказано, зокрема, належність, допустимість, достовірність, достатність доказів. Однак у процесуальній науці виділяють ще й такі ознаки як вага, переконливість, взаємний зв'язок доказів. Як правильно зазначає К. Пільков, «попри те, що кожна з наведених вище категорій має доволі чітке значення, тобто вони не є взаємозамінними, а їх використання навіть може мати характер стадійного процесу і висновки щодо окремої з цих категорій стосовно певного доказу виключає подальше застосування іншої з наведених категорій,

все ж непоодинокими є випадки, коли у процесуальних документах та судових рішеннях ці поняття вживаються з невласливим їм значенням і навіть з декоративною метою, коли очевидно зайве їх використання не несе жодного змістового навантаження, внаслідок чого знецінюється теоретичне і практичне значення цих важливих для процесу доказування понять» [264, с. 86].

Процесуальне законодавство встановлює, що **належними** є докази, які містять інформацію щодо предмета доказування. Таке обмеження кола досліджуваних доказів має на меті виконання завдань цивільного судочинства щодо своєчасного та всебічного розгляду справи, позбавляючи суд обов'язку досліджувати та відхиляти ті докази, які не підтверджують жодних обставин у справі. При цьому належність кожного доказу може бути неочевидною з першого погляду (оскільки суддя не може безпомилково визначити на етапі прийняття доказів, чи стосуються вони справи, адже суд лише припускає наявність об'єктивного зв'язку між доказом і фактом, що підлягає доказуванню у даній справі), а тому сторонам надано право обґрунтовувати належність конкретного доказу для підтвердження їхніх вимог або заперечень, а також спростовувати належність доказів, що подаються процесуальним опонентом.

В деяких випадках вирішення питання щодо належності електронних доказів ґрунтується на припущеннях, зокрема, у випадку, коли за відсутності спеціальних знань у суду відсутня можливість дослідити зміст доказу та його зв'язок із предметом доказування до проведення судової експертизи чи залучення спеціаліста. Однак у ході судового розгляду, оцінки доказів у їх сукупності з іншими доказами, в результаті проведення судової експертизи чи отримання пояснень від спеціаліста може з'ясуватися, що в дійсності відношення до справи та чи інша інформація не має. Отже, встановлення належності електронних доказів відбувається на всіх стадіях процесу, аж до прийняття рішення судом, в основу якого покладаються ті докази, які мають зв'язок (прямий або опосередкований) з доказуваним фактом.

Така властивість електронного доказу не має суттєвої відмінності, яка б залежала від його форми, оскільки в даному випадку важливий саме зміст

доказу та його зв'язок із предметом доказування. В той же час, не тільки сторонам, але й суду слід займати активну позицію щодо вирішення питання про належність доказу ще на етапі його долучення: хоча на перший погляд електронний доказ не займає багато фізичного місця (адже може бути записаний на компакт-диску чи іншому носії), дослідження доказу може зайняти значний проміжок часу (адже ЦПК вимагає від судді дослідити кожен доказ), що зумовить невиправдане затягування дослідження обставин справи.

Ще одним питанням, яке гостро постає в судовому доказуванні у зв'язку з розвитком ІТ, є питання **допустимості** електронних доказів як засобу доказування у цивільному процесі (і не лише у цивільному).

Історично допустимість доказів розглядалась як процесуальне правило, яке полягає у забороні використання показань свідків для встановлення деяких фактів, що вимагають письмової форми засвідчення [225, с. 162].

На сьогодні сутність даної властивості судових доказів розглядається дещо ширше. Відповідно до ст. 78 ЦПК, яка закріплює зміст допустимості доказів, суд не бере до уваги докази, що одержані з порушенням порядку, встановленого законом. Обставини справи, які за законом мають бути підтверджені певними засобами доказування, не можуть підтверджуватися іншими засобами доказування.

Як стверджують окремі науковці, у частині першій наведеної статті закріплене загальне правило допустимості доказів, яке пов'язується з їх юридичною силою [7, с. 14]. Тобто, виходячи із змісту ч. 1 ст. 78 ЦПК, судовий доказ вважається допустимим, а отже таким, що має юридичну силу, за умови, що він був одержаний без порушення порядку, встановленого законом.

Спеціальне правило допустимості судових доказів (ч. 2 ст. 78 ЦПК) стосується не усіх доказів, а лише випадків доказування обставини справи, для яких законом встановлені спеціальні правила доказування. Класичним прикладом такого спеціального правила є норма ч. 1 ст. 218 ЦК, відповідно до якої недодержання сторонами письмової форми правочину, яка встановлена законом, не має наслідком його недійсність, крім випадків, встановлених

законом. Заперечення однією із сторін факту вчинення правочину або оспорювання окремих його частин може доводитися письмовими доказами, засобами аудіо-, відеозапису та іншими доказами. Рішення суду не може ґрунтуватися на свідченнях свідків [498]. Суди доволі широко тлумачать положення ч. 2 ст. 78 ЦПК, розповсюджуючи його на всі випадки, коли законодавством встановлені спеціальні правила документування певних фактів.

У «широкому» розумінні допустимість доказів розглядається як наявність певного кола засобів доказування, в яких можуть міститися фактичні дані, з тим, щоб вони могли бути судовими доказами [198, с. 490]. Тобто так зване «широке» розуміння допустимості доказів означає фактичне ототожнення властивості допустимості з процесуальною формою судових доказів, за якого допустимим вважається будь-який доказ, який має процесуальну форму одного з п'яти передбачених законом засобів доказування. Така точка зору не є безспірною, адже положення ст. 78 ЦПК не дають підстав для такого висновку. Якщо якісь дані про обставини справи не мають процесуальної форми одного з засобів доказування, передбачених ч. 2 ст. 76 ЦПК, то це взагалі не доказ, а отже питання про його допустимість не варто піднімати.

А. С. Штефан пропонує розглядати допустимість доказів поряд з їх належністю як принцип доказування, що є елементом механізму судового доказування [554, с. 105-106]. Такий підхід викликає деякі заперечення, адже залишається незрозумілим, чому такі властивості судових доказів як належність та допустимість піднесені дослідницею у розряд принципів доказування, тоді як інші не менш важливі властивості (достовірність, достатність) позбавлені цього. Якщо ж ще й їх віднести до принципів судового доказування, то тоді взагалі зітреється межа між принципами доказування та властивостями доказів. Як вбачається, допустимість доказів є цілком рядовою властивістю судових доказів та не має того всеосяжного, фундаментального значення, щоб її можна було віднести до принципів, навіть якщо це принципи доказування.

Такий широкий спектр точок зору відносно змісту допустимості судових доказів не міг не позначитися на судовій практиці, особливо у випадках оцінки

судами допустимості електронних доказів, яка має свою специфіку. Допустимість доказу одночасно означає і відповідність закону порядку одержання відповідного доказу, і відповідність засобу доказування тій обставині, яку він підтверджує. Цивільне процесуальне законодавство не встановлює жодних особливостей щодо збирання електронних доказів, а тому слід керуватися загальними положеннями законодавства, що передбачають захист таємниці кореспонденції, недоторканість житла тощо.

Для електронних доказів на їх допустимість впливає також не тільки законність доступу до відповідного доказу, а й відповідність процедури збору доказів, тобто методів поводження із цифровими доказами, які виключають будь-які помилки, зміну інформації метаданих. Наприклад, просто скопіювавши текст електронного документа, експерт не отримує відомостей про автора документа; програмне забезпечення, за допомогою якого було створено документ; дату створення; попередні версії документа тощо. Експерти мають відповідні знання та спеціалізовані інструменти, методи, за допомогою яких можна досягти беззаперечної допустимості доказу.

Достовірними є докази, на підставі яких можна встановити дійсні обставини справи. Достовірність – це саме та якість доказу, яка визначається точністю і правильністю відомостей про обставини справи, які складають предмет доказування. З цього випливає, що для достовірності важлива якість джерела інформації, яке перевіряється за допомогою встановлення його зв'язку з іншими доказами у справі.

М. О. Митрофанова фактично зводить механізм оцінки достовірності електронних доказів до двох елементів: аутентифікація інформації (форми і змісту) і джерела інформації, далі (або паралельно) відбувається ідентифікація електронного документа [220, с. 9]. Справжність і надійність цифрових доказів є похідною від належності процедури їх збору, яка забезпечує справжність, аутентичність доказу. Аутентичність електронного доказу означає, що дані або інформація, представлені як доказ, не піддавалися змінам і фактично походять

від пристрою, який є їх джерелом, при чому такий пристрій знаходився в належному технічному стані під час збору або вилучення доказів.

Своєю чергою М. В. Горелов обґрунтовує тезу, що для електронних доказів слід встановити загальні та спеціальні критерії достовірності. Загальні критерії повинні бути відображені в процесуальному законодавстві, а спеціальні критерії – у відповідних техніко-юридичних актах. Обов'язковим критерієм достовірності електронного доказу, на думку автора, є одночасна наявність двох суттєвих ознак: придатність для контролю (що виключає ризик фальсифікації електронних доказів) і доступність для розуміння, без яких електронні докази не можуть бути допустимими [82, с. 12].

Однак така точка зору є спірною, адже контролепридатність та доступність для розуміння можуть бути застосовані і до інших видів доказів. Наприклад, письмовий документ, що має бути досліджений судом, має не викликати сумнівів щодо цілісності документів, підробки, підчищень та виправлень. У разі їх наявності письмовий документ має бути виключений. Здебільшого такий «контроль» відбувається шляхом застосування спеціальних знань судовим експертом. Доступність для розуміння неелектронних доказів забезпечується тим, що у разі необхідності спеціальних знань для їх дослідження, може бути залучено експерта чи спеціаліста. Якщо письмовий доказ викладений іноземною мовою – суд досліджує переклад такого документу. Таким чином, будь-який доказ має бути доведений до такого відображення, щоб учасники судового процесу та суд змогли сприйняти його зміст та зробити відповідні висновки. Саме лише застосування додаткових технічних пристроїв не створює самостійної вимоги достовірності електронного доказу.

Настанови Комітету міністрів державам-членам щодо електронних доказів у цивільних та адміністративних процесах, прийняті Комітетом міністрів Ради Європи 30 січня 2019 року за пропозицією Європейського комітету з правового співробітництва, рекомендують державам-учасницям, наскільки це дозволяє національна правова система та розсуд суду, вважати

електронні докази надійними за умови, що особистість підписанта *може бути підтверджена та цілісність даних забезпечена, і відсутні обґрунтовані сумніви в протилежному*. Презумпцію достовірності пропонується також *поширити і на докази, подані державними органами*, які діють незалежно від сторін, доки не буде доведено протилежного [642].

І з таким положеннями слід погодитися, адже проголошена концепція «*paperless*»-урядування змушує державу відмовлятися від паперових документів, а тому надавати до суду паперову копію відповідної інформації, яка існує в електронній формі, було б недоцільно.

Для прикладу наведемо досвід Великобританії. В Англії та Уельсі існує така презумпція, запроваджена Юридичною комісією, що *«електронні докази презюмуються достовірними, якщо вони не оспорюються»*, але це тема критики в професійних колах. Загалом існує два типи доказів: прямі та непрямі. Існування фізичного об'єкта є прямим доказом; непрямі докази охоплюють факти, які можна зробити з прямих доказів. Існує також юридичне визначення «*real evidence*», отриманих без втручання людини. Електронні докази підпадають під усі вищезазначені класифікації. Загальні правила щодо доказів полягають у тому, що суддя визнає майже будь-який доказ, і сторони повинні аргументувати вагу, яку він повинен надати йому[72].

Однак не всі науковці погоджуються із презумпцією достовірності електронного доказу. Зокрема, Buskirk Eric Van, Liu Vincent T. вказують на складнощі спростування презумпції надійності електронних доказів, оскільки більшість кодів є закритими, сторона не може перевірити їх. Це породжує важливе питання: якщо сторона не може отримати доступ до вихідного коду без доказів його дефекту, але й не може отримати свідчення дефекту без доступу до вихідного коду, яким чином можливо спростувати презумпцію? [547] Так само і Stephen Mason закликає переглянути вказану презумпцію, оскільки програмне забезпечення, написане людьми, завжди зазнавало і продовжує зазнавати помилок, а тому не завжди буде очевидно, чи можна відразу встановити

надійність цифрових доказів, не вдаючись до дослідження коду програмного забезпечення [638].

Однак таку проблему можна подолати змагальною судовою процедурою: якщо жодна із сторін не заперечує проти достовірності електронного доказу, а у суду такий доказ не викликає сумнівів з огляду на його обсяг знань у даній сфері, то електронний доказ має бути розглянутий судом. Якщо ж сторона заперечує проти достовірності електронного доказу, вона має обґрунтовано посилатися на обставини, що викликають такі сумніви – аналогічне правило діє і щодо будь-яких інших видів доказів.

Так само надмірним формалізмом, на наш погляд, є ситуація, коли суд розглядає як недопустимий електронний доказ аудіо чи відеофайл або електронну фотографію за відсутності на ньому електронної позначки часу. Дана позначка впливає не стільки на юридичну силу електронного доказу, скільки на повноту інформації, яку він містить. Тобто стосується властивості достатності, а не допустимості доказу. Кожен доказ оцінюється судом у сукупності з іншими доказами та поясненнями сторін. Якщо сторони не заперечують, що конкретний аудіо чи відеозапис, фотофіксація здійснювалася у певний момент часу, то в суду немає підстав сумніватися в цьому. Час події може бути встановлено за допомогою інших доказів. Так, якщо свідки можуть зазначити в суді про те, що саме і коли відбулося, чому вони не можуть підтвердити, що відображена в електронному доказі подія відбулася саме у певний час. Якщо ж одна із сторін заперечує проти цього, а встановити час зафіксованої електронним доказом події за допомогою інших доказів неможливо, суд сприймає відповідні електронні докази не як недопустимі, а як такі, що є недостатніми для здійснення висновку, що подія, зафіксована на них, відбулася саме у той час, у який стверджує особа, яка надала до суду відповідні докази. При цьому час перебігу події не завжди має юридичне значення. Так, якщо відеокамера зафіксувала факт заподіяння відповідачем шкоди майну позивача, а характер ушкодження майна, який можна спостерігати на відеозаписі, повністю збігається з тими ушкодженнями, які, наприклад, у

подальшому було відображено у висновку експерта, то для з'ясування обставин справи час здійснення відеозйомки, скоріш за все, матиме другорядне значення.

Наведені міркування спонукають до більш вільного використання електронних доказів у процесі судового доказування. Змагальна процедура дає змогу обом сторонам використовувати всі законні можливості для переконання суду в правоті власної позиції. При цьому всі недоліки доказового матеріалу однієї сторони висвітлюються у запереченнях іншої. Суд не повинен надмірно формалізувати процес судового доказування, самотійно відшукуючи вади засобів доказування, та ставити під сумнів існування обставин справи, які не заперечуються сторонами, крім випадків, коли він вбачає наявність зловживань з боку сторін у процесі судового доказування або за наявності очевидної невідповідності судового доказу вимогам належності чи допустимості.

Європейська конвенція в контексті права особи на справедливий суд не встановлює жодних особливостей процедури доказування, вимог, що висуваються до доказів, а тим більше щодо електронних доказів. Тому ЄСПЛ у своїй практиці задовольняється відповідності загальним критеріям справедливості (у найбільш широкому розумінні) судової процедури на національному рівні – Суд досліджує, чи здійснювалося правосуддя країною-учасницею відповідно до гарантій, передбачених Конвенцією. Це означає, що якщо певний факт було встановлено національним судом за справедливою процедурою, такий факт більше не аналізується ЄСПЛ.

Зазвичай електронні докази оцінюються ЄСПЛ в контексті забезпечення балансу інтересів правосуддя із правом особи на приватність. Наприклад, у справі «Vetter v. France» ЄСПЛ зазначив, що перехоплення телефонних дзвінків являє собою серйозне втручання у право суб'єкта даних на повагу до його приватного життя, а тому повинно базуватися на особливо точному «законі», який, поміж іншого, повинен забезпечити громадянам «відповідні запобіжні заходи» від такого самого зловживання, якого можна було побоюватися у разі телефонного прослуховування, а також критерії, коли такі записи мають бути видалені або знищені.

У справі «Bernh Larsen Holding AS and Others v. Norway» ЄСПЛ сформував низку цікавих підходів до поводження із електронними доказами. Справа стосувалася витребування податковими органами повної копії інформації з серверів компаній загальним обсягом понад 41 гігабайт, тоді як компанія заперечувала проти невибіркового витребування, адже на жорстких дисках зберігалася персональна інформація працівників, особисті документи та інша інформація, що не відноситься до податкової перевірки. ЄСПЛ вказав, що компанія не може виступати на захист персональних даних працівників, оскільки не є «жертвою» порушення, а держава створила ефективні та адекватні запобіжні заходи проти зловживань і інтереси компаній та їх працівників та суспільний інтерес щодо ефективної податкової інспекції були збалансовані, хоча попереднє судове санкціонування вилучення доказів і не було проведено: до судового розгляду вилучені носії були запечатані у конверт в очікуванні рішення національного суду, після винесення якого конверт було розкрито та скопійовано електронні файли [576].

У справі «Delta Pekárny A.S. c. République Tchèque» ЄСПЛ зазначає, що свобода розсуду, надана державі для оцінки необхідності втручання, ширше, якщо обшук проводиться у юридичних, а не у фізичних осіб. Суд визнав порушення статті 8 Європейської конвенції, оскільки не було витребувано або отримано попереднього дозволу судді на проведення перевірки, не була проведена ефективна ретроспективна експертиза необхідності такого втручання і були відсутні правила щодо можливого знищення копій, вилучених при перевірці [571]. Ще одним порушенням поводження із електронними доказами є справа «Kırdök and Others v. Turkey», в якій державні судові органи вилучили електронні дані кількох адвокатів. ЄСПЛ зауважив, що під час пошуку фільтрування електронних документів або даних, що охоплюються професійною таємницею, не було застосовано жодної процедури фільтрації доказів. Крім того, відмова повернути вилучені дані на тій підставі, що вони ще не були розшифровані, не була чітко передбачена законом і суперечила самій суті професійної таємниці, яка вимагала конфіденційності цих даних [582].

Слід ще раз додатково звернути увагу, що ЄСПЛ не надає електронним доказам особливого статусу з огляду на їх природу, а тому допустимість електронного доказу, крізь призму легітимності процедури його отримання, в контексті практики ЄСПЛ можна звести до наступного:

1) втручання має бути встановлено законом, тобто мати нормативне підґрунтя;

2) втручання має бути спрямоване на досягнення легітимної мети;

3) таке втручання має бути необхідним у демократичному суспільстві, що має на увазі втручання на основі нагальних суспільних потреб і, зокрема, відповідності законній меті. Тобто якщо влада може визнати за необхідне вдатися до певних заходів, щоб уникнути знищення або приховування доказів, також необхідно, щоб закон і практика в цій галузі забезпечували достатні гарантії з метою запобігання ухвалення владою свавільних заходів, які б порушували право на повагу житла.

Прийняття та використання в судовому провадженні доказів такого характеру не призведе автоматично до висновку про несправедливість провадження, якщо ці провадження в цілому проводились справедливо [470, с. 23].

Однак питання залучення електронного доказу пов'язується не тільки із здійсненням доступу до інформації, що може порушувати вимоги ст. 8 Конвенції, а й вилученням носія інформації, що захищається ст. 1 Першого протоколу до Конвенцій (право на мирне володіння своїм майном). У справі «Смірнов проти Росії» ЄСПЛ вказав, що національні органи влади не досягли «справедливого балансу» між вимогами загальних інтересів та вимогами захисту права заявника до мирного користування своїм майном внаслідок вилучення і збереження системного блоку комп'ютера заявника, що містив жорсткі диски з його особистими даними та робочими документами, після того як інформація, що зберігалася на жорсткому диску, яка була потенційно цінною та важливою, була досліджена, роздрукована та включена до матеріалів справи, причин для подальшого вилучення системного блоку не було [585].

В той же час, вирішення питання про порушення конвенційного права під час збору доказів не завжди тягне за собою визнання судової процедури несправедливою: Суд неодноразово повторював, що питання про те, чи зробило використання як доказу інформації, отриманої з порушенням статті 8, судовий розгляд в цілому несправедливим, має бути вирішене у відношенні до всіх обставини справи, включаючи повагу прав заявника на захист, а також якість і важливість розглянутих доказів.

Достатність доказового матеріалу означає, що у сукупності із іншими доказами у суду відповідно до свого внутрішнього переконання з'являється можливість дійти висновку про наявність або відсутність обставин справи, які входять до предмета доказування. Достатність являє собою мінімальну межу, якої у своїх логічних висновках має дійти суд, щоб визнати певний факт встановленим. При визначенні достатності доказів не слід допускати і надмірності доказового матеріалу – не слід завжди копіювати всю наявну інформацію з електронного носія чи надавати експерту на вирішення занадто широке, неконкретизоване запитання, яке потребуватиме дослідження значного обсягу цифрової інформації. Як вже було зазначено вище, ЄСПЛ також критично ставиться до надмірного доступу та копіювання інформації, особливо якщо в подальшому не встановлено механізмів щодо її знищення, оскільки в такому випадку втручання у конвенційні права особи може виявитися непропорційним. Тест на достатність доказів є останнім етапом і застосовується після того, як судом були відкинуті неналежні, недостовірні та недопустимі докази. Щодо достатності доказів ЄСПЛ вказує, що проблема справедливості не обов'язково виникає, якщо отриманий доказ не підтверджений іншими матеріалами. Слід зазначити, що, якщо доказ вельми переконливий і відсутній ризик його недостовірності, необхідність в його підкріпленні іншим доказом відповідно зменшується [581].

З урахуванням практики ЄСПЛ деякі дослідники виділяють наступні принципи використання електронних доказів у цивільному судочинстві:

1) важливість ролі експертів в оцінці електронних доказів. Однак вирішення питання про потенційну доказову цінність електронних доказів покладено на суд;

2) технологічно нейтральний підхід, тобто недискримінація електронних доказів та відсутність привілею над іншими видами доказів – будь-яка технологія, яка дозволяє встановити достовірність, точність та цілісність даних, повинна прийматися;

3) рівність сторін та рівне поводження з учасниками провадження стосовно електронних доказів, що заперечує несприятливе для сторін поводження з електронними доказами. Тобто у сторін має бути можливість оскаржувати справжність доказів, а якщо суд вимагає від сторони подати роздруківки електронних доказів, така сторона не повинна бути позбавлена можливості подавати відповідні метадані [381, с. 126-127].

Частково слід погодитися із такими принципами, однак не можна сказати, що вони є такими, що повністю відображають специфіку використання електронних доказів, адже не завжди для їх використання необхідне залучення експерта. Недискримінація і рівність так само не є виключними властивостями електронних доказів, оскільки таким принципам має слідувати суд і використовуючи інші види доказів.

Загалом поява електронних доказів створила безліч нових можливостей для підвищення ефективності судового доказування. Вони дозволяють значно диверсифікувати джерела доказової інформації, надають більш повну та точну інформацію про обставини справи та є набагато переконливішими за традиційні засоби доказування, адже жоден свідок не здатен настільки точно передати зміст розмови як аудіозапис та суть події як відеозапис.

Утім, незважаючи на усі переваги, в судовій практиці оцінка електронних доказів викликає чи не найбільше проблем та розбіжностей. Як зазначається у процесуальній літературі, оцінюючи електронні докази слід враховувати: 1) надійність способу, за допомогою якого здійснювалась підготовка, зберігання чи передача електронного повідомлення; 2) надійність способу, за допомогою

якого забезпечувалась цілісність інформації; 3) надійність способу, за допомогою якого ідентифікувався його укладач чи автор; 4) правильність способу фіксації інформації, адже закріплення інформації на сучасному джерелі може відображатися на достовірності даного електронного доказу [82, с. 11]. Виділяють навіть «електрону безпосередність», що являє собою законодавчо встановлену засаду процесуального права, трансформовану з традиційного принципу безпосередності під впливом глобальної комп'ютеризації, і яка визначає спосіб, метод, форму сприйняття і дослідження судом засобів доказування крізь призму технічних пристроїв на усіх стадіях процесу, що містять інформацію щодо обставин справи (встановлення істини) [220, с. 16].

Як будь-яке нововведення електронні докази сприймаються доволі консервативною судовою системою, з певними труднощами та пересторогами. Зокрема, суди інколи визнають недопустимими електронними доказами відеозаписи через відсутність електронного підпису на оригіналі [287]. Варто зауважити, що ЦПК містить вимогу щодо проставлення електронного підпису на електронній копії електронного доказу. Що стосується оригіналу, то розглядати кожний аудіо чи відеозапис або ж електронну фотографію, що використовується в процесі судового доказування, як електронний документ, та застосовувати до нього вимоги Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг» щодо обов'язкової наявності електронного підпису на оригіналі, є надмірним формалізмом. Немає певності навіть у тому, що всі звуко, відеозаписувальні та фотофіксуючі пристрої можуть забезпечити відповідну технічну можливість, адже для того, щоб проставити електронний підпис на оригіналі звуко чи відеозапису це необхідно зробити саме на тому технічному пристрої, яким було здійснено цей звуко чи відеозапис і на якому зберігається даний оригінал. Як вбачається, такої потреби немає. Адже у випадку виникнення сумнівів щодо цілісності електронних даних оригіналу звукозапису, відеозапису чи електронного фотографічного зображення можна призначити судову експертизу.

Розвиток технологій істотно впливає й на можливості суду щодо перевірки та оцінки достовірності судових доказів. ІТ значно підвищують можливості експертів у дослідженні представлених на експертизу об'єктів та наданні суду більш повної та достовірної інформації про обставини справи. Наочним прикладом впливу наукових досягнень на процес судового доказування та зростання можливостей експертів є кардинальна зміна переліку фактів, що входять до предмету доказування у справах про визнання батьківства. У п. 3 постанови Пленуму ВСУ «Про застосування судами окремих норм Сімейного кодексу України при розгляді справ щодо батьківства, материнства та стягнення аліментів» від 15.05.2006 р. №3 зазначається: «Оскільки підстави для визнання батьківства за рішенням суду, зазначені у ст. 128 СК, істотно відрізняються від підстав його встановлення, передбачених у ст. 53 КпШС, суди, вирішуючи питання про те, якою нормою слід керуватися при розгляді справ цієї категорії, повинні виходити з дати народження дитини.

Так, при розгляді справ про встановлення батьківства щодо дитини, яка народилася до 1 січня 2004 р., необхідно застосовувати відповідні норми КпШС, беручи до уваги всі докази, що достовірно підтверджують визнання відповідачем батьківства, в їх сукупності, зокрема, спільне проживання й ведення спільного господарства відповідачем та матір'ю дитини до її народження, спільне виховання або утримання ними дитини.

Справи про визнання батьківства щодо дитини, яка народилася не раніше 1 січня 2004 р., суд має вирішувати відповідно до норм СК, зокрема ч. 2 ст. 128, на підставі будь-яких доказів, що засвідчують походження дитини від певної особи й зібрані з дотриманням норм цивільного процесуального законодавства» [321]. Вказані відмінності зумовлені тим, що під час написання положень КпШС експертні можливості були доволі обмеженими (судово-генетичні експертизи на той час ще не проводилися), а тому батьківство доводилося підтверджувати непрямыми засобами.

Також саме розвиток технологій призвів до створення поліграфів, які хоча й не дозволені до використання під час допиту свідків, однак, принаймні,

започаткували дискусію про можливість подібної перевірки правдивості їх показань. Можливо, у майбутньому технології все ж дозволять стовідсотково визначати неправдивість показань свідків, що дозволить принципово інакше використовувати цей засіб доказування.

Ще одна особливість судового доказування в епоху ІТ – це постійне підвищення вимог до обсягу знань професійних учасників судового процесу (суддів, прокурорів та представників-адвокатів) у сфері роботи з електронною інформацією, що потребує від таких фахівців постійного самовдосконалення у цьому напрямку. Якщо звичайному офісному працівникові нерідко вистачає вміння працювати з пошуковими програмами в Інтернеті, а також програмами типу Microsoft Word, PowerPoint та Excel, то адвокати і судді повинні розуміти, які джерела електронної інформації існують, яку інформацію можна отримати з метаданих, наскільки вона є достовірною, до чого можуть призвести маніпуляції з електронним файлом та як правильно його зберігати, як відрізнити електронну копію від оригіналу, які можливості є в експертів щодо отримання корисної для справи інформації з електронних даних, як встановити власника веб-сайту або веб-сторінки в мережі Інтернет та багато інших знань та навичок, що дозволяють більш ефективно використовувати електронну інформацію в процесі судового доказування [544].

Однак обізнаність суддів у технічних можливостях не применшує ролі експертів. Суддя самостійно може отримати інформацію з електронного доказу лише тоді, коли для цього необхідно зробити прості маніпуляції з електронним файлом на рівні звичайного користувача: відкрити та ознайомитися з основним змістом файлу, роздрукувати текстові дані, передивитись відкриті метадані, перевірити електронний підпис. Якщо ж для отримання інформації є потреба у застосуванні спеціальних знань та навичок, наприклад, для розкриття змісту прихованих метаданих, встановлення факту втручання у файл, його зміни або підробки, відновлення видалених файлів тощо, то в такому разі без допомоги експерта неможливо обійтися. Така особливість електронних даних як їх легка

змінюваність підвищує значення експертних досліджень у процесі судового доказування, що здійснюється з використанням електронних доказів.

Таким чином, розвиток ІТ, безумовно, спричинив значний вплив на процес судового доказування, а відповідно й на вчення про судове доказування та докази. Цей вплив є позитивним, адже технології полегшують роботу суду та учасників судового процесу та розширюють їх можливості щодо доказування та всебічного й повного з'ясування судом обставин справи. Характер такого впливу можна охарактеризувати через наступні аспекти:

1. Постійне накопичення різноманітної юридично значимої інформації в державних електронних реєстрах та інших електронних базах даних актуалізує питання щодо необхідності надання судам доступу до всіх або більшості таких джерел електронної інформації. В подальшому сторони повинні будуть збирати та подавати до суду лише ті докази, до яких у суду немає безпосереднього доступу, а щодо інформації з електронних реєстрів та інших електронних баз даних, сторонам варто буде лише вказати про можливість суду ознайомитися з ними у тому чи іншому електронному джерелі. Також суди доцільно наділити правом за власною ініціативою отримувати необхідну інформацію з державних реєстрів з метою перевірки інформації, зазначеної сторонами у заявах по суті справи, що призведе до підвищення слідчих засад судового процесу та, на нашу думку, підвищить ефективність дій суду щодо протидії зловживанням з боку сторін у процесі судового доказування та належного виконання завдань цивільного судочинства.

Пропонується здійснювати оцінку допустимості електронних доказів без надмірного формалізму. Відсутність електронного підпису та електронної позначки часу на оригіналі поданих до суду аудіозаписів, відеозаписів чи електронних фотографічних знімків необхідно розглядати не як підставу визнання таких електронних доказів недопустимими, а як підґрунтя для сумнівів у їх достовірності та повноті доказової інформації, що вони містять. При цьому достовірність (відсутність втручання у відповідний електронний файл) може бути перевірена за допомогою призначення судової експертизи, а

недостатність доказової інформації, що містять дані електронні докази, може бути доповнена за допомогою пояснень сторін та дослідження інших доказів у справі. Вказане не принижує значення електронного підпису чи електронної позначки часу, наявність яких на оригіналах аудіозаписів, відеозаписів чи електронних фотографічних знімків значно підвищує їх доказову силу, однак доводить потенційну можливість використання цих електронних доказів у процесі судового доказування і без електронного підпису чи електронної позначки часу.

3. Широке використання електронних доказів у процесі судового доказування зумовлює необхідність поглиблення знань професійних учасників (суддів, прокурорів та представників-адвокатів) у сфері ІТ, для того, щоб вони були здатними впевнено працювати з електронними даними та носіями електронної інформації та використовувати їх під час розгляду та вирішення цивільних справ з максимальною ефективністю.

3.2. Поняття та види електронних доказів у цивільному судочинстві

У сучасних умовах стрімкого розвитку ІТ питання про те, чи варто використовувати інформацію в електронній (цифровій) формі в процесі судового доказування взагалі не заперечується. Керівні принципи Комітету міністрів Ради Європи щодо використання електронних доказів у цивільному та адміністративному судочинстві (Прийняті Комітетом Міністрів 30 січня 2019 року на 1335-му засіданні постійних представників міністрів), спрямовані на полегшення використання та управління електронними доказами в правових системах і в судовій практиці країн-членів Ради Європи, пропонують судам не відмовлятися від електронних доказів і не заперечувати їх юридичну силу лише тому, що вони збираються та/або подаються в електронному вигляді [604]. Така необхідність очевидна та не піддається сумніву. Є всі підстави вважати, що незабаром електронні докази стануть основним видом доказів у цивільному, господарському та адміністративному судочинстві. Навіть у кримінальному процесі питома вага цих доказів буде постійно збільшуватись. Тому питання

полягає лише в належному процесуальному оформленні такого використання, а точніше – обранні найбільш оптимального способу юридичної регламентації порядку використання електронних доказів у судовому, зокрема, цивільному процесі.

На відміну від ЦПК, КАС та ГПК, Кримінальний процесуальний кодекс України не містить положення про електронні докази, в тексті згадуються тільки електронні документи.

Переважна більшість країн наразі рухається у напрямку органічного інтегрування електронних доказів до існуючого переліку засобів доказування, розглядаючи їх як різновид документів.

Так, Закон Франції «Про модифікацію порядку доведення з урахуванням інформаційних технологій і використання електронного підпису» від 13 березня 2000 року, вніс зміни до глави VI Цивільного кодексу, яка головним чином стосувалася форми та доказової сили договорів. Докази в письмовій формі складаються з «серії букв, ієрогліфів, цифр або будь-яких інших знаків або символів з зрозумілим значенням, незалежно від їх середовища та способів передачі». Викладена таким чином норма охоплює всі форми доказу, включаючи електронну [113, с. 40].

Особливо такий підхід властивий для країн загального права, які міцно тримаються за свої багатовічні процесуальні форми і правила, постійно розвиваючи їх зміст, адаптуючи їх під нові умови правозастосування.

Донедавна подібна тенденція прослідковувалася й у вітчизняному процесуальному законодавстві. Так, до набрання чинності 15.12.2017 р. нової редакції ЦПК та інших процесуальних кодексів, електронні докази не утворювали окремої самостійної групи засобів доказування. Звуко- та відеозаписи були віднесені до речових доказів, тоді як електронні документи розглядалися судами як різновид письмових доказів.

Відсутність чіткої законодавчої регламентації порядку процесуального закріплення та надання до суду електронних доказів, зокрема, даних з мережі Інтернет, породило різні підходи щодо означеного питання в судовій практиці.

Наприклад, роздруківки скріншотів веб-сторінок з мережі Інтернет суди в одних випадках приймали як належні та допустимі докази [408], а в інших, навпаки, вважали неналежними та недопустимими доказами [418]. Не було й чіткого розуміння відносно порядку використання в суді копій електронних доказів (звуко- чи відеозаписів), що подекуди призводило до виникнення проблем у доказуванні обставин справи, пов'язаних з неприйняттям судом до уваги наданих стороною копій таких електронних доказів [431].

Утім, з прийняттям та набранням чинності Закону України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» від 03.10.2017 р. №2147-VIII існуючий підхід до юридичної регламентації електронних доказів кардинально змінився.

Загалом, українське законодавство характеризується непостійністю, мінливістю, відсутністю послідовності у змінах. Слідування вітчизняним правовим традиціям ніколи не знаходилося на чільному місці для українського законодавця. Хаотичні та несистемні зміни до законодавства, часом викликані потребою вирішення сьогоденних проблем та завдань (наприклад, необхідністю отримання чергового траншу від МВФ), а не обумовлені певною тривалою стратегією розвитку, призвели до того, що навіть сама наявність правових традицій може бути поставлена під сумнів. Скоріше вітчизняною традицією стає нетрадиційний підхід. Досить нетрадиційно підійшов український законодавець і до правового регулювання використання електронних доказів у процесі судового доказування. У нормах усіх українських процесуальних кодексів електронні докази були виокремлені як самостійний вид засобів доказування. Варто відмітити, що таке рішення має як позитивні, так і негативні аспекти.

Віднесення електронних доказів до одного з уже існуючих засобів доказування автоматично призводить до поширення на них добре відомих та відпрацьованих процедур збирання, дослідження та оцінки цього виду засобів доказування. Судова практика повинна лише адаптуватись до деяких

особливостей, пов'язаних зі специфікою електронних доказів. Водночас виокремлення електронних доказів до самостійної групи означає необхідність створення для них спеціальної групи правових норм, які повинні пройти апробацію судовою практикою та лише з часом можуть довести свою ефективність. Як свідчить практика, будь-які кардинальні зміни законодавства, поява нових правових інститутів завжди призводять до неузгодженості судової практики їх застосування та, як наслідок, порушення принципу юридичної визначеності [527, с. 27].

Можна вважати, що український законодавець – новатор, який *вперше в світі* в процесуальному законі ввів окремий засіб доказування – електронні докази (принаймні всі відомі нам процесуальні кодекси зарубіжних країн не містять такої окремої категорії). Але вже зазначалось нами вище, що присутність у законі того чи іншого положення не завжди означає наявність певного наукового чи практичного значимого підґрунтя.

Але, оскільки нова категорія в законі вже з'явилась, тому не будемо наполягати на перегляді позиції щодо виокремлення електронних доказів та протипоставлення їх речовим та письмовим. Пройде якійсь час та, можливо, наукова спільнота та практики цілком розчаруються в цьому субінституті, чи, навпаки, виявиться, що український досвід удостоїться бути запозиченим іншими країнами.

Поняття «електронного доказу» закріплене у ч. 1 ст. 100 ЦПК, відповідно до положень якої «електронними доказами є інформація в електронній (цифровій) формі, що містить дані про обставини, що мають значення для справи, зокрема, електронні документи (в тому числі текстові документи, графічні зображення, плани, фотографії, відео- та звукозаписи тощо), веб-сайти (сторінки), текстові, мультимедійні та голосові повідомлення, метадані, бази даних та інші дані в електронній формі. Такі дані можуть зберігатися, зокрема, на портативних пристроях (картах пам'яті, мобільних телефонах тощо), серверах, системах резервного копіювання, інших місцях збереження даних в електронній формі (в тому числі в мережі Інтернет)».

Варто відмітити, що таке законодавче визначення дещо звужує зміст поняття «електронні докази», під якими у наукових джерелах називають не лише цифрові, а й аналогові докази [625]. Наприклад, звуко- чи відеозапис, зроблений на старій магнітній плівці, не належить до інформації в цифровій формі, оскільки здійснений за допомогою аналогової технології. Звичайно, в процесі розвитку ІТ питання щодо використання аналогових носіїв інформації в процесі судового доказування втрачатиме актуальність. Вже сьогодні важко знайти у продажу пристрій, який би записував та відтворював інформацію в аналоговому форматі. Однак це не змінює того факту, що правовий режим використання звуко- та відеозаписів, фотоплівки, що існують в аналоговому форматі, в процесі судового доказування має бути чітко визначений законом. Крім того, якщо законодавець утворює новий правовий субінститут, він має бути достатньо універсальним. Варто закласти до його норм можливі перспективи технологічного розвитку. Якщо сучасні технічні розробки обумовили перехід від аналогових до цифрових технологій, варто очікувати на появу нової технології, яка замінить цифрову, або, принаймні, буде використовуватись поряд з нею. Інформація, створена за цією новою технологією також повинна підпадати під законодавче визначення електронних доказів, інакше виникне потреба створення нового виду засобів доказування і так без кінця. З часом законодавець просто не встигатиме за технологічним прогресом.

Перш за все, слід наголосити на певній термінологічній неузгодженості, що притаманна як вітчизняній науковій доктрині, так і закордонним науковим концепціям, яка передбачає ототожнення чи, навпаки, протиставлення «електронних» («electronic») та «цифрових» («digital») доказів. Зокрема, Стівен Мейсон визначає, що термін «електронні докази» використовується широко, але він зазвичай позначає цифрові докази, що призводить до плутанини. Вважається, що термін «електронні докази» є генеративним, а не конкретним терміном, оскільки він охоплює всі форми даних, незалежно від того, чи виготовлені вони за допомогою аналогового пристрою, або в цифровій формі.

Тому на його думку не слід плутати дві форми доказів, оскільки до кожної форми доказу застосовуються різні доказові та процесуальні вимоги [623].

Інші науковці так само вказують, що прикметник «цифровий» зазвичай використовується в обчислювальній техніці та електроніці, особливо там, де інформація про фізичний світ перетворюється у двійкову цифрову форму, як у цифровому аудіо та цифровій фотографії. Хоча термін «цифровий» доволі широкий, використання «двійкового файлу» є занадто обмежувальним, оскільки передбачає лише одну форму даних. «Електронні» докази, навпаки, а) включають всі форми доказів, які створюються, змінюються або зберігаються у пристрої, який у своєму найширшому значенні можна вважати комп'ютером, за винятком поки що людського мозку; б) охоплює різні форми пристроїв, за допомогою яких дані можуть зберігатися або передаватися, включаючи аналогові пристрої, які видають вихідні дані (комп'ютер, телефонні системи, бездротові телекомунікаційні системи та мережі, такі як Інтернет; та комп'ютерні системи, вбудовані в пристрій, такі як мобільні телефони, смарт-картки та навігаційні системи); в) обмежує дані інформацією, яка має значення для судового процесу [597] (тобто не усі електронні дані можуть вважатися електронними доказами).

Керівні принципи Комітету міністрів Ради Європи щодо використання електронних доказів у цивільному та адміністративному судочинстві (Прийняті Комітетом Міністрів 30 січня 2019 року на 1335-му засіданні постійних представників міністрів) під електронними доказами розуміють будь-який доказ, отриманий на основі даних, що містяться на будь-якому пристрої або створений ним, при цьому функціонування такого пристрою залежить від програмного забезпечення або даних, що зберігаються або передаються за допомогою комп'ютерної системи або мережі [605].

Однак і серед вітчизняних дослідників можна виділити прихильників точки зору щодо сутнісно більшої відповідності прикметника «цифровий» доказам, що не існують у матеріальній формі. Зокрема, Н. П. Ліксіна, Г. В. Татаренко наголошують на доцільності використання терміну «цифрові

докази», адже використання неправильного терміну на законодавчому рівні може призвести до ототожнення так званих «електронних доказів» з електронними носіями, на яких вони зберігаються [209, с. 146]. Доволі слушну думку висловив Д. М. Цехан, який пропонує використання терміну «цифрові докази» у значенні «фактичні дані, представлені у цифровій (дискретній) формі та зафіксовані на будь-якому типі носія, що стають доступними для сприйняття людиною після обробки ЕОМ...» [494, с. 259].

У зв'язку з широким розповсюдженням цифрових технологій створення, поширення та зберігання інформації в сучасному світі, запропонований науковцем термін «цифрові докази» має право на існування. Однак, як вже зазначалося, новий вид засобів доказування, закріплений у процесуальному законодавстві, повинен мати більш універсальний характер, щоб не доводилося для кожної наступної технології створювати окремий вид засобу доказування.

Цікаво, що у юридичній літературі вже робилися спроби сформулювати більш універсальне визначення електронних доказів [88, с. 22; 60, с. 21]. Однак такі визначення все одно зводилися до характеристики даного виду доказів виключно через використання цифрових даних. Тому в законі має бути закріплене універсальне визначення поняття «електронні докази», який поєднував би цифрові, аналогові та будь-які інші нові види доказів, створені за допомогою ІТ.

Таким чином, більш коректним було б визначення електронного доказу як інформації в електронній (зокрема, цифровій) формі, що містить дані про обставини предмета доказування у цивільній справі.

Викликає заперечення використання терміну «електронні засоби доказування», який наразі доволі поширений в юридичній літературі [60, с.19; 48, с. 301; 156, с. 9]. Використання категорії «електронні засоби доказування» спричиняє певний термінологічний конфлікт, коли одне й те саме явище позначається двома різними, хоча і схожими термінами.

Використовуючи термін «електронні засоби доказування», як вбачається, науковці роблять акцент саме на джерелі отримання та процесуальній формі

закріплення доказової інформації, залишаючи її зміст поза увагою. Утім процесуальну форму не можна штучно відривати від змісту судового доказу, тим більше, в ЦПК саме термін «електронні докази» використано для позначення одного з п'яти засобів доказування, що можуть бути використані у цивільному судочинстві (п. 1 ч. 2 ст. 76 ЦПК). Заміна терміну «електронні докази» терміном «електронні засоби доказування» або їх паралельне використання нічого корисного до цивільного процесуального права не привносить, а лише створює термінологічну неузгодженість між нормами чинного законодавства та теорією цивільного процесуального права.

Досліджуючи сутність електронних доказів як засобу доказування в цивільному судочинстві, варто зупинитися на низці особливостей, які принципово відрізняють їх від інших видів судових доказів та виправдовують виокремлення електронних доказів як самостійного виду засобів доказування.

Зокрема, Пітер Соммер вказує на такі відмінності: 1) структуру традиційних/речових доказів зазвичай важко змінити; тоді як електронні дані можуть змінюватися в межах комп'ютера та/або лінії передачі в будь-який момент; 2) зміна у речових доказах залишає видимі сліди, однак електронні докази можна легко змінити, не залишаючи видимих слідів; 3) змінити чи спотворити електронні докази під час збирання може бути набагато легше, ніж речові докази; 4) традиційні докази можна сприймати неозброєним оком, тоді як більшість електронних доказів не можуть бути безпосередньо сприйняті людиною; 5) електронні дані можна отримати на стільки, наскільки електронні пристрої їх записують; 6) на якість електронних доказів та можливість їх отримання впливає технологічна розвиненість [617, с. 394].

По-перше, електронні докази не мають такого жорсткого зв'язку з матеріальним носієм, як інші судові докази. По суті, на сьогодні, будь-який електронний доказ – це комп'ютерний код. Електронні докази створюються, передаються, зберігаються та копіюються з використанням технічних пристроїв та програмного забезпечення. Тому вони, звичайно, потребують носія. Однак носій може бути легко змінений, що не впливає на зміст самого електронного

доказу. У зв'язку з цим, електронний доказ легко копіюється, а електронна копія такого доказу практично нічим не відрізняється від оригіналу. Вказане спонукало деяких дослідників висловити пропозицію прирівняти копії деяких електронних доказів (відео-, звукозаписи, цифрове зображення тощо) до оригіналу [260, с. 14]. Н. О. Пронь також зазначає про неможливість існування в електронній формі копії електронного документа, оскільки така електронна копія за всіма ознаками буде відповідати оригіналу [378, с. 360-361]. На відсутності електронних копій електронних доказів наполягає й Ю. С. Павлова [252, с. 10].

З даного приводу слід зазначити, що ЦПК розрізняє електронні копії електронних доказів (ч. 2 ст. 100 ЦПК), паперові копії електронних доказів (ч. 3 ст. 100 ЦПК) та електронні копії письмових доказів (ч. 3 ст. 95 ЦПК). При цьому паперова копія електронного доказу не вважається письмовим доказом і, навпаки, електронна копія письмового доказу не вважається електронним доказом. Тобто вид засобу доказування (письмовий чи електронний доказ) визначається за формою існування оригіналу, а не копії. Отже принциповим є питання встановлення ознак оригіналу електронного доказу. Так, якщо електронні текстові або графічні документи вважаються оригіналами за умови, що на них проставлено електронний підпис, то стосовно фотографічних зображень, аудіо- чи відеозаписів оригіналами вважаються лише ті файли, які зберігаються на технічному пристрої, на якому вони були створені [258].

Легке копіювання дозволяє створити значну кількість ідентичних копій. Існування електронного доказу в електронній цифровій формі дозволяє розповсюджувати його значно швидше ніж, припустимо, паперові документи. Це призводить до того, що одного разу з'явившись на якомусь Інтернет-ресурсі, він може дуже швидко поширитись у мережі. І навіть після видалення з цього ресурсу, може бути віднайдений на іншому. Наслідком такого легкого копіювання можна вважати відокремленість копії доказу від оригіналу, що дозволяє досліджувати кожен із копій незалежно, адже на відміну від усіх інших доказів, електронна копія електронного доказу зберігає усі ознаки

оригіналу. У дослідницьких цілях доказ може бути навмисне скопійований, щоб забезпечити цілісність оригіналу, оскільки один із ризиків роботи з електронними доказами – ненавмисна їхня зміна, зміна метаданих, що може відбутися автоматично внаслідок самого лише факту отримання доступу до доказу.

Вказана особливість пов'язана з іншою характерною властивістю електронних доказів – це доволі легка змінюваність їх змісту. Інші, традиційні матеріальні докази (речові або письмові) загалом важко піддаються змінам у їх структурі, змісті. Якщо ж така зміна відбулася (підчистки, закреслення тощо), доволі легко побачити сліди такої зміни навіть без залучення експерта. Електронні докази, навпаки, доволі легко видозмінюються без залишення видимих слідів. Встановлення та підтвердження таких змін, як правило, потребує залучення експерта.

По-друге, електронний доказ побудований інакше, ніж традиційні матеріальні докази. До його структури дослідники відносять наступні елементи: двійкові дані (інформація в цифровій формі); пристрій, на якому зберігаються двійкові дані; програмне забезпечення, що дозволяє сприймати та інтерпретувати двійкові дані [637, с. 4]. У зв'язку з цим, якщо традиційні матеріальні докази можуть бути досліджені без застосування спеціальних пристроїв – шляхом звичайного огляду, то інформація, яку містять електронні докази, не може бути безпосередньо сприйнята людиною. Для інтерпретації двійкового коду у текст, звук чи відео обов'язково необхідним є спеціальне обладнання та відповідне програмне забезпечення. У складних випадках суд також може потребувати допомоги спеціаліста, який має необхідне обладнання й програмне забезпечення, а також навички роботи з ним.

З цією особливістю пов'язана й інша проблема електронних доказів – їх відтворюваність, яка залежить від пристрою та програмного забезпечення, що застосовується під час відтворення доказу. Зокрема, веб-сайти у мобільній та стаціонарній версії браузера можуть суттєво відрізнятися, деякі елементи управління, шрифти можуть бути видозмінені, а деякі символи – не

відображатися. Іноді розробники сайтів, програм вказують на технічні вимоги щодо відтворення певного електронного документу, веб-сторінки (наприклад, версія браузера, якою рекомендовано користуватися). Тому у процесі дослідження доказів важливо, щоби технічне та програмне оснащення суду дозволяло відтворити об'єкти таким, яким він був створеним, чи таким, як він має сприйматися користувачем. Зокрема, деякі десктопні або браузерні версії мобільних месенджерів не відображають популярні зараз виразники емоцій в електронному спілкуванні – смайли, емодзі (Emoji), «стікери», Animoji і Memoji, а на різних операційних системах один і той же емотикон може бути відображений по-різному.

Пов'язаність із програмним забезпеченням та обладнанням проявляється і в такій ознаці, як вплив технологічної розвиненості на якість електронних доказів та можливість їх отримання, виділеної П. Соммером. Технології мають властивість швидко змінюватися: не тільки вдосконалюватися, а й застарівати, тому можливі ситуації, коли електронні докази неможливо буде відтворити з новим програмним або апаратним забезпеченням. Інша суттєва проблема, з якою потенційно буде пов'язана складність дослідження електронних доказів – це відсутність фахівців, які б могли працювати із конкретним обладнанням чи форматами даних.

Важливою особливістю електронних доказів, яка принципово відрізняє їх від традиційних матеріальних доказів, є метадані. Це цифрова інформація про сам електронний доказ, яка не відображається на екрані комп'ютера при зчитуванні тексту, звуко- чи відеозапису. За допомогою неї можна встановити авторство документа, його оригінальність, відправлення та отримання цих даних конкретною особою тощо. Тому за допомогою метаданих з електронного доказу можна отримати значно більше інформації, ніж це дозволяє звичайне ознайомлення з текстом електронного документа, прослуховування звукозапису чи перегляд відеозапису [527].

Утім, необхідно пам'ятати, що й метадані можуть бути змінені. Так, наприклад, у метаданих документів Microsoft Word зазначається ім'я особи, на

яку зареєстровано відповідний програмний продукт. Якщо дана інформація не буде навмисно видалена або змінена, то це ім'я буде відображатися в кожному документі, створеному з використанням цього програмного продукту. Тому суддя може помилково зробити висновок, що наявність метаданих у даному документі остаточно доводить, що названа особа є фактичним автором документа [171, с. 31; 618, с. 4].

У ч. 1 ст. 100 ЦПК метадані вказані як окремий вид електронних доказів, хоча їх необхідно розглядати як складову будь-якого цифрового доказу як різновиду електронних доказів, оскільки вони, фактично, невід'ємні від нього, складають єдине ціле та доповнюють інформацію, яку суд отримує з цифрового доказу, слугують для оцінки достовірності цифрового доказу, тобто є одним з реквізитів, складових частин цифрового доказу. Самостійного значення засобу доказування метадані не мають.

Ще однією важливою особливістю електронних доказів, яка безпосередньо впливає на можливість їх використання в судовому процесі, є транскордонність мережі Інтернет, можливість зберігання цифрових даних на серверах по всьому світу, зокрема, внаслідок використання так званих хмарних технологій. Це може створювати складнощі з визначенням власника електронного доказу, забезпеченням його конфіденційності, визначення судової юрисдикції тощо. Наприклад, існуюча можливість створення та реєстрації веб-сайту (доменного імені) в будь-якій країні світу може ускладнити процес встановлення власника сайту та, відповідно, особи, відповідальної за розміщення інформації на даному сайті, перевірку автентичності цієї інформації, а отже й використання її в процесі судового доказування. Утім це, все ж, є можливим. Більш складна ситуація з використанням у процесі судового доказування інформації з соціальних мереж, таких як Facebook, Instagram та ін., особливо у випадках, коли особа заперечує факт розміщення саме нею відповідної інформації. Наприклад, колегія суддів не прийняла до уваги надані позивачем скріншоти з інтернет-видання, розміщені в соціальній мережі «ВКонтакте», аргументуючи своє рішення тим, що «в соціальних мережах може

zareєструватися будь-яка людина і під будь-яким іменем. Перевірити таку інформацію неможливо, а тому вона є недопустимим та неналежним доказом» [284].

«Нестабільність» електронних доказів, що обумовлена їхньою природою, одночасно охоплює декілька аспектів. По-перше, збереження електронних доказів потребує особливих умов, пов'язаних не тільки із вимогами до оточуючого середовища (температура, вологість), які мають значення і для збереження інших видів доказів, а й вимог до програмного забезпечення, яким забезпечується створення, збереження і видалення електронного доказу, адже деякі об'єкти можуть носити тимчасовий характер, можуть бути перезаписані чи знищені внаслідок відсутності електричного живлення пристрою.

Специфіка електронних носіїв інформації позначається й на умовах та строках зберігання електронних доказів, зокрема, їх зберігання у матеріалах справи. Необхідно враховувати, що різні електронні носії інформації мають різний строк служби, що має бути враховано судом та учасниками судового процесу для забезпечення цілісності доказової інформації, що на них міститься. При чому цей строк значною мірою залежить від дотримання умов зберігання та експлуатації. Як будь-який технічний пристрій, електронний носій інформації може вийти з ладу, що може призвести до втрати електронного доказу, який на ньому знаходиться.

Питання класифікації електронних доказів є малодослідженим у юридичній науці. Класифікація допомагає впорядкувати систему правових явищ, поділивши їх на групи за певними ознаками. В результаті наукове дослідження такого явища набуває більш системний характер.

Невпинний розвиток ІТ спричиняє виникнення різних видів електронних доказів. Тому доволі актуальною є проблема зведення усього розмаїття електронних доказів у єдину систему для їх подальшого вивчення та аналізу, зокрема, для встановлення процесуальних особливостей збирання, дослідження та оцінки окремих видів електронних доказів. У нормах цивільного процесуального законодавства України відсутня класифікація електронних

доказів. Законодавець обмежився звичайним закріпленням їх невичерпного переліку. Так, у ч. 1 ст. 100 ЦПК названі певні види електронних доказів.

Як вбачається, у наведеному переліку видів електронних доказів відсутня якась система або критерії поділу на види. Можна цілком погодитись із О. Гусєвим, який правильно відзначив, що «такий перелік не є класифікацією, оскільки охоплює не лише види даних, але й форми їх об'єктивації, види носіїв та джерела цифрової інформації. Головною метою цього переліку, як справедливо зазначив дослідник, є орієнтування суб'єктів судового процесу щодо того, які фактичні дані в електронній (цифровій) формі можуть бути визнані електронними доказами в суді та де їх слід шукати» [88, с. 19]. Утім відсутність єдиного критерію поділу на види не зменшує важливості даного законодавчого переліку для теорії та практики цивільного процесу.

Найбільш нормативно врегульованим видом електронних доказів серед названих у ст. 100 ЦПК є електронні документи. Відповідно до ст. 5 Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг» «електронний документ – це документ, інформація в якому зафіксована у вигляді електронних даних, включаючи обов'язкові реквізити документа» [314]. Невід'ємною складовою поняття «електронний документ» є категорія «документ». При цьому документ – це матеріальний носій, що містить інформацію, основними функціями якого є її збереження та передавання у часі та просторі [346]. Майже ідентичне визначення міститься й у п. 3.3 ДСТУ 2732:2004 «Діловодство й архівна справа. Терміни та визначення понять».

Сутнісною ознакою електронного документа є наявність у ньому обов'язкових реквізитів. Перелік обов'язкових реквізитів для різних електронних документів може відрізнятись. Однак виходячи із змісту ст. 6 Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг», обов'язковим реквізитом будь-якого електронного документа є електронний підпис, адже відповідно до ч. 2 ст. 6 вказаного Закону «накладанням електронного підпису завершується створення електронного документа» [314].

Найбільш доступною для ознайомлення широкого кола осіб та різноплановою за змістом є інформація, що міститься на різних веб-сайтах (сторінках) мережі Інтернет. Тому не дивно, що частка такої інформації серед доказового матеріалу в цивільних справах постійно збільшується.

Веб-сайт – це сукупність програмних засобів, розміщених за унікальною адресою в обчислювальній мережі, у тому числі в мережі Інтернет, разом з інформаційними ресурсами, що перебувають у розпорядженні певних суб'єктів і забезпечують доступ юридичних та фізичних осіб до цих інформаційних ресурсів та інших інформаційних послуг через обчислювальну мережу (п. 3 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про електронні довірчі послуги» [313]. Веб-сайт може об'єднувати кілька веб-сторінок. Саме окремі веб-сторінки, як правило, містять необхідну доказову інформацію, а тому використовуються як доказ у цивільному процесі. Хоча й увесь веб-сайт може слугувати доказом, зокрема, у випадках, якщо програмне забезпечення цього сайту, його візуальне оформлення є об'єктом права інтелектуальної власності, що потребує судового захисту, або створення чи обслуговування веб-сайту було предметом договору, з якого в подальшому виник судовий спір. Так, саме існування веб-сайту може слугувати доказом виконання умов договору щодо його створення [528, с. 177].

Електронне повідомлення – це інформація, передана або отримана користувачем інформаційно-телекомунікаційної мережі (ст. 2 Угоди про співробітництво держав-учасниць СНД у створенні, використанні та розвитку міждержавної мережі інформаційно-маркетингових центрів для просування товарів і послуг на національні ринки від 21.05.2010 р.) [476]. Будь-яке, зокрема й електронне повідомлення є засобом спілкування індивідів. Спілкування завжди означає обмін інформацією, і якщо така інформація стосується обставин цивільної справи, вона може бути використана в процесі судового доказування.

В Ухвалі Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 06.08.2014 р. у справі №6-6328св14 суд зазначив: *«Електронний підпис є обов'язковим реквізитом електронного документа, який використовується для ідентифікації автора та/або підписувача електронного*

документа іншими суб'єктами електронного документообігу. Листування фізичних осіб, яке здійснюється шляхом використання електронної пошти, до таких документів не належить. Отже, немає потреби посвідчувати електронні листи ЕЦП» [8, с. 109].

Важливо, що в тексті процесуального закону текстові, мультимедійні та голосові повідомлення виокремлені як самостійний вид електронних доказів, адже їх відмінність від електронних документів не є очевидною. Наприклад, О. Писаренко наполягає на тому, що переписка по електронній пошті чи інших месенджерах може використовуватись як належний доказ у суді лише якщо вона є електронним документом, тобто скріплена електронним підписом [262]. Адже як вбачається з наведених вище положень Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг» від 22.05.2003 р., електронні дані можуть вважатись електронним документом лише за наявності обов'язкових реквізитів документа, серед яких неодмінно – електронний підпис. Утім такий підхід є доволі спірним з огляду на наступне.

Наскільки часто, обмінюючись електронними повідомленнями, відправники скріплюють їх електронними підписами? Навіть при офіційному електронному спілкуванні таке відбувається не завжди, а у приватному – практично ніколи. При цьому навіть якщо файл з електронним листуванням подається до суду скріплений електронним підписом, то в такому випадку йдеться лише про надання до суду належним чином завіреної електронної копії електронного доказу (ч. 2 ст. 100 ЦПК), оригінал якого все одно не має електронного підпису. Тому обмежувальне тлумачення положень ст. 100 ЦПК, відповідно до якого як належний та допустимий доказ може розглядатися лише електронне повідомлення, скріплене електронним підписом, практично не дозволяє використання в процесі судового доказування переважної більшості електронних повідомлень [219].

Так, в Огляді судової практики Касаційного господарського суду зазначено, що *роздруківка електронного листування не може вважатись електронним документом (копією електронного документа) в розумінні*

положень ч. 1 ст. 5 Закону України "Про електронні документи та електронний документообіг", відповідно до якої електронний документ – документ, інформація в якому зафіксована у вигляді електронних даних, включаючи обов'язкові реквізити документа. Отже, не може вважатися належним письмовим доказом і не може бути доказом у справі роздруківка електронного листування, яка не відповідає вимогам Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг», не містить електронного підпису, який є обов'язковим реквізитом електронного документа, оскільки у такому разі неможливо ідентифікувати відправника повідомлення і зміст такого документа не захищений від внесення правок і викривлення (постанови КГС ВС: від 24.09.2019 у справі №922/1151/18 від 28.12.2019 у справі №922/788/19; від 16.03.2020 у справі №910/1162/19 [243].

З цим ми не можемо погодитись. Дійсно паперова копія електронного доказу не вважається письмовим доказом, тут вірно зазначено ВС, але не можна електронне листування виводити взагалі за межі доказів (*«не може бути доказом у справі»* – пише Суд) , якщо віно не відповідає вимогам спеціального закону.

На цьому ж наголошують і Керівні принципи Комітету міністрів Ради Європи щодо використання електронних доказів у цивільному та адміністративному судочинстві: суди не повинні заперечувати юридичну силу електронних доказів виключно через те, що вони не мають розширеного, кваліфікованого або аналогічно забезпеченого електронного підпису [604].

Вірно зазначає Н. Мисник, що суди не мають підстав ігнорувати електронні листи, не посвідчені електронним підписом [219]. Так, виходячи з того факту, що у ч. 1 ст. 100 ЦПК текстові, мультимедійні та голосові повідомлення названі як окремий від електронних документів електронний доказ, слід констатувати, що електронне повідомлення не може бути визнане недопустимим доказом лише на тій підставі, що його оригінал не скріплений електронним підписом. Якщо оригінал електронного повідомлення скріплений електронним підписом, то його необхідно розглядати саме як електронний

документ, який слугує прямим доказом факту направлення конкретною особою відповідного повідомлення адресату, а також слугувати підтвердженням змісту такого повідомлення. Якщо ж електронне повідомлення не скріплене електронним підписом, то воно може слугувати непрямим доказом зазначених вище обставин, оскільки дає змогу лише припустити їх існування і потребує додаткових зусиль для встановлення адресанта (якщо особа заперечує факт направлення саме нею цього повідомлення) за допомогою інших судових доказів.

Наприклад, Солом'янський районний суд м. Києва прийняв до уваги як доказ на підтвердження обставин справи електронну переписку між сторонами спору у програмному забезпеченні Skype. Суд, між іншим, зазначив, що *представник позивача посилався, що відповідно до вказаної переписки не можна ідентифікувати осіб даної переписки та те, що вона позивача взагалі не стосується. Однак, у даній переписці вказуються дані позивача, зокрема його номер телефону, що відповідає його контактному номеру телефону* [429].

В іншій справі судом було прийнято до уваги в якості електронного доказу електронну переписку в групі месенджера Viber. При цьому автора електронного повідомлення було встановлено за фотографією у профайлі та на основі показань свідків [413].

Якщо ж автора не можна встановити за іншими даними, як у справах, що наведені вище, то, дійсно, ідентифікувати автора електронного листа неможливо. Так, у справі, яку розглядав Київський районний суд міста Одеси про захист честі гідності та ділової репутації, *позивачем надано лист роздруківки, з посиланням на її здійснення з мережі: «Facebook», в якій відображена інформація про те, що в групі «...», акаунтом: « ..», зі статусом «модератор», розміщена публікація, яка містить у тому числі текст, який позивач вважає образливим. Суд відзначає, що «Фейсбук» є соціальною, загальнодоступною мережею, де будь-хто, без ідентифікації особи може створити будь-яку кількість сторінок, під будь-яким (в тому числі вигаданим) іменем, публікувати тексти, коментарі, копіювати і зберігати на власних*

пристроях фото осіб з інших сторінок. Оскільки інтернет-мережа при реєстрації сторінки не вимагає ідентифікацію особи згідно особистих документів (паспорта, свідоцтва про народження), то ідентифікувати особу, яка публікує, поширює певну інформацію неможливо за винятком сторінок, які створені і інформацію про які поширюють офіційно державні органи, офіційні особи. Відповідно до п. 46 Постанови Пленуму ВГС України від 17.10.2012 р. №12 роздруківки Інтернет-сторінок (web-сторінок) самі по собі не можуть бути доказом у справі. Долучена копія інтернет-сторінки не є доказом розміщення публікації саме відповідачем. Крім того суд вказує на те, що згідно наданого до суду протоколу огляду веб-сторінки за адресою, вказаною в позові, спірної публікації немає. Позивачем не надано доказів того, що саме відповідач є автором публікацій [404].

Таким чином, наявність електронного підпису на електронному повідомленні лише збільшує його доказову силу, а не є умовою допустимості електронного повідомлення як доказу в суді [535, с. 555].

Метадані у нормах чинного законодавства визначаються як дані, що описують контекст, зміст, структуру електронного документа і процес управління ними у часі, як дані про інформаційні об'єкти та їх окремі структури, що є складовими формату даних електронного документообігу, а також процеси, які відбуваються над цими інформаційними об'єктами (п. 2 Розділу I Наказу Державного агентства з питань електронного урядування України від 7 вересня 2018 року №60 «Про затвердження Вимог до форматів даних електронного документообігу в органах державної влади» [322].

У науковій літературі метадані, зазвичай, визначають як дані про дані, які описують їх склад і структуру, формат подання, методи доступу і потрібні для цього повноваження користувачів, місце збереження, їх семантику, джерело, володільця тощо [212, с. 77; 172, с. 3].

Метадані поділяють на введені користувачем та системні. Зміст перших формується користувачем при утворенні електронного документа, другі є реакцією операційної системи або програми на маніпуляції з файлом. Також

виділяють відкриті (видимі) та приховані метадані. Наприклад, видимі метадані електронного поштового повідомлення – це вказівка на особу, якій воно направлено, від якого воно надійшло, вказівка на осіб, яким були направлені копії повідомлення, дата відправлення, поле теми тощо. Приховані метадані будуть включати в себе шлях, який лист пройшов у мережі Інтернет (вказівка на кілька серверів), а також IP-адресу, з якої лист було надіслано [86, 173].

Так, метадані файлів електронних фотознімків містять інформацію про час, коли вони були зроблені. Якщо у сторін спору виникнуть підозри, що у метадані було здійснено втручання, та вони були змінені, дане питання може бути передане на розгляд експерта. Наприклад, Дарницьким районним судом м. Києва у справі за позовом про стягнення з відповідача боргу за договорами позики та 3% річних було прийнято як доказ цифрові фотознімки, на яких було зафіксовано тілесні ушкодження, адже відповідачем стверджувалося, що боргова розписка була складена під тиском після застосування фізичної сили до нього. Судом за змістом висновку експертного комп'ютерно-технічного дослідження було встановлено конкретну дату і час, коли файли цифрових фотознімків були зафіксовані камерою певної моделі згідно показів годинника реального часу цифрової фотокамери, зафіксованих у метаданих цих файлів під час їхньої фіксації. Експерт підтвердив, що файли цифрових фотознімків після первинної їх фіксації жодним змінам, зокрема монтажу, не піддавались [400].

У нормах чинного законодавства закріплено кілька визначень поняття «база даних». Так, база даних (компіляція даних) – це сукупність творів, даних або будь-якої іншої незалежної інформації у довільній формі, у тому числі електронній, підбір і розташування складових частин якої та її упорядкування є результатом творчої праці, складові частини якої є доступними індивідуально і можуть бути знайдені за допомогою спеціальної пошукової системи на основі електронних засобів (комп'ютера) чи інших засобів (ст. 1 Закону України «Про авторське право і суміжні права» від 23.12.1993 р. [291], ст. 2 Закону України «Про розповсюдження примірників аудіовізуальних творів, фонограм, відеограм, комп'ютерних програм, баз даних» від 23.03.2000 р. [360]). За іншим

нормативним визначенням база даних – це сукупність взаємопов'язаних даних, організованих згідно зі схемою бази даних так, щоб з ними міг працювати користувач (п. 2 Інструкції про порядок використання і застосування типових форм первинного обліку науково-інформаційної діяльності, затв. наказом Державного комітету статистики України та Міністерства України у справах науки і технологій від 07.08.1998 р. №272/219 [342].

Науковці визначають базу даних як організовану відповідно до певних правил і збережену в пам'яті комп'ютера сукупність логічно пов'язаних даних, що відображають стан об'єктів в певній предметній області і використовувану для забезпечення інформаційних потреб користувачів та називають такі ознаки баз даних: 1) дані зберігаються та обробляються в комп'ютерній системі; 2) дані логічно пов'язані та структуровані з метою забезпечення можливості їх ефективного пошуку й обробки в системі. Структурованість передбачає чітке виділення складових елементів і зв'язків між ними, типізацію елементів і зв'язків, для яких має місце певна семантика і допустимі операції; 3) база даних включає схему опису логічної структури бази даних у формальному вигляді [261, с. 4-5].

По суті, будь-який державний реєстр – це база даних, з якої суд може отримати важливу інформацію про обставини цивільної справи. Наприклад, у цивільній справі за позовом про зняття арешту з майна Київським районним судом м. Одеси була прийнята до уваги доказова інформація з Державного реєстру речових прав на нерухоме майно та Реєстру власності на нерухоме майно, Державного реєстру іпотек, Єдиного реєстру заборон відчуження об'єктів нерухомого майна [406].

Відсутність у нормах чинного цивільного процесуального законодавства України конкретного критерію (критеріїв) класифікації електронних доказів породила появу різних підходів до такої класифікації в юридичній науці. Наприклад, в юридичній літературі запропоновано класифікувати електронні докази за порядком їх формування на електронні докази, створені оператором (користувачем) технічного пристрою, та електронні докази, створені

комп'ютерною системою [61, с. 29; 156, с. 19; 550, с. 66]. Важливим також є наведений у науковій літературі поділ електронних доказів за ступенем доступу до електронної інформації, що у них міститься. За цим критерієм виділяють електронні докази, які містять відкриті та захищені дані [61, с. 30].

Утім наведені класифікації не дають можливості встановити процесуальних особливостей збирання, дослідження та оцінки окремих видів електронних доказів. Проблема класифікації електронних доказів полягає також і в тому, що електронний доказ може складатися з різних типів даних, які матимуть значення для справи. Наприклад, електронні листи містять змістовну інформацію (тобто суть повідомлення), дані, що вказують на адресата та адресанта, час, дату, програму, з якої відправлено повідомлення тощо. Відеозапис може містити у собі саму аудіовізуальну інформацію про зафіксовану подію, дані про місцезнаходження, тип записуючого пристрою, дату та час тощо.

У Керівних принципах стосовно використання електронних доказів у цивільному та адміністративному судочинстві (прийнятих Комітетом міністрів Ради Європи на 1335-му засіданні постійних представників міністрів 30.01.2019 р.) зазначається, що електронний доказ означає будь-який доказ, отриманий на основі даних, що містяться на будь-якому пристрої або створених ним, при цьому функціонування такого пристрою залежить від програмного забезпечення або даних, що зберігаються або були передані за допомогою комп'ютерної системи або мережі.

Ґрунтуючись на вищенаведеному визначенні, за джерелом отримання електронні докази можна поділити на такі групи:

- 1) електронні докази, що містять дані, отримані безпосередньо з технічного пристрою, на якому вони зберігаються (стаціонарного або портативного);
- 2) електронні докази, що містять дані, отримані з електронної мережі, зокрема, мережі Інтернет.

Джерело отримання електронного доказу зумовлює особливості його подання до суду та дослідження. Так, електронний доказ (наприклад, звуко- чи відеозапис), який знаходиться на портативному носії, легко може бути наданий до суду в оригіналі разом з пристроєм, на якому він був створений та збережений. Аналогічну дію дещо складніше зробити з електронним доказом, який знаходиться на персональному комп'ютері та значно складніше – у випадку зберігання електронної інформації з використанням хмарних технологій або знаходження її в мережі Інтернет. Якщо ж певний електронний продукт створено з використанням технології Blockchain або іншої аналогічної технології, надати до суду оригінал електронного доказу практично неможливо. В таких випадках закон передбачає можливість використання процедури огляду електронного доказу за місцем знаходження (ст. 85 ЦПК), яка, переважно, є недоцільною у разі, якщо електронний доказ знаходиться на звичайному персональному комп'ютері та безпідставною – якщо електронний доказ знаходиться на мобільному технічному пристрої.

Залежно від технології, яка була використана під час створення, передачі та збереження електронних даних, електронні докази варто поділяти на цифрові докази та аналогові докази.

Будь-який цифровий доказ у первісному вигляді являє собою двійковий код. Однак такий код за допомогою технічного пристрою та програмного забезпечення може бути інтерпретований у форму, яку може сприймати людина. В юридичній літературі загалом вірно відзначається, що способів відтворення електронних даних може бути рівно стільки, скільки в людини існує органів чуття, за допомогою яких вона може розпізнавати інформацію, а тому за способом виведення електронні докази можна поділяти на: 1) візуальні; 2) звукові; 3) тактильні; 4) нюхові; 5) смакові та 6) змішані [88, с. 19].

В залежності від вимог енергозалежності задля зберігання доказу: 1) енергозалежні (наприклад, дані оперативної пам'яті пристрою втрачаються внаслідок відключенні живлення); 2) енергонезалежні, які зберігають зміст

незмінним, навіть якщо живлення вимкнено (наприклад, дані, що зберігаються на жорсткому диску, CD-диску тощо).

Утім все ж варто уточнити, що незважаючи на те, що сучасні технічні пристрої насправді здатні відтворювати інформацію різними способами, використовуючи такі сенсорні форми сприйняття людиною інформації як нюхову або тактильну чи навіть смакову, все-таки виникнення необхідності їх використання в процесі судового доказування видається малоймовірним. Тому, ґрунтуючись на існуючій судовій практиці, залежно від форми вираження (відтворення) доказової інформації, яка може бути сприйнята людиною, електронні докази варто поділяти на такі види:

1) електронні докази, які відтворюються у візуальну форму сприйняття доказової інформації (вона може включати текстові, графічні, фотографічні зображення, відеоряд тощо);

2) електронні докази, які відтворюються у звукову форму сприйняття доказової інформації (звукозаписи);

3) електронні докази, які відтворюються у комбіновану форму сприйняття доказової інформації (наприклад, відеоряд, який супроводжується звукозаписом) [522].

Належність конкретного електронного доказу до того чи іншого виду в цій класифікації впливає на спосіб сприйняття доказової інформації суб'єктами цивільного процесу, а отже й на процесуальний порядок дослідження цього доказу в судовому засіданні.

Положення ч. 1 ст. 238 ЦПК дають підстави для поділу електронних доказів за характером їх змісту на офіційні та приватні. І хоча у вказаній статті йдеться лише про звуко- та відеозаписи, такий поділ може стосуватись будь-яких електронних доказів, особливо електронних повідомлень. Такий поділ має важливе значення для визначення критеріїв їх допустимості для використання в судовому процесі та порядку дослідження в судовому засіданні.

Хоча і у кримінальній сфері, Конвенція про кіберзлочинність посилається на термін «комп'ютерні дані», що в основному співвідноситься із поняттям

«електронні докази». «Комп'ютерні дані» означають будь-яке представлення фактів, інформації або концепцій у формі, яка є придатною для обробки у комп'ютерній системі, включаючи програму, яка є придатною для того, щоб спричинити виконання певної функції комп'ютерною системою, включаючи вміст, дані про трафік та дані про абонентів. В Конвенції згадані три різні типи електронних доказів:

1) дані про вміст – хоча Конвенція не містить визначення даного виду електронних даних, за змістом міжнародного акту до даної групи можна віднести безпосередньо ту інформацію, яка передається чи обробляється (за виключенням даних про рух інформації);

2) дані про рух інформації – будь-які комп'ютерні дані, пов'язані з комунікацією за допомогою комп'ютерної системи, які були створені комп'ютерною системою, що складала частину ланцюга комунікації, і які зазначають походження, кінцевий пункт, маршрут, час, дату, розмір і тривалість комунікації або тип основної послуги;

3) інформація про користувача послуг – будь-яка інформація, у формі комп'ютерних даних чи у іншій формі, яка знаходиться у постачальника послуг, відноситься до користувачів його послуг, не є даними про рух даних або власне даними змісту інформації, та за допомогою якої можна встановити: тип комунікаційної послуги, яка використовувалася, її технічні положення і період користування послугою; особистість користувача послуг, поштову або географічну адресу, телефони та інший номер доступу, інформацію про рахунки і платежі, яку можна отримати за допомогою угоди або домовленості про постачання послуг; будь-яку іншу інформацію про місце встановлення комунікаційного обладнання, яку можна отримати за допомогою угоди або домовленості про постачання послуг [183].

Натомість S. Mason та U. Rasmussen вважають, що існує три типи доказів у судових справах: 1) докази із загальнодоступних веб-сайтів, такі як публікація блогу, зображень, завантажених у соціальні мережі; 2) речові докази, тобто повідомлення електронної пошти або документи у цифровому форматі, які не є

загальнодоступними та зберігаються на сервері; 3) передбачувана ідентифікація користувача та дані про трафік («метадані»), які використовуються для ідентифікації людини шляхом з'ясування джерела зв'язку, але не вмісту [633].

Можна також класифікувати електронні докази за джерелом їх розміщення:

1) розміщені у мережі Інтернет. Зазвичай, це відомості з загальнодоступних веб-сайтів. Для доступу до таких доказів необхідний доступ до мережі Інтернет. Вони можуть бути дистанційно змінені чи видалені. Особливістю таких доказів є те, що навіть попри ідентифікацію особи, сам доказ може виявитися поза юрисдикцією держави. Також тут слід наголосити, що мережа Інтернет – це складне середовище, яке підпорядковується особливим правилам. В загальному вигляді можна вказати, що є як відкрита, так і закрита частина мережі; є проіндексована, так і непроіндексована її частина. Все це впливає на можливість доступу до певної інформації. Відкрита частина мережі дозволяє будь-кому отримувати доступ до її ресурсів. Індексовані пошуковими системами ресурси дозволяють знайти їх за ключовими словами, знайти подібні джерела (наприклад, у разі порушення авторського права на твір) тощо. Тоді як неіндексована частина мережі дозволяє отримати доступ до інформації тільки за конкретним веб-посиланням.

Збирання доказів, що знаходяться у відкритому доступі мережі Інтернет, не потребує жодних дозволів. Однак деякі Інтернет-технології були розроблені спеціально для приховування особи і їх місцезнаходження. Наприклад, проект Tor (з англ. The Onion Router) забезпечує високу ступінь анонімності для користувачів Інтернету. Крім того, використання Tor ускладнює аналіз Інтернет-активності на веб-сайтах, включаючи інформацію про відвідувані веб-сайти, залишені повідомлення та коментарі тощо.

2) мережі обміну файлами, файлообмінні мережі – являють собою однорангові комп'ютерні мережі сумісного обміну файлами, у якій кожен учасник одночасно виконує функції як клієнта, який може отримувати файл, так і сервера, що дає доступ до файлу. Хоча більшість такого роду мереж потребує

доступу до Інтернету, вони можуть бути засновані і на іншій технології передачі даних. Особливістю збору інформації з таких мереж є те, що вони можуть бути як централізованими (з наявним сервером, що зберігає службову інформацію про користувачів, їхні IP-адреси і файли), так і децентралізованими (у яких відсутній службовий сервер, а вся службова інформація зберігається на пристроях користувачів). Саме в останньому випадку виникають складнощі, оскільки один із пристроїв мережі може не містити доказової інформації або містити лише якусь її частину.

3) комп'ютери у широкому значенні (ноутбуки, обчислювальні машини, банкомати, термінали тощо) – на комп'ютерах зберігається численна кількість електронної інформації, яка може мати доказове значення у судовій справі. Хоча деяка інформація може бути розміщена і в мережі Інтернет, на фізичному носії зберігається низка тимчасових файлів (історія перегляду, кеш тощо). Однак зазвичай дослідження комп'ютерів пов'язується із розміщенням файлів, які відсутні в інших джерелах. Особливістю такого виду зберігання доказів полягає в тому, що у зацікавлених осіб зазвичай відсутня можливість самостійного збирання і подання таких доказів, тому для цього необхідне санкціонування доступу судом (наприклад, шляхом забезпечення доказів, зобов'язання надати доступ експерту до комп'ютера тощо).

4) портативні електронні обчислювальні пристрої (мобільні телефони, смартфони, планшети, смарт-годинники тощо). Відмінність даної групи від попередньої прослідковуються лише у габаритах та мобільності, однак сучасний рівень розвитку технологій дозволяє стверджувати, що суттєвих відмінностей між двома групами немає: кожен смартфон є «комп'ютером в кишені»;

5) портативні пристрої (наприклад, геомітки, магнітні картки), які програмується за допомогою інших пристроїв.

Таким чином, електронні докази необхідно розглядати як субінститут цивільного процесуального права та як один з видів засобів доказування у цивільному процесі.

Субінститут електронних доказів сформований в межах інституту судового доказування галузі цивільного процесуального права та являє собою сукупність норм цивільного процесуального права, що регулюють порядок збирання, дослідження та оцінки електронних доказів.

Електронні докази як засіб доказування в цивільному процесі – це будь-які дані про обставини предмета доказування у цивільній справі, які існують в електронній (зокрема цифровій) формі, створюються, зберігаються і передаються з використанням технічних пристроїв та програмного забезпечення. До електронних доказів необхідно відносити цифрові докази та аналогові докази. З розвитком ІТ можуть з'явитися й інші електронні докази.

Метадані не можна розглядати як самостійний доказ, окремий від інших електронних (цифрових) доказів. Кожен електронний (цифровий) доказ містить двійковий код, частина якого за допомогою програмного забезпечення інтерпретується у текст, звуко-, відеозапис тощо, а частина – ні, оскільки для цього не призначена; це і є метадані, які також є невід'ємною частиною електронного доказу, та дають можливість отримати більше інформації про сам електронний доказ ніж просте ознайомлення з текстом електронного документа, прослуховування звукозапису чи перегляд відеозапису.

Таким чином, не претендуючи на остаточне вирішення проблеми класифікації електронних доказів у цивільному судочинстві, можна констатувати, що важливе значення для встановлення та більш глибокого аналізу особливостей процесуального порядку збирання, дослідження та оцінки окремих видів електронних доказів має їх класифікація за наступними критеріями: 1. За джерелом отримання електронні докази поділяються на такі види: 1) електронні докази, що містять дані, отримані безпосередньо з технічного пристрою, на якому вони зберігаються (стаціонарного або портативного); 2) електронні докази, що містять дані, отримані з електронної мережі, зокрема, мережі Інтернет. 2. За формою вираження (відтворення) доказової інформації, яка може бути сприйнята людиною, електронні докази поділяються на такі види: 1) електронні докази, які відтворюються у візуальну

форму сприйняття доказової інформації; 2) електронні докази, які відтворюються у звукову форму сприйняття доказової інформації; 3) електронні докази, які відтворюються у комбіновану форму сприйняття доказової інформації. 3. За характером змісту електронні докази поділяються на такі види: 1) офіційні; 2) приватні.

3.3. Електронні документи як основний вид електронних доказів

Відповідно до п. 2 Типової інструкції з документування управлінської інформації в електронній формі та організації роботи з електронними документами в діловодстві, електронного міжвідомчого обміну, затв. постановою КМУ від 17 січня 2018 р. №55 основною формою провадження діловодства в установах є електронна. Документування управлінської інформації в установах здійснюється в електронній формі із застосуванням кваліфікованого електронного підпису, кваліфікованої електронної печатки та кваліфікованої електронної позначки часу, крім випадків наявності обґрунтованих підстав для документування управлінської інформації у паперовій формі, якими визнаються: документи, що містять інформацію з обмеженим доступом, вимога щодо захисту якої встановлена законом; електронні документи, що не можуть бути застосовані як оригінал згідно з вимогами закону; документи, вимога щодо опрацювання яких у паперовій формі встановлена актами КМУ [94].

У приватному секторі електронний документообіг та електронна комерція розвивається набагато активніше ніж у державному, адже приватні компанії швидко оцінили ті можливості, які надає використання ІТ для розвитку бізнесу.

Поступовий перехід на електронний документообіг в органах державної влади та місцевого самоврядування, стрімкий розвиток електронної комерції неодмінно призведе до того, що питома вага електронних документів серед судових доказів буде збільшуватись. З часом електронний документ витіснить паперовий документ з позиції основного виду доказів у вітчизняному цивільному, господарському та адміністративному судочинстві. Така тенденція

вже є очевидною. Тому як юридичною наукою так і судовою практикою має бути вироблено чіткі та однозначні підходи до порядку використання електронних документів як доказів у судовому процесі.

Електронний документ – це документ, інформація в якому зафіксована у вигляді електронних даних, включаючи обов’язкові реквізити документа (ст. 5 Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг») [314].

Під електронним документом як самостійним засобом доказування в цивільному процесі Ю. С. Павлова пропонує розуміти зафіксовану в електронній (цифровій) формі інформацію (в тому числі текстову, у вигляді графічних зображень, планів, фотографій, відео- та звукозаписів тощо), що містить юридично значимі дані про обставини справи та реквізити, визначені законодавством як обов’язкові [252, с. 5].

Електронний документ як доказ у цивільній справі характеризується наступними ознаками: 1) якщо електронний документ надається до суду на підтвердження певних обставин цивільної справи, він повинен мати всі властивості судового доказу: бути належним, допустимим і достовірним; 2) електронний документ є різновидом електронних доказів, а отже має характеристики електронних доказів: інформація в електронній (цифровій) формі, що містить дані про обставини, що мають значення для справи (ч. 1 ст. 100 ЦПК). При цьому не всі електронні докази є електронними документами; 3) доказова інформація у електронному документі може існувати у формі тексту, графічного зображення, плану, фотографії, відео- та звукозапису тощо. Тобто електронний документ – це не лише текстовий документ; 4) електронний документ повинен мати обов’язкові реквізити, передбачені нормами чинного законодавства.

Реквізити електронного документа за характером впливу на його юридичну силу поділяються на обов’язкові та факультативні. Обов’язковий реквізит електронного документа – обов’язкові дані в електронному документі, без яких він не може бути підставою для його обліку і не матиме юридичної

сили (ст. 1 Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг»).

Для різних електронних документів може бути передбачено різні обов'язкові реквізити (склад та порядок розміщення обов'язкових реквізитів електронних документів визначається законодавством – ч. 2 ст. 5 Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг»), однак обов'язковим реквізитом для всіх електронних документів є електронний підпис (накладанням електронного підпису завершується створення електронного документа – ч. 2 ст. 6). Про обов'язковість такого реквізиту електронного документа як електронний підпис зазначається й у п. 14 ч. 1 Розділу II *Положення про автоматизовану систему документообігу суду*, затв. Рішенням Ради суддів України від 26.11.2010 р. №30 [271]. Відсутність обов'язкового реквізиту, зокрема, електронного підпису, позбавляє електронний документ юридичної сили, а отже він не може бути використаний як доказ у суді.

Факультативні (необов'язкові) реквізити не є необхідними для набуття електронним документом юридичної сили, однак вони, як і обов'язкові реквізити, є невід'ємною складовою частиною електронного документа. Будь-який реквізит, який не передбачений нормами чинного законодавства або умовами договору як обов'язковий для конкретного електронного документа, слід вважати факультативним.

Слід відзначити, що в юридичній літературі прийнято розрізняти юридичну та доказову силу судових доказів [7, с. 12-15]. Не впливаючи на юридичну силу електронного документа, факультативні реквізити можуть значно підвищувати його доказову силу, перетворюючи його у більш релевантний доказ певних обставин справи. Так, до факультативних реквізитів деякі науковці відносять електронну позначку часу [252, с. 5]. Електронна позначка часу – це електронні дані, які пов'язують інші електронні дані з конкретним моментом часу для засвідчення наявності цих електронних даних на цей момент часу (п. 10 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про електронні довірчі

послуги») [313]. Саме наявність належним чином оформленої електронної позначки часу (зокрема, згідно положень Закону України «Про електронні довірчі послуги» та постанови КМУ від 7 листопада 2018 р. №992 «Про затвердження вимог у сфері електронних довірчих послуг та Порядку перевірки дотримання вимог законодавства у сфері електронних довірчих послуг» [323]) буде для суду переконливим доказом факту існування конкретного електронного документа встановленого змісту на певний момент часу.

За місцем в структурі електронного документа його реквізити поділяють на зовнішні, тобто такі, що структурно не є частиною знаків та символів, якими фіксується зміст документа (електронний підпис, електронна печатка, електронна позначка часу), та внутрішні, які безпосередньо присутні в даних документа, незалежно від того беруть вони участь у формуванні загального смислового контексту чи ні (заголовок документа, автор документа, резолюція, герб тощо) [252, с. 7].

При оцінці електронного документа як доказу в цивільній справі суд повинен перевірити відповідність встановленим вимогам як обов'язкових, так і факультативних, як внутрішніх, так і зовнішніх реквізитів.

Електронний документ має таку ж юридичну силу, що і паперовий. Юридична сила електронного документа не може бути заперечена виключно через те, що він має електронну форму. Допустимість електронного документа як доказу не може заперечуватися виключно на підставі того, що він має електронну форму (ст. 8 Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг»).

Як правило, електронні документи прийнято порівнювати з паперовими документами, оскільки вони прийшли їм на заміну. Втім слід зауважити, що термін «паперовий документ» не зовсім адекватно відображає суть явища, адже на сьогодні документи можуть виготовлятися не лише на папері, а й на пластику та інших сучасних матеріалах. Тому протипагу електронним документам складають матеріальні документи, тобто документи, інформація на яких відображена не в електронній формі, а жорстко зафіксована на певному

матеріальному носії та є невід'ємною від нього. Термін «паперові» застосовується до традиційних документів за звичкою, адже папір раніше був єдиним та на сьогоднішній день все ще залишається найбільш поширеним матеріалом для виготовлення матеріальних документів. Загалом, матеріальними є всі інші документи, крім електронних. Якщо матеріальний (зокрема, паперовий) документ використовується як доказ в суді, він вважається письмовим доказом. Письмовими доказами є документи (крім електронних документів), які містять дані про обставини, що мають значення для правильного вирішення спору (ч. 1 ст. 95 ЦПК).

Переваги електронних документів над матеріальними очевидні: 1) компактність носія; 2) легкість, зручність та точність копіювання; 3) швидкість та дистанційність надання до суду за допомогою системи «електронний суд», ЄСІТС, можливість швидкого обміну копіями процесуальних документів та доказів між учасниками процесу без залучення поштової служби; 4) можливість здійснення електронного документообігу суду, який значно спрощує та пришвидшує всі процеси; 5) полегшення формування електронної справи; 6) наближення до перспективи відмови від паперових архівів та здійснення повного переходу на електронне зберігання документів, зокрема, електронних справ у судах, що значно зекономить простір та час працівників архіву.

Утім не можна оминати й недоліки електронних документів:

1) електронна інформація, яку містить електронний документ, може легко піддаватись змінам, а тому електронний документ потребує додаткових електронних засобів перевірки цілісності електронних даних та ідентифікації автора чи підписувача (електронний підпис, електронна печатка, електронна позначка часу);

2) з використанням електронних документів у процесі судового доказування пов'язана значна кількість ризиків: ризик пошкодження інформації у зв'язку з виходом з ладу обладнання чи внаслідок

зловмисного втручання, ризик втрати конфіденційності інформації тощо;

3) накопичення великої кількості електронних документів потребує значних ресурсів для їх зберігання.

За стадіями виготовлення документи, зокрема, електронні документи, поділяють на оригінали, дублікати, копії й виписки [81, с. 96].

Оригіналом електронного документа вважається електронний примірник документа з обов'язковими реквізитами, у тому числі з електронним підписом автора або підписом, прирівняним до власноручного підпису відповідно до Закону України «Про електронні довірчі послуги». У разі надсилання електронного документа кільком адресатам або його зберігання на кількох електронних носіях інформації кожний з електронних примірників вважається оригіналом електронного документа. Якщо автором створюються ідентичні за документарною інформацією та реквізитами електронний документ та документ на папері, кожен з документів є оригіналом і має однакову юридичну силу. Оригінал електронного документа повинен давати змогу довести його цілісність та справжність у порядку, визначеному законодавством (ст. 7 Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг»).

Щодо обов'язкової наявності електронного підпису існує певна неузгодженість у нормах Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг». Так, ст. 6 передбачається можливість застосування електронного підпису для ідентифікації автора документа, однак ця вимога не є обов'язковою. Але, якщо проаналізувати ст. 7, де зазначається, що оригіналом електронного документа є електронний примірник документа з обов'язковими реквізитами, у тому числі з електронним підписом автора або підписом, прирівняним до власноручного в розумінні Закону України «Про електронний цифровий підпис», стає незрозумілим тлумачення ч. 2 ст. 6, згідно з якою саме накладанням електронного підпису завершується створення електронного документа. Раніше (до 06.11.2014 року) ч. 1 ст. 6 закріплювала наявність електронного підпису як обов'язкового реквізиту для електронних

документів. Внесені в 2014 році зміни до цього закону були вибірковими, що породило низку колізій, які в даному випадку впливають на розуміння обсягу поняття електронні документи. Така неузгодженість призвела до того, що деякі автори вважають наявність електронного підпису необов'язковою вимогою для електронних документів з метою можливості їх використання в судовому процесі у якості належних та допустимих доказів [140]. Судова практика притримується протилежної думки, що наводилось вище. Хоча такий жорсткий підхід, видається, не відповідає цивільному обороту, особливо, що стосується відносин електронної комерції. Це ще більш відчувається, коли знайомишся з рішеннями західних суддів, які можуть дозволити собі таку думку, що навіть, простий підпис «Джон Смит» вкінці електронного листа вже є підписом. Такий рівень суддівської дискреції нам, українським суддям, навіть важко усвідомити, крім, звісно, суддів ВС, рішення яких певним чином стають джерелом права, «творять право», але це тема для окремого дослідження.

Специфікою електронних доказів є те, що їх оригінали можуть зберігатися виключно на електронних носіях.

Дублікат документа – це повторний екземпляр оригіналу документа, який має юридичну силу оригіналу. Дублікат видається у разі втрати або пошкодження оригіналу документа. У зв'язку з можливістю створення необмеженої кількості оригіналів електронних документів та відсутності тісного зв'язку між електронним документом та його матеріальним носієм, потреби оформлення дублікатів електронних документів, як правило, не виникає.

Копія електронного документа – це документ, який з точністю відтворює зміст оригінального електронного документа та всі його ознаки, однак не має юридичної сили оригіналу. Електронна копія електронного документа засвідчується у порядку, встановленому законом. (ст. 7 Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг»).

Стаття 100 ЦПК розрізняє поряд з оригіналом такі види копій електронного доказу:

- 1) електронна копія, засвідчена електронним цифровим підписом;
- 2) паперова копія, посвідчена в порядку, передбаченому законом.

До суду може бути подано як електронну, так і паперову копію електронного документа, що є доказом у цивільній справі (ч. 2 ст. 100 ЦПК).

Але не всі види електронної інформації можуть бути відображені на паперових носіях. На папері можуть бути надруковані текстові документи, фотографії, картинки, зображення, малюнки, графіки, діаграми тощо [124].

Проблема полягає в тому, що положення чинного законодавства не передбачають чіткого порядку засвідчення паперових копій електронних документів. Як відзначає Г. Морозова, «порядок засвідчення паперових копій законом досі не встановлений. Як не визначене й коло осіб, уповноважених це робити. Проте паперова копія електронного доказу не вважається письмовим доказом. Це унеможлиблює застосування порядку засвідчення копій письмових доказів до паперових копій електронних доказів» [228].

До ВРУ навіть було подано *Проект Закону про внесення змін до статті 100 Цивільного процесуального кодексу України* (щодо засвідчення копій електронних доказів) №8281 від 17.04.2018 р., яким пропонувалося закріпити у ЦПК нотаріальний порядок засвідчення паперових копій електронних доказів нотаріусами [376]. Утім в подальшому даний законопроект був відкликаний та знятий з розгляду. Зрозуміло, що право нотаріуса засвідчувати такі (паперові!) копії має бути передбачено не лише процесуальним законодавством, а й законодавством про нотаріат з визначенням порядку такого засвідчення.

В той же час, Керівні принципи Комітету міністрів Ради Європи щодо електронних доказів у цивільних та адміністративних провадженнях радять судам заохочувати та полегшувати передачу електронних доказів електронними засобами з метою підвищення ефективності судового розгляду. Дослідження електронної копії доказу чи самого електронного доказу у його вихідному вигляді має переважати, адже в такому разі він досліджується судом у тому програмному середовищі, де він був створений, чи у тому середовищі, для використання у якому доказ був призначений.

Загалом погоджуючись з твердженням Г. Морозової, необхідно відмітити, що за відсутності спеціальних положень законодавства, які визначають порядок засвідчення паперових копій електронних доказів, стосовно засвідчення паперових копій електронних документів цілком придатні загальні правила про порядок засвідчення копій документів, встановлені п. 5.27 ДСТУ 4163-2003, адже електронний документ є лише одним з різновидів документів. Також якщо представником учасника справи є адвокат, він може посвідчувати паперові копії електронних документів для надання їх як доказів у цивільній справі на підставі п. 9 ч. 1 ст. 20 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» від 05.07.2012 р. [292], адже спеціального обов'язкового способу посвідчення копій електронних документів поки що не встановлено.

Верховний Суд підкреслює, що *паперова копія електронного доказу не вважається письмовим доказом, однак є однією з форм, у якій учасник справи має право подати електронний доказ, який, в свою чергу, є засобом встановлення даних, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин (фактів), що обґрунтовують вимоги і заперечення учасників справи, та інших обставин, які мають значення для вирішення справи. Таким чином подання електронного доказу в паперовій копії саме по собі не робить такий доказ недопустимим. Суд може не взяти до уваги копію (паперову копію) електронного доказу, у випадку якщо оригінал електронного доказу не поданий, а учасник справи або суд ставить під сумнів відповідність поданої копії (паперової копії) оригіналу* [283].

Утім варто відмітити, що паперова копія електронного документа, на відміну від електронної, не здатна відобразити зовнішні реквізити електронного документа, особливо за нею не можна перевірити наявність такого обов'язкового реквізиту як електронний підпис. Тому якщо одна із сторін заперечує факт підписання електронного документа, суд повинен пересвідчитись у наявності електронного підпису шляхом витребування оригіналу електронного документа. Адже відповідно до частин 4 та 5 ст. 100 ЦПК учасник справи, який подає копію електронного доказу, повинен

зазначити про наявність у нього або іншої особи оригіналу електронного доказу. Якщо подано копію (паперову копію) електронного доказу, суд за клопотанням учасника справи або з власної ініціативи може витребувати у відповідної особи оригінал електронного доказу. Якщо оригінал електронного доказу не подано, а учасник справи або суд ставить під сумнів відповідність поданої копії (паперової копії) оригіналу, такий доказ не береться судом до уваги.

Так, Київський районний суд м. Одеси у рішенні у справі за позовом про стягнення заборгованості за договором позики зазначив, що *«подана до суду у якості доказу копія договору не може вважатися належним та достовірним доказом, оскільки не підтверджує факт підписання договору позики відповідачкою за допомогою одноразового ідентифікатора або ж за допомогою електронного цифрового підпису, який би відповідав вимогам спеціального Закону. З огляду на викладене, надана позивачем паперова копія договору позики №... не відповідає вимогам ст.ст. 79, 80 ЦПК, щодо достовірності та достатності доказів, та не може бути доказом факту укладення договору»* [407].

Від електронного доказу необхідно також відрізнити електронну копію письмового доказу. Електронна копія письмового доказу – це письмовий доказ переведений в електронну форму за допомогою технічних засобів копіювання (фотографування, копіювання за допомогою копіювального апарату).

З позицій правової природи доказування і того розуміння, яке вироблено в науці процесуального права, обидва види документів є доказами у справі, оскільки відображають в собі відомості про факти. Однак між ними існує різниця, що проявляється в різному функціональному навантаженні, яку вони виконують. Електронні документи – це самі докази в їх істинному розумінні, які об'єктивовані в цифровому середовищі. А електронний «образ» документа виконує суто «транспортну», технічну функцію, функцію таку ж, що і у копій документів у справі, які містять в собі відомості про обставини, але самими доказами не є, оскільки доказом за змістом процесуального законодавства є оригінал документа, з образом якого порівняна надана в матеріали справи копія.

Іншими словами, якщо всі електронні документи – це первинні докази, то всі електронні образи документів – це похідні докази, які не завжди можуть уникнути спотворень [78].

Саме з цих причин ч. 6 ст. 95 ЦПК містить правило: «Якщо подано копію (електронну копію) письмового доказу, суд за клопотанням учасника справи або з власної ініціативи може витребувати у відповідної особи оригінал письмового доказу. Якщо оригінал письмового доказу не подано, а учасник справи або суд ставить під сумнів відповідність поданої копії (електронної копії) оригіналу, такий доказ не береться судом до уваги».

Виписка (витяг) – це оформлене відповідно до встановленого порядку точне відтворення тексту частини електронного документа з певного питання. Витяг заміняє копію і оформлюється у випадках, коли виготовлення копії електронного документа є неможливим чи недоцільним, зокрема з причини великого обсягу оригіналу. В судовій практиці доволі поширене використання як джерела доказової інформації витягів з електронних реєстрів.

Аналізуючи стадії оформлення електронних документів, варто окремо зупинитись на проекті електронного документа. Слід відмітити, що проект електронного документа не є різновидом електронних документів, оскільки не має всіх реквізитів і, в першу чергу, електронного підпису (підписів). Проект електронного документа, зокрема, згадується у п. 35 ч. 1 Розділу II Положення про автоматизовану систему документообігу суду, затв. Рішенням Ради суддів України від 26.11.2010 р. №30, відповідно до якого проект електронного документа – це змістовна частина електронного документу до його підписання [271]. Проект електронного документа не має юридичної сили, однак у деяких випадках може бути використаний в процесі судового доказування для підтвердження намірів сторін спору, зокрема, намірів укласти договір. При цьому проект електронного договору, що не є електронним документом, необхідно відрізняти від електронного документа, що містить текст електронного договору, підписаний однією із сторін, та направлений з пропозицією підписання іншій стороні. В такому випадку вже має місце

самостійний електронний документ – оферта, який після його підписання другою стороною перетвориться на інший електронний документ – електронний договір.

Крім цього, підтвердженням укладення договору в електронній формі не обов'язково має бути документ, засвідчений електронними підписами його сторін. Зокрема, в одній із справ ВС зазначає, що належними та допустимими доказами підтверджено укладання між сторонами спірного правочину шляхом отримання листа на адресу електронної пошти та/або смс-повідомлення, оскільки без здійснення входу на сайт банку за допомогою логіна особистого кабінету і пароля особистого кабінету кредитний договір між позивачем та відповідачем не був би укладений. Отже, не кожна електронна правова угода вимагає створення окремого електронного договору у вигляді окремого електронного документа, тому електронний договір можна укласти у спрощеній формі, а можна класично – у вигляді окремого документа [281].

Крім суто матеріальних та електронних існують також комбіновані документи, тобто ті, які містять ознаки як матеріальних, так і електронних документів. Прикладом комбінованого документа може слугувати паспорт громадянина України у формі ID-картки. Частина інформації в такому документі відображена безпосередньо на матеріальному носії (пластику, з якого зроблена ID-картка), а частина – на безконтактному електронному носії. Так само комбінованим документом є й паспорт громадянина України для виїзду за кордон, який виготовляється у формі книжечки, правий форзац якої містить безконтактний електронний носій (ч. 4 ст. 22 Закону України «Про Єдиний державний демографічний реєстр та документи, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус» [317]).

Від матеріальних документів комбіновані відрізняє те, що частина інформації в них зафіксована в електронній формі, що дає можливість отримання більшого обсягу даних. Від електронних документів комбіновані відрізняє те, що навіть та інформація, яка зафіксована в електронній формі, жорстко прив'язана до носія (ID-картки та ін.). Вказане породжує питання про

те, до якого виду судових доказів належать такі комбіновані документи: письмових чи електронних? Все залежить від того, яку саме інформацію отримує з них суд. Якщо суду необхідна лише інформація з матеріального носія, то такий комбінований документ розглядається як письмовий доказ, якщо ж суд цікавить виключно інформація, що міститься на безконтактному електронному носії, тоді комбінований документ сприйматиметься як електронний доказ. У разі якщо для суду важливою є як письмова інформація на матеріальній частині документа, так і електронна інформація, комбінований документ буде одночасно письмовим та електронним доказом [529].

Зазначена особливість фактично не дає змоги зробити повну копію комбінованого документа, оскільки скопіювати матеріальну та електронну частини інформації можна лише окремо. При цьому у разі подання копії комбінованого документа до суду, залежно від того, яка саме частина інформації копіюється та надається, вона має бути належним чином завірена за правилами, встановленими для письмових та/чи електронних доказів (переважно для суду достатньо копії тієї частини інформації з комбінованого документа, яка складає письмовий доказ).

Документи, що використовуються як докази у цивільному судочинстві, за формою існування поділяються на три види: матеріальні; електронні та комбіновані. У матеріальних документах (серед яких переважають паперові) інформація жорстко пов'язана з матеріальним носієм, невіддільна від нього; в електронних документах інформація зафіксована у вигляді електронних даних та не має жорсткої прив'язки до матеріального носія (матеріальний носій може бути легко змінений); комбіновані документи містять окремі ознаки як матеріальних, так і електронних документів.

Електронні документи як докази у цивільних справах мають наступні ознаки: 1) повинні мати всі властивості судових доказів (належність, допустимість і достовірність); 2) мають усі характеристики електронних доказів, оскільки є їх різновидом; 3) доказова інформація у них може існувати у формі тексту, графічного зображення, плану, фотографії, відео- та звукозапису

тощо; 4) повинні містити обов'язкові реквізити, передбачені нормами чинного законодавства, серед яких обов'язково – електронний підпис.

Особливістю використання електронних документів як доказів у цивільних справах є те, що їх юридична сила залежить від наявності електронного підпису, а доказова сила збільшується завдяки наявності у них таких зовнішніх реквізитів як електронна печатка, електронна позначка часу або кваліфікована електронна печатка чи кваліфікована електронна позначка часу.

3.4. Аудіо- та відеозаписи

Аудіо- та відеозаписи міцно увійшли до складу судових доказів та вже тривалий час активно використовуються в процесі судового доказування. Близько 90% інформації про навколишній світ більшість людей сприймає через зір, ще приблизно 9% – за допомогою слуху. Вказане дуже добре ілюструє значення звуко- та відеозаписів для встановлення судом обставин цивільної справи. На відміну від пам'яті людини, пам'ять технічних пристроїв не схильна до змін, інформація, зафіксована звуко- чи відеозаписувальним пристроєм, з часом не розмивається, не погіршується, не виштовхується іншою, більш новою. Свідки – очевидці подій з часом схильні забувати, по-різному інтерпретувати події та навіть фантазувати, додумувати деталі, яких насправді не було. Безліч різних деталей події можуть взагалі залишитись поза увагою свідка. Механізми позбавлені цих особливостей людської свідомості. Інформація, зафіксована на звуко- чи відеозаписі максимально точно відображає обставини та не змінюється з часом. Вона може бути пошкоджена чи змінена лише внаслідок стороннього втручання чи у зв'язку з пошкодженням матеріального носія.

Винахідником першого звукозаписувального апарату фонографу, який міг записувати звук та відтворювати його, вважається американський дослідник та бізнесмен Томас Едісон (1877 р.). Технічні пристрої, які давали можливість здійснювати запис відео, також почали з'являтися у другій половині XIX

століття. Наприклад, відомою є публічна демонстрація братами Люм'єр 22 березня 1895 року в Парижі короткометражного кінофільму.

Однак на той час такі пристрої вважалися технічними новинками та не мали широкого розповсюдження. Тому звуко- та відеозаписи далеко не одразу знайшли місце серед судових доказів. Так, жодної згадки про звуко- та відеозаписи як докази у цивільних справах немає у судових статутах, що діяли наприкінці XIX та початку XX століття на землях, що належать до території сучасної України (Статуті цивільного судочинства Російської імперії 1864 р. та Статуті цивільного судочинства Австро-Угорщини 1895 р.). Не було закріплено аудіо- та відеозаписів серед засобів доказування й у радянському цивільному процесуальному законодавстві. Лише у п. 9 постанови Пленуму Верховного Суду СРСР від 01.12.1983 р. №10 «Про застосування процесуального законодавства при розгляді цивільних справ в суді першої інстанції» (в ред. від 03.04.1987 р.) було зазначено, що з урахуванням думки осіб, що беруть участь у справі, суд міг дослідити надані звуко- відеозаписи та оцінити їх у сукупності з іншими доказами [225, с. 295]. Однак видова належність цих судових доказів (речові, письмові чи окремий вид) залишалася невизначеною.

У зв'язку з цим в юридичній літературі сформувалися декілька точок зору щодо приналежності звуко- та відеозаписів до того чи іншого виду засобів доказування: 1) як різновид письмових доказів (І. Н. Лук'янова) [211, с. 15]; 2) як різновид речових доказів (І. В. Решетнікова) [392, с. 175]; 3) як окремий самостійний вид засобів доказування (М. К. Треушніков) [472, с. 11-12].

Уперше згадка про звуко- та відеозаписи з'явилася в ЦПК 1963 р. лише після внесених до нього змін у 2001 році (Закон України «Про внесення змін до Цивільного процесуального кодексу України від 21.06.2001 №2540-III») [307]. Закон передбачав необхідність фіксувати у протоколі судового засідання подані в судовому засіданні докази, звуко- і відеозаписи, хід дослідження доказів, а у разі, якщо докази не додаються до справи, – номер, дата та зміст письмових доказів, а також ознаки і властивості речових доказів, звуко- і відеозаписів.

Як вбачається з даного положення закону, звуко- і відеозаписи були названі окремо від письмових та речових доказів. Однак в ст. 27 ЦПК 1963 року, яка на той час закріплювала перелік засобів доказування, звуко- і відеозаписи як окремий засіб доказування вказані не були. Тобто юридична природа цього виду судових доказів залишалася законодавчо не визначеною.

Нормативне закріплення серед засобів доказування звуко- та відеозаписи набули лише з набранням чинності ЦПК у 2004 р. У ч. 2 ст. 57 ЦПК в ред. від 18.03.2004 р. зазначалися такі засоби доказування: 1) пояснення сторін, третіх осіб, їхніх представників, допитаних як свідків; 2) показання свідків; 3) письмові докази; 4) речові докази, зокрема звуко- і відеозаписи; 5) висновки експертів. У ч. 2 ст. 65 ЦПК 2004 р. було конкретизовано, що речовими доказами є також магнітні, електронні та інші носії інформації, що містять аудіовізуальну інформацію про обставини, що мають значення для справи. Тобто законодавець відніс звуко- і відеозаписи до речових доказів.

Як відзначалося в літературі, аудіо- і відеозаписи належать до речових доказів тому, що інформація в них зберігається на матеріальному об'єкті неживої природи в стані, що не розвивається [497, с. 170].

Однак з таким підходом погоджувалися не всі науковці, адже аудіо- і відеозаписи не підпадають під ознаки речових доказів [42, с. 198]. Серед таких ознак називають наступні: 1) основою речового доказу є предмет матеріального світу; 2) доказова інформація в речових доказах виражається в матеріальних властивостях предмету; 3) інформація, що міститься в речових доказах, як правило, не є актом думки; 4) інформація, що міститься в речових доказах, як правило, сприймається безпосередньо [139, с. 85]. Зокрема, О. М. Лазько, вказуючи на наявність істотних відмінностей звуко- і відеозаписів від речових доказів у їх класичному розумінні, наполягав на необхідності виокремлення звуко- і відеозаписів разом з іншими засобами доказування, які можливо отримати за допомогою електронних (технічних) засобів, пристроїв, комп'ютерної техніки тощо, як самостійного засобу доказування у цивільному процесі [203, с. 125].

Нарешті у новій редакції ЦПК від 03.10.2017 р. звуко- і відеозаписи було віднесено до нового виду засобів доказування – електронних доказів.

В юридичній літературі справедливо відмічається більша інформативність, наочність та переконливість аудіо- та особливо відеозаписів порівняно з іншими доказами, такими, наприклад, як письмові докази чи показання свідків. На відміну від «писаних» документів, аудіозапис, фактично виступаючи документом, несе не лише смислову, вербалізовану інформацію, а й передає інтонації, відтінки мови, емоції... [178, с. 65]. Переглядаючи відеозапис, можна повністю зануритись у подію, яка в ньому зафіксована, стати немов би її очевидцем [28, с. 83-84; 189, с. 134].

Кількість технічних пристроїв, які дають можливість зробити достатньо якісний аудіо- та відеозапис постійно зростає, на сьогодні вони доступні широкому колу користувачів, а тому все частіше різні обставини, юридичні факти, зокрема, факти правопорушень, фіксуються на камеру, диктофон або інший портативний чи стаціонарний пристрій. Однак процес використання таких аудіо- та відеозаписів у судовому доказуванні може бути пов'язаний з низкою проблем.

У першу чергу, під час подачі до суду в якості доказу аудіо- чи відеозапису виникає питання щодо законності його отримання стороною у справі, а отже й допустимості використання даних матеріалів як судових доказів, адже відповідно до ч. 1 ст. 78 ЦПК суд не бере до уваги докази, що одержані з порушенням порядку, встановленого законом.

Нерідко учасники судового процесу заперечують проти використання аудіо- чи відеозаписів як доказів у конкретній справі вказуючи про порушення їх права на повагу до приватного життя, оскільки такий запис здійснювався без їхнього дозволу. В такому випадку постає питання щодо допустимості таких доказів, адже з одного боку, відповідно до ст. 34 Конституції кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір, а з іншого – відповідно до ст. 32 Конституції ніхто не може зазнавати втручання в його особисте і сімейне життя,

крім випадків, передбачених Конституцією. Не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини [186]. Так само відповідно до ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. кожен має право на повагу до свого приватного і сімейного життя, до свого житла і кореспонденції. Органи державної влади не можуть втручатись у здійснення цього права, за винятком випадків, коли втручання здійснюється згідно із законом і є необхідним у демократичному суспільстві в інтересах національної та громадської безпеки чи економічного добробуту країни, для запобігання заворушенням чи злочинам, для захисту здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб [181].

Як роз'яснив КСУ, конституційне право особи на невтручання в її особисте і сімейне життя, встановлене частиною першою статті 32 Основного Закону України, є одним із законних підстав для обмеження права особи на вільне збирання, зберігання, використання і поширення інформації, передбачене ст. 34 Конституції [409].

Питання використання звуко- та відеозаписів у процесі судового доказування врегульовано в процесуальному законі доволі схематично. Відповідно до ст. 236 ЦПК зміст особистих паперів, листів, записів телефонних розмов, телеграм та інших видів кореспонденції фізичних осіб може бути досліджений у відкритому судовому засіданні або оголошений за клопотанням учасника справи лише за згодою осіб, визначених ЦК. Аналогічне правило встановлене положеннями ч. 1 ст. 238 ЦПК й щодо відтворення звукозапису, демонстрації відеозапису, що мають приватний характер.

Відповідно до ч. 1 ст. 302 ЦК фізична особа має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію. Збирання, зберігання, використання і поширення інформації про особисте життя фізичної особи без її згоди не допускаються, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини [496].

Відповідно до ст. 307 ЦК фізична особа може бути знята на фото-, кіно-, теле- чи відеоплівку лише за її згодою. Згода особи на знімання її на фото-, кіно-, теле- чи відеоплівку припускається, якщо зйомки проводяться відкрито на вулиці, на зборах, конференціях, мітингах та інших заходах публічного характеру.

Фізична особа, яка погодилася на знімання її на фото-, кіно-, теле- чи відеоплівку, може вимагати припинення їх публічного показу в тій частині, яка стосується її особистого життя. Витрати, пов'язані з демонтажем виставки чи запису, відшкодовуються цією фізичною особою.

Знімання фізичної особи на фото-, кіно-, теле- чи відеоплівку, в тому числі таємне, без згоди особи може бути проведене лише у випадках, встановлених законом.

Виходячи з вищенаведених положень чинного законодавства, відеозапис буде вважатись отриманим законним шляхом за умови що особа, яка на ньому зображена, дала свою згоду на зйомку; якщо відеозапис здійснено відкрито на вулиці, на зборах, конференціях, мітингах та інших заходах публічного характеру; в інших випадках, передбачених законом (наприклад, якщо звуко- чи відеозапис отриманий у кримінальному провадженні з дозволу суду). Про наявність згоди особи на здійснення її відеозапису може свідчити як пряме ствердження особою про таку згоду, так і зафіксована на відеозаписі поведінка особи, з якої стає зрозуміло, що особа знає про здійснення відеозапису та не заперечує проти нього. Не можна стверджувати про наявність згоди особи на відеозйомку, якщо відеозапис здійснювався приховано від неї.

У цьому контексті цікавим є питання щодо можливості використання в процесі судового доказування даних відеоспостереження на робочому місці. Ця проблема неодноразово була предметом вирішення ЄСПЛ (наприклад, у справах *Vukota-Bojić v. Switzerland*, *Köpke v. Germany*, *Perry v. the United Kingdom* та ін. [586]). Загалом, ЄСПЛ дотримувався позиції, що приватне життя «включає право особи на формування та розвиток стосунків з іншими людьми, включаючи стосунки професійного або ділового характеру» (див. рішення від 7

серпня 1996 року у справі «С. проти Бельгії» (С. v. Belgium), п. 25, Reports 1996-III). Стаття 8 Конвенції «захищає право на особистий розвиток та право встановлювати та розвивати стосунки з іншими людьми та оточуючим світом» (див. рішення у справі «Прітті проти Сполученого Королівства» (Pretty v. the United Kingdom), заява №2346/02, п. 61, ECHR 2002-III). Поняття «приватне життя» в принципі не виключає відносини професійного або ділового характеру. Врешті-решт, саме у рамках трудової діяльності більшість людей мають значну можливість розвивати стосунки з оточуючим світом (див. рішення від 16 грудня 1992 року у справі «Німець проти Німеччини» (Niemietz v. Germany), п. 29, Series A №251-B) [443]. Аналогічний підхід бачимо й у Рішенні КСУ від 20 січня 2012 року №2-рп/2012, який відзначив, що особистим життям фізичної особи є її поведінка у сфері особистісних, сімейних, побутових, інтимних, товариських, професійних, ділових та інших стосунків поза межами суспільної діяльності, яка здійснюється, зокрема, під час виконання особою функцій держави або органів місцевого самоврядування [409].

Однак належність відносин професійного, ділового характеру до складу приватного життя працівника не означає автоматичної повної заборони здійснення відеозапису на робочому місці. Як буває в більшості випадків, ЄСПЛ не визнає необхідності надання абсолютного захисту якомусь праву особи, зокрема й праву на приватне життя, стверджуючи про необхідність дотримання справедливого балансу, у даному випадку – між правом працівника на повагу до його приватного життя на робочому місці та інтересами роботодавця. Розумні очікування людини щодо конфіденційності є важливим, хоча і не обов'язково вирішальним чинником (рішення у справі Perry v. the United Kingdom, заява №63737/00, п. 37, ECHR 2003-IX).

Суд наголосив, що будь-яке втручання може бути виправдане за пунктом 2 статті 8 Конвенції, лише якщо воно відповідає закону, переслідує одну або кілька законних цілей, на які посилається пункт 2 статті 8, і є необхідним у демократичному суспільстві для досягнення таких цілей (рішення у справі Kennedy v. the United Kingdom, заява №26839/05, п. 130, від 18.05.2010 р.) [580].

Наприклад, звичайне використання охоронних камер як таких, як на вулиці, так і в громадських приміщеннях, де вони служать законним і передбачуваним цілям, не вважається порушенням ст. 8 Конвенції (рішення у справі *Perry v. the United Kingdom*, заява №63737/00, п. 38, ECHR 200-IX).

Таким чином, у кожному конкретному випадку при визначенні допустимості відеозапису, здійсненому на робочому місці, як доказу в суді, суд повинен встановити: 1) чи здійснювався відеозапис в громадському місці, чи в особистому кабінеті працівника; 2) чи був працівник повідомлений про здійснення відеоспостереження та чи надавав згоду на обробку персональних даних; 3) яку легітимну мету переслідував роботодавець, здійснюючи відеоспостереження та чи можна було її досягти застосувавши менший ступінь втручання у приватне життя працівника, тобто чи не було втручання у приватне життя працівника надмірним; 4) чи було здійснено відеоспостереження з дотриманням вимог закону. Лише дослідивши усі ці обставини в сукупності суд може дійти висновку про допустимість чи недопустимість такого відеозапису як доказу в суді.

Якщо правове регулювання порядку використання відеозображення фізичної особи є доволі докладним, то щодо звукозапису законодавець обмежився лише вказівкою у ст. 31 Конституції та ч. 1 ст. 306 ЦК про таємницю телефонних розмов.

На практиці нерідко виникає питання щодо допустимості використання як доказу в суді звукозапису, здійсненого приховано від одного чи кількох співрозмовників.

Як і у випадку з відеозаписом, аудіозапис приватної розмови є втручанням у приватне життя особи, а тому здійснення такого запису та подальше використання за загальним правилом може бути здійснене лише з дозволу усіх учасників розмови. Однак в юридичних джерелах висловлювалася думка, що ділові перемовини у робочий час, як і ділова переписка, не можуть вважатись частиною приватного життя особи, а отже прихований звукозапис таких перемовин не можна розглядати як порушення права співрозмовника на

приватне життя [221], з тих самих причин не вважають окремі дослідники порушенням права на повагу до приватного життя і прихований звукозапис службових телефонних переговорів [255, с. 75]. З таким підходом не можна погодитись. Якщо ділова переписка має конкретну мету, а її зміст призначений виключно для оформлення та підтримання ділових, професійних відносин, то здійснення звукозапису передбачає повне фіксування не лише основного змісту розмови, а й мовленнєвої поведінки особи, інтонацій, побічних висловлювань, що вже може розглядатись як втручання у приватне життя співрозмовника з огляду на вищенаведену позицію ЄСПЛ та КСУ. Таким чином, навіть ділові перемовини необхідно розглядати як частину приватного життя фізичних осіб незалежно від того, чи містяться у них висловлення приватного характеру, чи лише професійно-ділового. У зв'язку з цим до їх фіксування звукозаписувальними пристроями необхідно застосовувати ті ж правила, що й до відеозаписів на робочому місці.

Окремо варто зупинитись на законності здійснення звуко- чи відеозапису правопорушень. Марно сподіватись на отримання згоди правопорушника на фіксування факту порушення ним закону, а тому здійснення звуко- чи відеозапису обставин правопорушення є законним, оскільки переслідує легітимну мету, незважаючи на певне втручання у приватне життя правопорушника. Тому безпосередньо під час вчинення правопорушення стосовно самої особи або інших осіб чи майна може бути здійснено звуко- чи відеозапис таємно або відкрито без дозволу правопорушника.

Водночас суд обов'язково повинен встановити обставини здійснення такого звуко- чи відеозапису та оцінити, чи не було таке втручання надмірним. Наприклад, не можна вважати законним здійснення фіксування правопорушення внаслідок постійного чи тривалого таємного спостереження, здійснення систематичного таємного чи відкритого звуко- чи відеозапису особи без достатніх юридичних підстав, яке має ознаки переслідування, або якщо фіксування пов'язане з вчиненням правопорушення особою, яка здійснює

фіксування, наприклад, незаконного проникнення до володіння особи тощо [512].

Окрім законності отримання звуко- чи відеозапису на їх юридичну силу як судових доказів впливає й дотримання порядку подання їх до суду. Як будь-який інший електронний доказ, звуко- та відеозаписи подаються в оригіналі або в електронній копії, засвідченій електронним цифровим підписом, прирівняним до власноручного підпису (ч. 2 ст. 100 ЦПК).

При цьому необхідно враховувати, що якщо подано копію (паперову копію) електронного доказу, суд за клопотанням учасника справи або з власної ініціативи може витребувати у відповідної особи оригінал електронного доказу. Якщо оригінал електронного доказу не подано, а учасник справи або суд ставить під сумнів відповідність поданої копії (паперової копії) оригіналу, такий доказ не береться судом до уваги (ч. 5 ст. 100 ЦПК).

Подання оригіналу звуко- чи відеозапису до суду може бути пов'язане з певними незручностями для учасника справи, адже оригіналом вважається лише той файл, який був створений безпосередньо в процесі здійснення звуко- чи відеозапису події та знаходиться на самому технічному пристрої. У зв'язку з цим, якщо звуко- чи відеозапис здійснюється з можливістю його подальшого надання до суду, рекомендується використовувати для цього спеціальний пристрій, а не той, яким особа постійно користується у повсякденному житті. Деякі юристи-практики рекомендують використовувати пристрої, які здійснюють запис одразу на з'ємний носій [379].

Порядок дослідження аудіо- та відеозаписів регламентовано ч. 4 ст. 229 та ст. 238 ЦПК. Відтворення звукозапису і демонстрація відеозапису проводяться в судовому засіданні або в іншому приміщенні, спеціально підготовленому для цього, з відображенням у протоколі судового засідання особливостей оголошуваних матеріалів і зазначенням часу демонстрації. Після цього суд заслуховує пояснення учасників справи. У разі потреби відтворення звукозапису і демонстрація відеозапису можуть бути повторені повністю або у певній частині.

Дослідження в судовому засіданні звуко- і відеозаписів особистого характеру здійснюється за правилами, встановленими для дослідження особистих паперів, листів, записів телефонних розмов, телеграм та інших видів кореспонденції, тобто лише за згодою осіб, визначених Цивільним кодексом України (ч. 8 ст. 7 ЦПК).

Під час оцінки аудіо- та відеозаписів як доказів у цивільній справі суд повинен переконатись у тому, що даний доказ містить усю повноту необхідної інформації та у відсутності втручання у цифрові дані. Подаючи до суду звуко- чи відеозапис, особа повинна вказати дату, час та місце створення звуко- чи відеозапису та пристрій, на якому його було здійснено. Бажано використовувати пристрої, які одразу фіксують дату та час здійснення запису за допомогою електронної позначки часу (переважна більшість сучасних технічних пристроїв мають таку функцію). Якщо одна із сторін судового процесу наполягає на тому, що цифрові дані, надані до суду, підроблені, або заперечує проти того, що це саме він (вона) зафіксовані на звуко- чи відеозаписі, встановити достовірність такої доказової інформації, як правило, можна лише за допомогою експерта.

Така необхідність частіше виникає у випадку із звукозаписами, адже достовірно встановити належність голосу конкретній особі просто на слух суд не може. У випадку якщо особа заперечує, що на звукозапису зафіксований її голос, за клопотанням сторони має бути призначена судова фоноскопична експертиза, за допомогою якої можна пересвідчитись у належності голосу на звукозапису конкретній людині, а також оригінальності запису та наявності/відсутності монтажу.

Таким чином, закріплене у чинному законодавстві та міжнародно-правових актах право на повагу до приватного життя особи ускладнює процес використання аудіо- та відеозаписів як доказів у судовому процесі. Суд повинен переконатись у тому, що звуко- чи відеозапис отриманий законним шляхом, цифрові дані, які були подані на підтвердження певних обставин справи, належно процесуально оформлені, містять всю повноту необхідної інформації (про дату, час, місце здійснення запису та записувальний пристрій), а також у

відсутності втручання у їх цілісність, що можна зробити за допомогою призначення за клопотанням сторони судової фоноскопичної експертизи.

У зв'язку з наявною правовою позицією ЄСПЛ та КСУ про те, що ділова, професійна діяльність фізичної особи може розглядатися як частина її приватного життя, здійснення відеозапису на робочому місці та звукозапису професійних переговорів слід вважати втручанням у приватне життя особи. При оцінці таких відеозаписів суд повинен встановити: 1) чи здійснювався відеозапис у громадському місці, чи в особистому кабінеті працівника; 2) чи був працівник повідомлений про здійснення відеоспостереження та чи надавав згоду на обробку персональних даних; 3) яку легітимну мету переслідував роботодавець, здійснюючи відеоспостереження, та чи можна було її досягти застосувавши менший ступінь втручання у приватне життя працівника, тобто чи не було втручання у приватне життя працівника надмірним; 4) чи було здійснено відеоспостереження з дотриманням вимог закону.

Відеозапис факту вчинення правопорушення слід вважати отриманим законним шляхом якщо він був зроблений безпосередньо під час вчинення правопорушення стосовно самої особи, яка здійснила запис, або інших осіб чи майна навіть якщо він здійснювався таємно або відкрито без дозволу правопорушника за умови, що він не був результатом надмірного втручання в приватне життя правопорушника та/чи порушення закону з боку особи, яка здійснювала запис.

3.5. Метадані та їх значення для встановлення обставин цивільної справи

У період з 1986 по 2007 рр. глобальний обсяг пам'яті комп'ютера зростав у середньому на двадцять три відсотки на рік. У 2002 році вперше в історії більше інформації було збережено в цифровому вигляді ніж фізично, а до 2007 року – дев'яносто чотири відсотки всієї інформації у світі зберігалася в електронному вигляді. Щохвилини кожного дня люди надсилають 200 мільйонів електронних листів, завантажують сорок вісім годин відео в YouTube,

вводять 2 мільйони пошукових запитів у Google і створюють 571 тисячу нових веб-сайтів [634, с. 445].

Збільшення обсягу електронної інформації призводить до все частішого її використання в процесі судового доказування. Характерною ознакою та істотною перевагою електронних доказів над іншими видами засобів доказування є наявність значного обсягу метаданих, які супроводжують дані, що складають основний зміст електронного доказу.

Метаданим та їх значенню в процесі судового доказування присвячено значно менше наукових робіт. Не приділяється метаданим належної уваги і в судовій практиці, що є невиправданим з огляду на ту користь, яку даний інструмент може принести для досягнення мети судового доказування – всебічного та об'єктивного з'ясування судом всіх обставин справи. Зокрема, за увесь час діяльності ВС жодного разу (окрім як цитування норм процесуального законодавства) не постала необхідність аналізувати особливість метаданих та їх доказове значення.

Метадані влучно називають «даними про дані» або «цифровим відбитком пальців» електронних доказів, адже з них можна отримати важливу доказову інформацію, як то про дату і час створення або модифікації файлу, про його автора, про дату та час, коли електронні дані були надіслані, тощо. Деякі науковці пропонують називати метаданими докази, які зазвичай зберігаються в електронному вигляді, що описують характеристики, походження, використання та обґрунтованість інших електронних доказів [593].

Наприклад, документи Microsoft Word містять метадані, які включають ім'я автора, назву комп'ютера, який використовувався для створення файлу, останній час його збереження, дату його створення тощо. Цей тип даних вбудований у файл та оновлюється автоматично [612]. Не лише комп'ютери можуть створювати метадані, їх формують більшість сучасних технічних пристроїв, які оперують цифровими даними. Так, вбудовані метадані цифрової фотографії можуть включати інформацію про дату і час створення фотографії, прив'язку до координатів GPS, оригінальне ім'я та тип файлу, автора та навіть

особу, яка володіє правами на фото. Вивчивши метадані, можна отримати багато корисної інформації про цифровий файл. Це робить метадані дуже важливим, але й одним з найбільш суперечливих видів електронних доказів, названих у ч. 1 ст. 100 ЦПК. Це пов'язано з низкою особливостей, які вирізняють метадані з-поміж інших електронних доказів.

По-перше, саме визначення метаданих дає підстави для виникнення сумнівів у можливості визнання їх судовими доказами. Так, відповідно до ч. 1 ст. 76 ЦПК доказами є будь-які дані, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин (фактів), що обґрунтовують вимоги і заперечення учасників справи, та інших обставин, які мають значення для вирішення справи. Тобто докази в цивільному процесі – це дані про обставини цивільної справи, тоді як метадані за загальноприйнятим підходом до розуміння цього терміну – це дані про інші дані. В юридичній літературі метадані називають доказами, які описують характеристики, походження, використання та чинність інших електронних доказів [612]. Отже метадані, як правило, не містять інформації безпосередньо про обставини справи, що є юридичними фактами, а лише характеризують інші електронні докази, а тому виникає закономірне питання про належність метаданих як доказів у цивільній справі.

Належними є докази, які містять інформацію щодо предмета доказування (ч. 1 ст. 77 ЦПК). Оцінити здатність метаданих характеризувати обставини, що входять до предмета доказування, можна лише чітко визначивши коло цих обставин.

В процесуальній доктрині сформувалося два основних підходи до визначення складу фактів предмета доказування: «широкий» та «вузький». Відповідно до «широкого» підходу предмет доказування формують: 1) юридичні факти, що мають матеріально-правове значення; 2) юридичні факти, що мають процесуально-правове значення; 3) доказові факти; 4) факти, встановлення яких є необхідним для виконання виховних та попереджувальних завдань правосуддя [225, с. 80; 556, с. 284-287]. За цим підходом практично всі факти, які суд встановлює в доказовому порядку в процесі розгляду справи, і які

прямо чи опосередковано дозволяють йому вирішити юридичний спір по суті, відносять до предмета доказування. При цьому, усвідомлюючи принципові відмінності у значенні окремих фактів для досягнення кінцевого результату судового розгляду, розрізняють головний та локальний предмет доказування.

Згідно «вузького» підходу предмет доказування складають лише юридичні факти, що мають матеріально-правове значення. Як відзначав з цього приводу О. П. Клейнман, для судової діяльності необхідне встановлення лише тих юридично значимих фактичних обставин справи, рамки яких визначаються нормою матеріального права, що регулює спірні відносини сторін [168, с. 54]. Подібної точки зору дотримувався й С. В. Курильов [200, с. 332-333].

Прибічники «вузького» підходу наполягають на необхідності відрізняти факти, що входять до предмета доказування, від фактів, які встановлюються при розгляді справи, однак не пов'язані з правильним вирішенням питання про права і обов'язки сторін [198, с. 486-487].

Зустрічаються в юридичній науці й окремі «проміжні» підходи, за яких науковці, не обмежуючись лише фактами, що мають матеріально-правове значення для вирішення справи, все ж називають більш вузьке коло фактів предмета доказування, ніж це передбачає «широкий підхід» [435, с. 377-384].

Не вдаючись до глибокого аналізу всіх наведених вище підходів, варто визнати, що найкращим чином меті визначення належності судових доказів слугує саме «широкий підхід», який фактично і відображений у змісті ч. 2 ст. 77 ЦПК.

У зв'язку з цим, будь-який факт, встановлення якого наближає суд до правильного вирішення справи, може бути віднесений до предмета доказування, навіть якщо це локальний, а не головний предмет доказування. Такі «проміжні» факти, які ще називають доказовими фактами, можуть бути встановлені за допомогою аналізу метаданих, а тому інформація, яка міститься у метаданих, може вважатись такою, що відповідає такій важливій властивості судових доказів як належність. Вказане свідчить, що у сторін відсутній безумовний обов'язок подавати разом із електронним доказом метадані такого

доказу, однак якщо у іншої сторони чи суду виникають сумніви щодо достовірності доказу, саме за допомогою метаданих може бути доведено належність, достовірність та допустимість доказу.

Водночас, слід визнати, що належність метаданих напряду залежить від належності основних даних, які вони описують. Якщо певні електронні дані не стосуються предмета доказування в конкретній справі, то суд не цікавитимуть і будь-які метадані, пов'язані з ними. Тобто належність метаданих до обставин, що входять у предмет доказування, має похідний характер від належності даних, які вони характеризують. Це додатково підтверджує той факт, що метадані не можна вважати самостійним видом електронних доказів, а вони є лише складовою частиною електронного доказу, дані якого вони характеризують.

По-друге, в науковій літературі справедливо відзначається про певну умовність віднесення конкретної інформації до метаданих. Інформаційні ресурси, які відіграють роль метаданих в одних випадках, є даними в інших, і навпаки. Дійсно, сукупність тегів гіпертекстової розмітки веб-сторінки, назва публікації або її анотація, що міститься в її тексті, можуть використовуватися в якості метаданих, що описують перераховані ресурси. Разом з тим, всі вони є складовими частинами відповідних ресурсів і тим самим є даними [172, с. 7]. Тобто належність певної інформації до метаданих залежить від того, яку функцію виконує відповідна інформація у даній конкретній ситуації.

Зміст метаданих, їх функції та засоби їх представлення залежать від використовуваних ІТ, функціональних можливостей і предметної області систем, що їх використовують, природи описуваних ресурсів, контексту і характеру їх використання, а також від багатьох інших чинників [174, с. 30].

В науковій літературі виділяють достатньо велику кількість видів метаданих: 1) автономні та вбудовані; 2) незалежні та залежні від описуваних ними інформаційних ресурсів; 3) статичні та динамічні; 4) формалізовані та неформалізовані тощо [174, с. 37-38].

В американській юридичній літературі, присвяченій проблематиці використання метаданих в процесі судового доказування, виділяють три основних види метаданих, визначених судовою практикою: 1) змістові (substantive metadata); 2) системні (system metadata); 3) вбудовані (embedded metadata) [615].

Змістові метадані дають можливість відслідкувати історію внесення змін до змісту документа, навіть якщо ці зміни вже не відображаються на екрані комп'ютера в кінцевому варіанті документа.

Системні метадані – це дані, які автоматично генеруються комп'ютерною системою. Вони, як правило, відображають автора, дату та час створення та дату внесення змін до документа тощо.

Вбудовані метадані називаються вбудованими, оскільки вони зберігаються в тому ж файлі, що містить об'єкт, описаний метаданими. Вбудовані метадані складаються з тексту, цифр, контенту, даних або іншої інформації, яка безпосередньо або опосередковано вводиться користувачем у файл і яку, як правило, не видно користувачеві, який переглядає вихідний контент на екрані комп'ютера. Прикладом таких метаданих є формули електронних таблиць, приховані стовпці, зовнішні або внутрішньо пов'язані файли (наприклад, звукові файли), гіперпосилання, посилання та поля, а також інформацію про базу даних. Цей тип метаданих часто має вирішальне значення для розуміння електронного документа. Наприклад, складну електронну таблицю може бути важко зрозуміти без можливості перегляду формул, що лежать в основі вихідних даних у кожному відділенні [615].

Вказані види не утворюють якоїсь класифікації метаданих, а, скоріше, йдеться про звичайне перерахування найбільш характерних типів метаданих, які можуть зустрітись у судовій практиці, адже вбудовані метадані можуть бути одночасно системними, а змістові – вбудованими.

Для використання метаданих в процесі судового доказування важливим є поділ метаданих на: 1) відкриті та приховані, 2) системні та ті, що вводяться користувачем.

Відкриті метадані легко можуть бути переглянуті будь-яким користувачем (наприклад, операційна система Windows дозволяє при перегляді властивостей файлу побачити найменування файлу, його тип, місце зберігання, дату і час створення та останніх змін тощо), для перегляду прихованих метаданих потрібні спеціальні знання, а інколи й відповідне програмне забезпечення для зчитування метаданих. При цьому необхідно пам'ятати, що за допомогою спеціальних знань і навичок, спеціального програмного забезпечення можна не лише зчитувати, а й змінювати та видаляти метадані електронних документів. Змінити дату та час втручання у файл звичайним копіюванням з одного носія зберігання інформації на інший носій без редагування спеціальними програмними засобами неможливо. А в деяких випадках вплив на зміст метаданих може бути здійснено і за відсутності спеціальних знань. Наприклад, відомості про дату та час фотозйомки цифрового фотоапарату, мобільного телефону тощо формуються у відповідності до налаштувань часу та дати у самого пристрою. І якщо не налаштовано автоматичну синхронізацію часу з мережею (чи якщо у зв'язку з відсутністю підключення, технічним збоєм синхронізація не відбулася), користувачем може бути налаштований час та дата, відмінні від реального.

Тобто метадані не є стовідсотково надійним джерелом достовірної інформації і можуть бути навмисно або ненавмисно змінені. Наприклад, зміна дати та часу комп'ютера, а потім відкриття або зміна файлу на ньому, змінить дату та час останньої зміни файлу, відображені у метаданих. Як правило, експерт може визначити, коли хтось намагався маніпулювати метаданими, хоча можна припустити, що фахівець із достатнім досвідом міг би прибрати всі сліди такої маніпуляції. Хоча метадані не є повністю надійними, вони часто є більш надійними, ніж звичайні методи автентифікації [634, с. 451].

У зв'язку з цим, якщо відкриті метадані можуть бути оглянуті судом безпосередньо під час дослідження електронного доказу, то вивчення прихованих метаданих, як правило, потребує залучення експерта.

Утім, на відміну від США, де існує усталена практика надання до суду разом з електронними доказами окремо ще й метаданих у зручному для огляду судом форматі, українські суди не часто самостійно аналізують зміст не лише прихованих, а й відкритих метаданих електронних файлів, довіряючи в цьому питанні лише експертам. Так, в одній з цивільних справ на підставі висновку експерта судами першої та апеляційної інстанцій було встановлено авторство фотографічних творів. При цьому експертом при вивченні історії створення фотографічних творів саме за метаданими та даними журналу тег, який відображається в історії обробки файлу, було встановлено, що вони створені з первинних файлів позивачем [402; 280]. В іншій справі у висновку експерта згідно метаданих файлів було встановлено дату здійснення електронних знімків з місця події [279].

Не зважаючи на «службовий» характер метаданих, які вміщують у себе інформацію про електронний файл, наразі формується нова парадигма захисту метаданих, відповідно до якої за певних обставин їх зміст може бути прирівняно до самого контенту, адже метадані можуть розкривати більше відомостей, що складають таємницю приватного життя, аніж сам вміст[578].

Іноді в юридичній літературі термін «метадані» можуть використовувати для позначення файлів, які були видалені користувачем, але все ще існують у «порожньому» просторі в пам'яті комп'ютера. Якщо ви не налаштували свою систему інакше, видалення файлу з «корзини» насправді не означає остаточного його видалення. Файли вказівника або довідкові дані, тобто конкретний тип метаданих, видаляються. Однак сам файл все ще існує у «порожньому місці» на жорсткому диску, хоча комп'ютер і видалив усі посилання на нього. «Видалений» файл як той «слон у кімнаті»; комп'ютер діє так, ніби файлу не існує, хоча він все ще перебуває там, де знаходився до видалення. Видалені файли залишаються в цьому порожньому просторі, доки вони не будуть перезаписані новими даними [634, с. 448].

У наведеному прикладі прихованими виявляються не метадані, а саме основні дані електронного документа, ознайомлення зі змістом яких ускладнено

у зв'язку з видаленням деяких метаданих. Тому якщо в процесі судового розгляду справи виникає потреба у дослідженні змісту такого електронного документа, це можна зробити за допомогою експерта. Так само, не можна розуміти під метаданими документа його опис, який не «вмонтовано» у сам електронний документ. Наприклад, у одній із справ про захист честі, гідності, ділової репутації суд апеляційної інстанції погодився із судом першої інстанції у тому, що *контекст відео, завантаженого на відеохостинг YouTube дуже важливий для будь-якого відео, але особливо для публікації натуралістичного вмісту, а ключові пояснення до відео допомагають користувачам знайти й зрозуміти вміст, а команді YouTube буде простіше його перевіряти в разі надходження скарг* [278]. При цьому, до категорії метаданих суд відніс інформацію про відео (його назва, опис, теги, анотації тощо), які допомагають користувачам знайти відео в пошуковій системі, що не відповідає дійсності – така описова інформація має розглядатися судом як самостійний вид електронного доказу, висловлений у словесній формі та створений самим користувачем.

Як вже зазначалося, системні метадані – це ті, що автоматично формуються комп'ютерною системою без втручання користувача. У зв'язку з відсутністю «людського фактору» такі метадані вважаються більш достовірним джерелом доказової інформації, якщо їх цілісність збережена.

Одними з найважливіших метаданих, що вводяться користувачем, та які часто мають для суду вирішальне значення при оцінці електронного доказу, є електронний підпис, електронна печатка та електронна позначка часу.

Електронний підпис – електронні дані, які додаються підписувачем до інших електронних даних або логічно з ними пов'язуються і використовуються ним як підпис.

Електронна печатка – електронні дані, які додаються створювачем електронної печатки до інших електронних даних або логічно з ними пов'язуються і використовуються для визначення походження та перевірки цілісності пов'язаних електронних даних.

Електронна позначка часу – електронні дані, які пов'язують інші електронні дані з конкретним моментом часу для засвідчення наявності цих електронних даних на цей момент часу (ст. 1 Закону України «Про електронні довірчі послуги» від 05.10.2017 р.) [313].

Електронна позначка часу може як автоматично проставлятися певними програмними засобами технічного пристрою, якщо це звичайна електронна позначка часу, так і свідомо бути додана користувачем (кваліфікованим надавачем електронних довірчих послуг), якщо має місце кваліфікована електронна позначка часу.

Кваліфікована електронна позначка часу має презумпцію точності дати та часу, на які вона вказує, та цілісності електронних даних, з якими ці дата та час пов'язані (ст. 26 Закону України «Про електронні довірчі послуги» від 05.10.2017 р.). [313]

Отже, метадані – це частина електронного доказу, яка містить інформацію про цей електронний доказ. Метадані доповнюють інформацію про обставини справи, що містить електронний доказ та дають можливість встановити автентичність та юридичну силу електронного доказу. Належність метаданих має похідний характер від належності самого електронного доказу, який вони описують.

Для використання метаданих в процесі судового доказування важливим є поділ метаданих на: 1) відкриті та приховані, 2) системні та ті, що вводяться користувачем.

Відкриті метадані можуть бути оглянуті судом безпосередньо під час дослідження електронного доказу, тоді як вивчення та аналіз прихованих метаданих потребує залучення експерта.

У зв'язку з відсутністю «людського фактору» системні метадані вважаються більш достовірним джерелом доказової інформації ніж ті, що вводяться користувачем, звичайно, якщо їх цілісність збережена.

Найбільше значення та найширше застосування серед метаданих, які вводяться користувачем, має електронний підпис, адже за його відсутності

електронний документ не вважатиметься допустимим доказом, а отже не буде прийнята судом до уваги при вирішенні справи.

3.6. Проблеми та перспективи використання штучного інтелекту, блокчейну та обробки великих даних у доказуванні

Розвиток інформаційного суспільства продовжується, багато інновацій вже інтегровано у судовий процес у різних країнах, а деякі інновації, наприклад, великі дані, блокчейн, штучний інтелект тощо – їх обговорення та активне впровадження ще попереду.

Потрібно використовувати переваги «цифрового» світу. Синергетичний потенціал соціальних, мобільних, «хмарних» технологій, а також технологій аналізу даних та «інтернету речей» у сукупності здатні привести до трансформаційних змін у державному управлінні та загалом, тобто зробити державний сектор України ефективним, реактивним, ціннісним [500, с. 52-53].

Штучний інтелект (далі – **AI**, від англ. artificial intelligence¹) – організована сукупність ІТ, із застосуванням якої можливо виконувати складні комплексні завдання шляхом використання системи наукових методів досліджень і алгоритмів обробки інформації, отриманої або самостійно створеної під час роботи, а також створювати та використовувати власні бази знань, моделі прийняття рішень, алгоритми роботи з інформацією та визначати способи досягнення поставлених завдань [187].

Питання AI в судочинстві давно обговорюється, як один з шляхів полегшення роботи працівників у сфері судочинства. Перспектива знайти помічника у складній та витратній праці обробки великої кількості даних, з точки зору людського ресурсу та коштів, – приваблива ідея.

Але сьогодні планка обговорення ідеї залучення AI піднята набагато вище – обговорюється можливість заміни людини технологією.

* Ми не використовуємо українську абревіатуру «ШІ», у зв'язку з широкою впізнаваністю в Україні, як і у всьому світові, саме англomовного варіанту скорочення

Технології на сьогодні – головний стимул розвитку сучасного світу. 60 відсотків технологій, які розвиваються, – технології пов’язані із AI. AI називають «технологією 21 століття» чи «новим електричним струмом». Розрізняють слабкий (для вирішення окремої задачі) та сильний (універсальний) AI.

Комплекс наукових проблем, які узагальнено охоплюються поняттям AI, давно вже викликає великий інтерес у всіх, хто цікавиться розвитком науки, а у багатьох – і обґрунтовані побоювання. Сьогодні між теоретиками і практиками ведуться активні дискусії навколо AI щодо безлічі питань з найрізноманітніших областей. При цьому найбільш активні дебати йдуть між песимістами, які взагалі заперечують можливість створення AI, і тими, хто вважає, що такий вже створений. «Песимісти» вважають, що «класичний AI навряд чи буде втілений в мислячих машинах; межа людської винахідливості в цій області, мабуть, обмежиться створенням систем, що імітують роботу мозку». Серед дискусій оптимістів істотні розбіжності стосуються часу очікуваної появи повноцінного AI і того виду, в якому такий AI буде представлений [229]. Дослідники намагаються відповісти на складні питання: чи можна створити AI, чи можуть володіти інтелектом технічні засоби, у чому полягає принципова відмінність тих властивостей, якими володіє інтелект людини, від можливостей, що надаються сучасною обчислювальною технікою, чи може вивчення людського інтелекту привести до виявлення логічних схем, які будуть прийнятні для техніки і відкриють нові підходи до її вдосконалення? [126]

Оскільки з цієї тематики написано вже багато та вказані доволі протилежні думки, ми не будемо вдаватися до подробиць аргументів сторін, а розглянемо тільки вже створені можливості застосування AI в юриспруденції, зокрема, судовій діяльності.

Сучасні юридичні IT-стартапи часто основані саме на використанні AI. Наприклад, *юридичні чатботи (legalbots)* розробляються не так давно та вже встигли як пережити стадію захоплення ними, так і розчарування.

Мабуть всі в сфері Legaltech знають про J. Browder, який стверджував, що силою свого генія переверне весь юридичний світ. Його потужно розрекламований у всьому світі юридичний робот «Не плати» (DoNotPay) був протестований фахівцями IT-платформи TechCrunch. Чатбот просить клієнта ввести в найпростішу електронну форму свої персональні дані, залишаючи осторонь подачу позову безпосередньо до суду і оплату пов'язаних з цим судових витрат. Чатбот нічим не може допомогти у зборі доказів, в обґрунтування позову клієнта і в розрахунку ціни позову. Робот у формі відразу проставляє найбільшу з можливих суму компенсації за позовом про відшкодування шкоди, заподіяної викраденням персональної інформації, що не зовсім обґрунтовано. Чатбот формує позов тільки в розрахунку на прискорене судочинство в суді незначних позовів (small claims court), що ніяк не допоможе клієнту, якщо відповідач подасть клопотання про передачу справи до вищестоящего суду. Іншими словами, звернувшись до чатботу, користувач бачить перед собою якусь схожу на юридичну активність комп'ютерну програму, результат якої дорівнює нулю [107].

Хоча є багато успішних проектів юридичних чатботів. Наприклад, TrademarkNow у Фінляндії чи патентний бот, створений українською юридичною компанією Юскутум [40] використовуються в якості перевірки перед патентуванням (бот допомагає виявити схожі продукти та довести свою оригінальність перед поданням заявки у спеціалізований патентний орган), давно відомий у світі LawBot (мається на увазі, звичайно, LawBot, розроблений ще 2000 році групою студентів Кембриджа, а не Lawbot – український проект: <https://lawbot.com.ua>) є консультантом з різних юридичних питань [596] та інші схожі за функціоналом.

В Австралії розроблений юридичний чатбот «Ailira» у формі торгового автомата в торговому центрі. Відвідувач торгового центру може підійти до автомата і купити у вигляді роздруківки на папері або в електронній формі потрібний йому документ: заповіт, договір з числа представлених в меню автомата [107].

Варто враховувати, що технології юридичних чатботів активно розвиваються тільки біля 5 років – ще рано робити висновки, але в цілому вони є помічниками в отриманні відповідей на розповсюдженні питання.

Також розвиваються різноманітні спеціалізовані юридичні *платформи пошукувачі*. Їх вже так багато в світі, що нема сенсу перелічувати їх тут (можна ознайомитись із спеціальною інформацією про різні юридичні стартапи на ресурсі Artificial Lawyer, який є одним з найбільших новинних англомовних сайтів області юридичних ІТ-технологій [574]). Також у світі багато розроблено програм *для складання договорів*, їх перевірки та багато інших програмних продуктів для сфери юриспруденції, які представляються на масштабних конференціях, у спеціально створених ІТ-інкубаторах, на заходах спеціалізованих асоціацій (The International Legal Technology Association – ILTA, The European Legal Technology Association – ELTA) тощо. Ця галузь швидко розвивається.

Найбільш складна сфера юридичних ІТ-стартапів – *платформи для вирішення спорів*. AI вже давно використовується для вирішення спорів між продавцями і покупцями на Amazon, eBay. Розробники цих продуктів та інші розробники, яких надихнули успіхи цих проектів, розробили нові платформи [538, с. 333-335]. Державні органи теж підключаються до новацій, так уряд Австралії розробив онлайн-послугу на базі AI – Amic, сервіс запропонує парам варіанти розподілу активів при розлученні з урахуванням їх обставин, видів угод, досягнутих подружжям в подібних ситуаціях, і того, як суди раніше вирішували подібні спори [36]. Схожі проекти є у Великобританії, Канаді, Нідерландах тощо.

Про різні перспективні ІТ у юриспруденції вже багато написано та обговорено – Legaltech активно розвивається.

Правове регулювання застосування AI в судочинстві тільки починає формуватися у світі. Європейська комісія з ефективності правосуддя (CEPEJ) Ради Європи прийняла перший європейський акт, в якому викладаються етичні принципи, що стосуються використання AI в судових системах. Хартія

закріплює основні принципи, які можуть служити керівництвом для розробників, законодавців та фахівців з питань правосуддя, коли вони стикаються з швидким розвитком AI в національних судових процесах. CEPEJ визначив такі основні принципи, яких слід дотримуватися в області AI і правосуддя: 1) поваги основних прав людини; 2) недискримінації; 3) якості і безпеки (щодо обробки судових рішень і даних з використанням сертифікованих джерел і нематеріальних даних в безпечному технологічному середовищі); 4) прозорості, неупередженості та справедливості; 5) «під контролем користувача». Кожного користувача необхідно чітко і зрозуміло інформувати про необов'язковість рішень, пропонованих інструментами AI, про різні можливі варіанти і його право на юридичну консультацію та звернення до суду [641].

CEPEJ у грудні 2019 року створив робочу групу з кіберправосуддя і AI (CEPEJ-GT-CYBERJUST), якій доручив «розробку інструментів з метою надання структури і гарантій державам-членам і професіоналам в області права, які бажають створювати або використовувати інформацію та IT та/або механізми AI в судових системах з метою підвищення ефективності та якості правосуддя». Ця робота має здійснюватися в координації з роботою інших органів Ради Європи в цій області, зокрема, Європейського комітету з правового співробітництва (CDCJ) і Спеціального комітету з AI (CAHAJ). Інструменти, які будуть розроблені цією новою робочою групою, повинні стосуватися таких різноманітних тем, як критерії якості для відеоконференцзв'язку; AI, який використовується в альтернативних методах вирішення спорів або виконанні судових рішень або судовому розгляді в цифровому контексті. Крім того, CEPEJ-GT-CYBERJUST повинен розробити програми навчання, які стосуються інструментів CEPEJ в області кіберправосуддя та AI [594].

Наразі вже з'являються окремі ініціативи правого регулювання IA в різних країнах. В Каліфорнії з 1 липня 2019 року набув чинності закон, що регулює онлайн-використання комп'ютерних програм, які взаємодіють з людиною і створюють видимість реальної людини («ботів») [608]. Але він не

стосується сфери судочинства. В Указі Президента РФ від 10 жовтня 2019 року № 490 «Про розвиток штучного інтелекту в Російській Федерації» йдеться тільки про загальні принципи та цілі, а розробка конкретних правил щодо AI запланована на 2024 рік. Про судочинство спеціально не йдеться, але вже з'явилося багато ініціатив щодо застосування AI у судочинстві. Національні стратегії розвитку AI розроблені також в Канаді, Сінгапурі, Китаї, Данії, Франції тощо.

В цілому можемо констатувати неготовність законодавців у різних країнах визначати правовий режим роботи AI, оскільки досвід його використання поки що замалий. Логічно починати з експериментальних моделей, які допоможуть виявити можливість залучення AI в судочинство та межі такого залучення.

Наприклад, один з експериментів впровадити AI в судову систему США передбачає, що в справах про позбавлення батьківських прав програма допоможе судді проаналізувати обставини справи та видавати рекомендації, але приймати рішення все ж будуть люди [38].

У Нью-Йорку продовжується експеримент з використання AI в суді: алгоритм оцінки ризиків COMPAS дає суддям рекомендації щодо того чи відпустити під заставу або взяти під варту людину, яка перебуває під слідством. Цей інструмент розробляється п'ять років та на нього витрачено 2,7 мільйона доларів США [572]. Цей алгоритм використовується в кримінальних справах для прогнозування ймовірності повторного вчинення обвинуваченим правопорушення на основі статистичної інформації. Алгоритм оцінює близько 100 факторів (стать, вік, кримінальне минуле тощо), щоб визначити статистичну вірогідність реабілітації обвинуваченого або повторного правопорушення. Проте деякі спеціалісти назвали COMPAS несправедливим, стверджуючи, що алгоритм може бути упередженим і, як і люди, AI формує упередження, засноване на минулих судових рішеннях [644].

Так, громадянин США Ерік Луміс у Верховному суді Вісконсина оскаржував рішення суду першої інстанції. Він був засуджений до шести років позбавлення волі, використовуючи в тому числі оцінку COMPAS. Луміс вимагав

визнати незаконним її використання при розгляді справи, оскільки, оцінюючи ймовірність вчинення ним злочину, вона могла врахувати його расу і стать. Верховний суд залишив рішення без змін, пославшись на те, що суд першої інстанції у своєму рішенні покладався на інші фактори [143].

У травні 2021 року в РФ розпочато експеримент автоматизації наказного провадження. Для зниження навантаження на суддів була розроблена програма для підготовки судових наказів з використанням конструктора шаблонів. В Білгородській області запустили пілотний проект у трьох судових ділянках мирових суддів та підключили AI для підготовки судових наказів щодо стягнення податків з громадян: майнового, транспортного та земельного. У завдання AI не входить винесення самого судового наказу, але з його допомогою будуть готуватися необхідні документи, перевірятися реквізити [143].

Надзвичайно цікавим є досвід народних судів Китаю щодо побудови розумних судових процесів – «Smart Court», в яких широко використовується AI [76]. Так, створено інтелектуальну систему судового розгляду з трьома ланками: реєстрація справи, судовий розгляд і рішення. П'ять платформ для поглибленого використання та висвітлення судового процесу судового розгляду, а саме: генерація електронних дос'є зі справою, копіювання матеріалів у хмарному кабінеті, інтелектуальна транскрипція судових засідань, фліп-лист електронного перехресного допиту, а також виготовлення судових документів. Формування електронних дос'є означає, що при поданні справи матеріали судових процесів надсилаються та надходять централізовано, а відскановані зображення PDF перетворюються на текстові документи за допомогою технології OCR, які можна скопіювати та здійснювати пошук, а весь процес можна відстежувати та шукати автоматично. Зв'язок між хмарними кабінетами – це одночасний обіг паперових матеріалів та електронних дос'є, що є зручним і швидким, автоматично залучаючи інформацію до справи, залишаючи електронні позначки протягом усього процесу; інтелектуальна транскрипція судових слухань – це використання системи з голосовим керуванням для пошуку в електронних

досьє. Використовуються технології розпізнавання мовлення. Система може автоматично визначати конкретні вказівки доповідача під час судового розгляду, точно отримати відповідні електронні докази, такі як документи, зображення, аудіо та відео в електронному досьє, отримати їх у режимі реального часу та відобразити на моніторах усіх сторін. Виготовлення судових документів відбувається за допомогою комп'ютерної технології розділеного екрану: на лівій стороні екрану – електронне досьє, праворуч – канцелярські допоміжні інтерфейси. Створюючи юридичний документ, суддя може безпосередньо копіювати та вставляти вміст електронного досьє, також зручні системи оперативного використання доказів і пошуку полегшують роботу з документами [71, с. 83]. Не все назване тут стосується AI, але його використання запроваджує електронне судочинство нового формату – з використання цифрових інструментів, що беруть на себе функції пошуку, аналізу, систематизації матеріалів справи тощо.

В Україні Мінцифра розробила проєкт Концепції розвитку AI в Україні, яка схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 2 грудня 2020 р.

В розділі «Правосуддя» поставлені наступні завдання: 1) подальший розвиток вже існуючих технологій у сфері правосуддя: ЄСІТС, Електронний суд, Єдиний реєстр досудових розслідувань тощо (зауважимо, що ЄСІТС включає в себе підсистему Електронний суд, тому окремо його згадувати не потрібно); 2) впровадження консультативних програм на основі AI, які відкриють доступ до юридичної консультації широким верствам населення; 3) попередження суспільно небезпечних явищ шляхом аналізу наявних даних за допомогою AI; 4) визначення необхідних заходів ресоціалізації засуджених шляхом проведення аналізу наявних даних за допомогою технологій AI; 5) винесення судових рішень у справах незначної складності (за взаємною згодою сторін) на основі результатів аналізу, здійсненого з використанням технологій AI, стану дотримання законодавства та судової практики [187].

Пункти 1, 2, 5 цієї Концепції стосуються цивільного судочинства. Нажаль перший пункт не розкриває детально, що мається на увазі, та які нові технології AI пропонується застосувати в ЄСІТС.

Щодо впровадження консультативних програм на основі AI, то можна запропонувати розмістити на офіційному порталі «Судова влада України» спеціальну програму-бота, яка буде надавати консультації онлайн відносно підтримки користувачів. Єдиний Контакт-центр судової влади України дозволяє отримати інформацію телефоном, але вже майже досягає повноліття покоління, яке не користується телефоном у власному розумінні цього слова, якому зручніше писати, ніж говорити.

Щодо п'ятого пункту розділу «Правосуддя»: винесення судових рішень у справах незначної складності з використанням технологій AI – його реалізація найдискусійна у наукових та фахових колах, про що нижче.

AI, як відомо, назва умовна, створення інтелектуальних машин (програмних комплексів) включає багато різних сфер, проаналізуємо їх з точки зору застосовності у судочинстві:

1. *Комп'ютерний зір (та його підвид – «машинний зір»)* – різні програми, що за допомогою камер розпізнають зображення, наприклад, тексти, фото, тощо. Розпізнавання, ідентифікація (обличчя людини або відбитка пальців чи автомобіля), виявлення у відеоданих визначених умов, пошук зображень за вмістом, розпізнавання символів на зображеннях друкованого чи рукописного тексту (зазвичай для перекладу в текстовий формат, найбільш зручний для редагування чи індексації тощо) – ці можливості цілком застосовні у судочинстві в якості допомоги судді у оцінці та дослідженні доказів. Деякі з цих технологій вже використовуються у експериментальних програмах.

2. *Синтез письмового та усного мовлення та обробка природньої мови, наприклад, розпізнавання голосу* – одна із важливих складових, що може використовуватися у судочинстві. Виглядає досить перспективним застосування AI для розпізнавання мов, якими спілкуються учасники процесу та

автоматичний їх переклад на державну мову. Зазвичай є побоювання у точності такого перекладу, але програми постійно вдосконалюються.

Так, одна з найбільш популярних та відомих систем машинного перекладу – Google Translate – з самого початку свого існування (2006 р.) ґрунтувалася на статистичному методі машинного перекладу. При цьому такий переклад був дуже низької якості і вважався одним з найгірших варіантів перекладу, який може здійснити онлайн-перекладач. Сьогодні ж Google використовує більш досконалий «нейронний» метод машинного перекладу, що забезпечує значно більш якісний переклад, залишаючись при цьому безоплатним ресурсом [118].

Розробивши чи отримавши права на спеціальну програму перекладу вирішимо проблему участі у процесі іноземців чи громадян України, які не цілком вільно володіють українською мовою та не можуть в умовах стресу, наприклад, як свідок, розповісти відомі йому обставини українською мовою. З огляду на вимогу провадження судового процесу тільки українською мовою, така програма значно допомогла б пришвидшити судовий розгляд, зекономити кошти учасників процесу на перекладача чи держави у тих випадках, коли держава зобов'язана оплатити такі витрати (у кримінальному процесі це надзвичайно важливо). В цілому така технологія підвищить доступність правосуддя.

Прикладом роботи AI, що розпізнає природну мову і здатна обробляти її, а також вчитися, служить AI ROSS на базі комп'ютера IBM Watson, застосування якого протестовано найбільшою юридичною фірмою Baker & Hostetler. Даний AI легко відстежує зміни в законодавстві і судові прецеденти [4].

Наприклад, в «Інтернет-суді» Ханчжоу (Китай), та в інших створених пізніше, запис матеріалів справи відбувається за допомогою комп'ютерної програми для розпізнавання мови. Це дуже зручно, AI з кожним роком стає «розумнішим», тому програми можуть відтворити в текстовому форматі усну мову учасників процесу.

Звичайно практична реалізація такої новації достатньо складна, адже йдеться не тільки про розробку чи використання найкращих технологічних

рішень у цій сфері. Необхідно обладнати судові зали високочутливими мікрофонами. В судових засіданнях часто учасники справи говорять всі разом, хтось – тихо, хтось – нерозбірливо тощо. Технічно забезпечити розпізнавання всіх цих голосів, та ще й розібравши не тільки слова, а й контекст є дуже складною задачею.

Системи автоматичного перекладу значно допоможуть суддям в *аналізі іноземного законодавства* у справах де є в цьому потреба. Звичайно вони можуть робити це і зараз, але тільки з власних комп'ютерів чи гаджетів, оскільки певне програмне забезпечення на комп'ютер судді може бути встановлене тільки, якщо це дозволено ДСА. Якщо ж ми говоримо про справді «розумний процес», як він реалізований у Китаї, то всі програми-помічники «вбудовані» в єдиний сервіс, суддя на розподіленому екрані використовує всі інструменти, тобто він має все «під рукою».

Синтез письмового та усного мовлення допоможе розпізнавати текст документу та переводити його у цифровий формат, в тому числі вести *цифрове протоколювання ходу судових засідань*.

Системи «питання-відповідь» можуть бути використані для ознайомлення із технологіями, підтримки користувача в електронному судочинстві за прикладом аналогічних процесів у підприємницькій сфері. Наприклад, може бути створений бот для підтримки користувачів окремих модулів ЄСІТС.

Вже застосовується в Україні технологія на основі AI при знеособленні судових рішень перед їх опублікуванням в Єдиному державному реєстрі судових рішень. Кожен документ, який надходить до нього, містить дані, які не можуть бути відкриті для загального доступу. Ці дані підлягають знеособленню. Щодня надходить від 30 до 60 тис. нових документів. Цю величезну кількість даних повинні обробляти не менше 40 операторів. Фахівцями державного підприємства «Інформаційні судові системи» створений унікальний, ексклюзивний продукт – модуль на основі AI, що дозволяє максимально підвищити ефективність обробки до 95% і мінімізувати зайнятість фахівців.

Штучні нейронні мережі не програмуються в звичайному розумінні цього слова, вони вчаться. Це аналог Siri, OK Google і інших AI [259].

3. *Інтелектуальні системи підтримки прийняття управлінських рішень* – комп'ютеризована система, яка за допомогою збирання та аналізу великого обсягу даних впливає на процес ухвалення рішень.

Ідеї розробки «комп'ютерного судді» реалізуються останнім часом достатньо активно. На цілком солідному науковому рівні обговорюються різні аспекти створення та використання роботів-суддів. Ідея судді-робота раніше було фантастикою, а сьогодні серйозно обговорюються перспективи та строки втілення цієї ідеї.

Питання чи може машина замінити суддю та оцінку доказів людиною-суддею цікаве з точки зору доктрини та практики. Далекі від суддівської діяльності люди вважають, що таким чином можна забезпечити об'єктивність розгляду спору, мислячи про судову діяльність доволі примітивно, вважають, що суддя сидить у своєму кабінеті і просто зважує доводи сторін та виносить рішення, математично підсумовуючи «за» чи «проти». Але прийняття рішення – це сукупність багатьох факторів, це не задача з підручника з права, в якому продумані обставини справи та є логічна відповідь. Переплетіння обставин, відносин, (які регулювались різними законами та в різні часи), подій, казусів та непорозумінь, думок «між рядків» тощо перетворює процес прийняття рішення в доволі важку діяльність як з професійної так і психологічної точок зору. Відшукування справедливості між всіма названими факторами – непросте завдання.

Молоді судді часто говорять, що найважче в роботі судді це судові засідання з його емоціями, агресією сторін один до одного (особливо вражає така агресія між родичами чи подружжям, яке розлучається, – рідні донедавна люди), але, на нашу думку, найважча суддівська робота – оцінка доводів сторін та застосовність законодавства, правова кваліфікація та, зрештою, на основі цих процесів – винесення рішення.

Питання використання AI при прийнятті судових рішень, найважче розглядати об'єктивно автору цього дослідження як представникові судового корпусу з огляду на наступне.

Приймаючи кожного дня судові рішення, усвідомлюєш, що в умовах складного, суперечливого, не завжди логічного та справедливого законодавства, та водночас різних обставин справи, різних учасників справи, за якими «стоїть» життя конкретної особистості, емоційного накладення на все, що відбувається, як емоції самого судді так і всіх учасників справи – важко не просто зрозуміти як такий процес можна піддати алгоритмуванню, а й *пояснити собі навіщо це робити*.

У художній літературі дуже точно 50 років тому відомий чеський письменник К. Чапек написав про людське правосуддя. Герою оповідання, якого за вчинені численні злочини вже після смерті судив суд, Бог, відповідаючи чому судить не він, сказав: «Тому що я все знаю. Якби судді все, абсолютно все знали, вони б теж не могли судити. Тоді б судді все розуміли, і від цього у них тільки боліло б серце. Чи можу я судити тебе? Судді знають тільки про твої зlodіяння, а я знаю про тебе все...! Ось чому я і не можу тебе судити. ... людині необхідна людина. Люди не заслуговують ніякої іншої справедливості, крім людської» [506].

Але час та умови розвитку технологій у сучасному світі раз за разом підіймають ці питання.

Фактично сьогодні наукові розробки у цій сфері намагаються відповісти на питання чи може бути AI ефективно використаний у двох формах.

Перша форма – програма на основі AI уповноважена діяти як суддя без втручання людини у процес прийняття рішення.

Друга форма – програма на основі AI застосовується як засіб підтримки судді у здійсненні судочинства та прийнятті рішення, але остаточне рішення за суддею як за експертом у галузі права.

Ентузіасти ідеї створити «робота-суддю» підкреслюють, що на комп'ютер не впливають емоції, політика, гроші або влада. Судді з AI можуть бути

запрограмовані зі знанням тисяч або, ймовірно, мільйонів юридичних висновків, які навчать їх закону і систематичному застосуванню закону до фактів, з наявними аналогічним фактами, щоб винести справедливе і неупереджене рішення [644]. Але при цьому не дуже вірять поки що в «істоту з штучним інтелектом в раді директорів компанії» [568], тобто видається цілком можливим передати AI функції суду, але не свої гроші, що виглядає непрофесійно та, напевне, як нерозуміння що таке правосуддя.

Вважають, що поява теоретичних моделей інтелектуального розгляду на основі машинного аналізу big data, що включає матеріали судової практики, фактуру, докази й аргументацію сторін, з використанням засобів AI, розвиток систем «автоматизованого правозастосування», зовсім інакше розставляють акценти в доктрині. Потрібно ставити питання вже не про освоєння сучасних технологій у судовій діяльності та доказувані у цивільних справах, а про поступову і неминучу заміну «людського» правосуддя машинним, як мінімум, в областях, здатних до алгоритмізації [30].

Але з аргументів, що наведені вище та з точки зору, що правосуддя – це не тільки закони, а й такі філософсько-правові категорії як милосердя, мораль, гуманізм, справедливість, маємо в будь-якому випадку залишити можливість перегляду рішення винесених AI людиною-суддею.

Така думка вже просувається і на законодавчому рівні, наприклад, у відповідь на широко обговорюване питання про те, чи зможуть роботи коли-небудь замінити суддів, французький закон про програмування та реформу правосуддя на 2018-2022 роки [622] дає відповідь через регулювання діяльності онлайн арбітражу: він забороняє повністю автоматизоване прийняття рішень. Тим самим закон схвалює філософську концепцію про те, що правосуддя може вершити тільки людина (justice can only be human-made) [127].

У Висновках Ради ЄС про формування цифрового майбутнього Європи зазначається, що використання AI там, де на карту поставлені основні права, має підлягати належним гарантіям з урахуванням вимог захисту даних і інших основних прав. Підкреслюється необхідність ретельної оцінки відповідних

етичних, соціальних і правових аспектів, щоб уникнути правової невизначеності щодо обсягу і застосовності нових правил. Вони повинні враховувати можливості і ризики, зміцнювати довіру до AI і просувати інновації [591].

Вважаємо, що перша форма участі AI у судочинстві (повністю автоматизоване судочинство), навіть при реалізованості з технічної точки зору, можливе у перспективі тільки у визначеній категорії справ, наприклад наказного провадження, в якій фактично про правосуддя і не йдеться, про що давно вже говорять у процесуальній літературі. Суддя виступає в ролі особи, що наділена повноваженнями підтвердити чи заперечити безспірність вимог та своїм рішенням «передати» вимоги на виконання. У наказному провадженні відсутній спір і необхідність розглядати матеріали так само ретельно, як і складних спорах, в яких є неоднозначні питання фактів та права.

В другій формі участі AI в прийнятті рішення AI фактично виступить помічником судді, але тільки суддя вирішить чи вірно AI проаналізував факти, застосував законодавство, виправить помилки та ґрунтуючись на століттями вироблених правилах прийме справедливе та обґрунтоване рішення. Тобто AI сформулює пропозицію про врегулювання справи, яке перевірить суддя, та на основі своїх компетенцій й знань застосує право. Таке майбутнє використання AI у судочинстві (в контексті саме правосуддя) бачиться найбільш логічним у перспективі на найближчий час.

Тільки після років тестування та вироблення, що головне, етичних правил застосування AI у судочинстві – зможемо говорити про робота-суддю (AI-суддю).

Принаймні саме про це говорять на офіційному рівні (у наукових статтях, звичайно, зможемо знайти різні ідеї повністю автоматизованого суду, але поки це залишається сферою мрій та сміливих фантазій). Так, у виданні Ради Європи «Алгоритми та права людини – дослідження правозахисних аспектів автоматизованих методів обробки даних і можливих регуляторних наслідків» підготовленому Комітетом експертів з Інтернет-посередників (MSI-NET)

виділяється повністю автоматизоване прийняття рішень (без участі судді-людини) та напівавтоматичне прийняття рішень (система представляє запропоновану пропозицію, але формально людина приймає остаточне рішення) [573]. Авторами на основі експериментального психологічного дослідження робиться висновок, що попри знання та компетенції людей, вони часто готові наслідувати поради системи AI без перевірки її правильності.

Таким чином, існує ризик надмірної довіри AI та велика спокуса спростити процес прийняття рішення. Все ж таки людство «недозріло» до делегування технологічним системам відшукування справедливості.

Спочатку мають бути проведені дослідження з точки зору, які функції судді може виконати AI, а які принаймні на цей час, під силу тільки судді, для недопущення небезпек, для забезпечення прав учасників процесу на справедливий судовий розгляд.

Наведемо тут іще одну важливу думку. Згідно з прогнозними дослідженнями 2019 року компанії Forrester, AI було переоцінено. Зокрема було прогнозовано повернення 10% компаній до автоматизованих процесів, що здійснюватимуться за допомогою людського фактору. Автоматизація безумовно прискорює більшість процесів і часто дозволяє виключити типові людські помилки, коли виникає необхідність аналізувати великі масиви даних або співставляти об'єкти. Проте автоматизація корисна для бізнесу лише в тому випадку, якщо допомагає наблизити бізнес до клієнта. Замінюючи людину AI на етапі довідкової служби або цілодобового чату, бізнесмени ризикують втратити клієнтів. Справа в тому, що більшість людей надають перевагу людському контакту [501].

Йдеться про бізнес-процеси, але такі ж аргументи можуть бути наведені і для судочинства. Багато людей, які намагаються додзвонитися за телефонами підтримки різних надавачів послуг, відчувають гнів та розчарування, якщо немає опції з'єднання з людиною-оператором. Вони бажають вирішити свої проблеми за допомогою людини. Чи не прийдемо ми від часу захоплення незалежним та неупередженим AI до моменту розчарування та нерозуміння, чому проблема має вирішуватися машиною? Чи буде відчувати людина

допомогу чи навпаки зіткнетеся з відчуттям, що її проблема нікого не стосується? Часто людина йде в суд взагалі за можливістю бути вислуханою. Ці проблеми, думаємо, охолодять ентузіазм щодо передання функцій судочинства до суто технологічних рішень.

АІ не підвладний емоціям чи агресії, тому уникає суб'єктивізму, він не стомлюється як людина-суддя, але чи допоможе це у вирішенні справи? На нашу думку АІ може виступати, принаймні на сьогоднішній день, як помічник судді, але як електронного судді його участь у судовому процесі поки неможлива з професійної та етичної точки зору для складних справ, разом з тим АІ цілком може бути придатним для нескладних спорів у майбутньому (не у значенні малозначних спорів за ЦПК, а саме нескладних, наприклад, у наказному провадженні).

У машин відсутній особистий контакт, але мірою того, як люди звикають до цифрових технологій у всіляких контекстах, вони можуть віддати перевагу в перспективі машинному рішенню, тому що воно виключає фактори, які алгоритми вважають такими, що не відносяться до справи, наприклад, як емоції, і забезпечує стандартизовані результати швидше і з меншими витратами. Але, незважаючи на короткострокові вигоди, розрив між АІ і людськими потребами і очікуваннями може збільшитися до такої міри, що люди можуть стати відчуженими від правових інститутів, що призведе до втрати легітимності і нанесення шкоди верховенству права [570].

Все ж таки не будемо перебільшувати вплив технологій на право. Наприклад, ні укладання договорів за допомогою автоматів у минулому столітті, ні за допомогою смарт-контрактів – не змінює принципово юридичну матерію та сутність договірних відносин.

Ідея машинізації права – задача непроста, не тільки тому що закони містять багато нелогічних норм, колізій, застережень та виключень, а тому, часто тлумачення норм права дуже складна робота навіть для найдосвідченіших юристів через багато факторів, в тому числі через те, що право має багато термінів, які мають різні значення.

Тому прагнення алгоритмізувати право (щоб його могла читати машина) важко реалізувати зараз. Багато роботи має бути зроблено у напрямку стандартизації та гармонізації права, на що можуть бути витрачені десятиліття, але головне – має бути непохитна воля законодавця, що навряд чи можливо в Україні з національною традицією переписувати закони під нові групи впливу, які прийшли до влади, а не під ідеї та ідеали – органи судової влади відчують це особливо гостро.

В будь-якому разі, жоден з існуючих програмних продуктів під маркою «комп'ютерний суддя» на застосування в судочинстві не розрахований. Основною цільовою аудиторією таких продуктів є юридичні практики, а також корпоративні юридичні служби. Існуючі програми поки не в змозі відповідати на питання, які включають в себе оціночний елемент. Наприклад, вони не можуть оцінити висновки медичної, технічної чи іншої експертизи та визначити розмір заподіяної шкоди, а також відповідний їй розмір компенсації. Не можуть визначити суб'єктивний аспект делікту, який виражається в завданих потерпілому моральних стражданнях. Поки програми можуть тільки відповісти «так» або «ні», маючи на увазі, чи буде рішення за даним позовом винесено на користь позивача або проти нього, виходячи з максимально усереднених і спеціально підготовлених для машинної обробки фактичних обставин справи. Всі вони тією чи іншою мірою є найближчими родичами відомих ігрових програм, в першу чергу, програм шахової та карткової гри, оскільки реалізують точно такі ж аналітичні підходи вибору найкращих рішень [109].

Таким чином, можна припустити наступні етапи впровадження AI в систему судів: 1) короткострокова перспектива: AI як асистент судді-людини з низки питань діловодства та при розгляді справи по суті; 2) середньострокова перспектива: AI як суддя-компаньйон судді-людини, в тому числі з питання оцінки ряду доказів; 3) довгострокова перспектива: можлива заміна судді-людини AI за окремими функціями судді-людини при здійсненні правосуддя [142].

Наприклад, сьогодні ще в перспективі, але можливою є участь AI у правовій оцінці окремих доказів у справі: 1) визначення категорії та юридичних властивостей договору (форма, дата, справжність електронного підпису); 2) перевірка розрахунку позовних вимог (розміру договірної неустойки, реального збитку або упущеної вигоди); 3) визначення пропуску строку позовної давності і строку на звернення до суду; 4) обчислення «глибинних підробок» з використанням AI (deepfake) та інших фальсифікацій. Передавши AI згадані функції відділу діловодства суду і судді, скоротимо час судді-людині на виконання алгоритмічної роботи. Буде потрібно лише перевірити висновки AI і методику їх обчислення (отримання «машинного рішення»). Робота AI на поточному етапі можлива виключно в зв'язці з суддею-людиною за аналогією со-robot (коллаборативного робота, керованого людиною). Йдеться про комбіновану роботу AI в парі з суддею-людиною або під контролем у сфері юридично-машинної обробки і оцінки доказів як відомостей про факти, на яких сторони обґрунтовують свою позицію [142].

Важливою сферою використання AI у судовій діяльності є **обробка великих даних**, особливо в контексті доказового права. Адже тільки AI здатний швидко та ефективно обробити велику кількість даних та виокремити важливу інформацію, що має значення для справи.

Обсяг документів тільки в одній судовій справі може сягати десятка томів. Наприклад, у справі, яку розглядав Верховний Суд Великобританії у справі інвестиційного фонду Pyrrho Investments проти компанії-девелопера MWB Property суддя дозволив сторонам вдатися до технології комп'ютерного аналізу. Суддя мотивував своє рішення, пославшись на величезну кількість даних, які потрібно було проаналізувати: 17 мільйонів електронних документів, тобто вся електронне листування між компаніями [463].

У сучасному світі неможливо перебільшити значення big data. Набори даних у неймовірній кількості накопичені людством, навіть не будемо наводити останні цифри, оскільки обсяг інформації постійно зростає. Їх коректна обробка

для конкретних цілей допомагає бізнесу, науці, державам, і, навіть, президентам для перемоги у виборах.

В Україні існує вже багато платформ, які надають можливість ознайомлюватися із відкритими даними (це інформація органів влади, яка публікується у машиночитному форматі та є вільною для використання). Відкриті дані державних органів публікуються як цими органами (розпорядниками даних), так і зручними сервісами з доступом до різних наборів даних: платформи Міністерства фінансів України (наприклад, Портал e-data.gov.ua), Державний портал відкритих даних, YouControl. Опендатабот, Clarity Project тощо.

AI, на основі відкритих даних, може проаналізувати тисячі судових рішень та зробити короткий висновок із певного питання, на що звичайній людині потрібно у сотні разів більше часу.

Наприклад, AI під назвою LawGeex AI переміг 20 корпоративних юристів, що спеціалізуються на перевірці контрактів, в змаганні, метою якого було виявлення помилок в юридичних документах. Юристи і робот отримали для аналізу 5 угод про нерозголошення інформації. LawGeex AI коректно визначив 94% помилок – стільки ж, скільки найуспішніші біологічні юристи, при тому що середній людський показник склав 85%, а мінімальний – 67%. При цьому машина впоралася із завданням за 26 секунд, а люди працювали з документами в середньому по 92 хвилини [432].

Також AI допоможе виробити певні стратегії в суді, адже перед зверненням в суд зацікавлена особа (адвокат) зазвичай знайомиться із судовими перспективами справи, але у базах судових рішень мільйони судових документів – щоб їх обробити потрібні роки чи великий досвід. Але досвід може і не допомогти, адже судова практика в Україні дуже мінлива. AI у хвилини може обробити ці дані та видати систематизовані результати.

В юриспруденції вже запропоновано багато рішень щодо обробки юридичних даних. Спочатку вони пропонувались в США та постійно удосконалювались, навіть з'явилися спеціальні терміни «передбачене

правосуддя» (анг. predict courts decisions), «технології прогнозування» (анг. prediction Technology), «правосуддя на основі даних» (анг. data-driven justice).

Проекти Ravel Law [628] та Lex Machina [621], як і інші подібні проекти, були спрямовані на обробку конкретних кейсів судів, їх систематизацію для подальшого аналізу адвокатами, дослідниками тощо. Але названі проекти започаткували нову ідею судової аналітики, систематизувавши цитати, думки суддів, щоб адвокати могли виявити їх індивідуальну поведінку та логіку прийняття рішень.

Lex Machina також пропонує і використання AI для вибору користувачами адвокатів, проаналізувавши їх досвід. «Дізнайтеся, як судді думають, пишуть і керують» [621] – наголошується на сайті Lex Machina. Німецька програма Levertop читає, тлумачить правові тексти, а також навчається з кожним новим документом, при цьому розпізнає 20 мов і готує звіти [62].

У юридичних новинах та юридичних статтях також обговорюються різні програми, які дозволяють прогнозувати рішення судів, в тому числі наводяться позитивні приклади прогнозу рішень Верховного Суду США, ЄСПЛ тощо.

Можна навести багато інших прикладів, в тому числі й українські платформи. Так, в Україні Verdictum PRO [438] забезпечує прогнозування перемоги в суді на основі аналізу позовної заяви за допомогою AI. Необхідно завантажити позовну заяву, а прогнозування відбувається наступним чином: AI знаходить в базі судові рішення, по контексту і переліком нормативно-правових актів, виявлених в тексті позовної заяви або зазначених документів користувачем самостійно, які максимально збігаються з текстом позовної заяви. Результатом аналізу тексту позовної заяви є перелік судових рішень, які можуть бути прийняті в результаті надання такого типу позову. Звичайно, сервіс Verdictum PRO не гарантує результат прийняття такого ж рішення, як видає система [39].

Завдяки «комп'ютерним провісникам» юристи отримують можливість перевіряти і підкріплювати свої власні оцінки успішності результатів судових баталій, а довірителі приймають рішення про подачу позовів і скарг з дотриманням вимог до їх обґрунтованості та виваженості [109]. Однак не

можна сказати, що такі проекти є тенденцією лише останніх років: передумови для розвитку були закладені раніше. Адже без відкритого реєстру судових рішень, величезного сайту-агрегатора нормативно-правових актів (rada.gov.ua) просто неможливою була б навіть ідея реалізації чогось подібного [34].

Широко обговорювались у юридичних колах правила щодо автоматичної обробки даних судових рішень засобами AI у судочинстві Франції, що з'явилися у новій редакції ст. L111-13 Кодексу судової організації Франції: «... доступ до рішень, що виносяться судами, забезпечується на безкоштовній основі в електронній формі. Прізвища та імена фізичних осіб, що згадуються в рішенні, коли вони є сторонами в процесі або третіми особами, попередньо, до відкриття до них доступу, приховуються. У тому випадку, коли публікація рішення може завдати шкоди безпеці або праву на повагу до приватного життя таких осіб або їх оточення, також приховується будь-який елемент, який би дозволяв ідентифікувати особу сторін, третіх осіб, суддів або співробітників канцелярії суду. Дані про особу суддів і співробітників канцелярії суду не можуть в подальшому використовуватися в цілях або бути спрямованими на оцінку, аналіз, порівняння або реалізацію прогнозів, що стосуються результатів їх професійної діяльності, реальної або ж передбачуваної...». [589].

Ці норми з'явилися із прийняттям Закону № 2019-222 від 23 березня 2019 року про програмування та реформу правосуддя на 2018-2022 роки [622], в якому передбачено низку заходів спрямованих на модернізацію французького правосуддя, в тому числі дематеріалізацію правосуддя (розвиток портала SAUJ, платформи Justice.fr, обов'язкових альтернативних процедур розгляду спорів тощо).

Важлива роль AI у різного роду обробці даних суддею при розгляді справи (в рамках моделі, про яку ми писали вище – AI-помічник судді). Якщо створити для судді, за допомогою AI, можливість перевірки розрахунків пені, штрафів, строків, розміру боргу, «звичайних цін» тощо – це значно полегшить роботу суду при оцінці доказів.

Така програма має бути сертифікована та дозволена для використання суддею, що забезпечить можливість судді прямо посилатися у рішенні суду на

висновки такої програми. Щоб уникнути зловживань можна передбачити, що суддя зобов'язаний ознайомити учасників справи з висновками програми та запропонувати обґрунтувати свої заперечення. Якщо б така програма була інтегрована із базами даних інших державних органів, реєстрів та офіційної статистики, то ми би отримали надзвичайно потужний інструмент для запобігання обману суду з боку учасників процесу та, навіть, для стабілізації економічної ситуації в країні, збільшення її інвестпотенціалу. Створення такого «судового Супер-AI» стало б дійсно проривним з точки зору впровадження технологій. Судова система навряд чи впорається з такою задачею, але можливо зусиллями Мінцифри та різних приватних ініціатив це стало б можливим.

Для впровадження AI в судочинство необхідно забезпечити оцифровку всіх текстових документів, що надходять до суду в електронну машиночитну форму з дотриманням єдиних форматів і стандартів з можливістю їх подальшої трансформації в інші формати (наприклад, PDF, RTF, DO і DOCX) [142].

При обробці великих даних, яка стає все доступнішою із розвитком AI, необхідно дотримуватися правил обробки персональних даних, про що вже згадувалось у підрозділі 2.2. роботи, оскільки така обробка – один із найпотужніших інструментів втручання у приватне життя.

Таким чином, обробка великих даних є інструментом вдосконалення судової діяльності: в доказовій діяльності, судовій статистиці, пошуку останніх правових позицій Верховного Суду, висновків ЄСПЛ за заданою проблематикою тощо.

Впровадження IT у судочинство, а саме використання відкритих даних, дозволяє вирішити проблему **вільного доступу до електронних доказів** з боку суду та учасників процесу.

Хоча, звичайно, не зникає проблема встановлення достовірності електронних доказів, яка частково може бути вирішена засобами електронного судочинства, якщо ми розглянемо питання використання **блокчейн (анг. blockchain)** у судочинстві.

Блокчейн – інструмент, що може змінити державне управління у таких сферах, як нотаріат, біржа, правосуддя, ідентифікація особи і багато інших.

Блокчейн – це технологія розподіленої однорангової мережі загального користування, яка може зберігати інформацію про транзакції на постійній основі і без можливості її зміни, і яка захищена криптографічними засобами. Блокчейн забезпечує безпрецедентно високий рівень захисту інформації та дозволяє створювати повністю децентралізовані системи. Висока стійкість системи до атак дозволяє використовувати її в таких сенситивних сферах, як електронні фінанси, держзакупівлі, електронні бюджети. Чверть блокчейн-проектів світового рівня мають українське походження, саме тому Україна має потенціал для проведення досліджень цієї технології [500, с. 54-56].

Зазвичай новини про інновації у сфері ІТ приходять з США, але останнім часом все частіше такі новини продукує Китай. Наприклад, в Китаї вирішуючи труднощі отримання електронних доказів, зберігання доказів та їх посвідчення, запропоновано *інноваційний метод електронного зберігання доказів в Інтернеті*, заснований на великих даних, хмарних сховищах і технології блокчейн. Так, Верховний народний Суд Китаю створив «Єдину платформу народної судової блокчейн-конвенції» та застосував технологію блокчейн для розподіленого зберігання та боротьби з фальсифікацією доказів. Уніфіковану платформу побудовано на основі блокчейн, вона має 27 вузлів, таких як суди, національні центри обслуговування, багатосторонні посередницькі платформи вирішення спорів, нотаріальні контори та центри криміналістики [76].

Відмінні риси блокчейна, такі як відстеження, постаудит, запобігання підробки даних і високий рівень безпеки, використовуються таким чином, щоб достовірність електронних доказів значно підвищилася. Тому електронні докази, що збережені на платформі, можуть підтверджувати докази в майбутніх слуханнях.

У так званій «Білій книзі», яка презентована Верховним народним судом Китаю в грудні 2019 року, наведено приклад, коли Суд вперше застосував електронні докази, що зберігаються в блокчейні, надавши їм юридичної сили. Інтернет-суд Ханчжоу розглянув і визнав електронні докази, представлені позивачем у справі *Huatai v.Daotong*; факти порушення прав позивача збереглися на сторонній платформі у вигляді блокчейна [24].

Позивач, права якого порушив Huatai v.Daotong шляхом публікації об'єктів авторського права без дозволу, зібрав докази порушення через сторонню платформу для зберігання доказів, в якій завантажені відповідні дані як хеш-значення для bitcoin blockchain та Factom blockchain. У цій справі суд визнав, що технологія блокчейн, заснована на її характеристиці розподіленого сховища, механізму захисту від несанкціонованого доступу та відстеження, має переваги у фіксації, збереженні та вилученні електронних доказів, але суд все одно визначить достовірність електронних доказів відповідно до певних стандартів та процедури. У цьому випадку дані електронних доказів, що зберігаються у блокчейн мають чітке джерело, їх генерація та шлях передачі є визначеним, і це можна взаємно перевірити за допомогою знімків екрана веб-сторінок, інформацію про вихідний код та журнали. Тому генеруються достовірні електронні дані (рішення винесено 27 червня 2018 року Інтернет-судом Ханчжоу) [24].

Станом на березень 2021 року на китайську національну платформу судового блокчейна були завантажені 640 мільйонів фрагментів даних для зберігання судових доказів, і майже 2,5 мільйона з них – сертифіковані, відмічають дослідники. Якщо раніше для засвідчення змісту доказів у таких випадках, як порушення авторських прав, потрібно було звертатися до нотаріуса, тому що такі докази можна було легко стерти, якщо вони не були належним чином задокументовані, то тепер блокчейн може взяти на себе функції нотаріуса з блокування або документування доказів [587].

Важливо, що встановлено обов'язкову силу доказів blockchain у судових спорах. Функція боротьби з фальсифікацією дійсно захищає справжність доказів і значно зменшує труднощі суддів щодо виявлення доказів [76].

Це не лише розвідка та практика технології blockchain у судовій галузі, але також позитивний та інноваційний захід для забезпечення справедливості та покращення довіри до судових інстанцій. Наприклад, платформа підтримує верифікацію криміналістичних експертиз, фінансових, авторських прав тощо. З точки зору аналітиків, судовий blockchain може вирішити проблему достовірності щодо створення, зберігання, передачі та вилучення судових

електронних доказів. Можливо, це єдиний у світі *депозитарій судових електронних доказів* [71].

Також у липні 2020 року кілька судів в Китаї почали використовувати систему електронних замків на базі блокчейна для відстеження та опечатування нерухомості, недоторканність яких контролює суд. Суди можуть здійснювати відеоспостереження за опечатаною нерухомістю в режимі реального часу. Якщо будуть зафіксовані будь-які порушення, система автоматично повідомить про інцидент правоохоронним органам, вголос попередить зловмисника про юридичні наслідки проникнення в опечатаний об'єкт, сфотографує його і відправить фото на спеціальну платформу [136].

В Україні не пропонувалось поки серйозних законопроектів щодо запровадження технології блокчейн у державних реєстрах з боку державних органів, хоча розмови ведуться більше 5 років, особливо після відповідних ініціатив у Грузії.

Можна запропонувати запозичення досвіду Китаю у застосуванні блокчейн для зберігання доказів. Звичайно, що це складне технологічне рішення, але вже є апробована модель, яку можна запозичити. Вище ми пропонували надати доступ суддям до державних реєстрів, що можна реалізувати засобами ЄСІТС як окремий сервіс, що теж доволі складно з технологічної точки зору, але це було б надзвичайно ефективним інструментом для отримання судом релевантної та актуальної інформації щодо обставин справи. Реалізація ж цього сервісу за допомогою технології блокчейн дала б можливість отримати ще один надзвичайно ефективний інструмент – захист інформації від фальсифікацій. В українських реаліях суспільного життя вже давно констатується вченими та практиками розповсюджене явище – «обман суду», який навіть не особливо засуджується пересічними українцями. В умовах зберігання доказової інформації в такому блокчейні обман суду буде унеможливлений з питань, що вже підтверджені інформацією, що знаходиться у сховищі даних, наприклад, оцінка вартості нерухомого майна чи нотаріально завірений документ. Рейдерство, шахрайство та інші способи позбавлення майна фізичних та юридичних осіб, держави можна було припинити.

РОЗДІЛ 4.

ОСОБЛИВОСТІ ЗБИРАННЯ, ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ОЦІНКИ ЕЛЕКТРОННИХ ДОКАЗІВ

4.1. Особливості використання в процесі судового доказування інформації з мережі Інтернет

Мережа Інтернет є найбільшим у світі джерелом різноманітної інформації. Дуже часто можна почути, що якщо чогось немає в інтернеті, то цього не існує взагалі. Тому мережа Інтернет та нові технології істотно впливають на правила доказування та засоби доказування в суді.

Усе частіше у судовій практиці трапляються випадки подання до суду електронних доказів, отриманих з мережі Інтернет: відеозаписів з відеохостингу YouTube, постів у соцмережах, даних з різних веб-сайтів тощо. Тому веб-сторінка стала вже доволі звичним джерелом доказової інформації та об'єктом дослідження судом в процесі розгляду та вирішення цивільних справ.

Збір електронних доказів у мережі Інтернет таким чином, щоб вони були допустимими в суді, може виявитися надто складним завданням, якщо особа знає, як саме їх можна використати в процесі судового доказування, і якщо не вміє користуватися інструментами для їх належного процесуального оформлення.

«Учасники процесу досить часто не розуміють фізичних властивостей навіть електронних документів та докорінних їх відмінностей від паперових. Це обумовлено тим, що культура передання інформації на паперових носіях налічує понад 4 тисячі років, водночас електронний документ застосовується менш ніж півстоліття, і досі він не витіснив паперові носії. Електронні докази в першу чергу повинні відповідати поняттю доказів та вимогам до них, тому сторонам особливу увагу слід приділяти їх правильному отриманню та фіксації» [10].

Правове регулювання порядку використання веб-сторінок як доказів у цивільному судочинстві не можна вважати достатньо повним та досконалим, а

доктринальне підґрунтя відповідної процесуальної діяльності є далеким від стану завершеності. Науковці відзначають, що скріншоти веб-сторінки як доказ у судовому процесі можуть бути використані для фіксації: факту розміщення в Інтернеті інформації, що не відповідає дійсності або порушує ексклюзивні права; підтвердження факту поширення в Інтернеті інформації, що порушує авторські права; підтвердження невиконання або неналежного виконання договірних зобов'язань іншою стороною справи; іншої юридично значущої інформації, розміщеної в мережі Інтернет [611].

У судовій практиці використання даних веб-сторінок у процесі судового доказування найчастіше відбувається у справах про захист прав інтелектуальної власності та справах про захист честі, гідності та ділової репутації (так звані дифамаційні спори), адже мережа Інтернет все частіше стає бізнес-середовищем та середовищем для поширення недостовірної інформації або інформації приватного характеру. Як правило, суд цікавлять не лише самі дані з мережі Інтернет, а й факт їх перебування у вільному доступі, адже позивачі переважно звертаються до суду у зв'язку з тим, що йому було заподіяно шкоди саме фактом поширення відповідної інформації в мережі Інтернет. Якщо ж якісь електронні дані перебувають у мережі Інтернет, однак факт їх поширення у даній мережі не має для конкретної цивільної справи юридичного значення, отримання цих даних саме з мережі Інтернет позбавлене сенсу, адже до суду можна надавати або оригінал, або належним чином завірену копію електронного доказу. Якщо суд цікавлять самі дані, а не факт їх поширення в інтернеті, отримавши їх з інтернету суд не в змозі буде пересвідчитись, що вони дійсно відповідають оригіналу, тобто є достовірними. Виняток складають лише випадки, коли до суду надається інформація з офіційних веб-сайтів, яка розміщується на них саме з метою доведення цієї інформації до відома широкого кола осіб.

В юридичній літературі відзначається про існування трьох різних типів доказів в Інтернеті, які можуть бути предметом дослідження їх справжності: дані, розміщені на веб-сайті власником сайту, дані, розміщені на веб-сайті іншими за згодою власника, та дані, розміщені на веб-сайті іншими особами без

згоди власника. Загалом, перший тип є найбільш поширеним, другий тип часто включає учасників чат-руму або пости в Інтернет-сервісах типу Twitter, а третій тип охоплює публікації або іншу активність на веб-сайті, здійснену хакерами або іншими неідентифікованими особами [575].

Як правило, для встановлення особи, яка розмістила пост чи іншу інформацію на веб-сторінці у мережі Інтернет, необхідно встановити власника веб-сайту (веб-сторінки).

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про авторське право і суміжні права» від 23.12.1993 р. власник веб-сайту – особа, яка є володільцем облікового запису та встановлює порядок і умови використання веб-сайту. За відсутності доказів іншого власником веб-сайту вважається реєстрант відповідного доменного імені, за яким здійснюється доступ до веб-сайту, і (або) отримувач послуг хостингу.

Власник веб-сторінки – особа, яка є володільцем облікового запису, що використовується для розміщення веб-сторінки на веб-сайті, та яка управляє і (або) розміщує електронну (цифрову) інформацію в межах такої веб-сторінки. Власник веб-сайту не є власником веб-сторінки, якщо останній володіє обліковим записом, що дозволяє йому самостійно, незалежно від власника веб-сайту, розміщувати інформацію на веб-сторінці та управляти нею [291].

Нерідко на веб-сайті міститься повна інформація про їх власників, однак так буває не завжди. Як зазначається у п. 12 постанови Пленуму ВСУ від 27.02.2009 р. №1 «Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи» дані про власника веб-сайта можуть бути витребувані відповідно до положень ЦПК в адміністратора системи реєстрації та обліку доменних назв та адрес українського сегмента мережі Інтернет [365].

Відповідно до Розпорядження КМУ №447-р від 22 липня 2003 року «Про адміністрування домену «.UA», повноваження адміністратора системи реєстрації та обліку доменних назв та адреси українського сегмента мережі Інтернет покладено на Об'єднання підприємств «Український мережевий інформаційний центр». ОП «Український мережевий інформаційний центр»

надає довідки про власників веб-сайтів згідно Порядку надання послуг з проведення фіксації і дослідження змісту веб-сторінок у мережі Інтернет з видачею Експертних висновків, а також видачі довідок з відомостями про власників веб-сайтів або інформацією про їх встановлення від 22 листопада 2017 року, затв. Директором ОП «Український мережевий інформаційний центр» [294].

Цей Порядок регламентує процедуру надання департаментом «Центр компетенції» Консорціуму «Український центр підтримки номерів і адрес» послуг з проведення фіксації і дослідження змісту веб-сторінок у мережі Інтернет з видачею Експертних висновків, а також видачі довідок з відомостями про власників веб-сайтів або інформацією про їх встановлення (п. 1 Порядку).

Дослідниками виділяються декілька способів фіксації доказів, розміщених в мережі Інтернет: 1) огляд доказів судом за їх місцезнаходженням; 2) залучення спеціаліста з метою фіксування електронних доказів; 3) проведення експертного дослідження відповідними судовими експертами; 4) проведення протоколу огляду веб-сайту адвокатом; 5) подання паперової копії електронного доказу або роздруківки веб-сторінки (скріншот); 6) фіксація контенту, що міститься на веб-сайті, шляхом його збереження на відповідних носіях; 7) протокол огляду веб-сторінки нотаріусом; 8) проведення відеозапису процесу дослідження огляду соціальних мереж будь-якою заінтересованою особою; 9) допомога приватних компаній, які здійснюють фіксацію інформації, розміщеної на вебсторінках, станом на дату архівації; 10) запит до провайдера на отримання довідки – log-файлу [112].

Кожен із цих способів має свою специфіку і повинен використовуватися із врахуванням конкретних обставин справи, специфіки факту, що підлягає доказуванню, та характеристики самого веб-джерела.

Частіше сторони фіксують докази, розміщені в мережі Інтернет за допомогою експертів чи профільних установ, які надають послуги з проведення фіксації і дослідження змісту вебсторінок у мережі Інтернет, чи здійснюють самостійно з використанням електронних сервісів, а також із залученням третіх осіб (свідків) та створення протоколу огляду доказів. Адвокати радять

використовувати декілька варіантів фіксації одного доказу для зменшення ризиків при доказуванні у випадку знищення чи зміни електронного доказу. А також рекомендують подавати до суду електронні докази в електронній та паперовій копіях одночасно. Наприклад, інформацію з веб-сайту можна записати на диск, флеш-носій (веб-сторінки, посилання, фіксація), та окремо роздрукувати такі дані. Примірники доказів слід засвідчити електронним підписом та власним підписом, та залучити до матеріалів справи [18]. Ми можемо підтвердити, що це полегшує дослідження електронних доказів судом.

Взагалі маємо підвищувати культуру ділового електронного спілкування. Українські підприємці, які щодня комунікують із контрагентами, мають вчитися наперед передбачати необхідність в майбутньому підтверджувати факти укладання правочинів, не важливо чи укладаються одна угода чи тисяча – кожна така дія має певним чином фіксуватися. Вони мають навчитися ефективній досудовій переписці з іншою стороною для збирання доказової бази. При переписці електронною поштою мають обдуманно формулювати назву листа, текст, вести листування із відомої сторонам електронної скриньки. Можна також порадити вести запис своїх перемовин (за згодою іншої сторони), після перемовин складати короткий звіт про хід домовленостей та їх зміст тощо. При фіксуванні електронних доказів необхідно не забувати про їх правила, наприклад, роблячи скріншот захвачувати частину попереднього тексту, щоб довести цілісність тексту тощо. Такі дії не тільки корисні для сторін щодо ефективного захисту своїх прав, а й допомагають судді у винесенні справедливого рішення.

Окрему увагу слід звернути на порядок подання та надсилання доказів іншим учасникам справи. Суд може не взяти до уваги докази, які заздалегідь не надсилалися (не надавалися) іншим учасникам справи. Так, докази будуть вишиті з матеріалів справи за клопотанням іншої сторони, оскільки порушено порядок подання доказів [18].

Так, в ухвалі від 19.07.2021 №120/7746/21-а Вінницького окружного адміністративного суду зазначається, що згідно ч. 9 ст. 44 КАС України (із змінами, що внесені Законом України «Про внесення змін до деяких

законодавчих актів України щодо забезпечення поетапного впровадження Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи» від 27 квітня 2021 р.) у разі подання до суду документів в електронній формі учасник справи зобов'язаний надати доказ надсилання листом з описом вкладення іншим учасникам справи копій поданих до суду документів. Однак в порушення вказаних норм процесуального закону представник позивача, подавши позовну заяву в електронній формі через системи «Електронний суд», не додала до неї доказів надсилання її копії із додатками листом з описом вкладення Головному управлінню ДПС у Вінницькій області та Державній податковій службі України [477] (позовну заяву залишено без руху).

Процес збирання судових доказів та їх належного процесуального закріплення у матеріалах справи передбачає надання веб-сторінки як електронного доказу до суду. Веб-сторінка як електронний доказ може бути подана до суду в копії. Закон дозволяє подавати електронні докази в електронних або паперових копіях. Нормами чинного законодавства чітко не визначено, як повинна оформлюватись та завірятись електронна та паперова копії електронних доказів. У ЦПК лише вказується, що електронні копії мають бути засвідчені електронним цифровим підписом, прирівняним до власноручного підпису, а паперові копії посвідчуються у порядку, передбаченому законом (ч. 2 та 3 ст. 100 ЦПК). В судовій практиці склалися наступні правила оформлення копій веб-сторінок як електронних доказів. Електронна копія веб-сторінки оформлюється у форматі HTML-документа, до якого додається кваліфікований електронний підпис, що належить стороні, яка подає цей доказ, або адвокату як представнику сторони. У випадках, якщо для належного встановлення обставин справи для суду важливим є існування веб-сторінки у певному вигляді на конкретний момент часу, до її копії додається кваліфікована електронна позначка часу, оформлена кваліфікованим надавачем електронних довірчих послуг відповідно до вимог Закону України «Про електронні довірчі послуги» та постанови КМУ «Про затвердження вимог у сфері електронних довірчих послуг та Порядку перевірки дотримання вимог законодавства у сфері електронних довірчих послуг» від 7 листопада 2018 р.

№992. Електронна копія веб-сторінки як електронного доказу подається до суду на компактному електронному носії (CD-диску, флеш-накопичувачі, карті пам'яті тощо). Звичайно, найбільш зручним для суду варіантом є флеш-накопичувач чи CD-диск. Флеш-накопичувач може бути прочитаний будь-яким технічним пристроєм, який має USB-роз'єм. CD-диск (диск для лазерних систем зчитування) є дещо застарілою технологією і більшість сучасних комп'ютерів та ноутбуків уже не обладнані дисководами CD-ROM, однак суди обов'язково повинні мати відповідне обладнання, оскільки положення Інструкції про порядок роботи з технічними засобами фіксування судового процесу (судового засідання), затв. наказом ДСА 20.09.2012 р. №108, зобов'язують їх до цього. Водночас для зчитування електронної інформації з карти пам'яті потрібен спеціальний кард-рідер, який не в кожному суді може бути в наявності.

Паперова копія веб-сторінки як електронного доказу являє собою роздрукований на принтері скріншот цієї веб-сторінки.

Так, судова практика вже містить багато прикладів оцінки судами скріншотів, в тому числі з офіційного Інтернет-порталу СЕТАМ у справах стосовно продажу майна з публічних торгів (постанова Верховного Суду від 10 грудня 2019 р.), або скріншоту зі спеціалізованого програмного забезпечення підприємства у спорі з контролюючим органом щодо податкових накладних (постанова Верховного Суду від 14 травня 2020 р.) [258].

Н. Блажівська (суддя ВС) наводить цікавий приклад з практики КАС ВС у справі, в якій відповідачем виступало Держкомтелерадіо. Суд зазначив, що як доказ на підтвердження того, що ТОВ через інтернет-магазин здійснювало розповсюдження ввезених із території Російської Федерації друкованих видань, відповідач до матеріалів справи надав скріншот. Цей знімок підтверджує факт розповсюдження, оскільки містить опис, основні характеристики видавництва, рік видання, ціну книги, умови оплати і доставки, адресу і контакти. КАС ВС резюмував, що такий скріншот є електронним доказом у розумінні ст. 99 КАС України [449].

Натомість Н. Сакара (суддя ВС) наводить іншу практику та зазначає, що за загальним правилом роздруківки інтернет-сторінок (вебсторінок) не зараховуються як докази. Наприклад, у справі № 587/205/118 КЦС ВС дійшов висновку: *«Роздруківки Інтернет-сторінок (веб-сторінок), які є паперовим відображенням електронного документа, самі по собі не можуть бути доказом у справі. Такі роздруківки визнаються доказом у разі, якщо вони виготовлені, видані і засвідчені власником відповідного Інтернет-ресурсу або провайдером, тобто набувають статусу письмового доказу»*. Утім, посилаючись на відповідну судову практику, суддя зазначила, що як докази суди приймають скріншоти повідомлень із телефону, планшета, роздруківки з вайбера. Окрім того, часто (особливо в трудових справах) роботодавці подають фотографію монітора комп'ютера співробітника для того, щоб довести, що працівник у робочий час займався власними справами. *«Фотографія монітора комп'ютера не є електронним доказом, але ця інформація може враховуватися судами за умови, якщо учасник справи не поставить під сумнів надане фото і не попросить надати оригінал»* [449].

Незважаючи на те, що відповідно до ч. 3 ст. 100 ЦПК паперова копія електронного доказу не вважається письмовим доказом, вона засвідчується за тими ж правилами, що й копія письмового доказу (п. 5.27 ДСТУ 4163-2003), адже спеціального порядку засвідчення паперових копій електронних доказів нормами чинного законодавства не передбачено.

Неналежне процесуальне оформлення копії веб-сторінки призводить до того, що суд не приймає її до уваги як допустимий доказ. Наприклад, у рішенні Київського районного суду м. Одеси від 16.09.2020 року у справі №947/27452/19 за позовом про захист честі, гідності та ділової репутації суд відзначив: *«Долучені на сторінці формату А4 копія інтернет-сторінки з викладеним на ній текстом, що є у вільному доступі, не є доказами в розумінні статей 76, 77, 78, 79 ЦПК, так як не є достовірними даними, з яких можна встановити дійсні обставини, а також не є офіційними документами, достовірність інформації на зробленому фото не підтверджена. Отже, не є письмовим і електронним доказом і не є доказом розміщення публікації в*

інтернет мережі саме відповідачем. Публікація тексту на сторінці формату А4 сама по собі не є доказом причетності саме відповідача до її висвітлення» [404].

Однак не слід забувати, що суду надані дискреційні повноваження щодо оцінки конкретних доказів як окремо, так і у сукупності: керуючись ст. 100 ЦПК, суд за клопотанням учасника справи або з власної ініціативи може витребувати у відповідної особи оригінал електронного доказу, якщо було подано копію (паперову копію) електронного доказу. І тільки у разі, якщо оригінал такого електронного доказу не подано, а учасник справи або суд ставить під сумнів відповідність поданої копії (паперової копії) оригіналу, такий доказ не береться судом до уваги. Тут слід наголосити на тому, що наявність сумніву має бути обґрунтована стороною перед судом принаймні тими відомостями, що вже містяться у матеріалах справи (наприклад, суперечність між копіями веб-сторінки, поданою позивачем та відповідачем), або ж загальновідомими обставинами чи новими доказами. Тоді як суд може керуватися своїм внутрішнім розумінням достовірності такого роду доказів (наприклад, внаслідок наявного у судді життєвого досвіду, досвіду користування даним веб-сайтом чи програмами обробки зображень, маючи які суд може допускати наявність ознак невідповідності копії оригіналу) і не зобов'язаний доводити обґрунтованість такого сумніву перед учасниками справи.

Електронна копія веб-сторінки є фактично відтвореним візуальним аналогом програмного коду, який дозволяє зафіксувати сайт так, як його бачить користувач у конкретний момент часу. В подальшому таку копію можна відтворити на іншій пристрої навіть за відсутності Інтернет-з'єднання, що є суттєвою перевагою під час демонстрації доказів у суді, однак недоліком такого способу фіксації змісту є те, що не всі елементи сторінки можуть бути збережені на носій. Наприклад, якщо сторінка містить гіперпосилання на інші сайти, збережена копія не дозволить здійснити перехід на інший сайт в режимі офлайн (крім випадку, коли і такі копії сайтів будуть збережені на той самий носій). Слід відзначити, що з погляду інформативності паперова копія

електронного доказу поступається електронній копії, оскільки не здатна відобразити всієї повноти інформації з оригіналу. Зокрема, на неї неможливо проставити кваліфіковану електронну позначку часу, а дата завірення копії, зазначена стороною у справі або її адвокатом, не має того ж ступеня достовірності. Тому до суду краще надавати одночасно електронну та паперову копії. При цьому паперова копія надається, переважно, для зручності роботи з матеріалами справи. Крім того, електронна копія може містити у собі певні елементи, які будуть недоступні для дослідження у паперовому вигляді (наприклад, зміна вигляду курсора при наведенні на гіперпосилання на веб-сторінці, спливаючі меню та підказки, анімація елементів тощо). Паперова копія абсолютно непридатна як спосіб фіксації динамічних елементів веб-сторінки (відео- чи аудіозаписів).

Як паперова, так і електронна копії веб-сторінки як електронного доказу подаються до суду відповідно до порядку, встановленого ст. 83 ЦПК, тобто разом з позовною заявою, відзивом або поясненнями третьої особи, а якщо пізніше – то у встановлений судом строк разом з клопотанням про їх приєднання до матеріалів справи.

В окремих випадках подання до суду самої лише копії електронного доказу буває недостатньо. Відповідно до ч. 5 ст. 100 ЦПК якщо подано копію (паперову копію) електронного доказу, суд за клопотанням учасника справи або з власної ініціативи може витребувати у відповідної особи оригінал електронного доказу. Якщо оригінал електронного доказу не подано, а учасник справи або суд ставить під сумнів відповідність поданої копії (паперової копії) оригіналу, такий доказ не береться судом до уваги.

Викликає заперечення безальтернативність норми ч. 5 ст. 100 ЦПК, адже електронні докази, особливо ті, що знаходяться у мережі Інтернет, істотно відрізняються від письмових доказів, аналогічні положення щодо яких закріплені в ч. 6 ст. 95 ЦПК.

Ступінь достовірності копій може відрізнятись залежно від порядку їх завірення. Звичайно, якщо копія завірена стороною у справі або навіть її адвокатом, тобто заінтересованими, залученими у судовий спір особами,

достовірність такої копії може бути поставлена під сумнів. Однак значно менше сумнівів має виникнути у суду щодо достовірності копії, завіреної сторонньою спеціально уповноваженою на це особою (нотаріусом або кваліфікованим надавачем електронних довірчих послуг), навіть якщо одна зі сторін заперечує їх достовірність та наполягає на наданні оригіналу.

Так, у випадку з нотаріальною копією звичайно можлива ситуація, що після оформлення нотаріальної копії з оригіналом могли бути вчиненні певні юридичні дії. Адже оригінал міг втратити чинність, бути визнаний недійсним або майно, право на яке посвідчує даний документ, могло бути переоформлене на іншу особу вже після засвідчення копії нотаріусом. Тому чим давніша нотаріальна копія, тим більше може бути підстав сумніватися у її здатності підтверджувати реальну ситуацію на момент розгляду справи. Однак в існуванні оригіналу юридичного документа на момент оформлення його нотаріальної копії в тому вигляді, як це вбачається з такої копії, в суду немає підстав сумніватися. Так само й у випадку з копією електронного документа, оригінал якого знаходиться або знаходився в мережі Інтернет (наприклад, веб-сторінки), на копії якого кваліфікованим надавачем електронних довірчих послуг проставлено кваліфіковану електронну позначку часу. Кваліфікована електронна позначка часу має презумпцію точності дати та часу, на які вона вказує, та цілісності електронних даних, з якими ці дата та час пов'язані (ч. 1 ст. 26 Закону України «Про електронні довірчі послуги» від 05.10.2017 р. [313]. Тому навіть якщо на момент звернення до суду та розгляду справи інформація була видалена з веб сторінки, або навіть вся веб-сторінка чи весь веб-сайт перестали існувати (тобто з оригіналом суд не може ознайомитись), копія відповідної веб-сторінки чи іншого електронного доказу з мережі Інтернет, на якій проставлена кваліфікована електронна позначка часу, має зберігати юридичну силу та прийматися судом до уваги як допустимий електронний доказ обставин цивільної справи.

Якщо оригіналом електронного доказу є веб-сторінка, розміщена у мережі Інтернет, він вважається таким, що не може бути доставлений до суду. Як справедливо відзначила А. С. Штефан, щоб подати до суду оригінал веб-сайту

чи сторінки, необхідно вилучити з певного сервера жорсткий диск (чи декілька жорстких дисків) і доставити його до суду, при цьому доступ до всіх сайтів і сторінок, що містяться на цьому жорсткому диску (дисках), буде тимчасово втрачений. Тобто оригінал сайту чи сторінки неможливо подати до суду без припинення їх функціонування в мережі Інтернет. Якщо жорсткий диск сервера зберігає декілька різних сайтів чи сторінок, то їх функціонування також припиняється, що може завдати шкоди власникам цих сайтів (сторінок) [555, с. 78].

Тому до таких доказів за необхідності може бути застосовано процедуру *огляду доказу за його місцезнаходженням* (ч. 7 ст. 85 ЦПК). Дана процедура застосовується замість надання оригіналу електронного доказу до суду для того, щоб суд переконався, що зміст електронної чи паперової копії електронного доказу повністю відповідає оригіналу.

Огляд електронного доказу (веб-сторінки) за місцем його знаходження в мережі Інтернет може здійснюватися судом у звичайному порядку та в порядку забезпечення доказів. Різниця між цими двома процесуальними порядками полягає, в першу чергу, у процесуальних строках. Так, якщо сторона подала звичайне клопотання про огляд веб-сторінки за місцем її знаходження в мережі Інтернет, суд не обмежений якимись часовими рамками для розгляду даного клопотання, а отже може розглянути його у підготовчому засіданні або у судовому засіданні під час розгляду справи по суті. Заява про огляд веб-сторінки за місцем її знаходження в порядку забезпечення доказів має бути розглянута судом не пізніше п'яти днів з дня її надходження до суду. Така заява обов'язково оплачується судовим збором та розглядається судом з урахуванням положень ст.ст. 116-119 ЦПК.

В окремих випадках суди відмовляють у здійсненні огляд веб-сторінки за місцем її знаходження в мережі Інтернет, посилаючись на те, що *«будь-яких сумнівів щодо ідентичності наданих копії відносно оригіналів, що розміщені на веб-сайті, на даний момент сторонами не висловлено. Отже, представником позивача не наведено достатнє обґрунтування необхідності огляду цього доказу»* [134].

Слід зауважити, що до вирішення питання про огляд веб-сторінки за місцем її знаходження в мережі Інтернет або відмову у здійсненні такого огляду слід підходити виважено. Необхідно враховувати властивість електронних даних, на яку цілком справедливо вказують окремі дослідників, а саме, їх легку змінюваність [156, с. 50]. Особливо це стосується інформації, розміщеної в мережі Інтернет. Якщо учасник справи, який подає електронний доказ до суду, не є власником веб-сайту чи веб-сторінки, на якій розміщені електронні дані, він не здатен їх контролювати, а отже не може запобігти їх зміні або видаленню. Тому якщо вимога про огляд веб-сторінки за місцем її знаходження в мережі Інтернет спрямована до суду у формі заяви про забезпечення доказів, у якій міститься належне обґрунтування наявності підстав припускати, що засіб доказування може бути втрачений (дані можуть бути видалені), суди повинні здійснювати такий огляд.

Для прикладу, публікація у Facebook може бути видалена автором у будь-який момент, а повідомлення у Messenger, Telegram, Viber або WhatsApp можуть бути видалені одним із співрозмовників, що матиме наслідком видалення для усіх учасників чату. При цьому, відновити видалені повідомлення буде неможливо або вкрай складно. Наприклад, месенджер Telegram безповоротно видаляє як зміст повідомлень, так і слід його надсилання, WhatsApp видаляє лише зміст, але теж безповоротно. Схожа технологія застосовується у Viber, при цьому, технічна підтримка сервісу може надати інформацію лише про факт надсилання повідомлень чи здійснення дзвінків із зазначенням дати і часу, але не їхній зміст. До того ж, така послуга буде платною та надається лише після процедури верифікації власника акаунту. З цих причин, часто суди, за клопотанням однієї зі сторін, вживають заходів до забезпечення таких доказів шляхом їх огляду у судовому засіданні з портативних пристроїв зацікавлених сторін (наприклад, огляд доказів судом за посиланням в мережі Інтернет; огляд дописів користувача у соціальні мережі Facebook та LinkedIn; чи огляд повідомлень у месенджері Viber) [258].

З огляду на зазначене спеціалісти не рекомендують для ділового листування використовувати соціальні мережі на кшталт Facebook та

месенджерів Viber, Telegram чи WhatsApp. Користування електронною поштою з офіційними доменами компаній-контрагентів є доцільним, оскільки дозволяє, по-перше, зберегти зміст повідомлень незалежно від волі інших, а по-друге, довести приналежність електронної адреси певному конкретному адресату [258].

Водночас, у здійсненні огляду веб-сторінки судом, як правило, немає потреби, якщо до суду надано експертний висновок ОП «Український мережевий інформаційний центр», оформлений відповідно до встановлених вимог за результатами проведеної фіксації і дослідження змісту веб-сторінки у мережі Інтернет, який відображає зміст відповідної веб-сторінки та підтверджує наявність відповідних інформаційних матеріалів у вільному доступі в мережі Інтернет на конкретний момент часу.

Отже, веб-сторінка може бути використана як доказ у суді у випадках, коли для правильного вирішення цивільної справи по суті для суду важливо встановити, окрім іншого, факт поширення відповідної інформації в мережі Інтернет (наприклад, у справах про захист прав інтелектуальної власності та справах про захист честі, гідності та ділової репутації тощо). В іншому разі відповідні електронні дані не матимуть для суду доказової цінності, крім випадків, коли до суду надається інформація з офіційних веб-сайтів, яка розміщується на них саме з метою доведення цієї інформації до відома широкого кола осіб.

У зв'язку з тим, що відповідно до ч. 1 ст. 26 Закону України «Про електронні довірчі послуги» від 05.10.2017 р. №2155-VIII кваліфікована електронна позначка часу має презумпцію точності дати та часу, на які вона вказує, та цілісності електронних даних, з якими ці дата та час пов'язані, пропонується надати судам можливість приймати копії електронних даних, до яких додана кваліфікована електронна позначка часу, як допустимий доказ, який підтверджує факт існування відповідних даних на конкретний момент часу та цілісності відповідних даних, навіть за умов, що суд з об'єктивних причин не в змозі ознайомитись з оригіналом, зокрема, у випадках видалення відповідних електронних даних з мережі Інтернет. Водночас, факт знаходження цих даних у

вільному доступі в мережі Інтернет має бути підтверджений іншими доказами, зокрема, експертним висновком департаменту «Центр компетенції» Консорціуму «Український центр підтримки номерів і адрес», оформленим відповідно до встановлених вимог за результатами проведеної фіксації і дослідження змісту веб-сторінки у мережі Інтернет.

Однак подання копії електронного доказу (як на паперовому, так і на електронному носії), його огляд за місцезнаходженням можливе лише у випадку існування такого доказу на момент засвідчення, огляду. А враховуючи легкість видозміни чи видалення веб-сторінок, постає питання, чи можливо належним чином дослідити докази, розміщені в мережі Інтернет ретроспективно чи у динаміці. Деякі сайти можуть надавати таку можливість, однак зазвичай функції архівування сторінок на веб-сайтах не передбачено, тому сторони можуть використовувати під час доказування архівні версії сайту чи веб-сторінки, які були створені іншими суб'єктами.

Наприклад, пошукова система Google автоматично створює кешовану копію кожної веб-сторінки на випадок, якщо вона стане недоступною. Особливістю такої «копії» є те, що вона відображає сторінку станом на визначену дату, а отже поточна версія веб-сторінки може відрізнятись. Слід також пам'ятати, що дана пошукова система дозволяє за певних умов видаляти веб-сторінки з пошуку, видаляти застарілий контент як з власних сайтів, так і зі сторонніх сайтів [130], а тому відсутність кеш-копії веб-сторінки не завжди означатиме, що її взагалі не існувало.

Інший агрегатор архівних версій веб-сторінок – Wayback Machine – індексує загальнодоступні веб-сторінки та створює «цифрову копію Інтернету» в дослідницьких та культурних цілях. Правила користування сервісу наголошують на тому, що архів не несе відповідальності за повноту, точність, актуальність чи легальність розміщеного контенту відповідно до законодавства країни користувача сайту, колекція надається у вигляді «як є», а користувач погоджується із усіма ризиками використання контенту веб-архіву. Архів не гарантує, що виявлені помилки будуть виправлені, однак може видаляти збережену інформацію, в тому числі, якщо вона порушує авторське право [614].

Особливістю такого сервісу є те, що він дозволяє користувачам самотійно «архівувати» веб-сторінки, вказавши відповідне гіперпосилання на неї, визначати рівень видозмінюваності веб-сторінки за певний проміжок часу. Однак охоплення архівованих веб-сторінок не є повним (оскільки алгоритми сайту самотійно визначають значимість кожної веб-сторінки), проміжки часу між версіями однієї сторінки можуть бути значними і не відображати усіх змін, які відбувалися із такою веб-сторінкою, а сама веб-сторінка архівується у «полегшеному вигляді», а тому деякі елементи, зображення та відео зазвичай не зберігаються, а отже неможливо говорити про ідентичність архівованої копії веб-сторінки її оригіналу.

Варто враховувати, що однакова судова практика ще не склалась. Сервіси «Internet Archive: Wayback Machine» або www.archive.org та інші аналогічні сервіси для фіксації та дослідження змісту веб-сторінок використовуються та зазвичай суди *приймають такі відомості як належний та допустимий доказ* (Рішення Апеляційного суду м. Києва від 15.01.2013 р. у справі №22-ц/796/669/2013). Однак інколи суди відмовляють у задоволенні клопотання про долучення їх до матеріалів справи на підставі, що сторона *«не надала суду докази достовірності доказів»* (справа №71673077). Зокрема, дані з цього ресурсу успішно використовують як докази суди США (Eltgroth D. Best Evidence and the Wayback Machine: Toward a Workable Authentication Standard for Archived Internet Evidence) [219].

Отже, процесуальне законодавство не виключає використання відомостей з веб-архівів у якості доказів. Оскільки сам веб-архів є самотійним сайтом, подання інформації з нього відбувається за загальними правилами, передбаченими для подання копії доказів, розміщених в мережі Інтернет. В той же час, суд має враховувати особливості функціонування таких веб-архівів, правила користування ними, а й відповідно – вирішувати питання про відповідність таких похідних доказів обставинам справи.

Крім архівних копій веб-сторінок доказове значення можуть мати і log-файли.

Сутність витребування електронних доказів в інтернет-провайдерів як способу збирання доказів полягає в тому, що будь яка інформація, яка передається завдяки інформаційно-комунікаційних систем, зберігається на спеціальних технічних носіях (серверах) та також в спеціальному вигляді (log-файли). Фактично цей спосіб збирання доказової інформації використовується під час розслідування кримінальних правопорушень шляхом проведення відповідних негласних слідчих дій. Аналогічний спосіб збирання доказів можливо було б використовувати в порядку застосування ст.133 ЦПК та забезпечити докази шляхом витребування в інтернет-провайдера log-файлів, які зберігаються на електронних носіях – серверах [254, с. 57].

Але треба враховувати, що log-файли які являють собою технічний журнал хронологічної реєстрації подій, з якого можна отримати службову інформацію програми чи веб-сайту, наприклад (IP-адресу комп'ютера користувача, час та тривалість відвідування сайту, дії з веб-сторінками, програмне забезпечення та дані про пристрій, що використовувалися для доступу користувачем тощо). Тому можливість їх безпосереднього сприйняття людиною, хоч вони і мають текстову форму, значно обмежена, адже кожен файл може одночасно реєструвати тисячі показників, а тому відомості, що містять такі файли, досліджуються в результаті проведення експертного дослідження.

4.2. Особливості використання в процесі судового доказування інформації з смс-повідомлень, месенджерів, електронної пошти та соціальних мереж

Людство з давніх часів цікавили способи швидкої передачі інформації на далекі відстані. Засоби передачі повідомлень постійно розвивались та прискорювались. Історії відомі різні способи передачі інформації на далекі відстані: усні або письмові повідомлення передавались через листоношів, посланців, поштові відправлення здійснювались за допомогою різноманітних транспортних засобів. Одним з найвідоміших бігунів, який передав важливе повідомлення, був грек Фідіппід, який за легендою приніс звістку до Афін про перемогу греків над персами в битві при Марафоні (490 р. до н. е.). Для

передачі повідомлень на менші відстані було вигадано безліч способів: жестовий або символічний (сигнали могли передаватись за допомогою різних рухів, запалювання вогнища, запуску сигнальної ракети у повітря тощо), звуковий (за допомогою крику чи різних допоміжних засобів: дзвони, гонг, барабан, трембіта тощо) з використанням тварин (найбільш відомий спосіб – голубина пошта) та ін. Н. Ротшильд заробив £40 млн (біля £72,7 млрд за сьогоднішнім курсом), оскільки ввечері 18 червня 1815 року він вже мав інформацію, що Наполеон програв при Ватерлоо, а не через три дні, як інші (він почав продавати на біржі свої облігації, а тому всі вирішили, що французи виграли та почали продавати теж, після обвалу ринку Ротшильд скупив усі акції задарма). Швидкість отримання інформації завжди цінувалось людьми.

Протягом тривалого часу швидкість поштових повідомлень залежала від швидкості транспорту, яким вони могли передаватись (наземний, морський, повітряний). Усе змінилося зі створенням електронних засобів передачі інформації. Серед перших таких засобів був винайдений у XIX столітті телеграф, який майже миттєво передавав повідомлення на далекі відстані. У XX столітті швидкий розвиток ІТ створив практично необмежені можливості для миттєвої передачі інформації в будь-яку точку цивілізованого світу за допомогою електронних повідомлень. Електронне повідомлення стало зручним і дуже поширеним способом обміну інформацією і тому його все частіше використовують в процесі судового доказування для встановлення судами обставин справи. Тому природньо, що в ч. 1 ст. 100 ЦПК електронне повідомлення назване серед видів електронних доказів.

На сьогодні обмін електронними повідомленнями може здійснюватися з використанням великої кількості різноманітних сервісів. Кожен спосіб передачі електронних повідомлень має свої особливості. Тому залежно від засобів їх передачі електронні повідомлення поділяються на такі види:

1. Електронні повідомлення, передані за допомогою стільникового зв'язку у стандарті GSM: SMS-повідомлення, MMS-повідомлення, голосові повідомлення.

2. Електронні повідомлення, передані за допомогою мобільних додатків-месенджерів: Viber, WhatsApp, Telegram тощо.
3. Електронні повідомлення, передані за допомогою електронної пошти.
4. Електронні повідомлення, передані в соціальних мережах.
5. Електронні повідомлення, передані з використанням інших сервісів у мережі Інтернет.

За формою передачі інформації в електронному повідомленні вони поділяються на: текстові, графічні, звукові, відео-повідомлення, комбіновані.

Важливо розуміти, що до електронних повідомлень не пред'являються ті ж вимоги, що встановлені для електронних документів положеннями Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг» від 22.05.2003 р. Тобто, за загальним правилом, для того, щоб електронне повідомлення мало юридичну силу електронного доказу, його оригінал не обов'язково повинен бути скріплений електронним підписом.

Це розширює коло можливостей щодо використання електронних повідомлень в процесі судового доказування, адже переважна більшість таких повідомлень не скріплюються електронними підписами. Водночас відсутність електронного підпису ускладнює завдання ідентифікації особи відправника електронного повідомлення у випадках, якщо одна зі сторін судового спору заперечує свою участь в електронній переписці.

Так, в одній з цивільних справ, де стороною було використано як доказ SMS-переписку, суд відзначив, що *з роздруковки такої переписки не можливо зрозуміти між ким вона відбувалася, які були домовленості та взагалі про що відбувалися ці домовленості, а наявність у СМС повідомленні карткового рахунка на ім'я певної особи не свідчить, що між сторонами склалися договірні правовідносини* [414]. В іншій справі суд також дійшов висновку, що *роздруковка SMS-переписки не може слугувати доказом правовідносин, які виникли між сторонами з приводу позики коштів, так як вказана роздруковка виготовлена позивачем, не містить посилань на абонентські номери, їх власників. Крім того, суду не надано доказів, що така переписка в дійсності мала місце* [135].

Ідентифікація учасників електронної переписки з використанням сервісів стільникового зв'язку у стандарті GSM, а також більшості месенджерів (переважно месенджери, такі як Viber, WhatsApp, потребують при встановленні та активації прив'язки до номера телефону, однак є й такі, що цього не потребують; прикладом може слугувати Skype, у якому ідентифікація абонента за номером телефону не є обов'язковою) пов'язана зі встановленням власника номера телефону. Інколи доведення факту належності номеру телефону конкретній особі може стати проблемою, у чому можна переконатись, аналізуючи судову практику [424], адже якщо абонентський номер обслуговувався в конкретний період у мережі рухомого (мобільного) зв'язку на умовах без укладання договору про надання телекомунікаційних послуг в письмовій формі та без реєстрації абонента у оператора, такий оператор не зможе надати інформацію про особу, якій належить зазначений номер телефону, ні на адвокатський запит, ні на запит суду [534].

Відповідно до встановленого правила розподілу обов'язків (тягаря) доказування, кожна сторона повинна довести ті обставини, на які вона посилається як на підставу своїх вимог або заперечень, крім випадків, встановлених ЦПК (ч. 3 ст. 13, ч. 1 ст. 81 ЦПК). Тому якщо стосовно авторства електронного повідомлення між сторонами цивільного процесу виникає спір, саме на стороні, яка посилається на факт направлення повідомлення як на підставу своїх вимог чи заперечень, лежить тягар доказування як самого факту відправлення електронного повідомлення конкретного змісту, так і осіб відправника й одержувача такого електронного повідомлення.

Як правило, суди не приймають як достовірний доказ належності номеру телефону конкретній особі, записаній під певним іменем у телефоні співрозмовника, адже в своєму телефоні особа може підписати будь-який номер будь-яким іменем [399].

Належність телефонного номеру конкретній особі може бути встановлена за допомогою різних доказів:

1. Письмових доказів. Наприклад, якщо особа у різних документах (анкетах, заявах за місцем роботи чи навчання, процесуальних документах

тощо) особисто вказувала даний телефонний номер як власний контактний номер телефону.

2. Показань свідків. Свідки можуть підтвердити під час допиту в судовому засіданні, що даний номер телефону належить конкретній особі, і що вони зв'язувались з цією особою саме за даним номером.

3. Електронних доказів. Наприклад, контактні номери телефонів часто вказуються на офіційних сайтах фізичних та юридичних осіб, їх особистих сторінках у соціальних мережах (якщо достовірно встановлено належність сторінки конкретній особі), у різних електронних реєстрах (наприклад, Єдиному державному реєстрі юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань) тощо.

В окремих випадках сторона судового спору може, *не заперечуючи того факту, що саме їй належить телефонний номер, з якого було направлено повідомлення, стверджувати, що до цього телефону мають доступ різні особи (наприклад, члени сім'ї)* [420], а отже конкретне повідомлення могло бути направлено будь-ким з них. Суди повинні скептично ставитись до таких тверджень. Якщо було достовірно встановлено, що електронне повідомлення направлено з номера, який належить конкретній особі, то направлення даного повідомлення цією особою повинно презюмуватись. Тобто саме на власника телефонного номеру в такому випадку покладається тягар доказування суду того факту, що електронне повідомлення було відправлено не ним, а іншою особою.

В судовій практиці нерідко виникає необхідність встановлення учасників електронної переписки через електронну пошту. Д. М. Моїсеєнко називає такі способи доказування в суді особи власника конкретної адреси електронної пошти: 1) за назвою електронної скриньки (нерідко у назві поштової скриньки використовується ім'я та/чи прізвище її володільця); 2) шляхом надання запиту до компанії, яка надає поштовий сервіс; 3) через показання свідків; 4) шляхом надання письмових доказів (документи, в яких особа зазначала адресу власної електронної пошти); 5) шляхом визнання особою в суді факту належності їй конкретної електронної скриньки [224, с. 58].

З метою вирішення проблеми ідентифікації сторін листування електронною поштою неодноразово здійснювалися спроби запровадження офіційної електронної адреси. Одна із останніх законодавчих ініціатив – Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України (Господарського процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства, Цивільного кодексу України) для забезпечення використання офіційної електронної адреси №3860 від 16.07.2020 р. [374] та Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо присвоєння та використання офіційної електронної адреси №3861 від 16.07.2020 р. [375]. Зокрема, пропонується, що під час оформлення чи обміну паспорта громадянина України особі автоматично присвоюватиметься офіційна електронна адреса та буде забезпечено доступ до такої адреси, юридичні особи ж будуть зобов'язані вказувати електронну адресу під час реєстрації створення чи під час внесення змін до ЄДРПОУ.

Звісно, це б полегшило ідентифікацію осіб у листуванні, що здійснюється з офіційних електронних адрес, однак не вирішує проблем встановлення осіб, що використовують неофіційні електронні адреси. В той же час, недоліки законопроекту є очевидними: примусова прив'язка електронної адреси не забезпечує особам доступу до ресурсів електронної пошти (через відсутність технічного обладнання, доступу до мережі тощо) та не гарантує належного захисту персональних даних осіб.

Як вбачається з вищенаведеного переліку, засоби доказування належності адреси електронної пошти конкретній особі практично ті самі, що й засоби доказування належності особі телефонного номера. Однак є й відмінності. Так, у випадку з телефонним номером компанія надавач послуг мобільного зв'язку в більшості випадків не має інформації щодо анкетних даних конкретних абонентів. Таку інформацію можна в неї отримати лише якщо відповідні послуги у конкретний період часу надавалися на підставі письмового договору з абонентом. У випадку з електронною поштою реєстрація електронної скриньки може передбачати необхідність зазначення персональних даних користувача: імені, дати народження, міста проживання тощо. Водночас, якщо оператор

мобільного зв'язку володіє інформацією про абонента, ця інформація завжди є достовірною, адже при укладанні письмового договору абонент надає документи, які підтверджують його особу, тоді як під час реєстрації електронної скриньки користувач сам вносить про себе анкетні дані, які компанією, що надає поштовий сервіс, не перевіряються, а отже ризик внесення недостовірних даних є значно вищим.

Не можна ігнорувати й можливість неправомірного втручання в роботу поштової скриньки та направлення електронного повідомлення з електронної пошти сторонньою особою, якщо пароль доступу до неї виявився ненадійним та був зламаний або відомий іншим особам (колишнім чи теперішнім членам сім'ї, друзям, колегам по роботі тощо). Однак в такому разі тягар доказування цього факту (факту направлення електронного повідомлення сторонньою особою) покладатиметься на власника поштової скриньки.

Певні проблеми виникають і у випадку необхідності ідентифікації авторів переписки у соціальних мережах. Можливість реєстрації в соціальній мережі не лише під власним іменем, а й під чужим іменем або під «ніком» створює перешкоди для достовірного встановлення судом автора електронного повідомлення у випадках, якщо сторона судового спору заперечує реєстрацію нею відповідного акаунту у соціальній мережі. Варто зауважити, що незважаючи на можливість реєстрації у соціальній мережі під чужим іменем, все ж шляхом аналізу наповнення акаунту можна доволі достовірно встановити його власника. Так, якщо акаунт зареєстрований досить давно (за півроку-рік або більше до направлення електронного повідомлення) під іменем конкретної особи, і ним протягом всього часу активно користувалися: на ньому викладені фотографії цієї особи, інша ідентифікуюча інформація про неї, можна цілком упевнено стверджувати, що акаунт у соціальній мережі зареєстрований саме цією особою.

Ще однією практичною проблемою, пов'язаною з використанням електронних повідомлень у процесі судового доказування, є необхідність дотримання судом прав учасників електронної переписки на недоторканість приватного життя.

Як справедливо відмічає Р. В. Пожоджук, інформація про особисте і сімейне життя особи є конфіденційною, а право на недоторканність приватного життя є одним із основоположних прав людини та може бути порушено виключно у чітко визначених законом випадках і за наявності конкретних умов [268, с. 98].

Відповідно до ст. 31 Конституції кожному гарантується таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції. Винятки можуть бути встановлені лише судом у випадках, передбачених законом, з метою запобігти злочину чи з'ясувати істину під час розслідування кримінальної справи, якщо іншими способами одержати інформацію неможливо.

Реалізація означеної конституційної норми у цивільному процесі відбувається через положення ч. 8 ст. 7 ЦПК, відповідно до яких особисті папери, листи, записи телефонних розмов, телеграми та інші види кореспонденції можуть бути оголошені у судовому засіданні лише за згодою осіб, визначених Цивільним кодексом України. Аналогічне правило міститься й у ст. 236 ЦПК. Тобто положення процесуального законодавства відсилають до норм ЦК, відповідно до ч. 2 ст. 306 якого листи, телеграми та інші види кореспонденції можуть використовуватися, зокрема, шляхом опублікування, лише за згодою особи, яка направила їх, та адресата. Якщо кореспонденція стосується особистого життя іншої фізичної особи, для її використання, зокрема шляхом опублікування, потрібна згода цієї особи.

Під дію наведених положень чинного законодавства цілком підпадають електронні повідомлення.

На думку представників адвокатського середовища це робить вкрай утрудненим доказування у ряді специфічних категорій справ, зокрема про захист честі, гідності та ділової репутації, а також сімейних спорів. Проте, приєднання до матеріалів справи такого листування є законним і без дозволу його учасників, якщо зміст повідомлень містить належні докази. Такий висновок підтверджується судовим рішенням, де через припущення незаконного характеру дій з подачі клопотання про приєднання доказів у справі

про визначення місця проживання дітей був поданий позов про захист честі та гідності, який залишився без задоволення. Рішенням Ленінського районного суду м. Миколаєва від 05 квітня 2019 року у справі №488/789/19 констатовано, що *«В додатках до відзиву містилися роздруківка листування (переписка) через месенджер «Viber» між ОСОБА_1 та ОСОБА_2, яка в порядку ст. 236 ЦПК України, яка судом не досліджувалась у відкритому судовому засіданні та їм не надавалась оцінка при винесенні рішення суду»*. Отже сам факт подачі їх в судові засідання стороною справи не потягнуло за собою порушення права на розголошення таємниці кореспонденції, а також на повагу до честі та гідності. В обґрунтування останнього суд зауважив, що *«скріншоти листування не містили будь-якої принизливої, інтимної, чи непристойної інформації, а є звичайною перепискою між батьками дітей, якою батьки визначають між собою питання щодо виховання дітей, матеріальні питання, з'ясовують моменти про спілкування з дітьми, тощо...»*. Отже, при системному аналізі норм про таємницю кореспонденції впливає, що згода її авторів потрібна лише для оголошення та дослідження судом цієї інформації в судовому засіданні. Подібних заборон для подачі клопотання про приєднання цих доказів до матеріалів справи законодавство не містить. За певними категоріями справ є доцільним сам факт подачі такого клопотання, в процесі якого адвокат має можливість принаймні поверхнево прокоментувати зміст листування, через оголошення власного клопотання [251, с. 109].

Така думка викликає заперечення, адже якщо доказова інформація міститься в електронних повідомленнях приватного характеру, її можна використати у судовому процесі лише за згодою усіх учасників електронного листування (як відправника, так і одержувача). За наявності заперечень з боку хоча б одного з них таке електронне листування не може бути використано як доказ у суді, а якщо все ж таки буде подано до суду, не повинно прийматися судом до уваги при ухваленні рішення, оскільки вважатиметься недопустимим доказом.

Якщо сторони не заперечують проти використання особистого листування в суді, то частіше суд презюмує конклюдентну згоду сторони, що мала б бути

незацікавленою у розголошенні особистої інформації, та не заперечує проти приєднання таких доказів. Такі правила стосуються лише приватної кореспонденції та не поширюються на ділову електронну переписку [251, с. 109].

Використовуючи електронне повідомлення як доказ у суді, важливо дотримуватися встановленого процесуального порядку подання його до суду. Оскільки електронне повідомлення є різновидом електронних доказів, на нього поширюються положення ст. 100 ЦПК. До суду може бути надано як електронну, так і паперову копію електронного повідомлення. За необхідності суд може оглянути оригінал електронного повідомлення, який міститься на мобільному пристрої або безпосередньо в мережі Інтернет.

1. На відміну від електронних документів, для електронних повідомлень нормами чинного законодавства не передбачено такого обов'язкового реквізиту як електронний підпис. Тому навіть якщо оригінал електронного повідомлення не скріплений електронним підписом, він може бути використаний як електронний доказ у суді.

2. Тягар доказування авторства електронного повідомлення покладається на особу, яка посиляється на факт направлення повідомлення як на підставу своїх вимог чи заперечень. У випадках наявності заперечень з боку сторони судового процесу таке доказування є доволі складним завданням та вимагає від адвоката ретельного підходу до формування доказової бази.

3. Відправником електронного повідомлення вважається власник номера телефону, реєстрант електронної скриньки, акаунту у соціальній мережі чи іншого електронного сервісу, з використанням якого було відправлене електронне повідомлення. Якщо судом було достовірно встановлено, що електронне повідомлення відправлене з номера телефону, електронної скриньки, акаунту в соціальній мережі, іншого електронного сервісу який належить конкретній особі (якщо реєстрантом є конкретна особа), то направлення даного повідомлення цією особою повинно презюмуватись. Саме на неї покладається в такому випадку тягар доказування суду того факту, що електронне повідомлення було відправлено іншою особою.

4. Існує широке коло доказів, за допомогою яких можна довести в суді належність номера телефону, електронної скриньки, акаунту в соціальній мережі конкретній особі (письмові докази, електронні докази, показання свідків). Такі докази, переважно, є непрямыми, а тому повинні використовуватись у сукупності, тим самим підвищуючи достовірність встановлюваних за їх допомогою обставин справи.

5. Електронне повідомлення приватного характеру може бути використано як доказ у суді лише за згодою усіх учасників електронного листування (як відправника, так і одержувача). За наявності заперечень з боку хоча б одного з них таке електронне повідомлення не може бути використано як доказ у суді, а якщо все ж таки буде подано до суду, не повинно прийматися судом до уваги при ухваленні рішення, оскільки вважатиметься недопустимим доказом.

4.3. Перевірка електронних доказів за допомогою висновків експертів

Експертна діяльність у сфері комп'ютерних технологій перебуває у стані стрімкого розвитку. Все частіше спеціальні знання фахівців-комп'ютерників, програмістів стають затребувані не лише у процесі розслідування кіберзлочинів, а й при вирішенні судами цивільних справ у спорах, пов'язаних із захистом прав інтелектуальної власності на програмні продукти, використанням чужих торгівельних марок чи інших об'єктів права інтелектуальної власності або поширенням недостовірної інформації у мережі Інтернет та багатьох інших цивільних справах, де відбувається використання доказової інформації в електронній формі.

Питання судової комп'ютерно-технічної експертизи досліджувалися переважно науковцями, які працюють у галузі кримінального права та процесу, а проблематика використання висновків судової комп'ютерно-технічної експертизи у цивільних справах залишається поза увагою вчених, що й зумовлює актуальність теми запропонованого дослідження. Комп'ютерно-технічна експертиза є різновидом інженерно-технічної експертизи та може здійснюватись як фахівцями державних науково-дослідних установ судових

експертиз, так і фахівцями, які не є працівниками державних спеціалізованих установ, однак мають свідоцтво про присвоєння кваліфікації судового експерта та можуть здійснювати судово-експертну діяльність за відповідною експертною спеціальністю.

Характеризуючи певний вид судової експертизи науковці, в першу чергу, аналізують її предмет, об'єкт (об'єкти) і завдання.

О. М. Полупанов зазначає, що предметом судової експертизи є фактичні дані, які необхідно встановити у конкретній справі із застосуванням спеціальних знань у формі судової експертизи. Предмет конкретної судової експертизи визначається питаннями, що виносять на вирішення експерта [273, с. 74]. На думку О. М. Шрамко предметом конкретної судової експертизи є факти і дані, пов'язані з досліджуванним питанням і котрі вимагають оцінки експерта [553, с. 176]. З точки зору авторського колективу навчального посібника «Основи судової експертизи» предмет судової експертизи – це фактичні дані та обставини справи (провадження), встановлювані судовим експертом на підставі використання спеціальних знань шляхом застосування відповідних засобів (методів) при дослідженні матеріальних та матеріалізованих носіїв інформації з метою вирішення завдань судової експертизи [249, с. 24].

Отже під предметом судової експертизи фахівці розуміють або лише фактичні дані, або як фактичні дані так і факти (обставини), які необхідно встановити у конкретній справі за допомогою експертного дослідження.

Не суперечить такому підходу й точка зору авторів, які під предметом судової експертизи розуміють інформацію, відображену у матеріальних носіях, які представлені у вигляді об'єктів дослідження, здійснюваного на основі відповідних спеціальних знань для вирішення діагностичних, кваліфікаційних, ідентифікаційних експертних завдань, конкретизованих питаннями, що поставлені перед експертом, а також застосовувані для цього методи й експертні методики [190, с. 71; 188, с. 159]. Адже фактичні дані – це ніщо інше як інформація про обставини судової справи.

Аналізуючи предмет судової комп'ютерно-технічної експертизи, деякі науковці називають в якості такого предмета факти й обставини, що встановлюються на основі дослідження закономірностей розробки й експлуатації комп'ютерних засобів, які забезпечують реалізацію інформаційних процесів, котрі зафіксовані в матеріалах кримінального провадження [161, с. 141; 121, с. 118-119]. Тобто вчені відносять до предмета судової комп'ютерно-технічної експертизи лише факти (обставини) справи.

Загалом з погляду експертної практики предмет судової експертизи, як правило, визначається виходячи з мети експертного дослідження. Можна цілковито погодитись з О. М. Полупановим у тому, що в понятті предмета судової експертизи як практичної діяльності відображається єдність процесуального і гносеологічного аспектів [273, с. 73]. Тобто судова експертиза – це дослідження, яке здійснюється фахівцями у певній галузі науки, техніки, мистецтва чи ремесла для отримання нового знання про обставини судової справи. Кожне окреме експертне дослідження здійснюється в межах тих питань, які поставлені перед експертом. Результат такого дослідження має відповідне процесуальне оформлення та в подальшому використовується в суді у встановленому процесуальному порядку [536].

У зв'язку з цим предмет кожної окремої судової експертизи має наступні характеристики:

1. Предметом судової експертизи є фактичні дані, які мають бути встановлені внаслідок проведення експертного дослідження об'єктів судової експертизи.

2. Межі предмета кожного окремого експертного дослідження окреслюється колом питань, поставлених перед експертом.

Таким чином, предметом судової комп'ютерно-технічної експертизи є фактичні дані, які підлягають встановленню внаслідок експертного дослідження технічних пристроїв – носіїв електронної інформації та/або програмних продуктів, у межах питань, винесених на розгляд експерта.

Орієнтовний перелік питань, які можуть бути поставлені перед експертом при призначенні судової комп'ютерно-технічної експертизи, зазначений у п.

13.2 Розділу II Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень, затв. наказом МЮУ від 08.10.1998 р. №53/5 у ред. наказу МЮУ від 26.12.2012 р. №1950/5. У кожній конкретній справі коло питань, що мають бути поставлені перед експертом, залежить від предмета доказування.

Об'єкт судової експертизи – це матеріальний носій інформації, який піддається експертному дослідженню. Особливістю такого об'єкта є те, що отримати необхідну інформацію можна лише із застосуванням спеціальних знань.

Об'єктами судової експертизи можуть бути будь-які матеріальні об'єкти, біологічні організми, матеріали, речовини, які піддаються експертному дослідженню для встановлення обставин справи.

Об'єктами судової комп'ютерно-технічної експертизи можуть бути технічні пристрої (комп'ютери та системні блоки, периферійні пристрої, портативні електронні пристрої, інші носії електронної інформації) та/або програмні продукти.

Існування двох досить різних об'єктів експертизи призвело до поступового формування двох напрямків експертних досліджень в межах судової комп'ютерно-технічної експертизи: «Експертиза комп'ютерної техніки» та «Експертиза програмних засобів», які мають окремі предмети та об'єкти досліджень, різні завдання. Оскільки комп'ютерна техніка та програмні продукти сьогодні використовуються в усіх сферах діяльності людини, експерти у галузі комп'ютерно-технічної експертизи часто приймають участь у комплексних експертних дослідженнях за участю спеціалістів інших експертних спеціальностей [145, с. 126-127].

Залежно від характеру поставлених питань виділяють наступні об'єкти комп'ютерно-технічної експертизи: 1) машинні носії інформації – вінчестери, дискети, CD-диски, інші носії; 2) системний блок комп'ютера; 3) комплект комп'ютерної техніки (системний блок, монітор, клавіатура, «миша», периферійні пристрої, підключені до системного блоку); 4) технічна документацію на окремі пристрої (компоненти) комп'ютера або на весь

комп'ютер в цілому (технічні описи, інструкції з експлуатації, інші документи); 5) документація на програмні продукти (керівництва користувача, інструкції з установки, інші документи); 6) машинні носії інформації з інсталяційними файлами програм (програмним забезпеченням для роботи з принтером, сканером тощо); 7) машинні носії інформації з драйверами пристроїв (програмним забезпеченням для логічного підключення CD-ROM-дисководу, звукової карти, інших пристроїв); 8) роздруківки комп'ютерної інформації, технічна література, що має відношення до справи [565, с. 157-158].

О. В. Линник класифікує об'єкти судової комп'ютерно-технічної експертизи за класами: а) апаратні об'єкти: персональні комп'ютери (настільні, портативні); периферійне обладнання; мережеві апаратні засоби; пейджери; мобільні телефони, смартфони тощо; б) програмні об'єкти: системне програмне забезпечення; допоміжні програми-утиліти; засоби розробки та налагодження програм; службова системна інформація; прикладне програмне забезпечення тощо; в) інформаційні об'єкти (відомості): текстові й графічні документи, виготовлені із використанням комп'ютерних засобів; відомості у форматах мультимедіа; інформація у форматах баз даних та інших додатків прикладного характеру тощо [208, с. 188].

Слід звернути увагу на те, що Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень, затв. наказом МЮУ від 08.10.1998 р. №53/5, визначають у якості одного із видів судової експертизи інженерно-технічну експертизу (розділ II), різновидом якої є експертиза комп'ютерної техніки і програмних продуктів (глава 13 розділу II) [327]. Натомість Перелік видів судових експертиз та експертних спеціальностей, за якими присвоюється кваліфікація судового експерта фахівцям науково-дослідних установ судових експертиз МЮУ, у якості виду експертизи визначає даний напрямок як комп'ютерно-технічну експертизу, який включає у себе лише один вид експертної спеціальності – «10.9. Дослідження комп'ютерної техніки та програмних продуктів» [324], а тому можна вважати тотожними вказані види експертиз.

Необхідно зауважити, що на сьогодні експертиза комп'ютерної техніки і програмних продуктів належить до однієї експертної спеціальності, а тому існування цих двох різних напрямків не призводить до необхідності призначення комплексної експертизи у випадках, які передбачають для встановлення обставин справи необхідність дослідити одночасно і технічний пристрій і програмний продукт.

Деякі інші види судових експертиз так само можуть бути дотичні до перевірки електронних доказів та їх дослідження, зокрема, це стосується досліджень, пов'язаних з комп'ютерними програмами і компіляціями даних (базами даних), досліджень, пов'язаних з виконаннями, фонограмами, відеограмами, програмами (передачами) організацій мовлення тощо. При цьому слід враховувати, що для належного проведення судової експертизи важливим є не відповідність назви експертизи, а взаємопов'язаність предмета дослідження і кваліфікації судового експерта. На це звернув увагу ВС, зазначивши, що аргументи скажника щодо недопустимості висновку судового експерта у зв'язку із відсутністю у нього належної кваліфікації ґрунтується лише на назві експертного висновку без зазначення кваліфікації (яка вказана у названому висновку) самого експерта. Крім того, суд касаційної інстанції звернув увагу на те, що сама лише назва проведеної експертизи, без врахування змісту проведених досліджень і висновків, не може бути підставою для врахування чи не врахування такого експертного висновку судом. При цьому, вирішуючи спір по суті, суд повинен надати оцінку висновку експерта за своїм внутрішнім переконанням разом із іншими доказами у справі, так як висновок експерта не має заздалегідь встановленої сили для суду [282].

Тому, якщо є необхідність залучення для проведення експертизи кількох вузькоспеціалізованих фахівців (наприклад, один фахівець з комп'ютерної техніки, а інший – з програмних продуктів) проводиться комісійна експертиза. Утім, час від часу у судовій практиці все ж виникає необхідність проведення комплексних експертиз із залученням крім фахівців у сфері експертних досліджень комп'ютерної техніки і програмних продуктів також експертів у сфері телекомунікаційних систем (обладнання) та засобів (для встановлення

обставин справи, пов'язаних з поширенням інформації в мережі Інтернет) [133]; фахівців для проведення експертизи об'єктів інтелектуальної власності (для встановлення обставин справи, пов'язаних з порушенням прав інтелектуальної власності у зв'язку з використанням програмної продукції чи поширенням даних у мережі Інтернет) [285; 416]; фахівців у сфері проведення трасологічних експертних досліджень (для встановлення характеру пошкодження електронних пристроїв) [396] тощо.

Поняття предмета і об'єктів судової експертизи є основою для визначення відповідних експертних завдань [196, с. 130].

До основних завдань експертизи комп'ютерної техніки і програмних продуктів належать: 1) установлення робочого стану комп'ютерно-технічних засобів; 2) установлення обставин, пов'язаних з використанням комп'ютерно-технічних засобів, інформації та програмного забезпечення; 3) виявлення інформації та програмного забезпечення, що містяться на комп'ютерних носіях; 4) установлення відповідності програмних продуктів певним версіям чи вимогам на його розробку (п. 13.1 Розділу II Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень, затв. наказом МЮУ від 08.10.1998 р. №53/5 у ред. наказу МЮУ від 26.12.2012 р. №1950/5) [327].

Підставою проведення судової комп'ютерно-технічної експертизи в цивільній справі може бути як ухвала суду про її призначення, так і договір, укладений з експертом чи експертною установою (ст. 7-1 Закону України «Про судову експертизу») [364]. При цьому слід звернути увагу, що наразі фактичну монополію на проведення комп'ютерно-технічних експертиз зберігають за собою державні експертні установи, адже право на проведення такого роду експертиз було надано приватним експертам лише у 2020 році, а станом на квітень 2021 року за даними Реєстру атестованих судових експертів лише один судовий експерт, що не є фахівцем державних установ, уповноважений на проведення таких досліджень.

Суд призначає експертизу у справі за сукупності таких умов:

1) для з'ясування обставин, що мають значення для справи, необхідні спеціальні знання у сфері іншій, ніж право, без яких встановити відповідні обставини неможливо;

2) сторонами (стороною) не надані відповідні висновки експертів із цих самих питань або висновки експертів викликають сумніви щодо їх правильності.

Вирішуючи питання про те, чи самотійно укладати договір з експертом, чи звертатися з відповідним клопотанням до суду, необхідно враховувати, що основним принципом при проведенні судової комп'ютерно-технічної експертизи, як вірно відзначається у науковій літературі, є принцип незмінності речових доказів, тобто інформація на наданому на дослідженні носієві не повинна бути змінена [161, с. 142]. Відповідно до ст. 5 Закону України «Про судову експертизу» під час проведення судових експертиз (обстежень і досліджень) об'єкти дослідження можуть бути пошкоджені або витрачені лише у тій мірі, в якій це необхідно для дослідження.

Варто пам'ятати, що відповідно до ч. 4 ст. 108 ЦПК якщо експертне дослідження пов'язане з повним або частковим знищенням об'єкта експертизи або зміною його властивостей: 1) призначений судом експерт має одержати на його проведення відповідний дозвіл суду, який оформляється ухвалою; 2) залучений учасником справи експерт має повідомити відповідного учасника справи про наслідки проведення експертного дослідження, передбачені цим Кодексом, та одержати письмовий дозвіл на його проведення.

При цьому відповідно до ч. 4 ст. 106 ЦПК висновок експерта, складений за результатами експертизи, під час якої був повністю або частково знищений об'єкт експертизи або змінено його властивості, до розгляду судом не приймається, крім випадків, коли особа, яка його подає, доведе можливість проведення додаткової та повторної експертизи з питань, досліджених у висновку експерта.

У зв'язку з цим, якщо комп'ютерно-технічна експертиза проводиться на замовлення учасника справи (наприклад, на замовлення позивача перед зверненням до суду), такий учасник справи повинен переконатися, що

внаслідок проведення експертного дослідження електронні дані не зазнають змін. В протилежному випадку краще відмовитись від самостійного замовлення експертизи та звернутись до суду з клопотанням про призначення цієї експертизи.

З огляду на особливості об'єкта дослідження такого виду експертизи, тривалий час існувала думка, що електронні докази є об'єктивними та достовірними, оскільки їх формування, збереження, редагування та видалення залишає безліч цифрових слідів, що майже виключає будь-які сумніви у їх доказовій цінності. Однак з огляду на те, що зазвичай електронні докази сприймаються людиною через відповідні пристрої та програмне забезпечення, а в деяких випадках навіть відтворені докази потребують спеціальної інтерпретації, з'ясувалося, що експертні дослідження електронних доказів так само не позбавлені когнітивних викривлень.

Одне з перших наукових досліджень процедури оцінки електронних доказів, хоча і у сфері кримінального судочинства, показало, що упередженість експерта може мати низку причин, одна із яких – контекстна інформація, яку можна поділити на дві категорії: та, що відноситься до завдання, і та, що не відноситься. В експерименті експертам пропонувалося дослідити один і той самий носій інформації, в якому містилися 11 слідів доказів різного рівня складності для пошуку: для першого рівня пошук відомостей потребував базових знань (наприклад повідомлення електронної пошти), другий рівень передбачав більш глибоке дослідження (заголовки електронної пошти, виявлення підключення USB-носія). Разом із предметом дослідження деяким експертам була надана відмінна контекстна інформація щодо справи: а) яка чітко вказує на вину, б) що вказує на двозначні і слабкі ознаки провини, в) яка вказує на невинуватість. Контрольній групі супутня інформація не надавалася.

З'ясувалося, що експерт, який вважає, що підозрюваний невинуватий, швидше завершує пошук доказів, спостерігає менше слідів і, отже, може мати менше інформації для розробки пояснень того, що могло статися, включаючи сценарії, які передбачають, що підозрюваний міг сприяти або вчинити злочин. Якщо сліди не беруться до уваги або пояснюються через упередженість

невинуватості, можливим наслідком може бути те, що важливі сліди не вказуються у дослідженні або можуть бути описані і оформлені таким чином, щоб відповідати гіпотезі невинуватості. І навпаки, якщо експерту з контексту відомо про винуватість, він приділяє більшу увагу пошуку доказів, робить більш глибоке дослідження, виявляє більше слідів і, таким чином, отримує більше інформації про винуватість особи [625].

Дослідниками пропонується виключати з процесу проведення експертизи контекстну інформацію, що не стосується задач дослідження, щоб звести до мінімуму контекстну упередженість, надаючи експерту лише ту інформацію, що стосується предмету дослідження, а по можливості слід управляти та дозовано надавати інформацію у потрібний час, щоб не допустити зміщення процесів прийняття рішень.

Вважаємо, що результати дослідження можуть бути екстрапольовані і на цивільне судочинство, оскільки якщо питання експерту сформульовані неоднозначно чи нечітко окреслена сфера дослідження, виникають ризики занадто широкого розсуду експерта, які саме докази йому слід досліджувати, адже сама природа електронних доказів у всьому їх різноманітті є такою, що вони містять безліч даних, які відносяться до предмету доказування, так і такі, що є нерелевантними, тобто які можна легко виключити.

Однак вказана проблема є не тільки проблемою процесуальною, адже підставою проведення судової експертизи є презюмована відсутність спеціальних знань у суду у сфері, іншій ніж право (ст. 103 ЦПК). Суд, через відсутність у нього таких знань, може помилятися у формулюванні питань, обсягу досліджуваної інформації тощо та визначенні того, яка інформація у конкретній справі може бути визнана за контекстну. Саме тому експерту надано право ознайомлюватися з матеріалами справи; заявляти клопотання про надання йому додаткових матеріалів і зразків, якщо експертиза призначена судом; викладати у висновку експертизи виявлені в ході її проведення факти, які мають значення для справи і з приводу яких йому не були поставлені питання; бути присутнім під час вчинення процесуальних дій, що стосуються предмета і об'єктів дослідження; для цілей проведення експертизи заявляти клопотання

про опитування учасників справи та свідків; та інші права, надані Законом України «Про судову експертизу» (ст. 73 ЦПК).

Тому вплив судової помилки може зазнати прояву під час проведення експертного дослідження, зокрема, і через відсутність доступу суду та сторін до змісту методик проведення експертних досліджень чи через їхню недосконалість. МЮУ як держатель Реєстру методик проведення судових експертиз послідовно дотримується позиції щодо відсутності доступу до текстів методики широкого кола осіб, пояснюючи це тим, що деякі методики можуть надаватися за адвокатським запитом чи ухвалою судді, але існує низка криміналістичних методик, які мають обмежений режим доступу, є методики, якими користується експертна служба СБУ, які теж мають відповідний режим секретності. Не маючи доступу до відповідних методик, у сторін та їх представників відсутня можливість співставити відповідність проведеної експертизи відповідному регламенту її проведення, що прямо впливає на можливість визнання судової експертизи допустимою, достовірною та достатньою.

Наразі відповідно до Реєстру методик проведення судових експертиз за спеціальністю «10.9. Дослідження комп'ютерної техніки та програмних продуктів» зареєстровано 21 методику, які є результатом науково-дослідних робіт державних спеціалізованих експертних установ. Хоча після прийняття постанови КМУ «Про внесення змін до деяких постанов КМУ щодо консультативно-дорадчих органів» від 29 квітня 2020 р. №323 [304] змін, якими експертами, що не є працівниками спеціалізованих експертних установ, було надано право розробки відповідних методик, МЮУ на виконання даної постанови так і не було розроблено вимог щодо оформлення методик судовими експертами, які не є працівниками спеціалізованих установ.

Вказане обмежує можливості участі у розробці методик приватних експертів і представників наукової громадськості (хоча вони можуть бути залучені у разі потреби самим розробником методики).

Методики, так само, як і зміни до них, перед затвердженням проходять нормативно визначений шлях розробки, апробації та впровадження. Для того,

щоб вони були валідними, релевантними і корисними у практичній діяльності, існує система нормативного регулювання, вироблена роками експертної практики. Саме тому процес підготовки нової методики або внесення змін до чинної вимагає деякого часу – відповідно до Реєстру методик проведення судових експертиз середній строк від розробки методики до її затвердження складає 2-3 роки, а в деяких випадках – і шість років (наприклад, методика дослідження інформації на жорстких дисках). А це є суттєвою проблемою у такій динамічній сфері ІТ, адже апробовані методи та підходи застарівають швидше, аніж може відбутися черговий перегляд чи зміна методики. Зокрема, частина методик, що були розроблені у 2003-2007 роках і були затверджені у 2009 році, з того часу не переглядалися і не доповнювалися.

Окремо варто зупинитись на відмінностях між висновками судової комп'ютерно-технічної експертизи та так званими експертними висновками, наданими департаментом «Центр компетенції» Консорціуму «Український центр підтримки номерів і адрес».

Для цього необхідно звернути увагу на низку законодавчих положень, що регламентують судово-експертну діяльність в Україні.

Відповідно до ст. 7 Закону України «Про судову експертизу» судово-експертну діяльність здійснюють державні спеціалізовані установи, їх територіальні філії, експертні установи комунальної форми власності, а також судові експерти, які не є працівниками зазначених установ, та інші фахівці (експерти) з відповідних галузей знань у порядку та на умовах, визначених цим Законом.

Відповідно до ч. 3 ст. 10 Закону України «Про судову експертизу» до проведення судових експертиз (обстежень і досліджень), крім тих, що проводяться виключно державними спеціалізованими установами, можуть залучатися також судові експерти, які не є працівниками цих установ, за умови, що вони мають відповідну вищу освіту, освітньо-кваліфікаційний рівень не нижче спеціаліста, пройшли відповідну підготовку в державних спеціалізованих установах МЮУ, атестовані та отримали кваліфікацію судового експерта з певної спеціальності у порядку, передбаченому цим Законом.

Як свідчить інформаційне повідомлення, розміщене на офіційному сайті Дочірнього підприємства «Центр компетенції адресного простору мережі Інтернет» Консорціуму «Український центр підтримки номерів і адрес», повноваження Центру компетенції адресного простору мережі Інтернет щодо видачі Експертних висновків підтверджуються Свідоцтвом про акредитацію, виданим Об'єднанням підприємств «Український мережевий інформаційний центр». Жодних даних про діяльність атестованих експертів немає.

Відповідно до ч. 7 ст. 102 ЦПК у висновку експерта має бути зазначено, що він попереджений (обізнаний) про відповідальність за завідомо неправдивий висновок, а у випадку призначення експертизи судом – також про відповідальність за відмову без поважних причин від виконання покладених на нього обов'язків.

Вказаним вище ознакам експертні висновки Українського центру підтримки номерів і адрес не відповідають, а отже їх не можна віднести до такого виду засобів доказування як висновок експерта. Це, між тим, не означає, що дані експертні висновки не можуть бути використані в процесі судового доказування. За своєю процесуально-правовою природою вони є письмовими доказами, що випливає з положень п. 20 Порядку надання послуг з проведення фіксації і дослідження змісту веб-сторінок у мережі Інтернет з видачею Експертних висновків, а також видачі довідок з відомостями про власників веб-сайтів/реєстраних доменних імен або інформацією про їх встановлення, затв. Директором Об'єднання підприємств «Український мережевий інформаційний центр» 08 травня 2019 року. Тому вони повинні досліджуватись та оцінюватись судом за правилами, встановленими для письмових доказів.

Непрямим способом визначення власника деяких веб-сайтів можливо розглядати і відомості іншого електронного доказу – бази даних «Зареєстровані в Україні знаки для товарів і послуг» Українського інституту інтелектуальної власності, сторінка пошуку в якій розміщена на сайті Українського інституту інтелектуальної власності (<http://base.uipv.org/searchBUL/>). Зокрема, відповідно до п. 3.2. Правил домену .UA приватні доменні імена другого рівня в домені .UA делегуються виключно у разі, якщо відповідне доменне ім'я повністю, або його компонент другого рівня (до знака «.», але не включаючи цей знак), за

написанням співпадає із Знаком, права на використання якого на території України належать відповідному реєстранту. Отже, якщо сайт зареєстрований в доменній зоні .UA, за його доменним ім'ям можна визначити знак для товарів та послуг, на який центральним органом виконавчої влади з питань правової охорони інтелектуальної власності видане свідоцтво України на знак для товарів та послуг.

У судовій практиці трапляються випадки фіксування змісту веб-сторінок у мережі Інтернет як за допомогою висновків експерта (судової комп'ютерно-технічної експертизи) [412], так і з використанням експертних висновків Українського центру підтримки номерів і адрес [419]. При цьому з огляду на положення п. 18 постанови Пленуму ВСУ «Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах» від 30.05.1997 р. №8 сама лише наявність експертного висновку Українського центру підтримки номерів і адрес не може бути підставою для відмови у задоволенні клопотання сторони про призначення судової експертизи з відповідних питань.

Отже, судова комп'ютерно-технічна експертиза (експертиза комп'ютерної техніки і програмних продуктів) – це здійснене на основі спеціальних знань дослідження технічних властивостей цифрового обладнання та/або програмного забезпечення з метою встановлення фактичних даних, що належать до обставин предмета доказування у судовій справі.

Предметом судової комп'ютерно-технічної експертизи є фактичні дані, які підлягають встановленню внаслідок експертного дослідження технічних пристроїв – носіїв електронної інформації та/або програмних продуктів, у межах питань, винесених на розгляд експерта.

Об'єктами судової комп'ютерно-технічної експертизи можуть бути технічні пристрої (комп'ютери та системні блоки, периферійні пристрої, портативні електронні пристрої, інші носії електронної інформації) та/або програмні продукти.

Експертні висновки Українського центру підтримки номерів і адрес, оформлені за результатами проведеної фіксації і дослідження змісту веб-сторінок у мережі Інтернет, за своєю процесуально-правовою природою є письмовими доказами, а не висновками експерта.

РОЗДІЛ 5.

ВПЛИВ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ НА СУДОВЕ ДОКАЗУВАННЯ В ОКРЕМИХ КАТЕГОРІЯХ ЦИВІЛЬНИХ СПРАВ

5.1. Використання інформаційних технологій в судовому доказуванні у справах позовного провадження

Банківські та інші кредитно-фінансові установи постійно відшукують все нові засоби розширення власної клієнтської бази. Одним з напрямків їх діяльності є віддалене (дистанційне) оформлення кредитних договорів (договорів позики) з використанням мережі Інтернет. Так звані мікропозики на побутові потреби можна доволі легко та швидко отримати через особистий кабінет, зареєструвавшись на сайті кредитно-фінансової установи та уклавши договір в електронній формі. Однак така легкість має й зворотний бік. Оскільки позику може отримати фактично будь-яка особа, зокрема й особа з незадовільним фінансовим станом, це створює значні ризики неповернення позикових коштів. Великі ризики компенсуються великими розмірами процентів за користування кредитом. Небажання боржників оплачувати «грабіжницькі» проценти спричиняє нарахування штрафних санкцій, які ще збільшують загальну суму боргу, яка може бути стягнута в судовому порядку.

Тому не дивно, що серед цивільних справ позовного провадження, у яких у процесі судового доказування використовуються електронні докази, доволі поширеними у судовій практиці є справи, що впливають з кредитних договорів (договорів позики), укладених в електронній формі. Цивільні справи, що впливають з кредитних договорів (договорів позики), укладених за допомогою електронних засобів, переважно, включають справи про стягнення заборгованості за кредитним договором (договором позики) та справи про визнання таких договорів недійсними або неукладеними.

Невиконання зобов'язань має місце тоді, коли сторони взагалі не вчиняють дій, які складають зміст зобов'язання (передача і прийняття майна,

виконання роботи тощо), або не утримуються від певних дій, хоча за змістом зобов'язання повинні були утримуватись від їхнього вчинення. Тільки належне виконання у всіх випадках звільняє боржника від його обов'язків і припиняє зобов'язання, а неналежне – тягне передбачені законом наслідки [542, с. 134].

Практика свідчить, що майже кожний другий укладений договір порушується на стадії його виконання. Іноді порушення є незначними або ж сторони, знають, що їм вдасться врегулювати свої відносини. У тих випадках, коли сторони не можуть дійти згоди, законом дається можливість застосувати наслідки порушення зобов'язань. У ст. 611 ЦК перелічені наслідки порушення зобов'язання, тобто санкції за порушення зобов'язання. Всі ці заходи направлені або на забезпечення виконання зобов'язання, або на компенсацію майнових втрат, які несе потерпіла сторона. Це заходи на користь потерпілого, тому і застосовуються вони судом за ініціативою, за позовом потерпілої сторони. До них, зокрема, належать: припинення зобов'язання внаслідок односторонньої відмови від нього (ст. 615) або розірвання договору (ст. 651), зміна умов зобов'язання (ст. 651), сплата неустойки (ст. 624), відшкодування збитків та моральної шкоди (ст. 22, 23, ст. 623) [539, с. 316].

Сплата неустойки, відшкодуванні збитків і моральної шкоди є мірами відповідальності і застосовуються, за загальним правилом, при наявності вини порушника (ст. 614). У цивільному праві діє три правила щодо такої умови відповідальності як вина. По-перше, за загальним правилом умовою відповідальності за порушення зобов'язання є вина боржника. Однак, договором або законом може встановлюватися відповідальність боржника незалежно від його вини. При цьому кодекс не дає визначення поняття вина, а виходить із зворотного, визначаючи «невинуватість»: особа вважається невинуватою, якщо вона доведе, що вжила всіх залежних від неї заходів щодо належного виконання зобов'язання. По-друге, відсутність своєї вини доводить особа, яка порушила зобов'язання. По-третє, на відміну від кримінального права, у цивільному праві діє презумпція вини: особа, яка порушила зобов'язання, вважається винною, поки не доведе відсутність своєї вини. Особа

має визнаватися невинуватою, якщо вона вжила всіх заходів для належного виконання зобов'язання при тому ступені турботливості й обачності, що вимагалася від неї за характером зобов'язання й умовами обороту [537].

До предмета доказування у справах про стягнення заборгованості за кредитним договором (договором позики), укладеним за допомогою електронних засобів входять: факт укладення цього договору в електронній формі та факт перерахування позикових коштів позичальнику в сумі, що відповідає умовам договору.

Факт укладення кредитного договору, якщо такий договір укладався в електронній формі, доказується, переважно, з використанням електронних доказів. Наприклад, у цивільній справі за позовом Товариства з обмеженою відповідальністю «Фінансова компанія «Форза» до боржника про визнання договору про надання позики на умовах фінансового кредиту дійсним факт укладення договору в електронній формі було встановлено судом на підставі наданої позивачем роздруківки інформації з електронного файлу, що посвідчує послідовні дії учасників електронної комерції, зафіксовано чітку послідовність всіх дій фінансової установи та споживача щодо укладення електронного договору: ідентифікація споживача в ІТС; направлення споживачем (клієнтом) запиту (заяви) фінансовій установі щодо можливості отримання кредиту з інформацією про бажані параметри кредиту; направлення фінансовою установою в ІТС споживачу оферти, що містить істотні умови договору; направлення фінансовою установою споживачу одноразового ідентифікатора; направлення споживачем електронного повідомлення або заповнення заявки (формуляра) про прийняття оферти фінансової установи (акцепт), та підписання її одноразовим ідентифікатором або електронним ключем; направлення фінансовою установою споживачу підтвердження вчинення електронного правочину у формі електронного документа [423]. Тобто у наведеному прикладі мало місце надання позивачем паперової копії електронного доказу.

Аналогічно й у іншій справі на підтвердження укладення кредитного договору позивачем було надано послідовність укладення цього договору, з якої вбачається, що відповідач зареєструвався на веб-сайті в мережі Інтернет <https://monetka.com.ua>, для чого пройшов ідентифікацію та верифікацію особи (заповнив анкету-заяву із зазначення прізвища, ім'я та по-батькові, даних паспорту, РНОКПП, місця проживання, місця реєстрації, зазначив реквізити картки для отримання кредиту), підтвердив номер мобільного телефону, ознайомився з умовами надання кредиту, умовами кредитного договору, Правилами надання грошових коштів у позику, в тому числі на умовах фінансового кредиту, здійснив акцептування кредитного договору шляхом надсилання електронного повідомлення, підписаного електронним підписом одноразовим ідентифікатором. Одноразовий ідентифікатор направлявся відповідачу шляхом надсилання повідомлення на його мобільний номер, який вказувався ним при реєстрації. Кредитний договір був підписаний відповідачем шляхом введення одноразового ідентифікатора в особистому кабінеті на веб-сайті в мережі Інтернет <https://monetka.com.ua> [427].

Відповідно до ст. 8 Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг» від 22.05.2003 р. №851-IV юридична сила електронного документа не може бути заперечена виключно через те, що він має електронну форму. Допустимість електронного документа як доказу не може заперечуватися виключно на підставі того, що він має електронну форму [314].

Варто акцентувати увагу на певній колізії, яка виникла між нормами ЦПК та Закону України «Про електронну комерцію» від 03.09.2015 р. №675-VIII. Відповідно до ч. 13 ст. 11 Закону України «Про електронну комерцію» електронні документи (повідомлення), пов'язані з електронним правочином, можуть бути подані як докази сторонами та іншими особами, які беруть участь у судовому розгляді справи. Докази, подані в електронній формі та/або у формі паперових копій електронних повідомлень, вважаються письмовими доказами згідно із статтею 64 ЦПК, статтею 36 ГПК та статтею 79 КАС [316]. Водночас

відповідно до ч. 1 ст. 100 ЦПК електронними доказами є інформація в електронній (цифровій) формі, що містить дані про обставини, що мають значення для справи, зокрема, електронні документи (в тому числі текстові документи, графічні зображення, плани, фотографії, відео- та звукозаписи тощо), веб-сайти (сторінки), текстові, мультимедійні та голосові повідомлення, метадані, бази даних та інші дані в електронній формі. Такі дані можуть зберігатися, зокрема, на портативних пристроях (картах пам'яті, мобільних телефонах тощо), серверах, системах резервного копіювання, інших місцях збереження даних в електронній формі (в тому числі в мережі Інтернет). При цьому паперова копія електронного доказу не вважається письмовим доказом (ч. 3 ст. 100 ЦПК) [498]. Тобто із змісту наведених норм ЦПК зрозуміло, що якщо оригінал договору був укладений в електронній формі (шляхом обміну електронними повідомленнями чи іншим, передбаченим законом способом), роздрукування його тексту на папері не перетворить такі матеріали на письмові докази.

Зазначена колізія повинна вирішуватися безумовно на користь положень ЦПК. Як вбачається зі змісту ч. 13 ст. 11 Закону України «Про електронну комерцію», норми цієї статті відсилають до редакції ЦПК, яка вже втратила чинність. На момент прийняття Закону України «Про електронну комерцію» норми ЦПК не містили такого виду засобів доказування як електронні докази, а отже до набрання чинності нової редакції ЦПК від 03.10.2017 р. докази, подані в електронній формі та/або у формі паперових копій електронних повідомлень, могли вважатися письмовими доказами. Однак після викладення ЦПК у новій редакції такі докази були віднесені до електронних. Як відзначається в абз. 3 п. 2 постанови Пленуму ВСУ «Про судові рішення у цивільній справі» від 18.12.2009 р. №14, у разі наявності суперечності між нормами законів (кодексів), що мають однакову юридичну силу, застосуванню підлягає той з них, який прийнято пізніше [363]. Таким чином, після набрання чинності нової редакції ЦПК електронні договори та документи, пов'язані з їх укладенням, оригінали яких складено в електронній формі, підлягають поданню до суду у

процесуальному порядку, встановленому для електронних доказів. Відповідно положення абз. 2 ч. 13 ст. 11 Закону України «Про електронну комерцію» щодо того, що докази, подані в електронній формі та/або у формі паперових копій електронних повідомлень, вважаються письмовими доказами згідно із ст. 64 ЦПК, ст. 36 ГПК та ст. 79 КАС застосуванню судами не підлягають. На жаль, в окремих випадках суди все ще посилаються на означену норму, вирішуючи справи за позовами, що випливають з кредитних договорів (договорів позики), укладених в електронній формі [286]. Такий підхід навряд чи можна вважати правильним, адже якщо норма закону застаріла, вона не повинна застосовуватись судом навіть якщо є більш зручною порівняно з оновленим законодавством.

Порядок подання до суду електронних доказів регламентований положеннями ст.ст. 83 та 100 ЦПК, які надають можливість сторонам подавати електронні докази як в оригіналі, так і в електронній копії, засвідченій електронним цифровим підписом, а також у паперових копіях, посвідчених у порядку, передбаченому законом.

Варто відзначити, що при вирішенні справ, що випливають з кредитних договорів (договорів позики), укладених за допомогою інформаційно-телекомунікаційних систем, суд повинен приділяти особливу увагу належній ідентифікації сторін таких договорів. Наприклад, якщо кредитний договір (договір позики) був підписаний позичальником за допомогою одноразового ідентифікатора, що направлявся на мобільний номер, а боржник заперечує факт підписання ним цього договору, суд повинен переконатися, що цей мобільний номер дійсно належить позичальнику або щонайменше у тому, що банківський рахунок, на який були перераховані позикові кошти за договором, був насправді оформлений на ім'я позичальника. Наприклад, у рішенні Автозаводського районного суду м. Кременчука *за позовом про визнання недійсним кредитного договору зазначається, що факт отримання позивачем коштів за кредитним договором підтверджується наданими АТ КБ «Приватбанк» відомостями, в яких зазначено про те, що банківська карта на яку відповідачем було здійснено*

переказ коштів, дійсно належить боржнику на рахунок було зараховано грошову суму, що відповідає розміру кредиту, визначеного в заяві [395].

Навпаки, у рішенні у справі за позовом про стягнення заборгованості за договором про надання позики суд зазначив, що позивачем не доведено факт виникнення зобов'язань між позивачем та відповідачкою, не надано належних доказів того, що саме відповідачкою було застосовано будь-яким способом ідентифікатор (СМС повідомлення з кодом), зокрема, відсутні докази отримання відповідачкою будь-яким чином цього одноразового ідентифікатора, а також відсутні докази реєстрації відповідачки в інформаційно-телекомунікаційній системі позивача. Лист АТ «АКБ «Конкорд», на який посилається позивач, як підтвердження надання відповідачці грошей, не містить жодних ідентифікуючих даних про клієнта, а саме відповідачку, із фрагментів номеру карти, що відображені в даному повідомленні, неможливо встановити належність карти (рахунку) саме відповідачці [397].

При цьому сам лише факт зазначення в заяві (формі, анкеті) при укладенні договору в електронній формі персональних даних або прикріплення електронних копій паперових документів (паспорта, довідки про присвоєння РНОКПП та ін.) не може слугувати повністю достовірним підтвердженням факту укладення договору конкретним боржником, адже, по-перше, не слугує достатнім способом електронної дистанційної ідентифікації позичальника при укладенні кредитного договору (договору позики), оскільки доступ до такої інформації можуть мати й інші особи. По-друге, сама особа могла відмовитися від укладення договору вже після заповнення анкети однак до остаточного підписання договору одноразовим ідентифікатором. З іншого боку, оскільки при укладенні кредитного договору за допомогою інформаційно-телекомунікаційної системи боржник самотійно заповнює дані про себе, він може вказати не повністю достовірну інформацію, або скористатися номером телефону іншої особи для укладення договору. Тому навіть у разі встановлення судом фату належності номера телефону, на який направлялася алфавітно-цифрова послідовність одноразового ідентифікатора, іншій ніж позичальник особі, не

може бути для суду безумовною підставою для відмови у встановленні факту укладення договору цим боржником (хоча й може зародити сумніви у цьому). У зв'язку з цим вказані у заяві, електронному договорі персональні дані лише непрямо свідчать про факт укладення договору конкретним позичальником, а тому можуть розглядатися судом лише у сукупності з іншими доказами. У першу чергу – з доказами перерахування грошових коштів за договором на рахунок конкретної особи.

Найбільш достовірним та достатньо простим для верифікації є факт перерахунку грошових коштів на банківський рахунок позичальника. Тому якщо навіть у суду виникли складнощі у встановленні власника телефонного номеру, на який направлявся одноразовий ідентифікатор, або електронні дані не дають можливість стовідсотково достовірно ідентифікувати особу боржника, усі сумніви можуть бути розвіяні внаслідок перевірки власника банківського рахунку, на який перераховувалися позикові кошти. При цьому якщо факт такого перерахунку достовірно встановлений судом на підставі допустимих доказів, а сума грошових коштів та час їх перерахунку на рахунок боржника співпадають з даними електронного договору, цих обставин повинно бути достатньо для суду для того, щоб встановити не лише сам факт перерахунку грошових коштів, а вони також є додатковим підтвердженням факту укладення в електронній формі кредитного договору (договору позики). Якщо у процесі судового розгляду буде встановлено, що кредит був оформлений на одну особу, а грошові кошти за договором перераховувалися фінансовою установою на банківський рахунок іншої особи, вказані особи (боржник за договором та власник банківського рахунку) у справах про стягнення заборгованості за таким договором мають бути притягнуті до участі в справі як співвідповідачі.

Доказування факту перерахування позикових коштів здійснюється, як правило, за допомогою письмових доказів. Переважно, це первинні фінансові документи (чеки, платіжні доручення, меморіальні ордери, виписки з банківських рахунків, з яких або на які було перераховано грошові кошти тощо). Так, у справі за позовом *Товариства з обмеженою відповідальністю*

«Фінансова компанія «Фінанс інновація» до боржника за кредитним договором про стягнення заборгованості Солом'янський районний суд м. Києва встановив, що «ТОВ «Фінансова компанія «Фінанс Інновація» було перераховано на картковий рахунок відповідача позику в розмірі 3000 гривень, що підтверджується чеком від 21 травня 2019 року та листом АТ «ТАСКОМБАНК» від 27 січня 2020 року про проведення переказу на платіжну картку відповідача» [428].

Відсутність первинних документів, як правило, має наслідком висновок суду про недоведеність факту перерахування позикових коштів боржнику згідно умов договору [401]. Такі самі правові наслідки спричиняє й неналежне оформлення первинних документів. Так, в одній з цивільних справ Біляївський районний суд Одеської області не прийняв на підтвердження перерахування грошових коштів боржнику надане позивачем платіжне доручення як таке, що не відповідає вимогам пунктів 2.7, 2.8 Інструкції про безготівкові розрахунки в Україні в національній валюті, затв. постановою НБУ від 21.01.2004 року №22, зазначивши, що *«роздруковка платіжного доручення не містить необхідних реквізитів, що підтверджують його виконання платником та проведення банком, зокрема підписів відповідальних осіб, відтисків печаток банку тощо»* [398].

Враховуючи законодавчий дозвіл складати первинні документи як у письмовій так і в електронній формі (п. 2.1 Положення про документальне забезпечення записів у бухгалтерському обліку, затв. наказом Міністерства фінансів України від 24.05.1995 р. №88 [332]) не виключене й подання електронних доказів на підтвердження факту перерахування позикових коштів боржнику.

Варто пам'ятати, що відповідно до ст. 1046 ЦК договір позики є укладеним з моменту передання грошей або інших речей, визначених родовими ознаками, а отже доказування в суді цього факту є важливим для позивача. Наприклад, у заочному рішенні Солом'янського районного суду м. Києва у справі за позовом Товариства з обмеженою відповідальністю «ВЕЛЛФІН» до

боржника про стягнення заборгованості суд відзначив, що «в матеріалах справи відсутні належні та допустимі докази, які підтверджують перерахування позивачем грошових коштів відповідачу. Таким чином, позивачем не надано доказів на підтвердження укладення договору позики з відповідачем. З огляду на наведене, позовна заява задоволенню не підлягає» [426]. Відсутність належних, достатніх та допустимих доказів на підтвердження факту отримання боржником кредитних коштів стало однією з підстав для відмови у позові й у справі за позовом Товариства з обмеженою відповідальністю «Вердикт Капітал» до боржника про стягнення заборгованості за кредитним договором [417].

Таким чином, предмет доказування у справах про стягнення заборгованості за кредитним договором (договором позики), укладеним за допомогою електронних засобів складають такі обставини: 1) факт укладення цього договору в електронній формі; 2) факт перерахування позикових коштів позичальнику в сумі, що відповідає умовам договору. Вказані факти взаємопов'язані, а тому судові докази, які підтверджують факт укладення кредитного договору (договору позики) та факт перерахування грошових коштів позичальнику досліджуються та оцінюються судом у сукупності. Факт укладення кредитного договору (договору позики) не може бути встановлено судом без встановлення факту перерахування грошових коштів позичальнику.

Факт укладення кредитного договору, якщо такий договір укладався в електронній формі, доказується, переважно, з використанням електронних доказів. Після набрання чинності Законом України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» від 03.10.2017 р. №2147-VIII електронні договори та документи, пов'язані з їх укладенням, оригінали яких складено в електронній формі, підлягають поданню до суду в процесуальному порядку, встановленому для електронних доказів. Положення абз. 2 ч. 13 ст. 11 Закону України «Про електронну комерцію» щодо того, що докази, подані в електронній формі та/або

у формі паперових копій електронних повідомлень, вважаються письмовими доказами застосуванню судами не підлягають [529].

Доказування факту перерахування позикових коштів здійснюється, як правило, за допомогою первинних фінансових документів (чеки, платіжні доручення, меморіальні ордери, виписки з банківських рахунків, з яких або на які було перераховано грошові кошти тощо), оформлених відповідно до вимог чинного законодавства. Вони можуть подаватися до суду як в письмовій так і в електронній формі.

5.2. Використання інформаційних технологій в судовому доказуванні у справах наказного провадження

Наказне провадження визначається як самостійний і спрощений вид судового провадження у цивільному судочинстві при розгляді окремих категорій справ, у якому суддя в установлених законом випадках за заявою особи, якій належить право вимоги, без судового засідання і виклику стягувача та боржника на основі доданих до заяви документів видає судовий наказ, який є особливою формою судового рішення (п. 1 постанови Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ «Про практику розгляду судами заяв у порядку наказного провадження» від 23.12.2011 р. №14) [355].

Наказне провадження, що відоме ще з часів римського права (так зване, інтердиктне провадження). Це провадження являє собою спрощене і усічене у порівнянні з позовним, альтернативне йому провадження у суді першої інстанції, що засноване на письмових доказах, які володіють високим ступенем достовірності з метою забезпечення можливості примусового виконання зобов'язання у скорочені у порівнянні з позовним провадженням строки. Наказне провадження є специфічною формою захисту прав кредитора за допомогою письмових доказів проти сторони-боржника, яка не виконує або неналежним чином виконує свої зобов'язання. Важливою умовою такого провадження є особливий характер вимог кредитора [533].

Наказне провадження характеризується наступними особливостями:

1) спрощеною та скороченою процедурою; 2) особливим суб'єктним складом; 3) безспірністю вимог; 4) обмеженістю способів захисту права, що застосовуються судом; 5) обмеженим переліком засобів доказування; 6) особливою формою судового рішення; 7) особливим порядком оскарження судового рішення.

Як вбачається з наведеного, однією з особливостей наказного провадження є значно звужений порівняно з позовним провадженням перелік засобів доказування, що можуть бути використані заявником для підтвердження фактів, покладених ним в обґрунтування своїх вимог. Так, наприклад, відсутність судового засідання унеможлиблює використання в наказному провадженні показань свідків, адже в цивільному процесі передбачено обов'язкову усну форму їх допиту. Загалом максимальна спрощеність процедури та характер вимог, які розглядаються судами в порядку наказного провадження, зумовили зведення процесу судового доказування до подання письмових доказів разом із заявою про видачу судового наказу. Зокрема, в юридичній літературі відзначалося, що у наказному провадженні докази мають бути лише письмовими [233, с. 375].

Водночас у новій редакції ЦПК від 03.10.2017 р. відбулося розширення як кола вимог, які можуть бути розглянуті в порядку наказного провадження, так і коло засобів доказування. Серед вимог у ЦПК було закріплено вимогу до юридичної особи або фізичної особи-підприємця про стягнення заборгованості за договором (іншим, ніж про надання житлово-комунальних послуг, телекомунікаційних послуг, послуг телебачення та радіомовлення), укладеним у письмовій (в тому числі електронній) формі, якщо сума вимоги не перевищує ста розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб (п. 7 ч. 1 ст. 161 ЦПК) [498]. Перелік засобів доказування було доповнено електронними доказами.

Стягнення в порядку наказного провадження заборгованості за договором, укладеним в електронній формі, передбачає необхідність подання цього

договору до суду як електронного доказу. Вказане зумовлює необхідність наукового дослідження процесуального порядку та особливостей використання електронних доказів у наказному провадженні.

Спрощений порядок розгляду судами справ наказного провадження позначився на різних аспектах судової процедури. Як вказано у п. 11 постанови Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ «Про практику розгляду судами заяв у порядку наказного провадження» від 23.12.2011 р. №14, у наказному провадженні не може бути застосовано наступні процесуальні інститути: призначення справи до судового розгляду; забезпечення доказів; призначення експертизи; передача справи до іншого суду за підсудністю; заміна неналежної сторони; зупинення провадження; закриття провадження у справі; залишення заяви без розгляду [355].

Це не єдині процедурні обмеження наказного провадження. У даному виді цивільного судочинства суд не приймає жодної активної участі в процесі збирання доказів. Увесь процес збирання доказів відбувається до звернення до суду та здійснюється особисто заявником чи його представником, а суд лише приймає доказовий матеріал від заявника разом із заявою про видачу судового наказу. Тобто наказне провадження не передбачає можливості не лише забезпечення доказів, а й витребування доказів судом або призначення ним експертизи. Суд не уповноважений будь-яким чином сприяти заявнику в отриманні доказів, зокрема у випадках, коли у заявника виникають суттєві складнощі або навіть неможливість в їх отриманні.

Процес дослідження судових доказів у наказному провадженні також максимально спрощений. Наказне провадження не передбачає можливості застосування такої процедури як огляд доказів за їх місцезнаходженням. Учасники справи не можуть надати суду додаткові докази, орієнтуючись на пояснення протилежної сторони. Суд не вправі вимагати надання оригіналу, якщо копія поданого доказу видалась йому недостовірною.

На окрему увагу заслуговує процес оцінки судових доказів у наказному провадженні. Як зазначається у п. 7 ч. 1 ст. 168 ЦПК, у судовому наказі зазначаються повідомлення про те, що під час розгляду вимог у порядку наказного провадження та видачі судового наказу суд не розглядає обґрунтованість заявлених стягувачем вимог по суті. І така вказівка дійсно міститься у багатьох судових наказах, що видаються судами [452; 453; 454]. Однак питання полягає у тому, що саме означає дане застереження. Відсутність розгляду обґрунтованості заявлених стягувачем вимог по суті фактично означає лише перевірку заяви на відповідність формальним вимогам. Проте суд не може собі дозволити такого тлумачення норми процесуального закону. Обґрунтованими є вимоги, в основу яких покладено юридичні факти, підтверджені належними, допустимими, достовірними і достатніми доказами. Відповідно до ч. 3 ст. 19 ЦПК наказне провадження призначене для розгляду справ за заявами про стягнення грошових сум незначного розміру, щодо яких відсутній спір або про його наявність заявнику невідомо. При цьому відповідно до п. 8 ч. 1 ст. 165 ЦПК суддя відмовляє у видачі судового наказу, якщо із поданої заяви не вбачається виникнення або порушення права грошової вимоги, за якою заявником подано заяву про видачу судового наказу[498]. Отже у наказному провадженні можна стягнути лише безспірну грошову заборгованість. А встановити існування такої заборгованості суд може лише оцінивши зміст заяви та доданих до неї доказів, що фактично приводить суд до необхідності перевірити обґрунтованість заявлених стягувачем вимог. Наприклад, у справах за заявами про стягнення аліментів суд принаймні повинен встановити на підставі наданих доказів факти батьківства боржника та проживання дитини з заявником, у справах про стягнення заборгованості за договором – факт укладення договору у письмовій (в тому числі електронній) формі між заявником та боржником тощо. Таким чином, незважаючи на положення п. 7 ч. 1 ст. 168 ЦПК, суд при вирішенні питання про видачу судового наказу здійснює дослідження та оцінку доказів, доданих до заяви про

видачу судового наказу. Інакше взагалі втрачає сенс подання таких доказів до суду.

Водночас слід повністю погодитись з А. Шабаліним у тому, що процес судового доказування на етапі розгляду судом заяви про скасування судового наказу фактично відсутній [547, с. 49].

Наведені особливості накладають свій відбиток і на процес подання, дослідження і оцінки електронних доказів у справах наказного провадження.

Потреба у поданні електронних доказів у наказному провадженні, переважно, виникає саме у справах за вимогами до юридичних осіб або фізичних осіб-підприємців про стягнення заборгованості за договорами (іншими, ніж про надання житлово-комунальних послуг, телекомунікаційних послуг, послуг телебачення та радіомовлення), укладеними в електронній формі, якщо сума вимоги не перевищує ста розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб. Однак і в інших категоріях справ наказного провадження до суду можуть подаватись електронні докази. Наприклад, витяги з електронних реєстрів, електронні платіжні документи тощо можуть подаватися й у справах за вимогами про стягнення заборгованості за договорами, укладеними у звичайній письмовій формі, за договорами про надання житлово-комунальних послуг та ін. У зв'язку з поступовим переведенням діловодства в електронну форму питома вага таких доказів лише збільшуватиметься. Тим більше подання до суду електронних доказів набагато спрощується у разі подання заяви про видачу судового наказу з використанням системи «електронний суд».

У справах за заявами про стягнення заборгованості за договором, укладеним в електронній формі, до суду обов'язково має бути наданий сам електронний договір як єдиний документ або документи, що підтверджують його укладення.

Електронний договір – домовленість двох або більше сторін, спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав і обов'язків та оформлена в електронній формі (п. 5 ч. 1 ст. 3 Закону України «Про електронну комерцію» від 03.09.2015 р.) [316].

Найпростіше з позиції судового доказування, якщо електронний договір було укладено шляхом підписання тексту електронного договору як єдиного документа електронними підписами сторін. Тоді такий електронний договір як електронний доказ може бути додано до заяви про видачу судового наказу.

Відповідно до ч. 2 та 3 ст. 100 ЦПК електронні докази подаються в оригіналі або в електронній копії [498].

Незважаючи на те, що положення п. 3 ч. 3 ст. 163 ЦПК дозволяють додавати до заяви копію договору, укладеного в письмовій (в тому числі електронній) формі, за яким пред'явлено вимоги про стягнення грошової заборгованості, паперова копія не дасть можливості суду пересвідчитись у наявності електронних підписів обох сторін такого договору, а витребувати для ознайомлення оригінал суд не зможе в силу особливостей наказного провадження. Електронна копія електронного договору у наведеному випадку нічим не відрізнятиметься від оригіналу. Тому у випадках, коли електронний договір було укладено шляхом підписання тексту електронного договору як єдиного документа електронними підписами сторін, до заяви про видачу судового наказу додається оригінал електронного договору на портативному електронному носії.

Дещо складнішою з точки зору судового доказування виглядає ситуація, коли сторони обрали інший спосіб укладення електронного договору.

Відповідно до ст. 207 ЦК «правочин вважається таким, що вчинений у письмовій формі, якщо його зміст зафіксований в одному або кількох документах (у тому числі електронних), у листах, телеграмах, якими обмінялися сторони. Правочин вважається таким, що вчинений у письмовій формі, якщо воля сторін виражена за допомогою телетайпного, електронного або іншого технічного засобу зв'язку ...»[496].

Положення ст. 11 Закону України «Про електронну комерцію» від 03.09.2015 р. передбачають кілька способів укладення електронного договору. Якщо електронний договір укладався у встановленому законом порядку шляхом обміну електронними повідомленнями, зі змісту яких судом може бути

встановлено волю осіб до укладення договору та умови такого договору, належним чином завірені електронні копії таких електронних повідомлень можуть бути додані до заяви про видачу судового наказу. Як і у випадку з електронним договором, укладеним у вигляді єдиного документа, електронні повідомлення, якими було сформульовано пропозицію укладення договору (оферту) та прийняття такої пропозиції (акцепт) мають бути підписані електронним підписом сторін договору або іншим передбаченим законом способом.

Закон не вимагає обов'язкового підписання електронним підписом пропозиції щодо укладення електронного договору, однак за відсутності на ньому такого підпису у суду повинна бути можливість точно ідентифікувати відправника комерційного електронного повідомлення (оферента).

Варто погодитись з думку, що не будь-який електронний договір прирівнюється до вчиненого у письмовій формі, а тільки електронний договір, укладений шляхом обміну електронними повідомленнями, підписаними у визначеному законом порядку [67, с. 66].

Хоча у законі прямо не вказано, що електронний договір, укладений у вигляді єдиного електронного документа та підписаний електронними підписами сторін, прирівнюється до письмової форми договору, таке положення визнається за замовчуванням.

Фразу «...укладеним у письмовій (в тому числі електронній) формі...», що міститься у п. 7 ч. 1 ст. 161 ЦПК, варто тлумачити так, що у наказному провадженні можна розглядати вимоги, які впливають лише з тих електронних договорів, які прирівнюються до письмової форми договору.

Таким чином, аналіз положень п. 7 ч. 1 ст. 161 ЦПК у співвідношенні з положеннями ч. 12 ст. 11 Закону України «Про електронну комерцію» від 03.09.2015 р. дає підстави стверджувати, що у порядку наказного провадження може розглядатися вимога про стягнення заборгованості за електронним договором, укладеним не будь-яким способом, а саме шляхом підписання сторонами електронного договору як єдиного електронного документа або

шляхом обміну електронними повідомленнями, оскільки саме за таких умов відповідний договір прирівнюється до письмової форми.

Якщо ж акцепт відбувся, наприклад, шляхом заповнення формуляра заяви (форми) про прийняття такої пропозиції в електронній формі, вимога про стягнення заборгованості за таким договором не може бути розглянута у наказному провадженні. В такому випадку варто звернутися до суду з позовом.

Таким чином, можна зробити висновок, що електронні докази можуть бути використані у наказному провадженні переважно у справах за вимогами до юридичної особи або фізичної особи-підприємця про стягнення заборгованості за договором (іншим, ніж про надання житлово-комунальних послуг, телекомунікаційних послуг, послуг телебачення та радіомовлення), укладеним в електронній формі, якщо сума вимоги не перевищує ста розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб [525].

У наказному провадженні електронні докази повинні бути подані разом із заявою про видачу судового наказу в оригіналі або в електронній копії, завірених електронним підписом. При цьому додатково до електронної рекомендується додавати й паперову копію електронних доказів.

В порядку наказного провадження можуть бути розглянуті вимоги про стягнення заборгованості за електронним договором, укладеним лише як єдиний електронний документ, що містить умови договору та електронні підписи сторін, або шляхом обміну електронними повідомленнями. У випадку укладення електронного договору іншим способом, передбаченим ч. 6 ст. 11 Закону України «Про електронну комерцію» від 03.09.2015 р., такі вимоги можуть розглядатися лише у позовному провадженні.

ВИСНОВКИ

У дисертаційному дослідженні містяться узагальнення дослідницької роботи й отримані особисто автором нові науково обґрунтовані результати, які в сукупності вирішують конкретне наукове завдання щодо розроблення пропозицій, спрямованих на вдосконалення правового регулювання впровадження ІТ у цивільне судочинство, зокрема у доказування. На основі систематизації отриманих результатів сформульовано низку підсумкових узагальнень, які конкретизовано в таких висновках.

1. Поступово в процесуальній науці підіймаються різні аспекти доказування та доказів, що зумовлюються розвитком суспільних відносин, змінами поглядів вчених та практиків, мотивів законодавця, завдань судочинства та тенденцій розвитку права. Цифрова епоха розвитку людства вимагає дослідження як тих нових засобів, які вже вніс в діяльність суду науково-технічний прогрес, так і тих, які в перспективі також можуть бути використані для досягнення завдань цивільного судочинства. При дослідженні впливу ІТ на судове доказування необхідно встановити межі їх застосування для недопущення спотворення судочинства. Всі нові технології тільки тоді можуть бути застосовуватися, коли вони спрямовані на виконання завдань цивільного судочинства. Нові засоби доказування в електронній формі мають бути проаналізовані не тільки з огляду на їх особливу форму, особливості застосовних ІТ, а й з огляду на необхідність та межі змін у процес доказування з позицій доказового права, принципи та засади якого формувались століттями для досягнення дійсно справедливого судочинства.

2. Розвиток українського законодавства у сфері застосування надбань ІТ у сфері судочинства відбувається під впливом як міжнародних актів, досвіду окремих країн, так і власних українських реалій та поступового розвитку самих технологій.

Різні міжнародні організації за останні 20 років розробили велику кількість документів для створення ефективного механізму регулювання

інформаційного суспільства, які проаналізовано в дослідженні. ІТ мають забезпечити сталий розвиток як економіки держави, так сфери управління. Саме тому велику увагу державою на сучасному етапі приділяється активному впровадженню електронних послуг у діяльність державних органів, як запорука розвитку наукової, громадської, підприємницької тощо діяльності. У цій сфері прийнято багато нормативно-правових актів.

Останній «карантинний» рік вплинув на усвідомлення важливості ІТ, навіть у тих людей, які неохоче використовували їх нові можливості до цього. Попри розуміння важливості збереження для сфери юриспруденції, і особливо для судочинства, якихось традиційних ритуалів, процедур – виявилось, що вони стають абсолютно не придатні для умов самоізоляції, умов існування в режимі онлайн, в якій опинилась більшість людей. До ери ІТ такі події визвали б фактично повну зупинку судочинства («некримінального», принаймні), але в умовах наявності технологічних можливостей було б дивним, якщо б правова система ними не скористалась, як скористались інші сфери ділової практики.

3. У сфері доказування у цивільному процесі Україна починала впровадження ІТ з таких простих питань, як надання суду повідомлення електронної пошти, файлів документів з робочих комп'ютерів як доказів, а сьогодні вже говоримо про такі нетрадиційні засоби доказування, як лог-файли, інформація з інтернет-сервісів. Змінюється сам процес доказування.

4. Головним критерієм впровадження ІТ в судочинство є їх вплив на реалізацію принципів цивільного судочинства, що втілюється у вирішенні наступних питань: 1) реальної здійсненності впровадження ІТ; 2) необхідності впровадження ІТ для реалізації завдань та принципів судового процесу; 3) меж впровадження ІТ.

Якщо проаналізувати як кожен елемент електронного судочинства втілюється чи впливає на принципи судочинства, то можна прийти до наступних висновків: 1) створення інтернет-сайтів судів та органів судової влади, які є офіційним джерелом інформації про судову систему, компетенції, судову статистику, доступ до матеріалів судової практики (Єдиний реєстр

судових рішень), винесення і оприлюднення судових актів впливає на принцип гласності та взагалі поінформованість учасників судового процесу та всіх зацікавлених осіб, від науковців, юристів до пересічних громадян; 2) створення системи електронного документообігу впливає на ефективну реалізацію принципів доступу до правосуддя, гласності, пропорційності, розумності, оскарження рішення суду тощо; 3) створення можливості учасникам справи надання документів у електронній формі, з одного боку, має безперечні плюси, особливо щодо реалізації принципу доступності правосуддя: зниження тимчасових і грошових витрат сторін з доставки документів в суд; уникнення можливості пропуску строку позовної давності; підвищення зручності і швидкості обробки позовних заяв, реєстрації їх у канцелярії суду; підвищення ефективності судової статистики тощо, з іншого боку, необхідно подбати про надання рівних можливостей використання ІТ для дотримання принципу рівності перед законом і судом; 4) направлення судової кореспонденції в електронному вигляді позитивно впливає на розумність строків розгляду справи, запобігання зловживанню процесуальними правами в частині запобігання дій учасників справи направлених на ухилення від отримання судової кореспонденції; 5) використання ІТ в дослідженні доказів має позитивний вплив, особливо стосовно розширення інформації, яка стає доступною для суду; 6) створення електронних архівів позитивно вплине на судочинство, якихось перешкод чи застережень не вбачається за умови забезпечення безпеки; 7) значним чином вплине на судову процедуру введення електронної судової справи, але станом на сьогодні ініціатива впровадження електронних справ гальмується; 8) надання сторонам можливості ознайомлення з матеріалами справи в Інтернеті позитивно вплине на економію коштів та часу учасників справи, зручність у користуванні власне такою послугою від держави як судовий захист, та в цілому позитивно вплине на доступ до правосуддя; 9) створення звуко- та відеозаписів судових засідань має такі ж позитивні наслідки як і попередня опція електронного судочинства; 10) дистанційна участь у судових засіданнях за допомогою різних технічних засобів

(відеоконференцзв'язку, онлайн-сервісів) має як позитивні, так і негативні риси відносно дотримання основних засад судочинства, відеотрансляція судових засідань, як вбачається, підвищуючи реалізацію принципу гласності може порушувати права учасників процесу на захист персональних даних та таємниці особистого життя, ускладнювати оцінку показань свідків та нести ризики марного витрачання коштів держави на трансляцію та зберігання величезної кількості відеофайлів у відеоархівах; 11) передача до виконання судового рішення в електронному вигляді має, на нашу думку, тільки позитивний вплив на судочинство.

Впровадження нових технічних досягнень гармонійно вписується в структуру процесуальних правовідносин і сприяє повноцінній реалізації принципів процесуального права. Виключення складають принципи змагальності, гласності, усності, безпосередності щодо повноцінної та ефективної реалізації яких мають бути вироблені певні межі застосування ІТ у судочинство. ІТ можуть та мають служити вирішенню завдань цивільного судочинства, забезпечуючи високу ступінь доступності правосуддя. Доступний, ефективний та «безпаперовий» суд, який оперує найактуальнішими інноваційними технологіями – майбутнє судочинства.

5. Проблеми, пов'язані з впровадженням електронного судочинства, обумовлені тим, що не окреслені належним чином цілі та кінцевий результат, якого маємо досягти. Важливим є дослідження етапів, особливостей, змісту та основних рушійних сил впровадження електронного судочинства у інших, звичайно, найцікавіших з точки зору досягнень чи/та особливостей впровадження країнах та екстраполяція цього досвіду на вітчизняний досвід та реалії (економічні, людські, правові).

Маємо чітко встановити: 1) цілі впровадження; 2) визначити ресурси якими володіємо; 3) визначити функціонал, який має бути першочергово запроваджений та стимулюватися різними процесуальними та непроцесуальними засобами до використання.

Деякі судові процедури на фоні існуючих технічних можливостей людства вже виглядають застарілими та повинні поступово відійти у минуле. Наприклад, участь процесуальних суб'єктів у судовому засіданні в режимі відеоконференції поступово витіснить такі процесуальні форми їх участі в судовому процесі як допит свідків за судовим дорученням або у місці їх проживання, та значно зменшить випадки відкладення судового розгляду через неможливість однієї зі сторін особисто з'явитись у судові засідання. Направлення електронних повідомлень учасникам судового процесу про дату, час та місце судового засідання повинне невдовзі цілковито замінити тривалий та неефективний процес виклику до суду через пошту.

Держава має право та повинна встановлювати особливі вимоги до технологій у сфері судочинства, при цьому дотримуючись певного балансу між технологічною нейтральністю та жорсткими обмеженнями. Так, у сферах, де це можливо, має бути застосовано максимально ліберальний підхід до вибору технологій (наприклад, щодо підтвердження волі сторін у правочинах простим електронним підписом та допустимості їх у якості доказів у судових справах), а де сутність судочинства, його безпека вимагає забезпечення спеціальних вимог – технологічна нейтральність має поступатися вичерпним перелікам технологій.

6. Ризики запровадження електронного судочинства: 1) не забезпечення інформаційної безпеки; 2) можливо, що спрощення доступу до дистанційного правосуддя обумовить збільшення судових справ, кляузництва, оскільки із впровадженням ІТ збільшується кількість можливостей зловживання цивільними процесуальними правами; 3) можлива часткова втрата урочистої форми судочинства; 4) можлива деформація самої судової діяльності (втрата уважності у дистанційному судовому засіданні, «підміна суддів», «флеш правосуддя» тощо). ІТ, перш за все, мають бути направлені на спрощення роботи суддів, а не до спрощення судової процедури.

7. У змагальному процесі суд за власною ініціативою не збирає доказів. Утім багато юридично значущої інформації міститься в електронних державних

реєстрах, доступ до яких обмежений спеціальними правилами, встановленими нормами чинного законодавства.

Маючи відкритий доступ до реєстрів, суддя матиме змогу самотійно отримати витяг з реєстру та долучити його до матеріалів справи. За таких умов цілком логічним було б надати суду можливість отримувати необхідну інформацію з державних реєстрів за власною ініціативою з метою перевірки інформації, зазначеної сторонами у заявах по суті справи.

Загалом розвиток ІТ призводить до того, що обсяг інформації про конкретну фізичну чи юридичну особу, яку можна отримати через мережу Інтернет, постійно збільшується. У зв'язку з цим процес подання доказів повинен поступово трансформуватися. З часом сторони повинні будуть збирати та подавати до суду лише ті докази, до яких у суду немає безпосереднього доступу. Що ж до інформації з електронних реєстрів та інших електронних баз даних, то сторонам варто буде лише вказати про можливість суду ознайомитися з ними у тому чи іншому електронному джерелі.

8. Серед таких властивостей доказів, на які прямо посилається процесуальне законодавство, є належність, допустимість, достовірність, достатність доказів. Електронні докази не мають суттєвих відмінностей, які б залежали від форми, щодо належності доказів, оскільки в цьому випадку важливий саме зміст доказу та його зв'язок із предметом доказування. Щодо допустимості електронних доказів, то цивільне процесуальне законодавство не встановлює жодних особливостей щодо збирання електронних доказів, а тому слід керуватися загальними положеннями законодавства, що передбачають захист таємниці кореспонденції, недоторканність житла тощо. Для електронних доказів на їх допустимість впливає також не тільки законність доступу до відповідного доказу, а й відповідність процедури збору доказів, тобто методів поводження із доказами, які виключають будь-які помилки, зміну інформації метаданих.

9. Для достовірності доказів важливою є якість джерела інформації, яка перевіряється за допомогою встановлення його зв'язку з іншими доказами у

справі. Будь-який доказ має бути доведений до такого відображення, щоб учасники судового процесу та суд змогли сприйняти його зміст та зробити відповідні висновки. Застосування лише додаткових технічних пристроїв не створює самостійної вимоги достовірності електронного доказу. Проголошена концепція «paperless»-урядування змушує державу відмовлятися від паперових документів, а тому недоцільно надавати до суду паперову копію відповідної інформації, яка існує в електронній формі.

10. ЄСПЛ не надає електронним доказам особливого статусу з огляду на їх природу, а тому допустимість електронного доказу, крізь призму легітимності процедури його отримання, в контексті практики ЄСПЛ можна звести до наступного: 1) втручання має бути встановлено законом, тобто мати нормативне підґрунтя; 2) втручання має бути спрямоване на досягнення легітимної мети; 3) втручання має відповідати нагальним суспільним потребам та законній меті відповідно до основоположних засад демократичного суспільства. Тобто, якщо влада визнає за необхідне застосувати певні заходи, щоб уникнути знищення або приховування доказів, також необхідно, щоб закон і практика в цій галузі забезпечували достатні гарантії з метою запобігання ухвалення владою свавільних заходів, які б порушували право на повагу житла.

11. Загалом поява електронних доказів створила нові можливості для підвищення ефективності судового доказування. Вони дозволяють значно диверсифікувати джерела доказової інформації, надають більш повну та точну інформацію про обставини справи та є набагато переконливішими за традиційні засоби доказування, адже жоден свідок не здатен настільки точно передати зміст розмови, як аудіозапис, та суть події, як відеозапис.

Оцінюючи електронні докази, слід враховувати надійність способу, за допомогою якого здійснювалась підготовка, зберігання чи передача електронного повідомлення, забезпечувалась цілісність інформації, ідентифікувався його автор. Не всі науковці погоджуються із презумпцією достовірності електронного доказу. Однак проблеми, на які вказують спеціалісти, можна подолати змагальною судовою процедурою: якщо жодна із

сторін не заперечує проти достовірності електронного доказу, а у суду такий доказ не викликає сумнівів з огляду на його обсяг знань у даній сфері, то електронний доказ має бути розглянутий судом. Якщо ж сторона заперечує проти достовірності електронного доказу, вона має обґрунтовано посилатися на обставини, що викликають такі сумніви – аналогічне правило діє і щодо будь-яких інших видів доказів.

Так само прикладом надмірного формалізму є ситуація, коли суд розглядає у якості недопустимого електронний доказ аудіо чи відеофайл або електронну фотографію, за відсутності на ньому електронної позначки часу. Дана позначка впливає не стільки на юридичну силу електронного доказу, скільки на повноту інформації, яку він містить, тобто стосується властивості достатності, а не допустимості доказу.

Суд не повинен надмірно формалізувати процес судового доказування, самостійно шукати вади засобів доказування та ставити під сумнів існування обставин справи, які не заперечуються сторонами, крім випадків, коли він вбачає наявність зловживань з боку сторін у процесі судового доказування або за наявності очевидної невідповідності судового доказу вимогам належності чи допустимості.

12. ІТ значно підвищують можливості експертів у дослідженні представлених на експертизу об'єктів та надання суду більш повної та достовірної інформації про обставини справи. Наочним прикладом впливу наукових досягнень на процес судового доказування та зростання можливостей експертів є кардинальна зміна переліку фактів, що входять до предмету доказування у справах про визнання батьківства.

13. Судове доказування в епоху ІТ вимагає постійного підвищення вимог до обсягу знань професійних учасників судового процесу (суддів, прокурорів та представників-адвокатів) у сфері роботи з електронною інформацією, що потребує від них постійного самовдосконалення у цьому напрямку. Адвокати і судді повинні розуміти, які джерела електронної інформації існують, яку інформацію можна отримати з метаданих, наскільки вона є достовірною, до

чого можуть призвести маніпуляції з електронним файлом та як правильно його зберігати, як відрізнити електронну копію від оригіналу, які можливості є в експертів щодо отримання корисної для справи інформації з електронних даних, як встановити власника веб-сайту або веб-сторінки в мережі Інтернет та багато інших знань та навичок, що дозволяють більш ефективно використовувати електронну інформацію в процесі судового доказування.

14. До набрання чинності 15.12.2017 р. нової редакції ЦПК та інших процесуальних кодексів, електронні докази не утворювали окремої самостійної групи засобів доказування. Звуко- та відеозаписи були віднесені до речових доказів, тоді як електронні документи розглядалися судами як різновид письмових доказів. Водночас, в інших країнах електронні докази не виокремлюються в окрему групу, що є цілком справедливим.

Законодавче визначення дещо звужує зміст поняття «електронні докази», під якими у наукових джерелах називають не лише цифрові, а й аналогові докази. Наприклад, звуко- чи відеозапис, зроблений на магнітній плівці, не належить до інформації в цифровій формі, оскільки здійснений за допомогою аналогової технології. Якщо сучасні технічні розробки обумовили перехід від аналогових до цифрових технологій, варто очікувати на появу нової технології, яка замінить цифрову, або, принаймні, буде використовуватись одночасно з нею. Інформація, створена за цією новою технологією також повинна підпадати під законодавче визначення електронних доказів, інакше виникне потреба створити новий вид засобів доказування.

Електронні докази як засіб доказування в цивільному процесі – це будь-які дані про обставини предмета доказування у цивільній справі, які існують в електронній (зокрема цифровій) формі, створюються, зберігаються і передаються з використанням технічних пристроїв та програмного забезпечення.

15. За джерелом отримання електронні докази можна поділити на такі групи: 1) електронні докази, що містять дані, отримані безпосередньо з технічного пристрою, на якому вони зберігаються (стаціонарного або

портативного); 2) електронні докази, що містять дані, отримані з електронної мережі, зокрема, мережі Інтернет.

Джерело отримання електронного доказу зумовлює особливості його подання до суду та дослідження. Так, електронний доказ (наприклад, звуко- чи відеозапис), який знаходиться на портативному носії, легко може бути наданий до суду в оригіналі разом з пристроєм, на якому він був створений та збережений. Аналогічну дію дещо складніше зробити з електронним доказом, який знаходиться на персональному комп'ютері та значно складніше – у випадку зберігання електронної інформації з використанням хмарних технологій або знаходження її в мережі Інтернет. Якщо ж певний електронний продукт створено з використанням технології Blockchain або іншої аналогічної технології, надати до суду оригінал електронного доказу практично неможливо. В таких випадках закон передбачає можливість використання процедури огляду електронного доказу за місцем знаходження, яка, переважно, є недоцільною у разі, якщо електронний доказ знаходиться на звичайному персональному комп'ютері, та безпідставною, якщо електронний доказ знаходиться на мобільному технічному пристрої.

Залежно від технології, яка була використана під час створення, передачі та збереження електронних даних, електронні докази варто поділяти на цифрові докази та аналогові докази.

В залежності від вимог енергозалежності задля зберігання доказу: 1) енергозалежні (наприклад, дані оперативної пам'яті пристрою втрачаються внаслідок відключення живлення); 2) енергонезалежні, які зберігають зміст незмінним, навіть якщо живлення вимкнено (наприклад, дані, що зберігаються на жорсткому диску, CD-диску тощо).

Незважаючи на те, що сучасні технічні пристрої здатні відтворювати інформацію різними способами, використовуючи такі сенсорні форми сприйняття людиною інформації, як нюхову або тактильну чи, навіть, смакову, все-таки виникнення необхідності їх використання в процесі судового доказування видається малоімовірним. Тому, ґрунтуючись на існуючій судовій

практиці, залежно від форми вираження (відтворення) доказової інформації, яка може бути сприйнята людиною, електронні докази варто поділяти на такі види: 1) електронні докази, які відтворюються у візуальну форму сприйняття доказової інформації (вона може включати текстові, графічні, фотографічні зображення, відеоряд тощо); 2) електронні докази, які відтворюються у звукову форму сприйняття доказової інформації (звукозаписи); 3) електронні докази, які відтворюються у комбіновану форму сприйняття доказової інформації (наприклад, відеоряд, який супроводжується звукозаписом).

Положення ч. 1 ст. 238 ЦПК є підставою для поділу електронних доказів за характером їх змісту на офіційні та приватні.

16. Електронні докази також можна класифікувати за джерелом їх розміщення: 1) розміщені у мережі Інтернет (переважно це відомості з загальнодоступних веб-сайтів, вони можуть бути дистанційно змінені чи видалені), особливістю яких є те, що навіть попри ідентифікацію особи, сам доказ може виявитися поза юрисдикцією держави; 2) мережі обміну файлами, файлообмінні мережі, що являють собою однорангові комп'ютерні мережі сумісного обміну файлами, у яких кожен учасник одночасно виконує функції клієнта, який може отримувати файл, та сервера, що дає доступ до файлу. Хоча більшість такого роду мереж потребує доступу до Інтернету, вони можуть бути засновані й на іншій технології передачі даних. Особливістю збору інформації з таких мереж є те, що вони можуть бути як централізованими (з наявним сервером, що зберігає службову інформацію про користувачів, їхні IP-адреси і файли), так і децентралізованими (у яких відсутній службовий сервер, а службова інформація зберігається на пристроях користувачів), в останньому випадку виникають складнощі, оскільки один із пристроїв мережі може не містити доказової інформації або містити лише її частину; 3) комп'ютери у широкому значенні (ноутбуки, обчислювальні машини, банкомати, термінали тощо) – на комп'ютерах зберігається численна кількість електронної інформації, яка може мати доказове значення у судовій справі. Хоча деяка інформація може бути розміщена і в мережі Інтернет, на фізичному носії

зберігається низка тимчасових файлів (історія перегляду, кеш тощо), тому дослідження комп'ютерів пов'язується із розміщенням файлів, які відсутні в інших джерелах. Особливість такого виду зберігання доказів полягає в тому, що у зацікавлених осіб зазвичай відсутня можливість самостійного збирання і подання таких доказів, тому для цього необхідне санкціонування доступу судом (наприклад, шляхом забезпечення доказів, зобов'язання надати доступ експерту до комп'ютера тощо); 4) портативні електронні обчислювальні пристрої (мобільні телефони, смартфони, планшети, смарт-годинники тощо). Відмінність даної групи від попередньої прослідковуються лише у габаритах та мобільності. Ліднак сучасний рівень розвитку технологій дозволяє стверджувати, що суттєвих відмінностей між двома групами немає: кожен смартфон є «комп'ютером у кишені»; 5) портативні пристрої (наприклад, геомітки, магнітні картки), які програмуються за допомогою інших пристроїв.

17. Досліджено найпоширеніший вид електронних доказів – електронний документ, який характеризується наступними ознаками: 1) якщо електронний документ надається до суду для підтвердження певних обставин цивільної справи, то він повинен мати усі властивості судового доказу: бути належним, допустимим і достовірним; 2) електронний документ є різновидом електронних доказів і тому має характеристики електронних доказів, при цьому не всі електронні докази є електронними документами; 3) доказова інформація в електронному документі може існувати у формі тексту, графічного зображення, плану, фотографії, відео- та звукозапису тощо, тобто електронний документ не є лише текстовим документом; 4) електронний документ повинен мати обов'язкові реквізити, передбачені нормами чинного законодавства.

При оцінці електронного документа як доказу в цивільній справі суд повинен перевірити його відповідність встановленим вимогам обов'язкових, факультативних, внутрішніх і зовнішніх реквізитів.

Документи, що використовуються як докази у цивільному судочинстві, за формою існування поділяються на три види: 1) матеріальні; 2) електронні; 3) комбіновані. У матеріальних документах (серед яких переважають паперові)

інформація безпосередньо пов'язана з матеріальним носієм, невіддільна від нього; в електронних документах інформація зафіксована у вигляді електронних даних не такою мірою прив'язана до матеріального носія (матеріальний носій може бути легко змінений); комбіновані документи містять окремі ознаки як матеріальних, так і електронних документів.

18. Закріплене у чинному законодавстві та міжнародно-правових актах право на повагу до приватного життя особи ускладнює процес використання аудіо- та відеозаписів як доказів у судовому процесі. Суд повинен переконатись у тому, що звуко- чи відеозапис отриманий законним шляхом, цифрові дані, які були подані на підтвердження певних обставин справи, належно процесуально оформлені, містять усю повноту необхідної інформації (дату, час, місце здійснення запису та записувальний пристрій), а також у відсутності втручання у їх цілісність, що можна зробити за допомогою призначення за клопотанням сторони судової фоноскопичної експертизи.

У зв'язку з наявною правовою позицією ЄСПЛ та КСУ про те, що ділова, професійна діяльність фізичної особи може розглядатися як частина її приватного життя, здійснення відеозапису на робочому місці та звукозапису професійних переговорів слід вважати втручанням у приватне життя особи. При оцінці таких відеозаписів суд повинен встановити: 1) відеозапис здійснювався у громадському місці чи в особистому кабінеті працівника; 2) чи був працівник повідомлений про здійснення відеоспостереження та чи надавав згоду на обробку персональних даних; 3) яку легітимну мету переслідував роботодавець, здійснюючи відеоспостереження, та чи можна було її досягти у разі застосування меншого ступіня втручання у приватне життя працівника, тобто чи не було втручання у приватне життя працівника надмірним; 4) чи було здійснено відеоспостереження з дотриманням вимог закону.

19. Метадані є дуже важливим, але й одним з найбільш суперечливих видів електронних доказів, названих у ч. 1 ст. 100 ЦПК. Це пов'язано з низкою особливостей, які вирізняють метадані з-поміж інших електронних доказів. По-перше, саме визначення метаданих дає підстави для виникнення сумнівів у

можливості визнання їх судовими доказами. Докази в цивільному процесі – це дані про обставини цивільної справи, тоді як метадані за загальноприйнятим підходом до розуміння цього терміну – це дані про інші дані, метадані, як правило, не містять інформації безпосередньо про обставини справи, що є юридичними фактами, а лише характеризують інші електронні докази. У ч. 1 ст. 100 ЦПК метадані вказані як окремий вид електронних доказів, хоча їх необхідно розглядати як складову будь-якого цифрового доказу як різновиду електронних доказів, оскільки вони фактично є невід’ємними від нього, складають єдине ціле та доповнюють інформацію, яку суд отримує з цифрового доказу, слугують для оцінки достовірності цифрового доказу, тобто є одним з реквізитів, складових частин цифрового доказу. Самостійного значення засобу доказування метадані не мають.

Належність метаданих до обставин, що входять у предмет доказування, має похідний характер від належності даних, які вони характеризують. Це додатково підтверджує той факт, що метадані не можна вважати самостійним видом електронних доказів, вони є лише складовою частиною електронного доказу, дані якого вони характеризують.

20. Веб-сторінка може бути використана як доказ у суді у випадках, коли для правильного вирішення цивільної справи по суті для суду важливо встановити, окрім іншого, факт поширення відповідної інформації в мережі Інтернет. В іншому разі відповідні електронні дані не матимуть для суду доказової цінності, крім випадків, коли до суду надається інформація з офіційних веб-сайтів, яка розміщується на них саме з метою доведення цієї інформації до відома широкого кола осіб.

Мережа Інтернет – це складне середовище, яке підпорядковується особливим правилам; існує відкрита та закрита частина мережі; є проіндексована, так і непроіндексована її частина, що впливає на можливість доступу до певної інформації. Відкрита частина мережі дозволяє будь-кому отримувати доступ до її ресурсів. Індексовані пошуковими системами ресурси, дозволяють знайти їх за ключовими словами, знайти подібні джерела

(наприклад, у разі порушення авторського права на твір) тощо. Тоді як неіндексована частина мережі дозволяє отримати доступ до інформації тільки за конкретним веб-посиланням.

Збирання доказів, що знаходяться у відкритому доступі мережі Інтернет, не потребує жодних дозволів. Однак деякі ІТ були розроблені спеціально для приховування особи та її місцезнаходження. Наприклад, проєкт Tor (з англ. The Onion Router) забезпечує високу ступінь анонімності для користувачів Інтернету. Крім того, використання Tor ускладнює аналіз Інтернет-активності на веб-сайтах, включаючи інформацію про відвідувані веб-сайти, залишені повідомлення та коментарі тощо.

21. Залежно від засобів їх передачі електронні повідомлення поділяються на такі види: 1) електронні повідомлення, передані за допомогою стільникового зв'язку у стандарті GSM: SMS-повідомлення, MMS-повідомлення, голосові повідомлення; 2) електронні повідомлення, передані за допомогою мобільних додатків-месенджерів: Viber, WhatsApp, Telegram тощо; 3) електронні повідомлення, передані за допомогою електронної пошти; 4) електронні повідомлення, передані в соціальних мережах; 5) електронні повідомлення, передані з використанням інших сервісів у мережі Інтернет. За формою передачі інформації в електронному повідомленні вони поділяються на текстові, графічні, звукові, відео-повідомлення та комбіновані.

Для того, щоб електронне повідомлення мало юридичну силу електронного доказу, його оригінал не обов'язково повинен бути скріплений електронним підписом. Якщо стосовно авторства електронного повідомлення між сторонами цивільного процесу виникає спір, саме на стороні, яка посиляється на факт направлення повідомлення, як на підставу своїх вимог чи заперечень, лежить тягар доказування як самого факту відправлення електронного повідомлення конкретного змісту, так і осіб відправника та одержувача.

22. Належність телефонного номеру конкретній особі може бути встановлена за допомогою різних доказів: 1) письмових доказів, наприклад,

якщо особа у різних документах (анкетах, заявах за місцем роботи чи навчання, процесуальних документах тощо) особисто вказувала цей телефонний номер як власний контактний номер телефону; 2) показань свідків, які можуть підтвердити під час допиту в судовому засіданні, що цей номер телефону належить конкретній особі, і що вони зв'язувались з цією особою саме за цим номером; 3) електронних доказів, наприклад, контактні номери телефонів часто вказуються на офіційних сайтах фізичних та юридичних осіб, їх особистих сторінках у соціальних мережах (якщо достовірно встановлено належність сторінки конкретній особі), у різних державних реєстрах тощо.

Засоби доказування належності адреси електронної пошти конкретній особі практично ті самі, що й засоби доказування належності особі телефонного номера. Але, у випадку з телефонним номером, компанія-надавач послуг мобільного зв'язку в більшості випадків не має інформації щодо анкетних даних конкретних абонентів. Таку інформацію можна в неї отримати лише якщо відповідні послуги у конкретний період часу надавалися на підставі письмового договору з абонентом. У випадку з електронною поштою реєстрація електронної скриньки може передбачати необхідність зазначення персональних даних користувача: імені, дати народження, міста проживання тощо. Водночас, якщо оператор мобільного зв'язку володіє інформацією про абонента, ця інформація завжди є достовірною, адже при укладанні письмового договору абонент надає документи, які підтверджують його особу, тоді як під час реєстрації електронної скриньки користувач сам вносить про себе анкетні дані, які компанією, що надає поштовий сервіс, не перевіряються, тому ризик внесення недостовірних даних є значно вищим.

Не можна ігнорувати й можливість неправомірного втручання в роботу поштової скриньки та направлення електронного повідомлення з електронної пошти сторонньою особою, якщо пароль доступу до неї виявився ненадійним та був зламаний або відомий іншим особам. В такому разі тягар доказування цього факту (факту направлення електронного повідомлення сторонньою особою) покладатиметься на власника поштової скриньки.

23. Певні проблеми виникають і у випадку необхідності ідентифікації авторів переписки у соціальних мережах. Але незважаючи на можливість реєстрації у соціальній мережі під чужим іменем, на підставі аналізу наповнення акаунту можна доволі достовірно встановити його власника.

24. Електронне повідомлення приватного характеру може бути використано як доказ у суді лише за згодою усіх учасників електронного листування (як відправника, так і одержувача). За наявності заперечень з боку хоча б одного з них таке електронне повідомлення не може бути використано як доказ у суді, а якщо все ж таки буде подано до суду, не повинно прийматися судом до уваги при ухваленні рішення, оскільки вважатиметься недопустимим доказом.

25. Судова комп'ютерно-технічна експертиза (експертиза комп'ютерної техніки і програмних продуктів) – це здійснене на основі спеціальних знань дослідження технічних властивостей цифрового обладнання та/або програмного забезпечення з метою встановлення фактичних даних, що належать до обставин предмета доказування у судовій справі. Предметом судової комп'ютерно-технічної експертизи є фактичні дані, які підлягають встановленню внаслідок експертного дослідження технічних пристроїв – носіїв електронної інформації та/або програмних продуктів, у межах питань, винесених на розгляд експерта. Об'єктами судової комп'ютерно-технічної експертизи можуть бути технічні пристрої (комп'ютери та системні блоки, периферійні пристрої, портативні електронні пристрої, інші носії електронної інформації) та/або програмні продукти. Експертні висновки Українського центру підтримки номерів і адрес, оформлені за результатами проведеної фіксації і дослідження змісту веб-сторінок у мережі Інтернет, за своєю процесуально-правовою природою є письмовими доказами, а не висновками експерта.

26. Здійснено огляд основних технологій AI з точки зору застосування в юриспруденції: юридичні чатботи, платформи-пошукувачі, програми для складання та перевірки договорів, платформи для вирішення спорів тощо. Зроблено висновок, що розвиток алгоритмів AI для судочинства мають велике

практичне значення. По-перше, технології комп'ютерного зору (розпізнавання, ідентифікація) є цілком придатними для застосовання у судочинстві в якості допомоги судді у оцінці та дослідженні доказів. По-друге, технології синтезу письмового та усного мовлення та обробки природньої мови можуть використовуватися для розпізнавання голосу та ведення цифрового протоколювання ходу судових засідань, а також автоматичного перекладу ходу справи на державну мову за потреби. Системи «питання-відповідь» можуть бути використані для ознайомлення із технологіями, підтримки користувача. AI вже застосовується при знеособленні судових рішень перед їх опублікуванням в Єдиному державному реєстрі судових рішень. По-третє, інтелектуальні системи підтримки прийняття управлінських рішень – на прикладі судочинства – це алгоритми, що допомагають у винесенні судового рішення.

Встановлення достовірності електронних доказів може бути частково вирішене за допомогою використання блокчейну та створення сховища електронних доказів. Запропоновано запозичити досвід Китаю у застосуванні блокчейн для зберігання доказів. В умовах зберігання доказової інформації в такому блокчейні введення суду в оману буде унеможливленим з питань, які вже підтверджені інформацією, що знаходиться у сховищі даних, наприклад, оцінка вартості нерухомого майна чи нотаріально завірений документ. Таким чином, рейдерство, шахрайство та інші способи позбавлення майна фізичних, юридичних осіб, держави можна було б припинити.

27. Використання ІТ в судовому доказуванні у справах позовного провадження досліджено на прикладі спорів із договорів кредиту та позики та зроблено наступні висновки. Предмет доказування у справах про стягнення заборгованості за кредитним договором (договором позики), укладеним за допомогою електронних засобів складають такі обставини: 1) факт укладення цього договору в електронній формі; 2) факт перерахування позикових коштів позичальнику в сумі, що відповідає умовам договору; 3) факт невиконання або неналежного виконання боржником умов договору. Доказування факту перерахування позикових коштів здійснюється, як правило, за допомогою

первинних фінансових документів (чеки, платіжні доручення, меморіальні ордери, виписки з банківських рахунків, з яких або на які було перераховано грошові кошти тощо), оформлених відповідно до вимог чинного законодавства. Вони можуть подаватися до суду як в письмовій так і в електронній формі.

28. Досліджено використання ІТ в судовому доказуванні у справах наказного провадження та зроблено наступні висновки: 1. Електронні докази можуть бути використані у наказному провадженні переважно у справах за вимогами до юридичної особи або фізичної особи–підприємця про стягнення заборгованості за договором (іншим, ніж про надання житлово-комунальних послуг, телекомунікаційних послуг, послуг телебачення та радіомовлення), укладеним в електронній формі, якщо сума вимоги не перевищує ста розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб; 2. У наказному провадженні електронні докази повинні бути подані разом із заявою про видачу судового наказу в оригіналі або в електронній копії, завірній електронним підписом. При цьому додатково до електронної рекомендується додавати й паперову копію електронних доказів; 3. В порядку наказного провадження можуть бути розглянуті вимоги про стягнення заборгованості за електронним договором, укладеним лише як єдиний електронний документ, що містить умови договору та електронні підписи сторін, або шляхом обміну електронними повідомленнями. У випадку укладення електронного договору іншим способом, передбаченим ч. 6 ст. 11 Закону України «Про електронну комерцію», такі вимоги можуть розглядатися лише у позовному провадженні.

29. Запропоновані наступні шляхи вдосконалення законодавства:

Частину другу статті 13 ЦПК викласти в наступній редакції: *«2. Збирання доказів у цивільних справах не є обов'язком суду, крім випадків, встановлених цим Кодексом. Суд має право збирати докази, що стосуються предмета спору, з власної ініціативи лише у випадках, коли це необхідно для захисту малолітніх чи неповнолітніх осіб або осіб, які визнані судом недієздатними чи дієздатність яких обмежена, якщо інформація, на яку посилаються учасники справи у заявах по суті справи, міститься в офіційних*

електронних державних реєстрах та наборах даних, які підлягають оприлюдненню у формі відкритих даних, а також в інших випадках, передбачених цим Кодексом.

Суд отримує доступ до інформації, що міститься в офіційних електронних державних реєстрах, виключно на підставі ухвали суду»

Аналогічні положення слід передбачити і для ГПК та КАС. У зв'язку із вищенаведеною законодавчою ініціативою слід передбачити прикінцевими положеннями законопроекту покладення обов'язку на КМУ та інші центральні органи виконавчої влади – держателів відповідних електронних реєстрів обов'язок розробити положення про порядок доступу судів до відомостей електронних реєстрів з урахуванням особливостей функціонування кожного з них та обсягу відомостей, що можуть бути надані суду. Крім цього, до закритої частини кожного із реєстрів мають вноситися відомості про ухвалу, на підставі якої судом було отримано доступ.

Частину третю статті 100 ЦПК викласти в такій редакції: *«1. Електронними доказами є інформація в електронній (зокрема, цифровій) формі, що містить дані про обставини, що мають значення для справи, зокрема, електронні документи (в тому числі текстові документи, графічні зображення, плани, фотографії, відео- та звукозаписи тощо), веб-сайти (сторінки), текстові, мультимедійні та голосові повідомлення, бази даних та інші дані в електронній формі. ...»*. Тобто пропонується виключити із законодавчої дефініції ототожнення електронної та цифрової форми електронних доказів, а також виключити із переліку видів електронних доказів метадані та бази даних.

Частину третю статті 100 ЦПК викласти в такій редакції: *«3. Учасники справи мають право подавати електронні докази в паперових копіях, посвідчених у порядку, передбаченому законодавством для посвідчення копій письмових доказів. Паперова копія електронного доказу не вважається письмовим доказом»*.

Частину третю статті 212 ЦПК доповнити абзацем другим такого змісту: *«Під час постановлення ухвали про участь учасника справи у судовому засіданні в режимі відеоконференції суд враховує, чи надається стороні правнича допомога; стадію судового розгляду, на якій проводиться судове засідання, обсяг та характер доказів, що підлягають дослідженню, орієнтовну тривалість судового розгляду та інші обставини, які перешкоджають виконанню завдань цивільного судочинства».*

Пропонується видалити положення абз. 2 ч. 13 ст. 11 Закону України «Про електронну комерцію», як такі, що вже не відповідають нормам чинного процесуального законодавства України.

Пропонується ст. 160-1 Кримінального процесуального кодексу України привести у відповідність до Закону України «Про електронні комунікації».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамов С. Н. Гражданский процесс : учебник. М.: Юрид. изд-во МЮ СССР, 1948. 483 с.
2. Автоматизована система виконавчого провадження. URL: <https://asvpweb.minjust.gov.ua/#/search-debtors>
3. Алексєєва-Процюк Д.О., Брисковська О.М. Електронні докази в кримінальному судочинстві: поняття, ознаки та проблемні аспекти застосування. URL : <http://nvppp.in.ua/vip/2018/2/50.pdf>.
4. Андреев В.К., Лаптев В.А., Чуча С.Ю. Искусственный интеллект в системе электронного правосудия при рассмотрении корпоративных споров. *Вестник Санкт-Петербургского университета. Право*. 2020. №1. С. 19-34.
5. Андрійцьо В. Д. Дослідження доказів як етап процесу доказування в цивільному судочинстві. *Вісник Вищої ради юстиції*. 2013. №3 (15). С. 7-17.
6. Андронов І.В. Судові рішення в цивільному процесі України: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2018. 435 с.
7. Андронов І.В. Юридична сила судових доказів у цивільному процесі. *Новели цивільного процесуального законодавства: докази та доказування*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 14 вересня 2020 р.); за заг. ред. д.ю.н., проф. Н.Ю. Голубєвої. Одеса: Фенікс, 2020. С. 12-15.
8. Апалькова І.С. Електронне листування як доказ у цивільному процесі. *Новели цивільного процесуального законодавства: докази та доказування*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 14 вересня 2020 р.); за заг. ред. д.ю.н., проф. Н. Ю. Голубєвої. Одеса : Фенікс, 2020. С. 108-113.

9. Арсеньев В.Д. Вопросы общей теории судебных доказательств в советском уголовном процессе. М.: Юридическая литература, 1964. 179 с.

10. Арсірій Р. Електронні докази досить легко спростувати – суддя ОАСК Арсірій. URL: <https://pravo.ua/elektronni-dokazi-dosit-legko-sprostuvati-suddja-oask-arsirij/>

11. Арсірій Р. Електронний суд: рівняння з багатьма невідомими. Рада адвокатів Київської області: офіційний вебсайт. URL: <https://radako.com.ua/news/elektronniy-sud-rivnyannya-z-bagatma-nevidomimi>

12. Архипова Ю.В. Подача документов в электронном виде – составляющая философии электронного правосудия. *Вестник Высшего арбитражного суда Российской Федерации. Специальное приложение к VIII Всероссийскому съезду судей 17-19 декабря 2012 г.* С. 62-65.

13. АССУ реалізувала грандіозний грантовий проект загальнодержавного масштабу. *Вісник асоціації слідчих суддів України*. 2018. №1 (4). С. 6-10.

14. Бабенко В.В. Доказування в господарському процесі: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.04. Київ, 2007. 19 с.

15. Баранов О. В., Жияєв І. Б., Демкова М. С. та ін. Електронне урядування в Україні: аналіз та рекомендації. Результати дослідження; за ред. І.Г. Малюкової. Київ: Поліграф-Плюс, 2007. 254 с.

16. Баранов О.А. Правові особливості використання документів, переданих за допомогою електронних комунікацій. *Правова інформатика*. 2013. №1. С. 3-10.

17. Баранова О. Розмови у судах прослуховувалися через комп'ютери: суд призначив експертизу. ЛІГА:ЗАКОН: інформаційно-

правова

система.

URL:

https://jurliga.ligazakon.net/news/188231_rozmovi-u-sudakh-proslukhovuvalisya-cherez-kompyuteri-sud-priznachiv-ekspertizu

18. Барбашин С. Використання електронних доказів у суді – власний досвід. URL: <https://www.hsa.org.ua/blog/vykorystannya-elektronnyh-dokaziv-u-sudi-vlasnyj-dosvid/>

19. Бармина О.Н. Принцип непосредственности в арбитражном процессе: особенности реализации в век информационных технологий. URL: <https://urfac.ru/?p=2042>

20. Баулин О.В. Бремя доказывания при разбирательстве гражданских дел. М.: Городец, 2004. 272 с.

21. Бачило И. Л. Информационное право. М. : Юрайт, 2009. 454 с.

22. Белкин А.Р. Теория доказывания. Научно-методическое пособие. М.: Издательство НОРМА, 1999. 429 с.

23. Белоусова Н.Б., Квартенко Д.А. Особливості реалізації стратегії інформаційного суспільства в Європейському Союзі. *Проблеми міжнародних відносин*: зб. наук. пр.; редкол. : Канцелярук Б. І. (голова) та ін. Київ: КиМУ, 2013. Вип. 6. С. 45-54.

24. «Біла книга» (текст китайською та англійською). URL: <https://file.chinacourt.org/f.php?id=43639&class=file>

25. Білозерська Є.І. Електронні докази в нотаріальному процесі. *Часопис Київського університету права*. 2012. №4. С. 207-211.

26. Блажівська Н. Електронний підпис у праві Європейського Союзу. *Прокуратура. Людина. Держава*. 2005. №3(45). С. 103-115.

27. Блажівська Н. Є. Електронний правочини у цивільному праві України: монографія; за наук. ред. Р.О. Стефанчука. Київ: Алерта, 2014. 240 с.

28. Боннер А.Т. Аудио- и видеозаписи как доказательство в гражданском и арбитражном процессе. *Законодательство*. 2008. №3. С. 79-87.

29. Боннер А.Т. Традиционные и нетрадиционные средства доказывания в гражданском и арбитражном процессе: монография. Москва: Проспект, 2014. 616 с.

30. Брановицкий К.Л., Ренц И.Г., Незнамов Ал.В., Незнамов Ан.В., Ярков В.В. Цифровые технологии в цивилистическом процессе: некоторые проблемы и перспективы. *Herald of The Euro-Asian Law Congress*. 2018. №2. С. 56-68.

31. Брановицкий К.Л. Информационные технологии в гражданском процессе Германии (сравнительно-правовой анализ): монография. Москва : Волтерс Клувер, 2010. 208 с.

32. Бринцев В. Електронно-технічне забезпечення діяльності судової влади. *Право України*. 2000. №4. С. 44-48.

33. Булгакова І. В. Електронні докази в господарському процесі: поняття та порядок застосування. *Вісник господарського судочинства*. 2011. №1. С. 85-90.

34. Бут И. Legal tech: попытка переформатировать рынок юруслуг? URL: <https://yaizakon.com.ua/legal-teck-popytka-pereformatirovat-rynok-yuruslug/>

35. Бут И. Судья сравнил отказ от видеоконференции с использованием «пера и чернила». URL: <https://yaizakon.com.ua/sudya-sravnit-otkaz-ot-videokonferentsii-s-ispolzovaniem-pera-i-chernila/>

36. В Австралии искусственный интеллект будет заниматься распределением имущества во время развода. URL: <https://yaizakon.com.ua/v-avstralii-iskusstvennyj-intellekt-budet-zanimatsya-raspredeleniem-imushhestva-vo-vremya-razvoda/>

37. В Англии рассматривают возможность внедрения виртуального суда. Судебно-юридическая газета. URL: <https://sud.ua/ru/news/abroad/57584-v-anglii-rassmatrivayut-vozmozhnost-vnedreniya-virtyalnogo-syda>

38. В судебную систему хотят внедрить искусственный интеллект. URL: <https://yaizakon.com.ua/v-sudebnuyu-sistemu-hotyat-vnedrit-iskusstvennyj-intellekt/>

39. В Украине можно предвидеть победу в суде с помощью искусственного интеллекта. URL: <https://yaizakon.com.ua/v-ukraine-mozhno-predvidet-pobedu-v-sude-s-pomoshhyu-iskusstvennogo-intellekta/>

40. В Украине появятся роботы-адвокаты. URL: <https://minfin.com.ua/2017/07/03/28715064/>

41. Вайшнурс А.А. Правонарушения в Интернете: применимое право и доказательства. *Доказательства в арбитражном процессе. Судебная практика*. Библиотека ЭЖ-Юрист. Москва, 2004. С. 130-141.

42. Васильев С.В. Гражданский процесс Украины: учеб. пособие. Харьков: Одиссей, 2006. 512 с.

43. Васильєв С.В., Ніколенко Л. М. Доказування та докази у господарському процесі України: монографія. Харків: Еспада, 2004. 192 с.

44. Василькова С. В. Электронное правосудие в цивилистическом процессе: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.15. СПб., 2018. 25 с.

45. Васьковский Е.В. Учебник гражданского процесса. Москва: Изд. бр. Башмаковых, 1917. 429 с.

46. Венгеров А. Б. Право и информация в условиях автоматизации управления (теоретические вопросы). Москва: Юридическая литература, 1978. 114 с.

47. Венедіктова І.В. Юридична природа публічних послуг. *Вісник Харківського національного університету*. 2009. №841. С. 88-91.

48. Вернідубов І., Белікова С. Електронні докази: поняття, особливості та проблеми щодо їх дослідження судом. *Evropsky politicky a pravni diskurz*. 2018. Vol. 5, Iss. 2. С. 299-305.

49. Верховний народний суд опублікував повідомлення про посилення та стандартизацію роботи в Інтернеті щодо судових процесів з метою надання суворих судових гарантій щодо запобігання та контролю епідемій. Мережа судів Китаю. URL: <https://www.chinacourt.org/article/detail/2020/02/id/4803035.shtml>

50. Вершинин А. П. Электронный документ: правовая форма и доказательство в суде: учеб.-практ. пособие. Москва: Городец, 2000. 247 с.

51. Виконавче провадження: підручник; за ред. Н.Ю. Голубєвої. Одеса: Фенікс, 2020. 459 с.

52. Виртуальная медиация: урегулирование бизнес-споров через Интернет. URL: [https:// iqdecision.com/virtualnaja-mediacija-uregulirovanie-biznes-sporov-cherez-internet/](https://iqdecision.com/virtualnaja-mediacija-uregulirovanie-biznes-sporov-cherez-internet/)

53. Вищий господарський суд України : офіційний вебсайт. URL: <http://vgsu.arbitr.gov.ua/>

54. Вітаємо в базі знань! URL: <https://wiki.court.gov.ua/pages/viewpage.action?pageId=5964502>

55. Ворожбит С.П. Электронные средства доказывания в гражданском и арбитражном процессе: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.15. Санкт-Петербург, 2011. 25 с. URL :<https://www.prilib.ru/item/463080>.

56. Воронюк О. Електронні докази: що вважати оригіналом а що – копією? *Закон і Бізнес*. 2017. №45(1343). С. 12-14.

57. Вышинский А.Я. Теория судебных доказательств в советском праве. Москва: НКЮ СССР, 1941. 218 с.

58. Галковская Т. Коррупция, тендеры и Электронный суд. Почему не заработала профинансированная государством система ЕСИТС? Цензор. НЕТ. URL: https://censor.net/ru/resonance/3126018/korrupsiya_tendery_i_elektronnyy_i_sud_pochemu_ne_zarabotala_profinansirovannaya_gosudarstvom_sistema

59. Ганичева Е.С. Процесуально-правовые проблемы, связанные с использованием информационно-телекоммуникационных технологий в гражданском процессе. *Использование элементов электронного правосудия в деятельности Экономического Суда СНГ и национальных судов*: матер. Междунар. науч.-практ.конф. Минск, 2017. С. 48-59.

60. Гетманцев М. Електронні докази в цивільному процесі: практика застосування новел законодавства. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. №2. С. 19-23.

61. Глащенко А.С. Понятие и классификация электронных документов. *Вопросы экономики и права*. 2012. №9. С. 28-31.

62. Голубева Н. Информационные технологии в юридической деятельности (legal tech). URL: <https://yaizakon.com.ua/informatsionnye-tehnologii-v-yuridicheskoy-deyatelnosti-legal-tech/>

63. Голубева Н.Ю. «Электронный суд» в мире. Я и Закон : информационно-юридический сайт. 11.04.2017. URL: <http://yaizakon.com.ua/elektronnyj-sud-v-mire/>

64. Голубева Н.Ю. Впровадження інформаційно-телекомунікаційних технологій в судову діяльність Німеччини та Франції. *Вісник асоціації слідчих суддів України*. 2018. №1 (4). С. 37-41.

65. Голубева Н.Ю. Информационные технологии в судопроизводстве (презентация). Я и Закон : информационно-юридический сайт. URL: <https://yaizakon.com.ua/informatsionnye-tehnologii-v-sudoproizvodstve-prezentatsiya/>

66. Голубева Н.Ю. Электронный договор как доказательство в гражданском процессе. Я и Закон : информационно-юридический сайт. 29.11.2016. URL: <http://yaizakon.com.ua/elektronnyj-dogovor-kak-dokazatelstvo-v-grazhdanskom-protsesse/>

67. Голубева Н.Ю. Реалізація Угоди про асоціацію між Україною та Європейським союзом у частині електронної торгівлі. *Часопис цивілістики*. 2016. №21. С. 64-69.

68. Голубева Н.Ю. «Електронний суд» за проектом ЦПК України (станом на 10.03.2017 року). *Інформаційні технології у судочинстві*: матеріали всеукр. наук.-практ. конф., яка проводиться в рамках тижня цивільного процесу (м. Одеса, 18 квітня 2017 р.); за заг. ред. д.ю.н., проф. Н.Ю. Голубєвої Одеса: Фенікс, 2017. С. 5-12.

69. Голубева Н.Ю. Впровадження інформаційних технологій у судочинство в Україні та світі. *Юридичний вісник*. 2017. №2. С.185-194.

70. Голубева Н.Ю. Е-адвокат: інформаційні технології в діяльності адвоката. *Адвокатура: минуле, сучасність та майбутнє*: матеріали VII Міжнар. наук-практ. конф. (м. Одеса, 10 листопада, 2017 р.); за заг. ред. Н.М. Бакаянкової, Є.С. Хижняка. Одеса: Гельветика, 2017. С. 285-289.

71. Голубева Н. Ю. Електронне судочинство: міжнародний досвід : монографія [Електронне видання] / Н. Ю. Голубєва. – Одеса : Фенікс, 2020. – 204 с. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/14039>. DOI: 10.32837/11300.14039

72. Голубєва Н.Ю. Електронні докази в цивільному процесі Англії та Уельсу. *Новели цивільного процесуального законодавства: докази та доказування*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 14 вересня 2020 р.); за заг. ред. Н.Ю. Голубєвої. Одеса : Фенікс, 2020. 185 с. – С. 5-12.

73. Голубєва Н.Ю. Зобов'язання у цивільному праві України: методологічні засади правового регулювання: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2013. 456 с.

74. Голубєва Н.Ю. Онлайн вирішення спорів (odr): переваги та недоліки. *Альтернативні способи вирішення цивільних спорів*: матеріали круглого столу (Одеса, 29 березня 2021 р.); за заг. ред. Н.Ю. Голубєвої. Одеса: Фенікс, 2021. С. 5-9. URL: <https://hdl.handle.net/11300/14491>

75. Голубєва Н.Ю. Представник в електронному судочинстві України. *Новели цивільного процесуального законодавства: представництво*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конфер.; до 150-ї річниці з дня відкриття першої судової палати у м. Одеса (м. Одеса, 16 травня 2019 року); за ред. Н.Ю. Голубєвої. Одеса: Фенікс, 2019. С. 32-38.

76. Голубєва Н.Ю. Электронное судопроизводство в Китае: Интернет-суды, Мобильный микросуд, «разумные процессы», blockchain, AI и COVID-19. Я и Закон : информационно-юридический сайт. 12.06.2020. URL: <https://yaizakon.com.ua/elektronnoe-sudoproizvodstvo-v-kitae-internet-sudy-mobilnyj-mikrosud-razumnye-protsessy-blockchain-ai-i-covid-19/>

77. Голубєва Н.Ю. Порядок укладання договорів в електронній формі за законодавством України. *Вісник асоціації слідчих суддів України*. 2016. №1. С. 47-50.

78. Голубцов В.Г. Электронные доказательства в контексте электронного правосудия. URL: <https://urfac.ru/?p=1898>

79. Гольмстен А.Х. Учебник русского гражданского судопроизводства; под ред. Попова Ю. А., Треушников М. К. Краснодар: Изд-во КГАУ, 2004. 484 с.

80. Гонгало Б.М. Мысли и речи о науке гражданского права. *Цивилистические записки: Межвузовский сборник научных трудов*. 2002. Вып. 2. С. 8-9.

81. Гонгало С.И. Классификация электронных документов как объектов судебной технико-криминалистической экспертизы документов. *Вестник Томского государственного университета*. 2013. №367. С. 95-97.

82. Горелов М.В. Электронные доказательства в гражданском судопроизводстве России: Вопросы теории и практики : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.15. Екатеринбург, 2005. 21 с.

83. Горский Г.Ф., Кокорев Л.Д., Элькинд П.С. Проблемы доказательств в советском уголовном процессе. Воронеж, 1978. 303 с.

84. Грабовська О.О. Доказування у цивільному процесі України: проблеми теорії і практики: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2016. 504 с.

85. Гражданский процесс: учебник; под ред. М. А. Видука. Москва: Юрист, 2005. 448 с.

86. Гребельский А. Электронные доказательства в международном коммерческом арбитраже. *Закон*. 2015. №10. С. 59-70.

87. Григор О.О. Формування інформаційного суспільства в Україні в контексті інтеграції в Європейський Союз (державно-управлінський аспект): дис. ... канд. наук з держ. упр.: 25.00.01. Львів, 2003. 230 с.

88. Гусєв О. Класифікація електронних доказів у цивільному процесі України. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. №8. С. 18-22.

89. Гусєв О.Ю. Електронні докази у цивільному процесі України: термінологічний аспект. *Альманах права*. 2017. Вип. 8. С. 315-319.

90. Давидова І.В. Правочини та їх недійсність в інформаційному суспільстві: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. 12.00.03. Одеса, 2018. 40 с.

91. Давидова І.В. Правочини та їх недійсність в інформаційному суспільстві: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2018. 486 с.

92. Даниленко С. І. Інформаційне суспільство в контексті цивілізаційного вибору України. *Проблеми міжнародних відносин*. 2013. Вип. 7. С. 64-76.

93. Декларація про свободу комунікацій в Інтернеті 2003 р. URL: <http://medialaw.asia/document/-2358>

94. Деякі питання документування управлінської діяльності : Постанова Кабінету Міністрів України від 17.01.2018 року №55. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-2018-%D0%BF> .

95. Деякі питання оприлюднення публічної інформації у формі відкритих даних: Постанова Кабінету Міністрів України від 30.11.2016 р. №867. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/867-2016-%D0%BF#Text>

96. Деякі питання реформування державного управління України: розпорядження Кабінету Міністрів України від 24 червня 2016 р. №474-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/474-2016-%D1%80#n9>

97. Деякі питання цифрового розвитку : постанова Кабінету Міністрів України від 30 січня 2019 р. №56. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/56-2019-%D0%BF#n18>

98. Директива 1999/93/ЄС Європейського парламенту та Ради «Про систему електронних підписів, що застосовується в межах Співтовариства" від 13.12.1999 року. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_240

99. Директива 2000/31/ЄС Європейського парламенту та Ради «Про деякі правові аспекти інформаційних послуг, зокрема, електронної комерції, на внутрішньому ринку» («Директива про електронну комерцію») від 8.06.2000 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_224#Text

100. Директива 95/46/ЄС «Про захист осіб у зв'язку з обробкою персональних даних та вільним обігом цих даних» від 24.10.1995 р. (не чинна). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_242#Text.

101. Директива 97/7/ЄС Європейського парламенту та Ради "Про захист прав споживачів в дистанційних контрактах" від 20.05.1997 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_245#Text

102. Директива Європейського парламенту та Ради 2018/1972 від 11.12.2018 року Про запровадження Європейського кодексу електронних комунікацій. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_013-18#Text

103. Дмитрик Н.А. Осуществление субъективных гражданских прав с использованием сети Интернет: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Москва, 2007. 213 с.

104. Довідка по «Список справ, призначених до розгляду» . Судова влада України. URL : <https://court.gov.ua/csz/>

105. Додаток до Рекомендації №6 «Формуляр-зразок уніфікованого рахунку для міжнародної торгівлі» від 10.12.2010 р.
URL: <http://www.singlewindow.org/docs/232>

106. Дорошенко О.Ф. Судова експертиза як засіб доказування при розгляді цивільних справ щодо порушення прав на об'єкти інтелектуальної власності : автореф. ... дис. канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2007. 22 с.

107. Дробышев П. Инновации в юриспруденции: обзор достижений и тенденций в области IT-технологизации юридического бизнеса в англоязычных юрисдикциях. URL: https://zakon.ru/blog/2017/12/16/innovacii_v_yurisprudencii_obzor_dostizhenij_i_tendencij_v_oblastiit-tehnologizacii_yuridicheskogo_b_71828

108. Дробышев П. Правосудие он-лайн. Кому и зачем в нашей стране нужен видео-суд? URL: https://zakon.ru/blog/2018/01/28/pravosudie_on-lajn_komu_i_zachem_v_nashej_strane_nuzhen_video-sud

109. Дробышев П. Судья-компьютер: использование программных продуктов для определения результатов судебного рассмотрения исков и жалоб. URL: https://zakon.ru/blog/2017/12/18/sudya-kompyuter_ispolzovanie_programmnyh_produktov_dlya_opredeleniya_rezultatov_sudebnogo_rassmotren

110. Дробышев П. Цинизм в гражданском праве: юридическая добросовестность и безнравственные иски. URL: https://zakon.ru/blog/2019/09/10/cinizm_v_grazhdanskom_prave_yuridicheskaya_dobrosovestnost_i_beznравstvennye_iski

111. Дрогозюк К. Окремі питання використання Web-скріншотів в якості доказів у цивільному процесі України. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2018. Вип. 2, Ч. 2. С. 70-75.

112. Дрогозюк К. Б. Способи фіксації електронних доказів, отриманих із соціальних мереж, у цивільному процесі України. *Юридичний вісник*. 2020. №4. С. 74-84.

113. Дрогозюк К.Б. Впровадження електронних доказів у цивільне судочинство Франції / Новели цивільного процесуального законодавства: докази та доказування: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 14 вересня 2020 р.); за ред. Н. Ю. Голубевої. Одеса: Фенікс, 2020. С. 40-43.

114. Дрогозюк К.Б. Предмет та суб'єкти доказування у цивільному процесі України та Франції: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2018. 192 с.

115. ДСТУ 2226-93. Автоматизовані системи. Терміни та визначення.

116. ДСТУ ISO 15489-1:2018 Інформація та документація. Керування записами. Частина 1. Поняття та принципи (ISO 15489-1:2016, IDT) URL : https://budstandart.ua/normative-document.html?id_doc=80384&minregion=852

117. Дубов Д.В., Ожеван М.А. Гнатюк С.Л. Інформаційне суспільство в Україні: глобальні виклики та національні можливості. Київ : НІСД, 2010. 64 с.

118. Дьоміна Н. Усний машинний переклад як він є (і як його немає). URL: <https://everest-center.com/usnij-mashinnij-pereklad-yak-vin-ye-i-yak-jogonemaye/>

119. Европейская судебная сеть. *The European Judicial Network in criminal matters (EJN)*. URL: https://www.ejn-crimjust.europa.eu/ejnupload/StaticPages/Leaflet_RU.pdf

120. Европейская этическая хартия об использовании искусственного интеллекта в судебных системах и окружающих их реалиях Принята на 31-м пленарном заседании ЕКЭП (Страсбург, 3-4

декабря 2018 года) *Council of Europe: website*. URL: <https://rm.coe.int/ru-ethical-charter-en-version-17-12-2018-mdl-06092019-2-/16809860f4>

121. Експертизи у судочинстві України: наук.-практ. посіб.; за ред. В.Г. Гончаренка, І. В. Гори. Київ : Юрінком Інтер, 2014. С. 118-119.

122. Електронне судочинство – нове обличчя правосуддя. *Вісник асоціації слідчих суддів України*. 2018. №1 (4). С. 16-22. С. 18-20.

123. Електронний суд – командна робота. Київський районний суд м. Одеси. URL: <https://kievskiysud.od.ua/press-depa%20rtment/all-news/3707-elektronnij-sud-tse-persh-za-vse-komandna-robota>

124. Електронні докази: про здобутки та нові виклики. URL: <https://uba.ua/ukr/news/7840/>

125. Електронні послуги. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://www.kmu.gov.ua/servicesfilter#categories?category=3>

126. Елисеев А. С. Искусственный интеллект. Что это : условное название или реальное намерение создать? М.: Дашков и К°, 2018. 33 с.

127. Ермакова Е. Франция запретила публикацию аналитики судей (предсказанное правосудие), а также полностью автоматизированное принятие решений в онлайн-арбитраже. URL: https://zakon.ru/blog/2020/11/24/franciya_zapretila_publicaciyu_analitiki_sudej_predskazannoe_pravosudie_a_takzhe_polnostyu_avtomatiz

128. Єдиний реєстр боржників. URL: <https://erb.minjust.gov.ua/#/search-debtors>

129. Єсімов С.С. Електронні документи як докази у справах про адміністративні правопорушення. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2016. №845. С. 68-74.

130. Загальні положення та умови Google. Версія країни: Україна. URL: <https://policies.google.com/terms>.

131. Загальнодоступний інформаційно-довідковий ресурс Державної податкової служби України URL: <http://zir.sfs.gov.ua/>

132. Зайцева Л.В., Сухова Н.В. Электронные доказательства в гражданском судопроизводстве: вопросы процессуального доказывания <https://urfac.ru/?p=1900>

133. Заочне рішення Дарницького районного суду м. Києва від 02 червня 2017 р. Справа №753/23903/15-ц; провадження №2/753/337/17. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/67993468>.

134. Заочне рішення Смілянського міськрайонного суду Черкаської області від 10 листопада 2020 р. Справа №703/2277/20; провадження 2/703/1275/20. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/92776934>.

135. Заочне рішення Уманського міськрайонного суду Черкаської області від 13.03.2019 р. Справа №705/1400/18; провадження 2/705/495/19. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/80672194>.

136. Защита улик: суды в Китае начали использовать электронные замки с блокчейном. URL: <https://sud.ua/ru/news/abroad/174059-zaschita-ulik-sudy-v-kitae-nachali-ispolzovat-elektronnye-zamki-s-blokcheynom>

137. Здрок О.Н. Гражданский процесс зарубежных стран: курс лекций : учеб. пособ. Минск : БГУ, 2004. 147 с.

138. Здрок О.Н. Перспективы развития процедуры онлайн урегулирования споров в международном и национальном судопроизводстве. *Использование элементов электронного правосудия в деятельности Экономического Суда СНГ и национальных судов :*

матер. Междунар. научно-практ. конф. Минск, 2017. С. 55-64. URL:
http://sudsng.org/download_files/publication/2017/conf_2017_2.pdf

139. Зеленьк А. С. Використання речових доказів під час розгляду та вирішення цивільних справ: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Ужгород, 2014. 238 с.

140. Зозуля Н. Недієвість процедури подання електронних доказів у цивільному процесі. URL:
<https://www.ukrainepravo.com/scientific-thought/naukova-dumka/nediyevist-protsedury-podannya-elektronnykh-dokaziv-u-tsyvilnomu-protsesi/>

141. Иванов О.В. Судебные доказательства в гражданском процессе : курс лекций. Иркутск: Изд-во Иркут. гос. экон. ун-та, 1973. 124 с.

142. Искусственный интеллект в суде: как он будет работать. URL: https://pravo.ru/opinion/232129/?desc_suggest_1_232129=

143. Искусственный интеллект для юристов: чем он полезен и опасен. URL: https://pravo.ru/news/218237/?desc_emb=

144. Ізарова І.О. Теоретичні засади цивільного процесу ЄС: монографія. Київ: Дакор, 2015. 336 с.

145. Інноваційні засади техніко-криміналістичного забезпечення діяльності органів кримінальної юстиції: монографія; за ред. В.Ю. Шепітька, В.А. Журавля. Харків: Апостіль, 2017. 260 с.

146. Інструкція для перевірки цифрового підпису електронних документів на сайті ЦЗО та сайті Міністерства юстиції. URL:
http://files.masterkey.ua/V5/dopomoga_z_perevirky_P7S.pdf

147. Інструкція з діловодства Верховного Суду. Верховний суд. URL:
https://supreme.court.gov.ua/supreme/pro_sud/pro_aparat_1/instrukcia_z_dilovodstva

148. Інформаційне суспільство. Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сфері зв'язку та інформатизації: офіційний веб-портал. URL: <http://www.nkrzi.gov.ua/index.php?r=site/index&pg=6&language=uk>

149. Інформаційні технології у судочинстві: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., яка проводиться в рамках тижня цивіл. процесу; за заг. ред. Н. Ю. Голубєвої. Одеса: Фенікс, 2017. 108 с. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/14968>

150. Інформація з реєстру речових прав. Урядовий портал. Урядовий портал: єдиний веб-портал органів виконавчої влади України. URL: <https://www.kmu.gov.ua/service/informatsiya-z-reestru-rechovikh-prav>

151. Інформація щодо функціонування підсистеми «Електронний суд» в Касаційному цивільному суді. Верховний суд / Судова влада України. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pro_sud/kcs_elektronnyj_sud/

152. ІТ право; за заг. ред. О.С. Яворської. Львів: Левада, 2017. 470 с.

153. ІТ-право. Теорія та практика : навч. посіб.; за ред. Є. О. Харитонова, О. І. Харитонові. Одеса : Фенікс, 2017. 467 с.

154. Кабінет адвоката. URL: <https://wiki.court.gov.ua/pages/viewpage.action?pageId=31326321>

155. Каз Ц.М. Доказательства в советском уголовном процессе. Саратов, 1960. 106 с.

156. Каламайко А.Ю. Електронні засоби доказування в цивільному процесі: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2016. 242 с.

157. Каламайко А.Ю. Електронні засоби доказування в цивільному процесі: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2016. 20 с.

158. Калашник Є. Принципи та механізми інформаційної політики Європейського Союзу. *Міжнародні відносини*. №33-34. 2006. С. 100-103.

159. Карапетов А.Г. Расторжение нарушенного договора в российском и зарубежном праве. М.: Статут, 2007. 876 с.

160. Карев Я.А. Правовое регулирование использования электронных документов в договорных отношениях: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Москва, 2005. 34 с.

161. Карпінська Н., Крикунов О. Окремі питання проведення судової комп'ютерно-технічної експертизи у кримінальному судочинстві. *Історико-правовий часопис*. 2017. №1 (9). С. 140-144.

162. Карпунина Н. Актуальные вопросы развития информационно-технического обеспечения отправления правосудия. URL: <https://www.garant.ru/interview/1166742/>

163. Кельман М. Методологія сучасного правознавства: становлення та основні напрями розвитку. *Психологія і суспільство*. 2015. №4. С. 33-46.

164. Керівні принципи Комітету міністрів Ради Європи щодо електронних доказів у цивільних та адміністративних провадженнях (Прийняті Комітетом Міністрів 30 січня 2019 на 1335-му засіданні заступників Міністрів). *Новели цивільного процесуального законодавства: докази та доказування*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 14 верес. 2020 р.); за заг. ред. Н.Ю. Голубевої. Одеса: Фенікс, 2020. С. 178-182.

165. Кібенко О. Чи має бути вільним вхід до Верховного Суду? Верховний суд / Судова влада України. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/zmi/539177/>

166. Кібербезпека. Міжнародний союз електрозв'язку (МСЕ). URL: <https://www.un.org/ru/ecosoc/itu/cybersecurity.shtml>

167. Клейнман А.Ф. Новейшие течения в советской науке гражданского процессуального права. Очерки по истории. Москва: Изд-во Московского ун-та, 1967. С. 42-48.

168. Клейнман А.Ф. Основные вопросы теории доказательств в советском гражданском процессе; отв. ред. М.А. Гурвич. Москва: Ленинград :Изд-во АН СССР, 1950. 72 с.

169. Коваленко Е. И. Актуальные вопросы информационно-правового обеспечения деятельности судов. *Использование элементов электронного правосудия в деятельности Экономического Суда СНГ и национальных судов*: Материалы Междунар. науч.-практ. конф. / Экономический Суд СНГ. Минск, 2017. С. 18-20. URL: http://sudsng.org/download_files/publication/2017/conf_2017_2.pdf

170. Коваленко А.Г. Институт доказывания в гражданском и арбитражном судопроизводстве. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: НОРМА, 2004. 251 с.

171. Когаловский М.Р. Метаданные в компьютерных системах. *Программирование*. 2013. Т. 39. №4. С. 28-46.

172. Когаловский М. Р. Метаданные, их свойства, функции, классификация и средства представления. *Электронные библиотеки: перспективные методы и технологии, электронные коллекции* : Труды 14-й Всерос. науч. конф. RCDL-2012, Переславль-Залесский, Россия, 15-18 октября 2012 г. С. 3-14.

173. Когаловский М.Р. Перспективные технологии информационных систем. М.: ДМК Пресс, Компания АйТи, 2003. 288 с.
174. Когаловский М.Р., Хохлов Ю.Е. Стандарты XML для электронного правительства. М.: Институт развития информационного общества, 2008. 416 с
175. Кодинець А.О. Цивільно-правове регулювання зобов'язальних інформаційних відносин: методологія, теорія, практика: дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2016. 470 с.
176. Кодинець А. О. Цивільно-правове регулювання зобов'язальних інформаційних відносин: методологія, теорія, практика: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2016. 32 с.
177. Козлов О. О. Проблеми фіксації, збирання та дослідження доказів, отриманих в мережі Інтернет. *Вестник Одесской адвокатуры*. 2015. №1. С. 44-47.
178. Коляденко П.Л. Правовий режим електронного інформаційного ресурсу судового засідання в інформаційному суспільстві: монографія; заг. ред. Н.А. Савінова. Київ : НДІП НАПрН України. 2016. 182 с.
179. Комаров В. В. Доказування та докази в цивільному судочинстві: Текст лекцій. Харків: Українська юридична академія, 1991. 36 с.
180. Конвенція про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних від 28.01.1981 р. (Страсбург). База даних «Законодавство України» / ВР України : офіційний вебпортал. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_326#Text.
181. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р. База даних «Законодавство України» / ВР

України : офіційний вебпортал. URL :
https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text

182. Конвенція про інформаційне та правове співробітництво, стосовно «Інформаційних суспільних послуг» (ETS N 180) від 04.10.2001 р. База даних «Законодавство України» / ВР України : офіційний вебпортал. URL:
https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_559#Text

183. Конвенція про кіберзлочинність: Конвенція; Рада Європи від 23.11.2001. База даних «Законодавство України» / ВР України : офіційний вебпортал. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/994_575

184. Кондратова А.Н. Перспективы введения электронного нотариата в Украине. *Цивілістична процесуальна думка: Науково-практичний журнал*. 2017. №4. С. 42-44.

185. Кондюрина Ю. А. Принципы цивилистического процесса в системе электронного правосудия : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.15. Омск, 2020. 25с.

186. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. №254к/96-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1996. №30. Ст. 141.

187. Концепція розвитку штучного інтелекту в Україні, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 2 грудня 2020 р. №1556-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-2020-%D1%80#Text>

188. Корнійко С.М. Зміст та система експертної діяльності у сфері комп'ютерних технологій: проблеми визначення. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2019. №4. С. 158-162.

189. Короткий С. А. Соотношение аудио- и видеозаписей с письменными доказательствами в гражданском процессе. *Научные ведомости*. 2009. №10 (65). С. 131-137.

190. Корухов Ю. Г. Словарь основных терминов судебных экспертиз. Москва : Издательский центр ИПК РФЦСЭ, 2007. С. 71.

191. Кохановська О. В. Цивільно-правові проблеми інформаційних відносин в Україні : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2006. 35 с.

192. Крет Г.Р. Міжнародні стандарти доказування у кримінальному процесі України: теоретико-правові та практичні основи: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09. Одеса, 2020. 530 с.

193. Кримінальний процесуальний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>

194. Кройтор В.А. Теоретико-методологічні основи формування та функціонування системи принципів цивільного судочинства: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2021. 40 с.

195. Кудрявцева Е. Внедрение информационных технологий в гражданский процесс и принципы гражданского процесса. Вестник судейского сообщества Белгородской области. 2016. №5. С. 43-48. URL: https://belgorod.arbitr.ru/files/pdf/vestnik_5.pdf

196. Кузнецов О.Г. Предмет, объект и задача судебной экспертизы. *Вестник КРСУ*. 2008. Т. 8. №3. С. 130-133.

197. Кукарникова Т. Э. Электронный документ в уголовном процессе и криминалистике: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Воронеж, 2003. 23 с.

198. Курс цивільного процесу: підручник; за ред. В.В. Комарова. Харків: Право, 2011. 1352 с.

199. Курылев С.В. Основы теории доказывания в советском правосудии. Минск: Изд-во БГУ, 1969. 204 с.

200. Курылев С.В. Избранные труды. Минск: Редакция журнала «Промышленно-торговое право», 2012. 607 с.

201. Кучер Т. М. Теоретичні основи процесу доказування в цивільному процесі України. *Часопис Київського університету права*. 2012. №2. С. 167-170.

202. Кушакова-Костицька Н. В. Електронне правосуддя: українські реалії та зарубіжний досвід. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2013. №1. С. 103-109.

203. Лазько О. М. Речові докази у цивільному процесі України: питання теорії і практики. *Наше право*. 2015. №1. С. 125-130.

204. Лазько О.М. Засоби доказування в цивільному процесі: автореф. дис. ... канд.. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2013. 17 с.

205. Лазько О.М. Перспективи розвитку електронних (технічних) засобів доказування в цивільному процесі України. *Європейські перспективи*. 2015. №1. С. 125-129.

206. Лайон Д. Інформаційне суспільство: проблеми та ілюзії. *Сучасна зарубіжна соціальна філософія. Хрестоматія*: навч. посіб.; упоряд. Віталій Лях. Київ, 1996. С. 362-380.

207. Лежух Т. Застосування електронних доказів у справах про захист честі, гідності та ділової репутації. *Віче*. 2013. №16. С. 13-15.

208. Линник О.В. Особливості призначення судової експертизи під час досудового розслідування кримінальних правопорушень у сфері комп'ютерних технологій. *Теорія і практика судової експертизи і криміналістики*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. з нагоди 85-річчя д-ра юрид. наук, професора Н. І. Клименко (м. Київ, 27 лютого 2018 р.). Київ-Маріуполь, 2018. С. 188-189.

209. Ліксіна Н.П., Татаренко Г.В. Електронні докази: новий інститут процесуального права. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2018. №2. С. 146-150.

210. Лондонська фондова біржа, London Stock Exchange: website. URL : <https://www.londonstockexchange.com/>

211. Лукьянова И. Н. Доказательства в арбитражном процессе: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.15. Москва, 2003. 26 с.

212. Лумпова Т.І. Сучасна ідеологія представлення метаданих в інтегрованих статистичних інформаційних системах. *Науковий вісник ДАСОА*. 2005. №1. С. 76-85.

213. Луспеник Д. Верховенство права – «новий» старий принцип цивільного судочинства: співвідношення із принципом законності. *Право України*. 2017. №8. С. 19-21.

214. Макаров О. Электронный документ как средство доказывания. *Юрист*. 2003. Февраль. №7. С. 8-11.

215. Малешин Д.Я. Методология гражданского процессуального права. М.: Статут, 2010. 208 с.

216. Марков В. В., Савченко Р. Р. Принципи належності електронних доказів, отриманих з мобільних пристроїв. *Право і Безпека*. 2014. №1. С. 89-95.

217. Матієва Я.С. Упровадження електронного уряду в Україні на шляху до євроінтеграції. URL: [http://www.dridu.dp.ua/zbirnik/2011-01\(5\)/11mysuse.pdf](http://www.dridu.dp.ua/zbirnik/2011-01(5)/11mysuse.pdf)

218. Медведев И.Г. Письменные доказательства в частном праве Франции. СПб.: СПб., 2004. 407 с.

219. Мисник Н. Електронні докази в суді: вирішення проблем доказування чи поле для фальсифікацій. *Юридична газета online*. 2019. №19 (673). URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/sudova-praktika/elektronni-dokazi-v-sudi-virishennya-problem-dokazuvannya-chi-pole-dlya-falsifikacij.html>.

220. Митрофанова М. А. Электронные доказательства и принцип непосредственности в арбитражном процессе : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.15. Саратов, 2013. 26 с. URL: <http://test.ssla.ru/dissertation/referats/08-04-2013-1.pdf>.

221. Мишина А. Аудиозапись как доказательство. URL: <https://www.buhgalteria.ru/article/audiozapis-kak-dokazatelstvo>.

222. Міністерство цифрової трансформації взяло участь у публічному обговоренні Національної економічної стратегії 2030 року. Міністерство та Комітет цифрової трансформації України : офіційний веб-сайт. URL: <https://thedigital.gov.ua/news/mihajlo-fedorov-cifrovizaciya-ekonomiki-dozvolit-dosyagti-minimum-4-dodatkovogo-zrostannya-vvp-na-rik>

223. Можно ли участвовать в судебном процессе из ванны и в неглиже (на заседании клуба имени Замятнина обсудили проблемы дистанционного правосудия)? URL: https://zakon.ru/discussion/2020/12/23/mozhno_li_uchastvovat_v_sudebno_m_processe_iz_vanny_i_v_neglizhe__na_zasedanii_kluba_imeni_zamyatnina

224. Моїсєєнко Д.М. Проблемні питання застосування електронного листування як доказу в цивільному процесі України. *Право та державне управління*. 2018. №3 (32). Т. 1. С 57-61.

225. Молчанов В.В. Основы теории доказательств в гражданском процессуальном праве : учеб. пособ. Москва: Зерцало-М, 2012. 360 с.

226. Моніторинг дій щодо речових прав. Урядовий портал. Урядовий портал: єдиний веб-портал органів виконавчої влади України. URL: <https://www.kmu.gov.ua/service/monitoring-diy-shchodo-rechovikh-prav>

227. Монтескье Ш. О духе законов. *Избранные произведения*; общ. ред. и вступ. ст. М.П. Баскин. Москва : Политиздат, 1955. С. 225-230.

228. Морозова Г. З оригіналом не згідно. *Закон і Бізнес*. 2018. №18-19.

229. Морхат П.М. Искусственный интеллект: правовой взгляд: научная монография. М.: Буки Веди, 2017. 257 с.

230. Мохов А.А., Рыженков А.Я. Доказательства и доказывание в гражданском судопроизводстве России: учеб.-практ. пособ.; под. ред. Короткова М.Г. Волгоград, 2005. 80 с.

231. На свободу в один клик! Интернет технологии угрожают пенитенциарной системы Великобритании. Закон і Бізнес. URL: https://zib.com.ua/ru/115617-_internet_tehnologii_ugrozhayut_penitenciarnoy_sistemi_velik.html

232. Навроцька Ю., Угриновська О. Тенденції електронізації цивільного судочинства України. *Право України*. 2017. №8. С. 122-130.

233. Навроцька Ю.В. Особливості процесу доказування у наказному провадженні. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2016. №855. С. 433-435.

234. Найшвидша у світі реєстрація бізнесу: на порталі Дія можна буде автоматично відкрити ФОП. Дія: Портал. URL: <https://diia.gov.ua/news/najshvidsha-u-sviti-reyestraciya-biznesu-na-portali-diya-mozhna-bude-avtomatichno-vidkriti-fop>

235. Наказ Державної судової адміністрації України від 07 листопада 2019 року №1096 Про забезпечення створення і функціонування Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи. Державна судова адміністрація України / Судова влада України: вебсайт. URL: https://dsa.court.gov.ua/userfiles/media/media/N_1096_19.pdf

236. Наказ Державної судової адміністрації України від 20 лютого 2020 року №98 Про внесення змін до наказу ДСА України від 07.11.2019 №1096 «Про забезпечення створення і функціонування Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи». Державна

судова адміністрація України / Судова влада України. URL:
https://dsa.court.gov.ua/dsa/inshe/esits/N_98_20

237. Наказ Державної судової адміністрації України від 23 березня 2017 року №367 Про проведення дослідної експлуатації підсистеми «Електронний суд» в пілотних судах (не чинний). Державна судова адміністрація України / Судова влада України. URL:
https://dsa.court.gov.ua/dsa/inshe/14/N_367

238. Науково-практичний коментар. Цивільний процесуальний кодекс України; за заг. ред. Н.Ю. Голубєвої. Київ: Юрінком Інтер, 2021. 840 с.

239. Нефедьев Е.А. Гражданский процесс. Москва: Типолитография В. Рихтер, 1900. 454 с.

240. Ніколенко Л.М. Доказування в господарському судочинстві : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.04. Донецьк, 2004. 17 с.

241. Обзор передового международного опыта и практики по внедрению электронного судопроизводства и рекомендации по дальнейшему развитию информационной системы электронного судопроизводства «ESUD» в Узбекистане. URL:
https://www.uz.undp.org/content/dam/uzbekistan/docs/Publications/democraticgovernance/International_experience_in_e-justice_and_further_development_of_ESUD/un_uzb_international_experience_in_e-sud_implementation_rus.pdf.

242. Огляд даних про стан здійснення правосуддя у 2020 році. Судова влада України. URL:
https://court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/main_site/ogl_2020.pdf

243. Огляд судової практики Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду щодо окремих питань застосування положень ГПК України за 2020 рік. Рішення, внесені до ЄДРСР, за січень-

грудень 2020 року / упоряд. суддя-секретар судової палати для розгляду справ щодо земельних відносин та права власності Дроботова Т.Б., правове управління (ІІ) департаменту аналітичної та правової роботи апарату Верховного Суду. Київ, 2021. 45 стор.

244. Оголошення та повідомлення. Верховний суд / Судова влада України. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pro_sud/og_pov/

245. Он-лайн будинок юстиції. URL: <https://online.minjust.gov.ua/asvp/>

246. Он-лайн трансляція судового засідання на веб-порталі «Судова влада України». Рівненський апеляційний господарський суд / Судова влада України. URL: https://rva.arbitr.gov.ua/sud5040/gromadyanam/uzotsz_20171/

247. Оприлюднення відомостей у справах про відшкодування збитків, заподіяних юридичній особі її посадовою особою. Верховний суд / Судова влада України. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pro_sud/opr_vid/

248. Орлов Ю.К. Структура судебного доказывания и понятие судебного доказательства. Москва: ВЮЗИ, 1987. 87 с.

249. Основи судової експертизи : навч. посіб. для фахівців, які мають намір отримати або підтвердити кваліфікацію судового експерта / авт.-уклад.: Л.М. Головченко, А.І. Лозовий, Е.Б. Сімакова-Єфремян та ін. Харків: Право, 2016. С. 24-26.

250. Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007 – 2015 роки : Закон України від 09.01.2007 №537-V. База даних «Законодавство України» / ВР України : офіційний вебпортал. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/537-16#Text>

251. Островська М. А. Листування у месенджері як доказ, без порушення права на комунікаційну приватність. *Новели цивільного процесуального законодавства: докази та доказування*: матеріали

Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 14 вересня 2020 р.) / уклад.: Стоянова Т. А., Островська Л. А, Сатановська О. В.; за заг. ред. д.ю.н., проф. Н. Ю. Голубевої. Одеса: Фенікс, 2020. С. 108-113. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/13083>

252. Павлова Ю.С. Електронний документ як джерело доказів у цивільному процесі: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2019. 20 с.

253. Павлова Ю.С. Електронний документ як джерело доказів у цивільному процесі: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2019. 239 с.

254. Павлова Ю.С. Електронні докази в умовах COVID-19. *Новели цивільного процесуального законодавства: докази та доказування*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 14 вересня 2020 р.); за заг. ред. Н. Ю. Голубевої. Одеса: Фенікс, 2020. С.54-58. <http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/13083>

255. Павлушина А.А., Федяшова А.Н. Особенности оценки аудио- и видеодоказательств и иных документов и материалов в гражданском и арбитражном процессе. *Вестник Самарского государственного экономического университета*. 2012. №7 (93). С. 71-76.

256. Певцова Е.А. Влияние искусственного интеллекта на правовую деятельность человека. URL: <https://urfac.ru/?p=3207>

257. Перевірка медичної довідки. Урядовий портал : єдиний веб-портал органів виконавчої влади України. URL: <https://www.kmu.gov.ua/service/perevirka-medichnoyi-dovidki>

258. Перникоза Д., Коновалов Є. Електронні докази – норма для українського судочинства, але є нюанси. *Юридична Газета online*. №14 від 14.07.2020 р. URL: <https://jur->

gazeta.com/publications/practice/sudova-praktika/elektronni-dokazi--norma-dlya-ukrayinskogo-sudochinstva-ale-e-nyuansi.html.

259. Персональные данные в реестре судебных решений будет обрабатывать искусственный интеллект. URL: <https://yaizakon.com.ua/personalnye-dannye-v-reestre-sudebnyh-reshenij-budet-obrabatyvat-iskusstvennyj-intellekt/>

260. Петренко В.С. Електронні докази як елемент інформаційних технологій у цивільному судочинстві. *Молодий вчений*. 2018. №1 (53). С. 111-115.

261. Петров Г.А., Тихов С.В., Яковлев В.П. Базы данных: учебное пособие. С.Петербург: СПбГТУ РП, 2015. 74 с.

262. Писаренко А. Фиксация содержания веб-страницы для суда. Электронные доказательства в суде. ЛІГА:ЗАКОН : інформаційно-правова система. URL: https://jurliga.ligazakon.net/analytics/189715_fiksatsiya-soderzhaniya-veb-stranitsy-dlya-suda-elektronnye-dokazatelstva-v-sude

263. Питання Міністерства цифрової трансформації : постанова Кабінету Міністрів України від 18.09.2019 р. №856. База даних «Законодавство України» / ВР України : офіційний вебпортал. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/856-2019-%D0%BF#Text>

264. Пільков К. Властивості доказів та критерії їх оцінювання. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. №4. С. 86-90.

265. Пільков К.М. Теорія і практика доказування у міжнародному комерційному арбітражі. К.: Освіта України, 2016. 240 с.

266. План заходів із забезпечення створення та функціонування Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи (додаток до наказу ДСА від 18 вересня 2020 року №418 Про затвердження плану заходів із забезпечення створення та функціонування Єдиної судової

інформаційно-телекомунікаційної системи). Державна судова адміністрація України / Судова влада України. URL: https://dsa.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/dsa/Dod_N_418_20.pdf

267. Повідомлення для учасників судового процесу про початок функціонування підсистеми «Електронний суд» у тестовому режимі. Державна судова адміністрація України / Судова влада України. URL: https://dsa.court.gov.ua/dsa/inshe/esits/povid_ES_uchasn_protsrs_18

268. Пожоджук Р. В. Захист права на недоторканність приватного життя споживача послуг у мережі Інтернет. *Приватне право і підприємництво*. 2019. Вип. 19. С. 98-101.

269. Покращення доступу до правосуддя: досвід та перспективи пілотних проєктів е-суду. Рада суддів України. URL: <http://rsu.gov.ua/ua/news/pokrasenna-dostupu-do-pravosudda-dosvid-ta-perspektivi-pilotnih-proektiv-e-sudu>

270. Політична декларація про засоби масової інформації в демократичному суспільстві. Резолюція №1 «Майбутнє суспільного телерадіомовлення». Резолюція №2 «Журналістські свободи і права людини». База даних «Законодавство України» / ВР України : офіційний вебпортал. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_121

271. Положення про автоматизовану систему документообігу суду : Рішення Ради суддів України від 26.11.2010 р. №30. База даних «Законодавство України» / ВР України : офіційний вебпортал. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/vr030414-10#Text>

272. Положення про автоматизовану систему документообігу суду. Рішення Ради суддів України від 02.03.2018 р. №17. Судова влада України. URL: <https://court.gov.ua/sudova-vlada/969076/polozhenniapasds/>

273. Полупанов О.М. Предмет і завдання судової експертизи. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. 2014. №12. С. 74-77.

274. Портал Дія. URL: <https://diia.gov.ua/>

275. Портал Дія. Відкриті дані та понад 1000 наборів open data: Уряд опублікував нову постанову. Дія: Портал. URL: <https://diia.gov.ua/news/portal-diya-vidkriti-dani-ta-ponad-1000-naboriv-open-data-uryad-opublikuvav-novu-postanovu>

276. Порядок надання інформаційних та інших послуг з використанням електронної інформаційної системи «Електронний Уряд»: наказ Державного комітету зв'язку та інформатизації України від 16 серпня 2003 р. №149. База даних «Законодавство України» / ВР України: офіційний вебпортал. URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1066-03>

277. Посібник з європейського права з питань доступу до правосуддя : посібник. European Court of Human Rights: website. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Handbook_access_justice_UKR.pdf

278. Постанова Апеляційного суду Закарпатської області від 14.05.2018 р. Справа №303/973/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/74194347>

279. Постанова Апеляційного суду Кіровоградської області від 03.05.2017 р. Справа №389/1189/15-ц; провадження №22-ц/781/27/17. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/66483026>

280. Постанова Апеляційного суду м. Києва від 06.06.2018 р. Справа №755/22219/14ц. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/74599000>

281. Постанова Верховного Суду від 12.01.2021 р. Справа №524/5556/19; провадження №61-16243 св 20. Єдиний державний

реєстр судових рішень. URL:
<https://reyestr.court.gov.ua/Review/94102130>

282. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 14 травня 2020 р. Справа №58/505. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL:
<https://reyestr.court.gov.ua/Review/89321305>.

283. Постанова ВС у справі №922/51/20 від 29.01.2021 року
https://verdictum.ligazakon.net/document/94517830?utm_source=jurliga.ligazakon.net&utm_medium=news&utm_content=jl01&_ga=2.229626908.1094486063.1629929451-1162471915.1606994952

284. Постанова колегії суддів судової палати з розгляду цивільних справ Апеляційного суду Херсонської області від 01 березня 2018 р. Справа №667/266/15-ц; провадження №22-ц/791/73/2018. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL:
<http://reyestr.court.gov.ua/Review/72607877>.

285. Постанова Львівського апеляційного суду від 12 жовтня 2020 р. Справа №1309/3808/12; провадження №22-ц/811/2428/19. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL:
<https://reyestr.court.gov.ua/Review/92606658>.

286. Постанова Одеського апеляційного суду від 14.05.2020 р. Справа №507/334/19; апеляційне провадження №22-ц/813/164/20. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL:
<https://reyestr.court.gov.ua/Review/89232309>.

287. Постанова Одеського апеляційного суду від 31.03.2021 р. Судова справа №233/3946/20. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95965320>.

288. Правове керівництво ЮНСІТРАЛ з електронного переведення коштів. 01.01.1987. URL:
https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_880#Text

289. Приклад звернення про трансляцію судових засідань технічними засобами суду (прикладом типового клопотання про судові трансляції). Вектор прав людини. URL: <http://hrvector.org/podiyi/18-04-23-klopotannya>

290. Притика Ю.Д. Міжнародний комерційний арбітраж. Питання теорії та практики: монографія. К.: Ін Юре, 2005. 516 с

291. Про авторське право і суміжні права: Закон України від 23.12.1993 р. №3792-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3792-12#Text>

292. Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України від 05.07.2012 р. №5076-VI. *Відомості Верховної Ради*. 2013. №27. Ст. 282.

293. Про адміністративні послуги: Закон України від 06.09.2012 №5203-VI. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/5203-17>

294. Про адміністрування домену «.UA»: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 22 липня 2003 року №447-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/447-2003-%D1%80#Text>.

295. Про бібліотеки і бібліотечну справу: Закон України від 27.01.1995 року №32/95-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/32/95-%D0%B2%D1%80/ed20150101>.

296. Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні : Закон України від 16.07.1999 року №996-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-14>

297. Про виконавче провадження: Закон України від 02.06.2016 р. №1404-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19>

298. Про виконання Програми інформатизації судів загальної юрисдикції, інших органів та установ судової системи на 2004-2006 роки і щодо створення Єдиної судової інформаційної системи:

Рішення Ради суддів України №8 від 09.02.2007 р. URL: <http://ua-info.biz/legal/basede/ua-ameeut.htm>

299. Про вимоги до форматів даних електронного документообігу в органах державної влади. Формат електронного повідомлення: Наказ Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України від 20.10.2011 року №1207. URL: : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1306-11>.

300. Про відкритість використання публічних коштів: Закон України від 11.02.2015 року №183-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/183-19#Text>

301. Про внесення змін до деяких законів України щодо усунення адміністративних бар'єрів для експорту послуг: Закон України від 3.11.2016 року №1724-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1724-19/ed20170103#Text>

302. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення поетапного впровадження Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи: Закон України від 27 квітня 2021 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1416-20#n52>

303. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо участі у судовому засіданні в режимі відеоконференції: Закон України від 4 липня 2012 р. №5041-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5041-17#Text>

304. Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України щодо консультативно-дорадчих органів: Постанова Кабінету Міністрів України від 29.04.2020 №323. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/323-2020-%D0%BF>.

305. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо запровадження інформаційно-

телекомунікаційної системи досудового розслідування: Закон України від 1 червня 2021 року <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1498-20#n6>

306. Про внесення змін до Порядку роботи з технічними засобами відеоконференцзв'язку під час судового засідання в адміністративному, цивільному та господарському процесах за участі сторін поза межами приміщення суду : наказ Державної судової адміністрації України від 23 квітня 2020 року №196. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0196750-20#Text>

307. Про внесення змін до Цивільного процесуального кодексу України: Закон України від 21.06.2001 №2540-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. №39. Ст. 190.

308. Про державну охорону органів державної влади України та посадових осіб : Закон України від 4 березня 1998 року №160/98-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/160/98-%D0%B2%D1%80#Text>

309. Про доступ до публічної інформації: Закон України від 13.01. 2011 р. №2939-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#Text>

310. Про доступ до судових рішень: Закон України від 22.12.2005 р. №3262-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3262-15#Text>

311. Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні : Закон України від 16.11.1992 року №2782-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2782-12#Text>

312. Про електронний цифровий підпис: Закон України від 22.05.2003 року №852-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/852-15>

313. Про електронні довірчі послуги: Закон України від 05.10.2017 р. №2155-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-19>.

314. Про електронні документи та електронний документообіг: Закон України від 22.05.2003 р. №851-IV. URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/851-15>

315. Про електронні комунікації: Закон України від 16 грудня 2020 року <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1089-20#Text>

316. Про електронну комерцію: Закон України від 03 вересня 2015 року №675-VIII. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/675-19>

317. Про Єдиний державний демографічний реєстр та документи, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус: Закон України від 20.11.2012 р. №5492-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1587-14#Text>

318. Про забезпечення права на справедливий суд : Закон України від 12.02.2015 р. №192-VIII. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/192-19/page>

319. Про запровадження в дослідну експлуатацію підсистем «Електронний суд» та «Електронний кабінет»: Наказ Державної судової адміністрації України від 01 червня 2020 р. №247. URL: https://dsa.court.gov.ua/userfiles/media/media/2020/4/N_247_20.pdf

320. Про запровадження реалізації пілотного проекту щодо інформування у сфері державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 26.10.2016 №789-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/789-2016-%D1%80#Text>

321. Про застосування судами окремих норм Сімейного кодексу України при розгляді справ щодо батьківства, материнства та стягнення аліментів : постанова Пленуму Верховного Суду України

від 15.05.2006 р. №3. URL:
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0003700-06#Text>.

322. Про затвердження Вимог до форматів даних електронного документообігу в органах державної влади : Наказ Державного агентства з питань електронного урядування України від 07 вересня 2018 року №60. База даних «Законодавство України» / ВР України : офіційний вебпортал. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1309-18#Text> . *Офіційний вісник України*. 2018. №96. Ст. 3191.

323. Про затвердження вимог у сфері електронних довірчих послуг та Порядку перевірки дотримання вимог законодавства у сфері електронних довірчих послуг: Постанова Кабінету Міністрів України від 07.11.2018 року №992. URL:
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/992-2018-%D0%BF>

324. Про затвердження Змін до Положення про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових експертів: Наказ Міністерства юстиції України від 10.01.2019 №82/5. URL:
<https://zakon.rada.gov.ua/go/z0084-19>.

325. Про затвердження Інструкції про безготівкові розрахунки в Україні в національній валюті : Постанова Національного банку України від 21.01.2004 р. №z0377-04. URL:
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0377-04>

326. Про затвердження Інструкції про порядок роботи з технічними засобами відеозапису ходу і результатів процесуальних дій, проведених у режимі відеоконференції під час судового засідання (кримінального провадження): Наказ ДСА України від 15.11.2012 р. №155. URL: <https://dsa.court.gov.ua/dsa/inshe/14/N1552012>.

327. Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових

експертиз та експертних досліджень: Наказ Міністерства юстиції України від 08.10.1998 №53/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/z0705-98>

328. Про затвердження Кодексу суддівської етики : рішення XI (чергового) з'їзду суддів України від 22 лютого 2013 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0001415-13#Text>

329. Про затвердження Концепції Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи: наказ Державної судової адміністрації України від 13.04.2018 №168. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0168750-18#Text>

330. Про затвердження плану дій з реалізації принципів Міжнародної хартії відкритих даних: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 21 листопада 2018 р. №900-р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennya-planu-dij-z-realizaciyi-principiv-mizhnarodnoyi-hartiyi-vidkritih-danih>

331. Про затвердження Положення про автоматизовану систему виконавчого провадження: Наказ Міністерства юстиції від 05.08.2016 №2432/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1126-16#Text>

332. Про затвердження Положення про документальне забезпечення записів у бухгалтерському обліку: наказ Міністерства фінансів України від 24.05.1995 р. №88. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0168-95#Text>

333. Про затвердження Положення про набори даних, які підлягають оприлюдненню у формі відкритих даних: Постанова Кабінету Міністрів України від 21 жовтня 2015 року №835. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/835-2015-%D0%BF#Text>

334. Про затвердження Порядку автоматизованого арешту коштів боржників на рахунках у банках: Наказ Міністерства юстиції

України від 16.04.2019 р. №z0399-19. URL:
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0399-19>

335. Про затвердження Порядку ведення Єдиного державного реєстру судових рішень: Рішення Вищої ради правосуддя від 19.04.2018 р. №1200/0/15-18. URL:
<https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1200910-18#Text>

336. Про затвердження Порядку ведення Єдиного державного реєстру судових рішень: Постанова Кабінету Міністрів України від 25.05.2006 р. №740. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1200910-18#Text>

337. Про затвердження Порядку подання інформації особами, які провадять діяльність з подання звітності та/або адміністративних даних до Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку: Рішення Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 29.11.2018 року №839. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/z1514-18>

338. Про затвердження Порядку роботи з електронними документами у діловодстві та їх підготовки до передавання на архівне зберігання : Наказ Міністерства юстиції України від 11.11.2014 року №1886/5. URL: <https://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z1421-14>

339. Про затвердження Програми інформатизації судів загальної юрисдикції, інших органів та установ судової системи на 2004-2006 роки : рішенням Ради суддів України від 02.04.2004 №22. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/vr022414-04#Text>

340. Про затвердження Стратегії інтеграції України до Європейського Союзу: Указ Президента України від 11.06.1998 р. №615/98. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/615/98> (втратив чинність)

341. Про затвердження Тимчасового порядку забезпечення охорони судів, органів та установ системи правосуддя, а також

підтримання громадського порядку в них: рішення Вищої ради юстиції від 26.12.2016 р. №3470/0/15-16. URL : <http://www.vru.gov.ua/content/docs/Poryadok.pdf>

342. Про затвердження типових форм первинного обліку науково-інформаційної діяльності та Інструкції про порядок використання і застосування типових форм первинного обліку науково-інформаційної діяльності: наказ Державного комітету статистики України та Міністерства України у справах науки і технологій від 07.08.1998 р. №272/219. *Офіційний вісник України*.1998. №46. Ст. 1705.

343. Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах: Закон України від 5 липня 1994 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80/94-%D0%B2%D1%80#Text>

344. Про захист персональних даних: Закон України від 1 червня 2010 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text>

345. Про зовнішньоекономічну діяльність: Закон України від 16.04.1991 р. №959-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/959-12/ed20161103#Text>

346. Про інформацію: Закон України від 02.10.1992 №2657-XII. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2657-12>

347. Про Концепцію вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів: указ Президента України від 10.05.2006 №361/2006. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/361/2006> .

348. Про Концепцію Національної програми інформатизації: Закон України від 4 лютого 1998 року №75/98-ВР База даних «Законодавство України». URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/75/98-вр>

349. Про Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сфері зв'язку та інформатизації: Указ Президента України від 23.11.2011 №1067/2011. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1067/2011#Text>

350. Про Національну програму інформатизації: Закон України 4 лютого 1998 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/74/98-%D0%B2%D1%80#Text>

351. Про обов'язковий примірник документів : Закон України від 9 квітня 1999 р. №595-XIV. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/595-14>

352. Про особливості надання публічних (електронних публічних) послуг»: Закон України від 6 серпня 2021 року. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=71906

353. Про портал. Єдиний веб-портал використання публічних коштів (spending.gov.ua) URL: <https://spending.gov.ua/new/about-portal>

354. Про Порядок взаємодії Державної судової адміністрації України, територіальних управлінь Державної судової адміністрації України, апеляційних і місцевих судів під час прийому іноземних делегацій, груп та окремих іноземців : наказ Державної судової адміністрації України від 18.11.2015 р. №199 URL: https://dsa.court.gov.ua/userfiles/file/DSA/DSA_2017_all_docs/17ordersmarch/N_199.pdf

355. Про практику розгляду судами заяв у порядку наказного провадження: постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 23.12.2011 р. №14. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0014740-11#Text>.

356. Про проведення тестування підсистеми Електронний суд: Наказ Державної судової адміністрації України від 22 грудня 2018

року №628 (не чинний). URL:
https://dsa.court.gov.ua/userfiles/media/628_18.pdf

357. Про реалізацію пілотного проекту щодо обміну електронними документами між судом та учасниками судового процесу: Наказ Державної судової адміністрації України від 07 вересня 2012 року №105. URL:
<https://dsa.court.gov.ua/dsa/inshe/14/N1052012>

358. Про Рекомендації парламентських слухань з питань розвитку інформаційного суспільства в Україні: Постанова Верховної Ради України від 1 грудня 2005 р. №3175-IV. URL:
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3175-15#Text>

359. Про розгляд судами документів, отриманих з підсистеми «Електронний суд»: Лист ДСА України від 23.01.2019 №15-1446/19. URL: https://dsa.court.gov.ua/dsa/inshe/esits/List_DSA_23_10_19

360. Про розповсюдження примірників аудіовізуальних творів, фонограм, відеограм, комп'ютерних програм, баз даних: Закон України від 23.03.2000 р. №1587-III. URL:
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1587-14#Text> *Відомості Верховної Ради України*. 2000. №24. Ст.183.

361. Про сканування матеріалів судових справ: Лист ДСА України від 08.08.2019 №15-20739/19 з додатками. URL:
https://dsa.court.gov.ua/dsa/inshe/esits/dsa_08_08_19_list

362. Про Стратегію реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015-2020 роки: Указ Президента України від 20.05.2015 №276/2015 (втратила чинність). URL:
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/276/2015#Text>

363. Про судові рішення у цивільній справі : постанова Пленуму Верховного Суду України від 18.12.2009 р. №14. *Вісник Верховного Суду України*. 2010. №1. С. 5.

364. Про судову експертизу: Закон України від 25.02.1994 р. №4038-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text>
Відомості Верховної Ради України. 1994. №28. Ст. 232.

365. Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи: постанова Пленуму Верховного Суду України від 27.02.2009 р. №1. *Вісник Верховного суду України*. 2009. №3. С. 7-14.

366. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 2 червня 2016 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text>

367. Про схвалення Концепції розвитку електронного урядування в Україні: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 20.09.2017 року №649-р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/649-2017-%D1%80> .

368. Про схвалення Концепції розвитку електронної демократії в Україні та плану заходів щодо її реалізації: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 08.11.2017 року №797-р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/797-2017-%D1%80> .

369. Про схвалення Стратегії розвитку інформаційного суспільства в Україні : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 15.05.2013 №386-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/386-2013-%D1%80#Text>

370. Про телекомунікації: Закон України від 18.11.2003 року №1280-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1280-15>

371. Про тестування підсистеми «Електронний суд»: Лист ДСА України від 22 грудня 2018 року. URL: https://dsa.court.gov.ua/userfiles/media/media/2020/4/LIST_22_12_2018.pdf

372. Про утворення Міжгалузевої ради з питань розвитку електронного урядування: постанова Кабінету Міністрів України №4

від 14 квітня 2009 р. (втратила чинність) URL:
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4-2009-%D0%BF#Text>

373. Про утворення Міжгалузевої ради з питань цифрового розвитку, цифрових трансформацій і цифровізації: постанова Кабінету Міністрів України від 8 липня 2020 р. №595 URL:
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/595-2020-%D0%BF#Text>

374. Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України (Господарського процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства, Цивільного кодексу України) для забезпечення використання офіційної електронної адреси №3860 від 16.07.2020. URL:
http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=69498.

375. Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо присвоєння та використання офіційної електронної адреси №3861 від 16.07.2020 р. URL:
http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=69499.

376. Проект Закону про внесення змін до статті 100 Цивільного процесуального кодексу України (щодо засвідчення копій електронних доказів) №8281 від 17.04.2018 р. URL:
http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=8281&skl=9

377. Проект Закону про медіацію №3504 від 19.05.2020. URL:
http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=68877

378. Пронь Н.О. Вимоги до електронних документів: міжнародна практика та досвід України. *Збірник наукових праць Національного університету державної податкової служби України*. 2012. №1. С. 356-366.

379. Просвирин А. Аудиозапись как средство доказывания в гражданском процессе – эффективно или нет? URL:

https://zakon.ru/blog/2019/03/06/audiozapis_kak_sredstvo_dokazyvaniya_v_grazhdanskom_processe_-_effektivno_ili_net.

380. Прохоров А.Г. Принцип допустимости средств доказывания в советском процессуальном праве : дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Свердловск. 1979. 194 с.

381. Прудіус А., Гніденко В. Проблеми використання електронних доказів у цивільному судочинстві. *Науковий погляд молоді: ключові питання сучасного етапу реформування системи вітчизняного законодавства*: Матеріали XII Всеукраїн. наук.-практ. конф. студентів, аспірантів та молодих науковців. (м. Сєверодонецьк, 12-13 грудня 2019 р.) Ч. 1 ; за ред. проф. Б. Г. Розовського. Сєверодонецьк: вид-во СНУ ім. В. Даля, 2020. С. 124-129. С. 126-127.

382. Пунда О.О. Використання даних, одержаних в результаті застосування науково-технічних засобів, для доказування в кримінальному процесі: дис... канд. юрид. наук: 12.00.09. Львів, 2001. 222 с.

383. Рада бізнес-омбудсмена. URL: <https://boi.org.ua/complaint/online/>

384. Регламент Європейського Парламенту і Ради (ЄС) 2015/2120 від 25 листопада 2015 року про заходи щодо доступу до відкритого Інтернету і внесення змін і доповнень до Директиви 2002/22/ЄС про універсальну послугу та права користувачів щодо мереж та послуг електронного зв'язку та до Регламенту (ЄС) №531/2012 про роумінг у мережах мобільного зв'язку загального користування в межах Союзу. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_010-15#Text

385. Регламент Європейського Парламенту і Ради (ЄС) №910/2014 від 23 липня 2014 року про електронну ідентифікацію та довірчі послуги для електронних транзакцій на внутрішньому ринку

та про скасування Директиви 1999/93/ЄС. URL:
https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_016-14/card2#Card

386. Реєстр методик проведення судових експертиз. Міністерство юстиції України: офіційний вебсайт. URL:
<https://rmpse.minjust.gov.ua/page/10>

387. Резолюція N 428 (1970) Консультативної асамблеї Ради Європи «Стосовно Декларації про засоби масової інформації та права людини» від 23.01.1970. URL:
http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_107

388. Рекомендация ЕЭК ООН №26 «Коммерческое использование соглашений об обмене для электронного обмена данными», 1995 р. URL: <http://www.singlewindow.org/docs/191>

389. Рекомендація N R (2003) 13 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам «Щодо порядку надання інформації про розгляди у кримінальних справах через засоби масової інформації» від 10.07.2003. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_870

390. Рекомендація Rec (2001) 3 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо надання громадянам судових та інших юридичних послуг з використанням новітніх технологій Ухвалено Комітетом Міністрів Ради Європи на 743 засіданні заступників міністрів 28 лютого 2001 року. Вищий господарський суд України: офіційний веб-сайт. URL:
http://www.arbitr.gov.ua/files/pages/pd07072014_8.pdf

391. Рекомендація Комітету Міністрів Ради Європи №CM/Rec (2016)1 «Про захист й заохочення права на свободу вираження поглядів та право на приватне життя відносно мережевого нейтралітету» Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сфері зв'язку та інформатизації :офіційний веб-портал. URL: <https://nkrzi.gov.ua/index.php?r=site/index&pg=104&language=uk>

392. Решетникова И.В. Курс доказательственного права в российском гражданском судопроизводстве. Москва: НОРМА, 2000. 288 с.

393. Решетняк В.И., Смагина Е.С. Информационные технологии в гражданском судопроизводстве (российский и зарубежный опыт) : учеб. пособ. Москва: Городец, 2017. 304 с.

394. Рішення щодо проекту технічного завдання на створення Єдиної судової інформаційної системи від №38 від 29.02.2008 року. Рада суддів України / Судова влада України. URL: <https://rsu.court.gov.ua/rsu/rishennya/toktludlpde6>

395. Рішення Автозаводського районного суду м. Кременчука від 30 вересня 2020 р. Справа №524/6250/19; провадження №2/524/456/20. Єдиний державний реєстр судових рішень: база даних. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/92120610>

396. Рішення Балаклійського районного суду Харківської області від 01.10.2018 р. Справа №610/2056/18. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/76978547>

397. Рішення Біляївського районного суду Одеської області від 09 вересня 2019 р. Справа №496/1011/19; провадження №2/496/999/19. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/84279272>

398. Рішення Біляївського районного суду Одеської області від 27 травня 2019 р. Справа №496/651/19; провадження №2/496/876/19. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/82016805>

399. Рішення Городоцького районного суду Хмельницької області від 02.12.2019 р. Справа №672/842/19; провадження №2/672/494/19. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/86169949>

400. Рішення Дарницького районного суду м. Києва від 28.10.2015 р. Справа №752/6029/14; провадження №2/753/5049/15. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/53305781>

401. Рішення Деснянського районного суду м. Чернігова від 06 листопада 2019 р. Справа №750/7521/19; провадження №2/750/1817/19. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/85587032>

402. Рішення Дніпровського районного суду м. Києва від 29.01.2018 р. Справа №755/22219/14-ц. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/71850002>

403. Рішення Жовтководського міського суду Дніпропетровської області від 09 жовтня 2020 р. Справа №176/1047/20; провадження №2/176/434/20. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/92099035>

404. Рішення Київського районного суду м. Одеси від 16.09.2020 р. Справа №947/27452/19; провадження №2/947/1061/20. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/91612078>

405. Рішення Київського районного суду м. Одеси від 26.06.2020 р. Справа №947/8734/20; провадження №2/947/2498/20. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90078876>

406. Рішення Київського районного суду м. Одеси від 30.03.2020 р. Справа №947/3305/20; провадження №2/947/2017/20. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88513732>

407. Рішення Київського районного суду м. Одеси від 30.09.2019 р. Справа №520/17122/19; провадження №2/520/5183/19. Єдиний

державний реєстр судових рішень. URL:
<https://reyestr.court.gov.ua/Review/84585928>

408. Рішення колегії суддів судової палати в цивільних справах Апеляційного суду міста Києва від 01 грудня 2014 р. Справа №761/18656/14-ц; апеляційне провадження №22-ц/796/12084/2014. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL:
<http://reyestr.court.gov.ua/Review/41821758>

409. Рішення Конституційного Суду України від 20 січня 2012 року №2-рп/2012. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-12#n51>

410. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням Товариства з обмеженою відповідальністю «Торговий Дім» Кампус Коттон клуб» щодо офіційного тлумачення положення частини другої статті 124 Конституції України (справа про досудове врегулювання спорів) від 09.07.2002 р. у справі №1-2/2002. URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-02#Text>

411. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Жашківської районної ради Черкаської області щодо офіційного тлумачення положень частин першої, другої статті 32, частин другої, третьої статті 34 Конституції України від 20.01.2012 р. №2-рп/2012. URL:
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-12#Text>

412. Рішення Кузнецовського міського суду Рівненської області від 07 лютого 2018 р. Справа №556/1591/17; провадження №2/565/561/17. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL:
<https://reyestr.court.gov.ua/Review/7213404>

413. Рішення Малиновського районного суду м. Одеси від 28 листопада 2019 р. Справа №521/3493/19; провадження 2/521/2293/19.

Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/86095944>

414. Рішення Менського районного суду Чернігівської області від 02.07.2020 р. Справа №738/2225/19; провадження №2/738/89/2020. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90171337>

415. Рішення Печерського районного суду м. Києва від 16 травня 2014 р. Справа №757/663/14-ц. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/38830281>

416. Рішення Печерського районного суду м. Києва від 27 лютого 2017 р. Справа №757/27103/15-ц. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/65206827>

417. Рішення Полтавського районного суду Полтавської області від 28 січня 2021 р. Справа №545/2802/20; провадження №2/545/194/21. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94672594>

418. Рішення Придніпровського районного суду м. Черкас від 24 лютого 2016 р. Справа №708/383/15-ц. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/56400812>

419. Рішення Приморського районного суду м. Одеси від 27 травня 2020 р. Справа №522/10530/18; провадження №2/522/1497/20. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89689899>

420. Рішення Ріпкинського районного суду Чернігівської області від 27.10.2020 р. Справа №743/625/20; провадження №2/743/252/20. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/92700706>

421. Рішення РСУ №71 від 11.12.2014 про затвердження Стратегії розвитку судової влади в Україні. Рада суддів України /

Судова влада України : вебсайт. URL:
<https://rsu.court.gov.ua/rsu/rishennya/rsu7111122014>

422. Рішення РСУ №74 від 22.07.2015 року «Про визначення модельних судів щодо запровадження інструментів «Електронного правосуддя». Рада суддів України / Судова влада України. URL:
<http://rsu.gov.ua/uploads/article/risenna-rsu-no-74-vid-22072015-s-3133916eda.pdf>

423. Рішення Світловодського міськрайонного суду Кіровоградської області від 20 червня 2019 р. Справа №401/1196/19; провадження №2/401/531/19. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/83357248>

424. Рішення Святошинського районного суду м. Києва від 10.01.2019 р. Справа №759/13083/17; провадження №2/759/630/19. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/79882505>

425. Рішення Сихівського районного суду м. Львова від 29.08.2018 р. Справа №464/7100/17; провадження №2/464/392/18. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/76193242>

426. Рішення Солом'янського районного суду м. Києва від 13 жовтня 2020 р. Справа №760/8085/20; провадження №2-5209/20. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/92281683>

427. Рішення Солом'янського районного суду м. Києва від 30 жовтня 2020 р. Справа №760/23903/19; провадження 2-2659/20. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/92600466>

428. Рішення Солом'янського районного суду м. Києва від 30 жовтня 2020 р. Справа №760/34424/19; провадження №2-3285/20.

Єдиний державний реєстр судових рішень. URL:
<https://reyestr.court.gov.ua/Review/92600463>

429. Рішення Солом'янського районного суду м. Києва від 13 березня 2019 р. Справа №760/31110/18; провадження №2/760/2766/19. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL:
<https://reyestr.court.gov.ua/Review/80519277>

430. Рішення Хотинського районного суду Чернівецької області від 16.05.2019 р. Справа №724/619/19; провадження №2/724/315/19. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL:
<https://reyestr.court.gov.ua/Review/81769426>

431. Рішення Шевченківського районного суду м. Києва від 25 червня 2013 р. Справа №2610/30158/2012; провадження №2/761/715/2013. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL:
<http://reyestr.court.gov.ua/Review/34255703>

432. Робот победил юристов. URL: <https://yaizakon.com.ua/robot-pobedil-yuristov/>

433. Ромащенко В.А. Правове регулювання інформаційного суспільства в Україні: загальнотеоретичне дослідження: дис.. ... канд. юрид наук: 12.00.01. Одеса, 2018. 225 с.

434. Руда Т.В. Докази і доказування в цивільному процесі України і США: порівняльно-правовий аналіз: дис... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ : 2012. 221 с.

435. Сахнова Т.В. Курс гражданского процесса: теоретические начала и основные институты. Москва: Волтерс Клувер, 2008. 696 с.

436. Сингапурский суд как бизнес-проект. URL:
<https://pravo.ru/interpravo/practice/view/83653/>

437. Синенко В.С. Влияние процесс внедрения «электронного правосудия» на традиционную процессуальную форму. *Вестник судейского сообщества Белгородской области*. 2016. №5. С. 49-56.

438. Система аналізу судових рішень. URL: https://store.ligazakon.net/products/verdictum?utm_source=pr&utm_medium=article&utm_campaign=verdictumpro_september2020

439. Сіренко О.В. Електронні докази у кримінальному провадженні. *Міжнародний юридичний вісник: актуальні проблеми сучасності (теорія та практика)*. 2019. Вип. 14. С. 208-214.

440. Смагина Е.С. Использование информационных технологий как альтернатива масштабным изменениям гражданского процессуального законодательства, направленным на повышение эффективности гражданского судопроизводства и оптимизацию судебной нагрузки. URL: <https://urfac.ru/?p=675>

441. Соседова М.В. Возможность применения искусственного интеллекта при рассмотрении отдельных гражданских дел: предсказанное правосудие. URL: <https://urfac.ru/?p=3183>

442. Спицин И.Н., Тарасов И.Н. Использование искусственного интеллекта при отправлении правосудия: теоретические аспекты правовой регламентации (постановка проблемы). URL: <https://urfac.ru/?p=3149>

443. Справа «Олександр Волков проти України» (Заява №21722/11). Рішення. Страсбург. 9 січня 2013. Остаточне. 27/05/13. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_947#Text.

444. Стало известно, какой будет новая ЕСИТС. Я и закон: информационно-юридический сайт. URL: <https://yaizakon.com.ua/stalo-izvestno-kakoj-budet-novaya-esits/>

445. Степанова Т.В. Доказывание и доказательства в хозяйственном процессе Украины: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.04. Донецк, 2002. 190 с.

446. Стефанчук Р. О. Інформаційні технології та право: quo vadis? *Право України*. 2018. №1. С. 30-50. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/prukr_2018_1_5

447. Стратегія сталого розвитку «Україна – 2020»: Указ Президента України від 12.01.2015 р. №5/2015. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/5/2015>

448. Стрелов И.М. Обязанности по доказыванию при рассмотрении и разрешении гражданских дел: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.15. СанктПетербург, 2005. 20 с.

449. Судді Верховного Суду поділилися актуальною судовою практикою з питання доказування на підставі електронних доказів. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1155803/>

450. Судова влада України: вебсайт. URL: <https://court.gov.ua/affairs/online/>

451. Судова влада України: офіційний канал на Youtube. URL: <https://www.youtube.com/channel/UCFDRcAmACu5ljF-YUMGctnA>

452. Судовий наказ Київського районного суду м. Одеси від 13.01.2020 р. Справа №947/31657/19; провадження №2-н/947/51/20. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/86867640>

453. Судовий наказ Київського районного суду м. Одеси від 13.01.2020 р. Справа №947/30926/19; провадження №2-н/947/20/20. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87032833>

454. Судовий наказ Київського районного суду м. Одеси від 17.01.2020 р. Справа №947/31879/19; провадження №2-н/947/5/20. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/86967992>

455. Султанов А.Р. Арбитражное флэш правосудие? *Вестник гражданского процесса* 2021. №1. С. 60-77.

456. Султанов А. Формализм гражданского процесса и стандарты справедливого правосудия. URL: https://zakon.ru/blog/2021/03/24/formalizm_grazhdanskogo_processa_i_standarty_spravedlivogo_pravosudiya

457. Сучасний стан, проблеми і перспективи розвитку в Україні електронних адміністративних послуг. Аналітична записка. Національного інституту стратегічних досліджень. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/1716/>

458. Сьомий апеляційний адміністративний (сайт). URL: <https://7aac.gov.ua/>

459. Теньков С. О. Електронні документи як предмет судового розгляду. *Вісник господарського судочинства*. 2010. №5. С. 57-62.

460. Теория доказательств в советском уголовном процессе; отв. ред. Н.В. Жогин. Москва : Юридическая литература, 1973. 736 с.

461. Тертишніков Р.В. Докази та доказування у цивільному судочинстві України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2015. 25 с.

462. Тертишніков Р.В. Доказування і докази в судочинстві України: наук.-практ. посіб. Харків: ФІНН, 2009. 88 с.

463. Технологии: Верховный суд Англии разрешил использовать компьютерный анализ документов. URL: <https://pravo.ru/story/view/126752/>

464. Типовий закон про електронну торгівлю Комісії Організації Об'єднаних Націй з права міжнародної торгівлі 16.12.1996. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_321#Text.

465. Типовий закон ЮНСІТРАЛ про електронні підписи від 05.07.2001. URL: // https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_937#Text

466. Тищенко І.О. Електронні послуги у діяльності публічної адміністрації України: монографія. Дніпро: Дніпроп.держ. ун-т внутр. справ, 2017. 156 с.

467. Ткачев А.В. Правовой статус компьютерных документов: Основные характеристики. Москва: Городец, 2000. 95 с.

468. Ткачук П. Застосування принципу верховенства права судами конституційної та загальної юрисдикції. *Вісник Конституційного Суду України*. 2005. №5. С. 94-101.

469. Тонков В. Интернет-трансляция судебных заседаний: обеспечение сбалансированности принципов гласности и открытости судопроизводства. *Вестник судейского сообщества Белгородской области*. 2016. №5. С. 74-79.

470. Третьяков Д. Практика ЄСПЛ щодо доказування в цивільному процесі. *Новели цивільного процесуального законодавства: докази та доказування*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 14 вересня 2020 р.); за заг. ред. д.ю.н., проф. Н. Ю. Голубєвої. Одеса: Фенікс, 2020. С. 21-25.

471. Треушников М.К. Относимость и допустимость доказательств в гражданском процессе. Москва: Юридическая литература, 1981. 96 с.

472. Треушников М. К. Доказательства и доказывание в советском гражданском процессе. Москва: Изд-во Московского Университета, 1982. 160 с.

473. У Київському районному суді м. Одеси відбулася презентація впровадження електронного судочинства для представників Норвегії та Боснії і Герцеговини. Київський районний суд м. Одеси. URL: <https://kievskisud.od.ua/press-department/all-news/3439-u-kijivskomu-rajonnomu-sudi-m-odesi-vidbulasya->

prezentatsiya-vprovadzhennya-elektronnogo-sudochinstva-dlya-predstavnikov-norvegiji-ta-bosniji-i-gertsegovini

474. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами 27.06.2014. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text

475. Угода про електронну комерцію (Рекомендація №31, Центр ООН сприяння торгівлі та електронного бізнесу (UN/CEFACT), березень 2000 р., Женева). URL: <http://www.singlewindow.org/docs/185?lang=ukr>

476. Угода про співробітництво держав - учасниць СНД у створенні, використанні та розвитку міждержавної мережі інформаційно-маркетингових центрів для просування товарів і послуг на національні ринки від 21.05.2010 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_m68#Text

477. Ухвала Вінницького окружного адміністративного суду від 19.07.2021 №120/7746/21-а. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/98394824и>

478. Ухвала Заставнівський районний суд Чернівецької області від 27.02.2019. Справа №716/1471/18 Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/80141260>

479. Ухвала Печерського районного суду від 18 липня 2019. Справа №757/36865/19-к Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/83282281?fbclid=IwAR2oCxyLAQDTzvF0bjLaDyDbemx3OuK0uaRsMnVzbGh1P6usxa5FQZlotXE>

480. Участь громадян у судових засіданнях за допомогою сервісу EASYCON. Інструкція користувача. Київ, 2020. URL: <https://vkz.court.gov.ua/InstructionsForParticipationInTheCourtSession.pdf>

481. Фаткуллин Ф.Н. Общие проблемы процессуального доказывания; науч. ред.: Я. С. Аврах. 2-е изд., доп. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1976. 206 с.

482. Федоров М. Цифровізація посприє створенню найзручнішої країни у світі. URL: <https://thedigital.gov.ua/news/verhovna-rada-ukrayini-uhvalila-derzhavnij-byudzheth-na-2021-rik>

483. Феннич В.П. Доказові презумпції в цивільному судочинстві: автореф. дис ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ: Б.в., 2009. 19 с.

484. Филиппова Л.Я., Зеленецкий В.С. Компьютерная этика. Морально-этические и правовые нормы для пользователей компьютерных сетей: учеб. пособ.. Харьков : Кроссрод, 2006. 212 с.

485. Франкфуртська фондова біржа, Deutsche Börse: website. URL: <https://deutsche-boerse.com/dbg-de/>

486. Фурса С.Я., Цюра Т.В. Докази і доказування у цивільному процесі: наук.-практ. посіб. Київ : Видавець Фурса С. Я., КНТ, 2005. 256 с.

487. Халиков Р.О. Правовой режим электронного документа: Вопросы использования электронной цифровой подписи: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Казань, 2006. 28 с.

488. Ханик-Посполітак Р. Запровадження електронного правосуддя у цивільному судочинстві України. *Право України*. 2017. №8. С. 122-130.

489. Харитонов Є.О., Харитонova О.І. Проблема ІТ-права. *Інформаційні технології у судочинстві*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., яка проводиться в рамках тижня цивіл. процесу; за заг. ред. Н. Ю. Голубевої. Одеса: Фенікс, 2017. С. 12-14.

490. Харитонova О. І. Віртуальна власність. *ІТ-право: теорія та практика*; за ред. Є. О. Харитонova, О. І. Харитонovoї. Одеса: Фенікс, 2017. С. 213-237.

491. Харитонova О.І. Інформаційно-комунікаційні технології та авторське право. *ІТ-право: поняття та сутність*: монографія; за ред. О. І. Харитонovoї, Є. О. Харитонova. Одеса : Фенікс, 2017. С. 207-226.

492. Хисамов А.Х. Тенденции интеграции информационных технологий в цивилистический процесс. URL: <https://urfac.ru/?p=677>

493. Хуан Сян. Судебные доказательства в гражданском процессе (опыт сравнительного правоведения на примере России и Китая): дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.15. Москва, 2008. 179 с.

494. Цехан Д. М. Цифрові докази: поняття, особливості та місце у системі доказування. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2013. Вип. 5. С. 256-260.

495. Цивільне судочинство України: основні засади та інститути: монографія; за ред. В.В.Комарова. Х.: Право, 2016. 848 с.

496. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. №435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. №№40-44 Ст. 356.

497. Цивільний процес України: підруч.; за ред. Є.О. Харитонova, О.І. Харитонovoї, Н.Ю. Голубевої. Київ: Істина, 2011. 532 с.

498. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18.03.2004 р. №1618-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. №40-41, 42. Ст. 492.

499. Цимбалюк В.С., Гавловський В.Д., Гриценко В.В. та ін.; за ред. М.Я. Швеця, Р.А. Калюжного та П.В. Мельника. Основи інформаційного права України: навч. посіб. К.: Знання, 2004. 274 с. URL: <https://buklib.net/books/22031/>

500. Цифрова адженда України – 2020. Концептуальні засади.
URL: <https://uccr.org.ua/uploads/files/58e78ee3c3922.pdf>

501. Цифрова економіка: тренди, ризики та соціальні детермінанти; кер. проекту О. Пищулина. Центр Разумкова. К.: Заповіт, 2020. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2020_digitalization.pdf

502. Цифровые технологии в цивилистическом процессе: некоторые проблемы и перспективы. *Herald of The Euro-Asian Law Congress*. 2018. №2. С. 56-68.

503. Цірат Г.А. Міжнародний комерційний арбітраж: навч. посіб. К.: Алерта, 2019. 410 с.

504. Цувіна Т. Онлайн медіація: світовий досвід та перспективи для України. *5 років діалогу і 25 років медіації в Україні: від протистояння до порозуміння*: зб. ст.; за заг. ред. І. Терещенко. Київ: ВАІТЕ, 2019. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/3/6/448168.pdf>

505. Цюра Т.В. Суб'єкти доказування та оцінки доказів у цивільному процесі : дис... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2004. 213 с.

506. Чапек Карел. Последний суд / Рассказы. URL: https://www.100bestbooks.ru/read_book.php?item_id=3518&page=19

507. Чванкин С.А. Как участников процесса вызывают в суд: одесский судья разъяснил порядок. Я и закон : информационно-юридический сайт. URL: <https://yaizakon.com.ua/kak-uchastnikov-protssessa-vyzyvayut-v-sud-odesskij-sudya-razyasnil-poryadok/>

508. Чванкин С.А. Общественный центр правосудия вовлечён в создание первого в Европе онлайн-суда. Я и закон : информационно-юридический сайт. URL: <https://yaizakon.com.ua/obshhestvennyj-tsentr-pravosudiya-vovlechyon-v-sozdanie-pervogo-v-evrope-onlajn-suda/>

509. Чванкин С.А. Общественный центр правосудия поддержал создание онлайн-суда. Я и закон : информационно-юридический сайт. URL: <https://yaizakon.com.ua/obshhestvennyj-tsentr-pravosudiya-podderzhal-sozdanie-onlajn-suda/>

510. Чванкин С.А. Одесский суд переводит документооборот с экспертами в электронный формат. Я и закон: информационно-юридический сайт. URL: <https://yaizakon.com.ua/odesskij-sud-perevodit-dokumentoooborot-s-ekspertami-v-elektronnyj-format/>

511. Чванкин С.А. Одесский суд станет первым в Украине по разрешению споров онлайн. Я и закон: информационно-юридический сайт. URL: <https://yaizakon.com.ua/odesskij-sud-stanet-pervym-v-ukraine-po-razresheniyu-sporov-onlajn/>

512. Чванкін С.А. Аудіо- та відеозаписи як різновид електронних доказів у цивільному процесі. Теорія і практика правознавства. 2020. Т. 2. doi: 10.21564/2225-6555.2020.18.218694.

513. Чванкін С.А. Відправлення правосуддя в умовах запровадження карантину. *Права приватної особи в умовах пандемії COVID-19: проблеми здійснення і захисту*: монографія; за ред. Є.О. Харитонова, О.І. Харитонової, К.Г. Некіт. Одеса: Гельветика, 2020. С. 364-372.

514. Чванкін С.А. Впровадження «електронного суду» в діяльність суду першої інстанції. *Молодий вчений*. 2017. №6. С. 124-128. URL: <http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2017/6/27.pdf>

515. Чванкін С.А. Гласність і відкритість цивільного процесу (представники ЗМІ в залі суду). *Вісник асоціації слідчих суддів України*. 2016. №1. С. 54-57.

516. Чванкін С.А. Онлайн-медіація в Україні. *Альтернативне вирішення цивільно-правових спорів*: підручник; за ред. Н.Ю. Голубєвої. Одеса: Фенікс, 2021. С. 333-335.

517. Чванкін С.А. Онлайн-медіація. *Альтернативні способи вирішення цивільних спорів* : матеріали круглого столу (м. Одеса, 29 березня 2021 р.); за заг. ред. Н. Ю. Голубєвої. Одеса: Фенікс, 2021. С. 79-82. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/14491>

518. Чванкін С.А. Основні положення досудового врегулювання спору. *Науково-практичний коментар. Цивільний процесуальний кодекс України*; за заг. ред. Н.Ю. Голубєвої. Київ: Юрінком Інтер, 2021. С. 50-51.

519. Чванкін С.А. Особливості застосування у цивільному судочинстві Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. *Практика ЄСПЛ з питань цивільно-процесуального права*: матеріали круглого столу (м. Одеса, 5 квітня 2016 р.). Одеса, 2016. С. 13-19.

520. Чванкін С.А. Поняття та система принципів процесуального права. *Римське право і сучасність*: матеріали Міжнар. наук. конф. (м. Одеса, 11 травня 2012 р.). Одеса, 2012. С. 91-92.

521. Чванкін С.А. Успіхи та проблеми впровадження проекту «Електронний суд» в Київському районному суді м. Одеси. *Судова реформа в Україні: реалії та перспективи*: наук.-практ. конф. (м. Київ, 18 листопада 2016 року). Київ: Інститут законодавства Верховної Ради України. С. 397-403.

522. Чванкін С. Види електронних доказів у цивільному процесі=Rodzaje dowodów elektronicznych w postępowaniu cywilnym. KELM (Knowledge, Education, Law, Management). 2020. №3. С. 259-265.

523. Чванкін С.А. Використання електронних доказів у цивільних справах, що впливають з кредитних договорів, укладених в електронній формі. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2021. Вип. 63. С. 165–171.

524. Чванкін С.А. Електронний доказ як засіб доказування в цивільному судочинстві. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2019. Вип. 1. Т. 2. С. 22-27.

525. Чванкін С.А. Електронні докази у справах наказного провадження. *Juris Europensis Scientia*: зб. наук. пр. 2021. Вип. 2. С. 53-59.

526. Чванкін С.А. Онлайн-медіація – перспективи розвитку в сучасних умовах. *Реформування цивільного процесуального права в умовах інтеграційних процесів в Україні*: матер. Всеукр. наук.-практ. інтернет-конференції ім. Ю.С. Червоного (Одеса, 18 грудня 2020 р.); за заг. ред. Н.Ю. Голубєвої. Одеса: Фенікс, 2020. С. 61-64.

527. Чванкін С.А. Metadata as a source of evidentiary information in the civil proceedings. *Knowledge, Education, Law, Management*. 2020. №8 (36) vol. 2. С. 230-234. URL: <http://kelmczasopisma.com/ru/viewpdf/3750>

528. Чванкін С.А. Веб-сторінка як електронний доказ у цивільному судочинстві України. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2020. Вип. 62. С. 172-177.

529. Чванкін С.А. Використання електронних документів як доказів у цивільному судочинстві. *Juris Europensis Scientia*: зб. наук. пр. 2020. Вип. 4. Т. 1. С. 53-59.

530. Чванкін С.А. Відправлення правосуддя в умовах запровадження карантину. *Права приватної особи в умовах пандемії COVID-19: проблеми здійснення і захисту*: монографія; за ред. Є.О. Харитонова, О.І. Харитонової, К.Г. Некіт. Одеса: Гельветика, 2020. С. 364-370.

531. Чванкін С.А. Вітальне слово. *Вісник асоціації слідчих суддів України*. 2018. №1 (4). С. 4-6.

532. Чванкін С.А. Деякі новели Цивільно-процесуального кодексу України щодо наказного провадження (продовження). *Актуальні проблеми держави і права*. Одеса : Юридична література, 2012. Вип. 66. С. 375-382.

533. Чванкін С.А. Деякі новели Цивільно-процесуального кодексу України щодо наказного провадження. *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. Вип. 58. С. 330-376.

534. Чванкін С.А. Доказове значення даних з електронних повідомлень у цивільному судочинстві. *Часопис цивілістики*. 2021. Вип. 40. С. 50-55.

535. Чванкін С.А. Електронне повідомлення як доказ: чи потрібно скріплювати електронним підписом? *Наука та суспільне життя України в епоху глобальних викликів людства у цифрову еру (з нагоди 30-річчя проголошення незалежності України та 25-річчя прийняття Конституції України): у 2 т.: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 21 травня 2021 р.); за заг. ред. С.В. Ківалова*. Одеса: Гельветика, 2021. Т.2. С.553-555.

536. Чванкін С.А. Комп'ютерно-технічна експертиза у цивільному судочинстві. *Право та державне управління*. 2021. №1. С. 45-51.

537. Чванкін С.А. Одностороння відмова від зобов'язання як правовий наслідок порушення зобов'язання. *Актуальні проблеми держави і права*. 2008. Вип. 42. С. 115-119.

538. Чванкін С.А. Онлайн-медіація. *Альтернативне вирішення цивільно-правових спорів: підручник*; за ред. Н.Ю. Голубевої. Одеса: Фенікс, 2021. С. 333-335.

539. Чванкін С.А. Основні правові наслідки порушення зобов'язання. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2008. Вип. 9. С. 316-318.

540. Чванкін С.А. Особливості розгляду судом справ про усиновлення. *Юридичний вісник*. 2017. №2. С. 79-84.

541. Чванкін С.А. Особливості фіксування цивільного процесу. *Актуальні проблеми держави і права*. 2008. Вип. 38. С. 312-316.

542. Чванкін С.А. Правові наслідки порушення договору. *Актуальні проблеми держави і права*. 2008. Вип. 43. С. 134-139.

543. Чванкін С.А. Процесуальні особливості розгляду справ про усиновлення. *Розгляд окремих категорій цивільних справ в судах*: навч. посіб.; за ред. Н.Ю. Голубєвої. Одеса: Гельветика, 2017. С. 145-150.

544. Чванкін С.А. Судове доказування у цивільному процесі в епоху інформаційних технологій. *Evropsky politicky a pravni diskurz*. Svazek 8. 3 vydani. 2021. С.160-168.

545. Чванкін С.А. Особливості представництва юридичних осіб у цивільному процесі. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. Вип. 51. С. 114-121.

546. Чванкін С.А. Чи потрібна Україні обов'язкова досудова медіація за визначеними категоріями справ? *Новели цивільного процесуального кодексу України*: матер. кругл. столу (Одеса, 26 березня 2018 р.); за заг. ред. Н.Ю. Голубєвої. Одеса: Фенікс, 2018. С. 62-66.

547. Шабалін А. Деякі питання доказування у спрощеному цивільному провадженні (наказне провадження). *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2018. №1. С. 49-53.

548. Шаптала Н. Застосування сучасних інформаційних технологій у процесі доказування при розгляді справ Конституційним судом України. *Вісник асоціації слідчих суддів України*. 2018. №1 (4). С. 26-30. URL: <https://kievskisud.od.ua/images/visniki-ASSU/4-pr-ASSU.pdf>

549. Швачич Г.Г., Толстой В.В., Петречук Л.М., Іващенко Ю.С., Гуляєва О.А., Соболенко О.В. Сучасні інформаційно-комунікаційні технології: навчальний посібник. Дніпро: НМетАУ, 2017. 230 с. URL: https://nmetau.edu.ua/file/ikt_tutor.pdf

550. Шелегов Ю.В., Шелегов В.Г. К вопросу о классификации электронных (цифровых) доказательств. *Криминалистика: вчера, сегодня, завтра*. Иркутск : ВСИ МВД России, 2019. №2. С. 63-68.

551. Шелепина Е.А. Гражданско-правовые аспекты электронного документооборота: монография. Москва : Юрлитинформ, 2013. 184 с.

552. Шишаева Е.Ю. Правовое регулирование использования электронного документа в предпринимательской деятельности: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Москва, 2005. 226 с.

553. Шрамко О.М. Сутність та особливості проведення судової оціночної експертизи. *Інноваційна економіка*. 2019. №5-6. С. 176-180.

554. Штефан А.С. Вчення про механізм доказування у цивільному судочинстві: монографія. Київ: Інтерсервіс, 2018. 392 с.

555. Штефан А.С. Веб-сайт і веб-сторінка як докази у цивільному судочинстві. *Судова апеляція*. 2017. №4 (49). С. 77-85.

556. Штефан М.Й. Цивільне процесуальне право України: Академічний курс: підруч. для студ. вищ. навч. закл. Київ: Ін Юре, 2005. 624 с.

557. Щеглов А. Ю. Защита компьютерной информации от несанкционированного доступа. СПб: Наука и техника, 2004. 384 с.

558. Электронный суд в Украине: возможности, проблемы, перспективы. URL: <http://sud.ua/newspaper/2016/04/04/89028-elektronnij-syd-v-ukraine-vozmozhnosti-problemi-perspektivi>

559. Энциклопедия социогуманой информологии; общ. ред. К.И. Беляков. Киев: Гельветика, 2020. Т. 1. 472 с.

560. Юдельсон К.С. Проблема доказывания в советском гражданском процессе. Москва: Госюриздат, 1951. 292 с.

561. Яблочков Т.М. Учебник русского гражданского судопроизводства. Ярославль: Книгоиздательство И. К. Гассанова, 1912. 336 с.

562. Яблочков Т.М. Бремя утверждения в гражданском процессе. *Вестник гражданского права*. 1916. №5. С. 93-110.

563. Яблочков Т.М. Материальные признаки понятия судебного признания в гражданском процессе. *Журнал Министерства Юстиции*. 1915. №3. С. 84-139.

564. Як новий портал змінить якість відкритих даних? URL: <https://web.archive.org/web/20180925164017/https://opendatabot.ua/blog/240-data-gov-ua>

565. Яковлев А.Н. Теоретические и методические основы экспертного исследования документов на машинных магнитных носителях информации: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Саратов, 2000. С. 157-159.

566. Ярков В. В. Электронное правосудие и принципы цивилистического процесса. *Закон*. 2011. №2. С. 47-50.

567. Ярошенко І. Принцип пропорційності у цивільному процесуальному праві: забезпечення балансу публічного і приватного інтересів. *Право України*. 2017. №8. С. 19-22.

568. Artificial intelligence and lawyers. URL: <https://www.chambers-associate.com/practice-areas/technology/artificial-intelligence-and-lawyers>

569. A (Children) (Remote Hearing: Care And Placement Orders) [2020] EWCA Civ 583 (30 April 2020). Royal Courts of Justice. URL: <https://www.bailii.org/ew/cases/EWCA/Civ/2020/583.html>

570. Adrian Zuckerman: Artificial Intelligence – Implications for the Legal Profession, Adversarial Process and the Rule of Law. URL: <https://ukconstitutionallaw.org/2020/03/10/artificial-intelligence-implications-for-the-legal-profession-adversarial-process-and-the-rule-of-law/>

571. Affaire Delta Pekárny A.S. c. République Tchèque. Arrêt Strasbourg 2 octobre 2014 Définitif 02/01/2015 Requête no 97/11. European Court of Human Rights: website URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-146675>.

572. Algorithm Helps New York Decide Who Goes Free Before Trial. URL: <https://www.wsj.com/articles/algorithm-helps-new-york-decide-who-goes-free-before-trial-11600610400?mod=searchresults&page=1&pos=1>

573. Algorithms and human rights - Study on the human rights dimensions of automated data processing techniques and possible regulatory implications (2018). Council of Europe. URL: <https://edoc.coe.int/en/internet/7589-algorithms-and-human-rights-study-on-the-human-rights-dimensions-of-automated-data-processing-techniques-and-possible-regulatory-implications.html>

574. Artificial Lawyer (сайт). URL: <https://www.artificiallawyer.com/>

575. Bellas G. S., Andes A. P. Internet Evidence: How to authenticate evidence from the Internet under the new Illinois Rules of Evidence. URL: <https://www.bellas-wachowski.com/internet-evidence-how-to-authenticate-evidence-from-the-internet.html>.

576. Bernh larsen holding as and others v. Norway. Judgment Strasbourg 14 March 2013 Final 08/07/2013. Application no. 24117/08. European Court of Human Rights : website. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-117133>.

577. Buskirk Eric Van, Liu Vincent T. Digital Evidence: Challenging the presumption of reliability. *Journal of Digital Forensic Practice* 2006. №1.1. P. 19-26.

578. Case of Big Brother Watch and others v. The United Kingdom (Applications nos. 58170/13, 62322/14 and 24960/15) JUDGMENT. STRASBOURG. 13 September 2018. Referral to the Grand Chamber. 04/02/2019 European Court of Human Rights : website. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:\[%22001-186048%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-186048%22]}).

579. Case of Hirvisaari v. Finland. Application no. 49684/99. Judgment. Strasbourg. 27 September 2001. Final 25/12/2001/ European Court of Human Rights: website URL: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:\[%22001-59682%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-59682%22]})

580. Case of Kennedy v. The United Kingdom (Application no. 26839/05). Judgment. Strasbourg 18 May 2010. Final 18/08/2010 European Court of Human Rights : website. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-98473>.

581. Case of Khan v. The United Kingdom. Judgment. Strasbourg. 12 May 2000. Final 04/10/2000. Application no. 35394/97. European Court of Human Rights: website. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:\[%22001-58841%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-58841%22]}).

582. Case of Kırđök and Others v. Turkey. Judgment Strasbourg 03.12.2019. Application no. 14704/12. European Court of Human Rights : website URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-198805%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-198805%22]}).

583. Case of Köpke v. Germany. Application no. 420/07 Fifth section decision as to the admissibility. European Court of Human Rights : website. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-101536> .

584. Case of Perry v. the United Kingdom. Application no. 63737/00. Judgment. Strasbourg. 17 July 2003. Final 17/10/2003. European Court of Human Rights : website. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61228> .

585. Case of Smirnov v. Russia. Judgment. Strasbourg. 7 June 2007. Application no. 71362/01/ Final12/11/2007. European Court of Human Rights : website. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-80953>.

586. Case of Vukota-Bojić v. Switzerland. Application no. 61838/10. Judgment. Strasbourg. 18 October 2016. Final 18/01/2017. European Court of Human Rights : website. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-167490>.

587. China hopes artificial intelligence can help streamline court procedures and boost judicial credibility. URL: <https://www.inkstonenews.com/tech/china-may-become-worlds-first-bring-ai-legal-system/article/3125009>

588. Civil Procedure Rules. URL: <https://www.justice.gov.uk/courts/procedure-rules/civil>

589. Code de l'organisation judiciaire. URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/codes/id/LEGIARTI000038311162/2019-03-25/>

590. Council conclusions on improving criminal justice in cyberspace, 9 June 2016. URL: <https://www.consilium.europa.eu/media/24300/cyberspace-en.pdf>

591. Council conclusions on shaping Europe's digital future (2020/C 202 I/01) [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52020XG0616\(01\)](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52020XG0616(01))

592. Council of Europe convention on Cybercrime. Budapest, 23.XI.2001. European Parliament : website. URL: http://www.europarl.europa.eu/meetdocs/2014_2019/documents/libe/dv/7_conv_budapest_/7_conv_budapest_en.pdf

593. Craig Ball, Beyond Data About Data: The Litigator's Guide to Metadata, at 2. URL: <http://www.craigball.com/metadata.pdf>.

594. Cyberjustice and artificial intelligence used in the field of justice. URL: <https://www.coe.int/en/web/cepej/cepej-working-group-cyber-just>

595. Davydova I., Orzikh Y., Samoylenko G., Andronov I., Pysarenko M. Legal Consequences of the Invalidity of a Transaction made by Using Information Technology: Problems of Theory and Practice. *Revista Amazonia Investiga*. Vol. 8 Núm. 19 /Marzo - abril 2019. URL: <https://www.amazoniainvestiga.info/index.php/amazonia/article/view/276/253>

596. Debnath S.; Sen S.; Blackstock B. LawBot: a multiagent assistant for legal research. URL: <https://ieeexplore.ieee.org/document/895013/citations#citations>, а не Lawbot – український проект: <https://lawbot.com.ua>

597. Dholam Swarupa. Electronic evidence and its challenges. URL: https://www.researchgate.net/publication/313649713_Electronic_evidence_and_its_challenges_Electronic_evidence_and_its_challenges/

598. Digital evidence. Council of Europe: website. URL: <https://www.coe.int/en/web/cdcj/digital-evidence>

599. Directive 2002/58/EC of the European Parliament and of the Council of 12 July 2002 concerning the processing of personal data and the protection of privacy in the electronic communications sector (Directive on privacy and electronic communications) OJ L 201, 31.7.2002, p. 37–47.

EUR-Lex : website URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1597410887359&uri=CELEX:32002L0058>

600. Dymitruk M. The Right to a Fair Trial in Automated Civil Proceedings. *Masaryk University Journal of Law and Technology*, 2019, Vol 13, №1, pp. 27-44. URL: <https://journals.muni.cz/mujlt/article/view/11624/10663>

601. E-Evidence. The European Judicial Network: website. URL: https://www.ejn-crimjust.europa.eu/ejn/EJN_DynamicPage/EN/83

602. Electronic Evidence Guide: a basic guide for police officers, prosecutors and judges. Version 2.0 Cybercrime Division. Directorate General of Human Rights and Rule of Law. Strasbourg, France 15 December 2014. URL: https://au.int/sites/default/files/newsevents/workingdocuments/34122-wd-annex_4_-_electronic_evidence_guide_2.0_final-complete.pdf

603. Electronic Evidence Hub. URL: <https://sherloc.unodc.org/cld/en/st/evidence/electronic-evidence-hub.html>

604. Electronic evidence in civil and administrative proceedings - Guidelines and explanatory memorandum (2019). Council of Europe: website URL: <https://rm.coe.int/guidelines-on-electronic-evidence-and-explanatory-memorandum/1680968ab5>.

605. Electronic evidence in civil and administrative proceedings - Guidelines and explanatory memorandum (2019). URL: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=0900001680902e0c.

606. European Digital Progress Report: review of Member States' progress towards digital priorities European Commission : website. URL: <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/news/european-digital-progress-report-review-member-states-progress-towards-digital-priorities>

607. Evidence in Contemporary Civil Procedure: Fundamental Issues in a Comparative Perspective / ed. by C. H. van Rhee, A. Uzelac. Intersentia, 2015. URL: <https://www.cambridge.org/core/books/evidence-in-contemporary-civil-procedure/4F990D693292C7A55C38856513909B9B#>

608. Forget About Fake News, How About Fake People? California Starts Regulating Bots as of July 1, 2019. URL: <https://www.natlawreview.com/article/forget-about-fake-news-how-about-fake-people-california-starts-regulating-bots-july>

609. Gasiorowski-Denis E. Records management in the digital age URL: <https://www.iso.org/news/2016/04/Ref2072.html>

610. Get information about a company. URL: <https://www.gov.uk/government/organisations/companies-house>

611. Golubeva N., Drogoziuk K. Web-page screenshots as an evidence in civil procedure of Ukraine. *Masaryk University Journal of Law and Technology*. 2019. VOL 13. №1. P. 87-114.

612. Hansen M. D., Pratt T. J. Follow the Audit Trail: The Impact of Metadata in Litigation. *Defense counsel journal*. 2020. Vol. 84. №3. URL: <https://www.iadclaw.org/defensecounseljournal/follow-the-audit-trail-the-impact-of-metadata-in-litigation>.

613. ISO 15836:2009 Information and documentation — The Dublin Core metadata element set. URL: <https://www.iso.org/standard/52142.html>

614. Internet Archive's Terms of Use, Privacy Policy, and Copyright Policy. *Internet Archive*. URL: <https://archive.org/about/terms.php>.

615. Isaza J. Metadata in Court: What RIM, Legal and IT Need to Know. Research Project Underwritten by: The ARMA International Educational Foundation Endowment. Pittsburgh PA 15241 USA, 2010. URL: http://armaedfoundation.org/wp-content/uploads/2016/12/Isaza_Metadata_Final.pdf.

616. Joint communication to the European Parliament and the council EU. Action Plan on Human Rights and Democracy 2020-2024. JOIN/2020/5 final. EUR-lex: website. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52020JC0005>

617. Karagülmez A. *Bilişim Suçları ve Soruşturma- Kovuşturma Evreleri*. Seçkin Yayınevi, Ankara, 2011. P. 394-397.

618. Kessler G. C. Judges' Awareness, Understanding, and Application of Digital Evidence: A dissertation submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy in Computing Technology in Education. Davie, Florida: Nova Southeastern University. 2010. P. 4. URL: https://nsuworks.nova.edu/gscis_etd/index.5.html#year_2010.

619. Köpke v. Germany. Judgment Strasbourg 05.10.2010 p. Application no. 420/07). European Court of Human Rights : website. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-101536>.

620. Korhoň O. Accessing Judicial Decisions with Electronic Sources. *Masaryk University Journal of Law and Technology*. 2012. Vol 6. №2. P. 267-282. URL: <https://journals.muni.cz/mujlt/article/view/2609>

621. Lex Machina. URL: <https://lexmachina.com/legal-analytics/>

622. LOI n° 2019-222 du 23 mars 2019 de programmation 2018-2022 et de réforme pour la justice (Закон №2019-222 від 23 березня 2019 року про програму та реформу правосуддя на 2018-2022 роки. URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/LEGIARTI000038262748/2019-03-25/>

623. Mason S. Ibid. P. XXXVI. URL: https://www.biicl.org/files/3434_introduction_mason.pdf

624. Mason S. International electronic evidence. London : British Institute of International and Comparative Law. 2008. Introduction. P. XXXV. URL: https://www.biicl.org/files/3434_introduction_mason.pdf

625. Nina Sunde, Itiel E. Dror. A hierarchy of expert performance (HEP) applied to digital forensics: Reliability and biasability in digital forensics decision making. *Forensic Science International: Digital Investigation*. 2021. Vol. 37. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2666281721000834>.

626. Online dispute resolution for low value civil claims. *Online Dispute Resolution Advisory Group*. URL: <https://www.judiciary.uk/wp-content/uploads/2015/02/Online-Dispute-Resolution-Final-Web-Version1.pdf>

627. Perry v. the United Kingdom Judgment Strasbourg 17 July 2003. Application no. 63737/00. European Court of Human Rights : website. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61228>.

628. Products and Technology. URL: <https://home.ravellaw.com/products-and-technology>

629. Proposal for a DIRECTIVE OF THE EUROPEAN PARLIAMENT AND OF THE COUNCIL laying down harmonised rules on the appointment of legal representatives for the purpose of gathering evidence in criminal proceedings COM/2018/226 final - 2018/0107 (COD). EUR-lex : website. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:52018PC0226&from=EN>

630. Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data, and repealing Directive 95/46/EC (General Data Protection Regulation) (Text with EEA relevance) OJ L 119, 4.5.2016, p. 1–88 EUR-Lex : website. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1597410537806&uri=CELEX:32016R0679>

631. Regulation of the European Parliament and of the Council of the EU on European Production and Preservation Orders for electronic evidence in criminal matters Strasbourg, 17.4.2018 COM(2018) 225 final 2018/0108(COD) European Commission: website. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:52018PC0225&from=EN>

632. Report on the proposal for a decision of the European Parliament and of the Council establishing a multiannual Community programme on promoting safer use of the Internet and new online technologies [COM(2004)0091 - C5-0132/2004 - 2004/0023(COD)] - Committee on Civil Liberties, Justice and Home Affairs. Rapporteur: Edith Mastenbroek (A6-0033/2004) European Parliament: website. URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/PV-6-2004-12-02-ITM-007-04_EN.html

633. Report on the use of electronic evidence in civil and administrative law proceedings and its effect on the rules of evidence and modes of proof - a comparative study and analysis. Council of Europe, European Committee on Legal Co-operation (S. Mason U. Rasmussen): website. URL: <https://rm.coe.int/1680700298>.

634. Rosenberg Z. Returning to Plato's cave: metadata's shadows in the courtroom. *Arizona state law journal*. 2016. Vol. 48. Issue 2. P. 439-480. URL: https://arizonastatelawjournal.org/wp-content/uploads/2016/07/Rosenberg_Final.pdf.

635. Security Union – Facilitating access to electronic evidence – April 2018. European Commission: website. URL: https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/placeholder_2.pdf

636. SIRIUS EU Digital Evidence Situation Report 2nd Annual Report 2020. URL: https://www.ejn-crimjust.europa.eu/ejnupload/DynamicPages/SIRIUS_REPORT_20.pdf

637. Stanfield A. R. The authentication of electronic evidence. Submitted in fulfilment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy. Queensland University of Technology. 2016. P. 4. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/33506661.pdf>.

638. Stephen Mason. Electronic evidence: A proposal to reform the presumption of reliability and hearsay. *Computer Law & Security Review*. V. 30. Is. 1. February. 2014. P. 80-84.

639. Susskind Richard. Online Courts and the Future of Justice. OUP Oxford. 2019. 368 p.

640. Swierczynski M., Jokubauskas R. Electronic Evidence in Intellectual Property Disputes under the Council of Europe's Guidelines. *Masaryk University Journal of Law and Technology*, 2020. Vol 14. №2. P. 303-320. URL: <https://journals.muni.cz/mujlt/article/view/12710/11655>

641. The CEPEJ European Ethical Charter on the use of artificial intelligence (AI) in judicial systems and their environment, 4 December 2018. URL: <https://rm.coe.int/presentation-note-en-for-publication-4-december-2018/16808f699d>

642. The Guidelines of the Committee of Ministers to member States on electronic evidence in civil and administrative proceedings were adopted by the Committee of Ministers of the Council of Europe on 30 January 2019, as proposed by the European Committee on Legal Co-operation (CDCJ). URL: <https://rm.coe.int/guidelines-on-electronic-evidence-and-explanatory-memorandum/1680968ab5>.

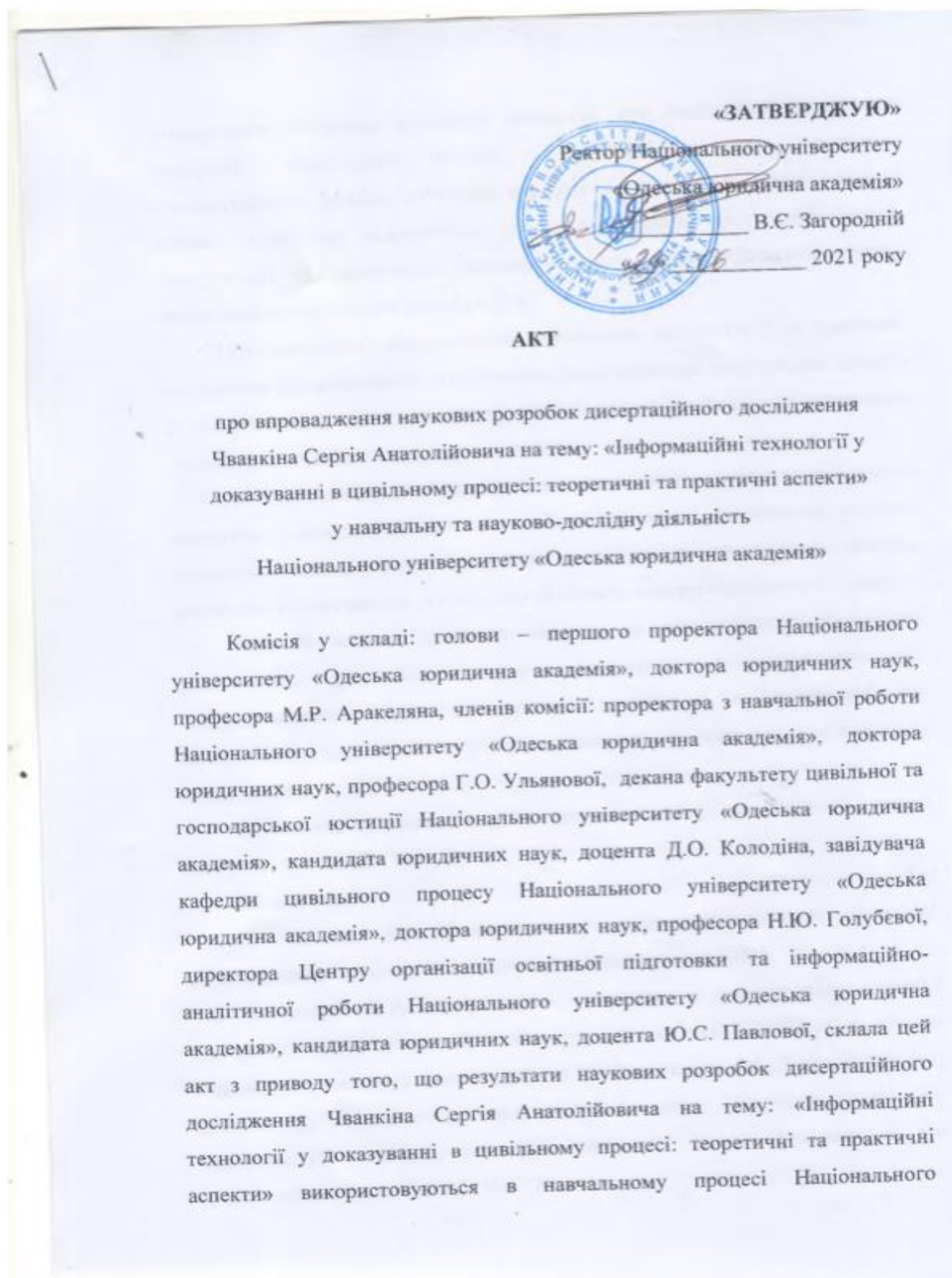
643. UNODC and partners release Practical Guide for Requesting Electronic Evidence Across Borders. United Nations Office on Drugs and Crime: website. URL: <https://www.unodc.org/unodc/en/frontpage/2019/January/unodc-and-partners-release-practical-guide-for-requesting-electronic-evidence-across-boarders.html>

644. Would You Trust An Artificially-Intelligent Expert? URL: <https://www.natlawreview.com/article/would-you-trust-artificially-intelligent-expert>

645. Zuckerman A., Artificial Intelligence – Implications for the Legal Profession, Adversarial Process and the Rule of Law. *U.K. Const. L.Blog* (11th March 2020). URL: <https://ukconstitutionallaw.org/>

ДОДАТКИ

Додаток А

університету «Одеська юридична академія» при викладанні навчальних дисциплін «Цивільний процес», «Актуальні питання цивільного процесуального права», «Розгляд окремих категорій цивільних справ в судах», підготовці підручників, навчальних посібників, курсів лекцій, практикумів із зазначених дисциплін та у науково-дослідній роботі викладачів та здобувачів вищої освіти.

При викладенні вищевказаних навчальних дисциплін були враховані положення дисертаційного дослідження щодо вимог до електронних доказів, їх класифікації а також стандартам ЄСПЛ, що висуваються для визначення процедури отримання доказів легітимною.

Дослідженням розроблено не тільки теоретичні положення, а й надано практичні рекомендації, які мають бути враховані учасниками судових процесів, зокрема, щодо презумпції достовірності електронних доказів, достатності електронних доказів, що не містять електронної позначки часу.

Значний внесок зроблено автором в визначення особливостей доказування, розподілу тягара доказування в залежності від використовуваних видів електронних доказів та в залежності від процесуальної форми розгляду справи в позовному, наказаному та окремому провадженні.

Крім того, рекомендовано до використання у навчальному процесі наступні публікації:

Монографії

1. Чванкін С.А. Доказування у цивільному процесі в епоху інформаційних технологій: монографія. Одеса: Фенікс, 2021
2. Чванкін С.А. Відправлення правосуддя в умовах запровадження карантину. Права приватної особи в умовах пандемії COVID-19: проблеми здійснення і захисту: монографія / Є.О. Харитонов, О.І. Харитонova, К.І. Беяков; за ред.д.юрид.н., проф. Є.О.Харитонova, д.юрид.н., проф. О.І. Харитонovої, к.юрид.н, доц. К.Г. Некіт. – Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2020. 404с. С. 364-372.

Науково-практичні статті:

1. Чванкін С.А. Особливості фіксування цивільного процесу. Актуальні проблеми держави і права. 2008. Вип. 38. С. 312-316.
2. Чванкін С.А. Основні правові наслідки порушення зобов'язання. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право : Науково-фаховий журнал. 2008. Вип. 9. 448 с. С. 316-318.
3. Чванкін С.А. Участь у цивільному процесі юридичних осіб, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб. Актуальні проблеми держави і права. 2008. Вип. 41. С. 104-109.
4. Чванкін С.А. Одностороння відмова від зобов'язання як правовий наслідок порушення зобов'язання. Актуальні проблеми держави і права : Зб. наук. праць. 1997-2008. Вип. 42. 276 с. С. 115-119.
5. Чванкін С.А. Правові наслідки порушення договору. Актуальні проблеми держави і права : Зб. наук. праць. 1997- 2008. Вип. 43. 304 с. С. 134-139.
6. Чванкін С.А. Особливості представництва юридичних осіб у цивільному процесі. Актуальні проблеми держави і права. 2009. Вип. 51. С. 114-121.
7. Чванкін С.А. Деякі новели Цивільно-процесуального кодексу України щодо наказного провадження. Актуальні проблеми держави і права. 2011. Вип. 58. С. 330-376.
8. Чванкін С.А. Деякі новели Цивільно-процесуального кодексу України щодо наказного провадження (продовження). Актуальні проблеми держави і права: збірник наукових праць. Одеса : Юридична література, 2012. Вип. 66. С. 375-382.
9. Чванкін С.А. Щодо тимчасового обмеження у праві виїзду за межі України. Науково-практичний журнал «Часопис цивілістики». №20. 2016. С. 107-111.

10. Чванкін С.А. Особливості розгляду судом справ про усиновлення. *Юридичний вісник*. 2017. № 2. С. 79-84. URL: http://yurvisnyk.in.ua/v2_2017/15.pdf/.
11. Чванкін С.А. Впровадження «електронного суду» в діяльність суду першої інстанції. *Молодий вчений*. 2017. № 6. С. 124-128. URL: <http://molodvychenv.in.ua/files/journal/2017/6/27.pdf>.
12. Чванкін С. Види електронних доказів у цивільному процесі. *Rodzaje dowodów elektronicznych w postępowaniu cywilnym. Knowledge. Education. Law. Management. Nauka. Oświata. Prawo. Zarządzanie*. 2020. № 3 (31). Vol. 2. С. 259-265. URL: <http://kelmczasopisma.com/en/viewpdf/1296>.
13. Чванкін С.А. Використання електронних документів як доказів у цивільному судочинстві. *The use of electronic documents as evidence in civil judicial proceedings. Juris europensis scientia. Збірник наукових праць*. 2020. Випуск 4. Том 1. С. 53-59. URL: <http://chernvisn.onua.edu.ua/index.php/chern/issue/view/6/7>.
14. Чванкін С.А. Аудіо- та відеозаписи як різновид електронних доказів у цивільному процесі. *Теорія і практика правознавства. Електрон. наук. фах. вид. Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків: [б. в.], 2020. № 18. Том 2*. URL: http://nbuv.gov.ua/UJfRN/tipp_2020_2_7.
15. Чванкін С.А. Електронний доказ як засіб доказування в цивільному судочинстві. *Науково-практичний журнал «Прикарпатський юридичний вісник»*. 2019. Випуск 1(26). Том 2. С. 22-27.
16. Чванкін С.А. Metadata as a source of evidentiary information in the civil proceedings. *Knowledge. Education. Law. Management. Nauka. Oświata. Prawo. Zarządzanie*. 2020. № 8 (36). Vol. 2. С. 230-234. URL: <http://kelmczasopisma.com/ru/viewpdf/3750>
17. Чванкін С.А. Веб-сторінка як електронний доказ у цивільному судочинстві України. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія «Право»*. 2020. Випуск 62. С. 172-177. URL: <http://visnyk-juris-uzhnu-uz.com/wp-content/uploads/2021/03/32.pdf>.

18. Чванкін С.А. Доказове значення даних з електронних повідомлень у цивільному судочинстві. Науково-практичний журнал «Часопис цивілістики». 2021. Випуск 40. С. 50-55. URL: <http://chascyvil.onua.edu.ua/index.php/chc/article/view/392/400>.

19. Чванкін С.А. Комп'ютерно-технічна експертиза у цивільному судочинстві. Право та державне управління. 2021. №1.С. 45-54.

20.Чванкін С.А. Електронні докази у справах наказного провадження. Juris europensis scientia. Збірник наукових праць. Випуск 2/2021. С. 53-59.

21.Чванкін С.А. Використання електронних доказів у цивільних справах, що впливають з кредитних договорів, укладених в електронній формі. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія «Право». 2021. Випуск 63. С. 165-171. URL: http://visnyk-juris-uzhnu-uz.com/wp-content/uploads/2021/04/NVUzhNU_63.pdf.

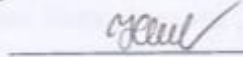
22. Чванкін С.А. Судове доказування у цивільному процесі в епоху інформаційних технологій. Evropsky politicky a pravni diskurz. Svazek 8. 3 vydani. 2021. С.160-168. URL: <https://eppd13.cz/wp-content/uploads/2021/2021-8-3/23.pdf>.

Голова комісії:

М.Р. Аракелян

Члени комісії:

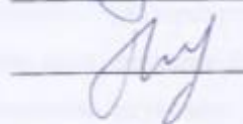
Г.О. Ульянова

Д.О. Колодін

Н.Ю. Голубева

Ю.С. Павлова

ЗАТВЕРДЖЕНО

Заступник Голови Київського районного суду м. Одеси

М.М. Тонконоженко

30 червня 2021 р.

АКТ

**впровадження наукових розробок дисертаційного дослідження
Чванкіна Сергія Анатолійовича на тему: «Інформаційні технології у
доказуванні в цивільному процесі: теоретичні та практичні аспекти» на
здобуття ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.03 –
цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне
право в практичну діяльність Київського районного суду м. Одеси**

Комісія у складі: судді Київського районного суду м. Одеси О.В. Васильків, судді Київського районного суду м. Одеси Л.В. Калініченко, судді Київського районного суду м. Одеси О.М. Куриленко склали цей акт з приводу того, що результати дисертаційного дослідження Чванкіна Сергія Анатолійовича на тему: «Інформаційні технології у доказуванні в цивільному процесі: теоретичні та практичні аспекти» на здобуття ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право використовуються в практичній діяльності Київського районного суду м. Одеси.

Комісією розглянуто результати наукових розробок в межах виконання дослідження, що присвячені обґрунтуванню теоретичних та практичних положень про електронні докази в цивільному процесі, запровадження різних інформаційно-телекомунікаційних технологій в цивільний процес. В роботі виявлено та вирішено пов'язані з цим проблеми юридичної науки та практики; визначені найважливіші небезпеки впровадження інформаційних

технологій у судочинство. Автором роботизапропоновано документи, що використовуються як докази в цивільному судочинстві, за формою існування поділяти на три види: матеріальні; електронні та комбіновані. Заслужують на увагу й вироблені пропозиції щодо вдосконалення норм цивільного процесуального законодавства України.

Проміжні результати дослідження стали підґрунтям для реалізації на базі Київського районного суду м. Одеси пілотного проекту «Електронний суд» за підтримки Проекту USAID "Справедливе правосуддя" спільно з Державною судовою адміністрацією України, територіальним управлінням Державної судової адміністрації України в Одеській області, у співпраці з Регіональним центром з надання безоплатної вторинної правової допомоги при Головному управлінні юстиції Міністерства юстиції України Одеській області. Також науково-практичні розробки впроваджені Київським районним судом м. Одеси під час проведення дослідної експлуатації підсистеми Електронний суд в пілотних судах.

Рекомендовано до використання наступні публікації:

Монографії

1. Чванкін С.А. Доказування у цивільному процесі в епоху інформаційних технологій: монографія. Одеса: Фенікс, 2021

2. Чванкін С.А. Відправлення правосуддя в умовах запровадження карантину. Права приватної особи в умовах пандемії COVID-19: проблеми здійснення і захисту: монографія / Є.О. Харитонов, О.І. Харитонova, К.І. Беяков; за ред. д.юрид.н., проф. Є.О. Харитонova, д.юрид.н., проф. О.І. Харитонovoї, к.юрид.н, доц. К.Г. Некіт. – Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2020. 404с. С. 364-372.

Науково-практичні статті:

1. Чванкін С.А. Особливості фіксування цивільного процесу. *Актуальні проблеми держави і права*. 2008. Вип. 38. С. 312-316.

2.Чванкін С.А. Основні правові наслідки порушення зобов'язання.*Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право : Науково-фаховий журнал.* 2008. Вип. 9. 448 с. С. 316-318.

3.Чванкін С.А. Участь у цивільному процесі юридичних осіб, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб.*Актуальні проблеми держави і права.* 2008. Вип. 41. С. 104-109.

4.Чванкін С.А. Одностороння відмова від зобов'язання як правовий наслідок порушення зобов'язання.*Актуальні проблеми держави і права : Зб. наук. праць.* 1997-2008. Вип. 42. 276 с. С. 115-119.

5.Чванкін С.А. Правові наслідки порушення договору.*Актуальні проблеми держави і права : Зб. наук. праць.* 1997- 2008. Вип. 43. 304 с. С. 134-139.

6.Чванкін С.А. Особливості представництва юридичних осіб у цивільному процесі.*Актуальні проблеми держави і права.* 2009. Вип. 51. С. 114-121.

7.Чванкін С.А. Деякі новели Цивільно-процесуального кодексу України щодо наказного провадження.*Актуальні проблеми держави і права.* 2011. Вип. 58. С. 330-376.

8.Чванкін С.А. Деякі новели Цивільно-процесуального кодексу України щодо наказного провадження (продовження).*Актуальні проблеми держави і права: збірник наукових праць.* Одеса : Юридична література, 2012. Вип. 66. С. 375-382.

9.Чванкін С.А. Щодо тимчасового обмеження у праві виїзду за межі України.*Науково-практичний журнал «Часопис цивілістики».* №20. 2016. С. 107-111.

10.Чванкін С.А. Особливості розгляду судом справ про усиновлення.*Юридичний вісник.* 2017. № 2. С. 79-84.URL: http://yurvisnyk.in.ua/v2_2017/15.pdf/.

11. Чванкін С.А. Впровадження «електронного суду» в діяльність суду першої інстанції. *Молодийвчений*. 2017. № 6. С. 124-128. URL: <http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2017/6/27.pdf>.

12. Чванкін С. Види електронних доказів у цивільному процесі. *Rodzaj dowodów elektronicznych w postępowaniu cywilnym. Knowledge. Education. Law. Management. Nauka. Oświata. Prawo. Zarządzanie*. 2020. № 3(31). Vol. 2. С. 259-265. URL: <http://kelmczasopisma.com/en/viewpdf/1296>.

13. Чванкін С.А. Використання електронних документів як доказів у цивільному судочинстві. *The use of electronic documents as evidence in civil judicial proceedings. Juris europensis scientia. Збірник наукових праць*. 2020. Випуск 4. Том 1. С. 53-59. <http://chernvisn.onua.edu.ua/index.php/chern/issue/view/6/7>.

14. Чванкін С.А. Аудіо- та відеозаписи як різновид електронних доказів у цивільному процесі. *Теорія і практика правознавства. Електрон. наук. фак. вид.* Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків: [б. в.], 2020. № 18. Том 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tipp_2020_2_7.

15. Чванкін С.А. Електронний доказ як засіб доказування в цивільному судочинстві. *Науково-практичний журнал «Прикарпатський юридичний вісник»*. 2019. Випуск 1(26). Том 2. С. 22-27.

16. Чванкін С.А. Metadata as a source of evidentiary information in the civil proceedings. *Knowledge. Education. Law. Management. Nauka. Oświata. Prawo. Zarządzanie*. 2020. № 8 (36). Vol. 2. С. 230-234. URL: <http://kelmczasopisma.com/ru/viewpdf/3750>

17. Чванкін С.А. Веб-сторінка як електронний доказ у цивільному судочинстві України. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія «Право»*. 2020. Випуск 62. С. 172-177. URL: <http://visnyk-juris-uzhnu-uz.com/wp-content/uploads/2021/03/32.pdf>.

18. Чванкін С.А. Доказове значення даних з електронних повідомлень у цивільному судочинстві. *Науково-практичний журнал «Часопис*

цивілістики». 2021. Випуск 40. С. 50-

55.URL:<http://chascyvil.onua.edu.ua/index.php/chc/article/view/392/400>.

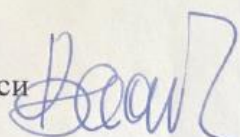
19.Чванкін С.А. Комп'ютерно-технічна експертиза у цивільному судочинстві. *Право та державне управління*. 2021. №1.С. 45-54.

20.Чванкін С.А. Електронні докази у справах наказного провадження.*Juriseuropensis scientia*. Збірник наукових праць. Випуск 2/2021. С. 53-59.

21.Чванкін С.А. Використання електронних доказів у цивільних справах, що впливають з кредитних договорів, укладених в електронній формі. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія «Право»*. 2021. Випуск 63. С. 165-171.URL:http://visnyk-juris-uzhnu-uz.com/wp-content/uploads/2021/04/NVUzhNU_63.pdf.

22.Чванкін С.А. Судове доказування у цивільному процесі в епоху інформаційних технологій. *Evropsky politicky a pravni diskurz*. Svazek 8. 3 vydani. 2021. С.160-168. URL:<https://eppd13.cz/wp-content/uploads/2021/2021-8-3/23.pdf>.

Суддя Київського районного суду м. Одеси

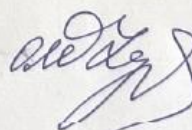
О.В. Васильків

Суддя Київського районного суду м. Одеси

Л.В. Калініченко

Суддя Київського районного суду м. Одеси

О.М. Куриленко